

**ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ
АДАБИЕТ ВА САҢЪАТ НАШРИЁТИ**
Тошкент — 1977

АНВАР БИКЧЕНТОВ

ҚОРАСОЙ

РОМАН

С(Башк)
Б68

*Русчадан
Ҳусан Рўзиматов
таржимаси*

Бикчентоев Анвар.

Қорасой. Роман. (Русчадан Ҳ. Рўзиматов тарж.) Т., Адабиёт ва санъат нашриёти, 1977.

320 б.

Анвар Бикчентоев атоқли бошқирд ёзувчиси. Унинг «Қорасой» романида Бошқирдистонда нефть конларининг топилиши ҳикоя қилинади.

Романдаги воқеа ўттизинчи йилларда бўлиб ўтади. Асар қаҳрамонлари ватанпарвар геологлар ва яқиндагина эгидан шинелини ечиб ташлаб, омоч ва сўқа билан ер бағрини тилишга киришган бошқирд деҳқонларидир.

Бикчентаев Анвер. Лебеди остаются на Урале.

С(Башк)2

Б $\frac{70303-53}{352(06)-77}$ 75—77

© Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1977 й.
(Тарж.)

ВОДИИДАГИ ОВУЛ

1

Тун, алламаҳал, тик тепаликлар орасидаги иланг-биланг ўрмон йўлида тўрт киши чанага ўтириб боришарди. 1931 йилнинг апрель ўрталари эди. Бундай лойгарчилик кезлар, муз кўчишига бир неча кун қолганида одамлар остона ҳатлаб ташқарига чиқишмасди.

Бирор шошилиш иши бор одамгина чилп-чилп лой кечиб юришга мажбур эди. Афтидан, уларнинг йўлга чиққанларига анча кун бўлганга ўхшайди. Ҳорғин отлар калта оёқларини аранг судраб босишарди.

Олдинги чанадаги ямшик — қишлоқ йигити — юмшоқ, кенг пўстин ёқасига бурканиб олганди. Тўмтоқ тумшуқли қирчанғи от тизгинни сезмагани учун дам-бадам қадамини секинлатиб, тўхтаб қоларди. Ундан сўнг иккинчи чана ҳам, карвоннинг охирида келаётган отлиқлар ҳам тўхтаб қолишарди. Отларнинг тумшуғи ерга тегай-тегай дер, тизгин қаттиқ тортилгани учун лабларида пайдо бўлган оқ кўпик ифлос қор устига тушарди, чана, от туёқлари остида қорнинг ғарчиллаши бир зум тиниб, орага оғир жимлик чўкарди.

Эгниларига шаҳарча пальто, бошларига қора мўйна герисидан тикланган бир хил қулоқчин, оёқларига қўнжи узун резинка этик кийиб олишган отлиқларнинг бу ерли одамлар эмаслигини дарров пайқаб олиш мумкин эди. Бу овулнинг бирон-бир деҳқони ёки тоғда яшовчи бирон-бир овчи туппа-тузук пальтони эгар устида юриб тўздирмасди.

Кейинги чанада бир аёл ёнбошлаб ётарди. Унинг уйқуси зийрак эди. Отлар тўхтади дегунча аёл кўзларини очарди-да, қорайиб кўринган ўрмонга ҳушёрлик билан тикилар, пўстиннинг дағал, катта ёқасини елкасига ташлаб, товарак-атрофга хавотирли алангларди.

Оч бўрилар, қиш уйқусидан кейин ориқлаб кетган айиқлар ўрмонда изғиб юришарди. Лекин аслида кўпроқ одамлардан қўрқиш керак. Карвон саройларда одамлар, шу атрофда бандитлар тўдаси пайдо бўлганмиш-а, деб бир-бирларига пичирлашишар, ўрмонда қулоқлар яшири-ниб ётишибди, дейишарди.

Аёл атрофга диққат билан қулоқ солар, лекин қулоғига бирор шубҳали шарпа чалинмасди. Теварак-атрофга машъум сукунат чўмганди.

Карвон таналари яланғоч, шох-бутоқлари тарвақайлаб кетган дарахтлар, учи ингичка қалин қарағайлар ёнидан ўтиб борарди. Булут дам-бадам ой юзини тўсар, отлар, дарахтлар сояси гойиб бўлиб, ўрмон зулмат қўйнига чўкарди. Аёлга қоронғилик қаърида, сал нарида бўрилар тўдаси кўрингандек бўлди. У нафас олмай, кўзларини очишга қўрқаркан, аъзойи бадани жимиралишиб кетди. Йўқ, ортиқ чидаёлмайди! Великорецкий билан Ҳамзинни уйғотиш керак.

— Казимир Павлович! Казимир Павлович! — қичқириб юборди аёл. — Уртоқ Ҳамзин! Уйғонсангиз-чи, ахир!

Отлиқлар ҳаракатга келишди.

— Яна нима гап? — сўради новча одам уйқу аралаш.

— Тагин туриб қолдик-ку!

— Ие, қизиқсиз-а, Людмила Михайловна, нега йигитчани уйғотмадингиз? Ҳой, ямшик, жилдик! Қани! — қичқирди отлиқ бедовни ниқтаб.

Тўмтоқ тумшуқли от қамчини ҳам кутмасдан бир силкинди-ю, истар-истамас жойидан қўзғалди. Ямшик ҳамон ухларди.

Ўрмонни тагин чана овози-ю, от туёқлари остидаги қор ғирчиллаши тутиб кетди.

Людмила Михайловна, ҳамроҳларим яна мудрай бошлашса, бир ўзим қўрқув азобини тортаман, дея хавотирланарди.

— Дам оламизми ўзи, йўқми? — деб сўради у, ҳамроҳларининг овозини эшитиш ниятида. — Казимир Павлович! Уртоқ Ҳамзин, яна ухлаб қолдингларми?

Ҳамзиннинг дўриллаган овози эшитилди.

— Шошилишимиз керак, Қорасойга бугун етиб олмасак бўлмайди. Қорасой Оқдарёнинг ўнг қирғоғида-да... Муз кўчгунига қадар ўтиб олмасак, узоқ қолиб кетишимиз мумкин.

Отлиқлар отларнинг юришига монанд чайқалиб, бош-

ларини қуйи солиб боришарди. Людмила Михайловна ҳеч кимга номаълум, ҳозир ўлиб-тирилиб шошишаётган ўша Қорасойни ич-ичидан ёмон кўриб кетди.

Тонг пайтида уч марта ўқ овози эшитилди.

«Овчилар бўлса керак», — деб ўйлади у шум фикрларни миясидан чиқариб ташлашга уриниб. Чанада ўтириш унга ноқулай: ўнқир-чўнқир йўл чанадаги юкларни ағдартўнтар қилиб ташлаганди: чўкичлар, белкураклар, болғалар биқинига қадалар, микроскоп солинган қути ҳадеб сирғалиб тушиб кетаверарди.

Людмила Михайловна яхшироқ ўрнашиб олди-да, ухлаб қолмаслик учун йўлга қараб ўтирди. Ой дарахтларнинг учлари орасидан дам-бадам қалқиб чиқарди. Гўё ҳар бир дарахтга биттадан фонус осиб қўйилгандай эди... «Кўчамиз четида ҳам мана шундай шарлар осилиб турарди», — деб ўйлади у. У бир вақтлар Москвада яшаган, чаналарда силкиниб юрмаганди, ўринга ечиниб ётар, МХАТга тушиб турарди, ўша кунларнинг қадрига етмаганман-а, деб ҳозир ҳайрон бўларди. Шундай ажойиб кунларни бошидан кечирганига ишонгиси ҳам келмасди.

Людмила Михайловна қаттиқ силкинишдан уйғониб кетди. Тонг ёриша бошлаган, чаналар йўлга кўндаланг туриб қолганди. Уйқусираб дастлаб нима бўлганига тушунолмади. Орқасига, ҳали эркаклар келаётган томонга қаради, — улар кўринмасди. Олдинга қараш учун сал кўтарилди-ю, кекса дарахтнинг йўғон шохига осилган одамга кўзи тушди. Сал нарида, яқингина дарахтда қўниб ўтирган туллаган қарға осилган одамдан кўзини узмасди.

Эркаклар дуб дарахти ёнида туришарди ва унинг назарида ўликни бепарвогина кўздан кечиришарди.

— Ўлибди, — деди Ҳамзин чуқур маъноли қилиб.

— Яқиндагина ўлдиришибди, — деди Казимир Павлович елкаларини асабий учириб. — Тили қораймабди ҳам.

Людмила Михайловна мурдага тикилганича қотиб қолган, тили калимага келмасди.

— Дорни инсон умрига қасд қилишнинг энг ёвуз қуроли деб, ҳисоблайман. Бу даҳшатли ўлим заминида нималар яшириниб ётганини ким билади дейсиз?

Ҳамзин истеҳзоли жавоб берди.

— Нималар яширингани маълум: қишлоқ курашяпти. Ҳаммаларини гумдон қилишмагунча аҳвол шу, бир-бирларини осиггани-осишган. Юртдошларимнинг қилиқларини мен билмай, ким билсин!

Людмила Михайловнани даҳшат қуршаб олди: ажал кўз тикиб турибди-ю, шундай дейишга тиллари борганини-чи!

— Отларни қамчиланг!— қичқирди у инграб:— Қайси гўрга келиб қолдик ўзи?

Йигитча шартта тизгинга ёпишди. Ҳамзин яқинроқ келди.

— Қаёққа кетяпмиз деб сўраяпсизми? Жаҳаннамга, ҳа, жаҳаннамга. Бу ерда ожизларни янчиб ташлашади, баджаҳлларни бўлса осишади...

Отлар истар-истамас олдинга юришди. Чаналар ости гижирлай бошлади. Ҳормон узра ёриша бошлаган осмон худди кўм-кўк дарёдай чўзилиб кетганди.

Улар шу алфозда бир неча дақиқа юришди. Людмила Михайловна от туёгининг дупурини эшитиб, орқасига ўгрилди. Бу Ҳамзин эди.

— Наҳотки, яқинда ўлдиришган бўлишса?— сўради Людмила Михайловна.

Ҳамзин унга эмас, ўз фикр-ўйларига жавоб бераётгандек гўнғиллаб қўйди:

— У йитирма саккизинчи пойафзал кияркан. Пиймаси яп-янги-я. Чамаси ўламан деб ўйламаган бўлса керак! Ҳаётда доим шунақа бўлади: уйдаги гап кўчага тўғри келмайди, дейишгани шу-да.

Карвон яна йўлга тушди: икки чана кетма-кет олдинда, бир жуфт отлиқлар ортда келишарди.

2

Қор ёки қор аралаш ёмғир ёғади. Ҳа, айти вақти!

Чол эски кўрпага ўралганича тобутдагидай узала тушиб ётар, сал қимирлағудай бўлса суяклари қисирларди. «Ҳа, шартимиз кетиб, партимиз қолди»,— деб ўйларди у ўзича. Лекин бутун Қорасойда бундан зўр барометр топиш мушкул!

Аммо ҳозир ҳазил пайти эмасди. Шу дамда кимгаям ўзини кўз-кўз қиларди. Ҳатто энг ҳазилкаш одамлар ҳам танҳо қолган пайтларида ҳазилни йиғиштириб қўядилар. Ахир, ҳазил-мутойиба ҳам тингловчиларга мўлжалланади-да. Ё даврада ўтириб, ёхуд битта-яримта билан суҳбатлашаётиб ҳазил қилиш мумкин... Ҳазилинг ўрнига тушса, худди ашулага жўр бўлишгандай бошқалар уни дарров илиб кетишади.

Сўқинишнинг йўриғи бошқа, ёлғиз қолганинда ҳам сўқинаверсанг бўлади. Ҳатто бунинг фойдаси ҳам бор. Жилла қурса қулоқларинг ҳузур қилади-ю. Қулоқ нима, бирор гап эшитса бўлди-да.

Шоймурот тоғда эрта баҳордан кеч кузгача қолиб кетарди. Лекин у бари бир ўз овулини кўкларга кўтариб мақтагани-мақтаган эди. У кўпинча «ўзга юртда султон бўлгунча, ўз юртингда мўлтон бўл», — дегучийди.

Шоймуротнинг бедор калласида минг хил фикр. Унинг фикру зикри Қорасойда. Энди оқсоқолга камдан-кам одам маслаҳатга келади. Овулда бошлиқларнинг уруғи кўпайиб кетди, ҳамма ишнинг бошида ўшалар. Ишнинг кўплигини кўриб Шоймурот ич-ичидан ачинади, ҳамма нарсага ара-лашгиси, ҳамма ишга мутасадди бўлгиси келади.

— Алжиган чол, маймоқ Калимулла, — деб тўнғил-лайди у, — дўконингни ёпсанг ҳам бўларди. Сенинг давринг ўтди, энди у кунлар қайтиб келмайди. Овул бош-қа йўлдан кетяпти, сен бўлсанг, эскиликка маҳкам ёпишиб олгансан. Эҳтиёт бўл, бир балога гирифтор бўлма тагин.

Шоймурот бир зум жим туради-да, кейин:

— Бундайлар осонликча жон бермайди,— дея қўшиб қўяди.

Бу гап кекса Калимуллага тааллуқли, албатта.

Шоймурот аделни иргитиб ташлаб, чордона қуриб ўтирмоқчи бўлади. Утиролмайди, оғриқдан дод деворгиси келади. Лекин ёлғиз қолганида ҳам қичқиролмайди.

Чол катдан оёқларини осилтириб, чуқур ўйга толди. Бундай пайтда кишининг хаёлига нималар келмайди?! «Бева Ойхилуга янги уй қуриб бериш керак эди,— деб мулоҳаза қилади у.— Қўни-қўшнилари эскиликни ушлайдиган одамлар, зўр дурадгорлар. Улардан уйбоп ходаларни арзон-гаровга олса бўлади. Ойхилуга айтиб қўйиш керак... Нега энди Галлям хотини билан олишиб ётибди-я? Айтишларича, қўйди-чиқди бўлишибди-ю. Ҳатто ёстиқлариниям бўлишиб олишганмиш... Баҳор чўзилиб кетди,— дея куйиб-пишади чол.— Бунақада томдаги похолниям молларга беришга тўғри келади...»

Кеча колхоз раиси Ясави Ҳакимов билан ўрталарида бўлиб ўтган жанжални эслади. Иккови ҳам бўш келишмади, ажралишди-ю, лекин бир-бирларига домангир бўлиб қолишди.

Шоймурот раисга битта маслаҳат бериб, боши балога қолди, ҳамма жанжал шундан бошланди: «Ясави, пастлиқ-

дан ҳамма керак нарсани олиб чиқиб ол, одамларга кўмаклашиб юбор, вақт ўтмасин. Қор кўп ёғди, ҳамма четан деворларни босиб қолди. Ҳаш-паш дегунча баҳор ҳам келиб қолади», — деганди холос.

Босар-тусарини билмай қолган раиснинг қони қайнаб кетди: «Нима, сенсиз шунга ақлим етмасмиди, қариб қуюлмаган чол? Сен кимсан ўзи, райондан келган раҳбармисан? Ё халқ сенга ваколат берганми? Хўш, гапир! Правление аъзолари рўйхатида сени фамилиянгни кўрмовдиму».

Ясави билан Шоймурот иккаловлари кўпдан бери жанжаллашиб юришади: афтидан улар, одамларга ким бош бўлиши керак, уларнинг қалби кимнинг измида бўлиши керак, деган масала хусусида таллашиб-тортишишса керак. Ясави овулнинг ақли, идроки, Шоймурот бўлса овулнинг юраги. Ясави — сайланган раҳбар, Шоймурот — ўзи отилиб чиққан раҳбардай бир гап. Лекин иккови ҳам осонликча жон берадиганлардан эмас...

Шоймуротнинг Ясавидан қаттиқ кўнгли қолган, сира унутолмасди.

— Қирчанғи отни қанча зўрлама, бари бир йўрғалашга ўргатолмайсан, — тўнғиллади чол.

Афсуски бу гапни раис эшитмади, бир ижирганиб кўярди. Қорасойликлар ҳар бир гапни илиб олишга тайёр туришади.

Чол пинғиллаб, ихраб-сихраб пайпоғини кийди-да, чуқур калишини оёғига илди. Сержун кўкрагини бир оз қашигач, камзулини кийди, эски шинелини елкасига ташлади. Бошига тугмасиз будёновча шапкасини бостирди — бу унга граждандан урушидан қолган бир хотира эди.

Шоймурот эшикни секин очди-да, пиллапоядан настга тушди.

Теварак-атрофга қиш ўрмонининг сукунати чўккан эди. Кўп уйларда чироқ ёниб турарди. Колхоз правлениесининг ойналари айниқса ёруғ эди — мажлис қилиб ётишибди, ҳеч гаплари тугамайди.

«Таёқнинг узунроғини олиш керак», — деб ўйлади у.

Шоймурот кимсасиз кўчадан кетиб бораркан, одатича чуқур фикр юритарди:

«Ҳар бир овулнинг одамларга ўхшаб ўз табиати бор. Дёма дарёси бўйдаги овуллар шинам, ҳар бири бир кўчадан иборат. У ердаги деҳқонларнинг ҳаммаси ажойиб чавандоз, музикани яхши кўришади. Тоғ этакларида қаҳри

қаттиқ чўпонлар яшашади: шўх, чўпчакчи одамлар фақат чўпонлар орасида учрайди».

У мийиғида бир кулимсираб қўйди.

«Катта овулнинг хотин-қизлари шаҳарликларга тақлид қилишади. Шўх, шаддотлари эрларини ҳар мақомга ўйнатишади».

Афтидан, Шоймурот доим ҳам холис, беғараз бўлавермас экан.

Боймоқ чўлларидаги овуллар ўз арғумоқлари билан донг таратган. Танипа водийси довурак солчилари, Чишма билан Шафран оралиғидаги тепаликдаги овуллар шифобахш қимизи билан ном чиқарган. Олатов этагидаги жўка асалга ҳеч ернинг асали тенг келолмайди, ҳиди димоғингга ўрнашиб қолади.

Хўш, қадрдон Қорасой овули нимаси билан машҳур?

Пастдаги кўчадан бир тўда қизлар ашула айтганча ўтиб кетишди, клубга боришса керак. Чол ҳатто қаддини бир оз ростлагандай бўлди. Қорасой ўзининг гўзал, дилбар қизлари билан машҳур, ҳа, бунга оппоқ соқоли билан кафил бўла олади. Бурунларигина эмас, ҳозир ҳам округда яшовчи йигитлардан: «Уйлансам, хотин танлагани Қорасойга бораман!»— деган гапни тез-тез эшитиш мумкин.

Қорасойга чор афрофдан яёв, от-уловда қизларга ошиқ бўлиб келишар, кейин ота-оналарининг розилиги билан баъзида ўғирлаб ҳам кетишарди, бу ишда қизнинг ҳам қўли бўларди албатта. Ҳар қанақасини кўрганмиз.

Шунинг учун ҳам Қорасой бозорлари доим гавжум бўлади. Шунинг учун ҳам одамлар Қорасойнинг баҳорги ва кузги байрамларига, тантанаю томошаларига жон-жон деб келишади-да. Сабантўй¹ кунларида тоғли йигитларни, жануб даштларидан келган полвонларни, ўроллик йигитларни учратса бўлади.

Кекса Шоймурот билан Ясави шу масалада ҳам келишишолмас, ҳар бири ўзиникини маъқуларди.

«Нима, сабантўйимизу чиройли қизларимиз билан мақтанамизми?»— дерди жаҳл билан тўғри сўз, чўрткесар раис.— Бунақа шон-шуҳратнинг қаноти калта бўлади. Биз Қорасойнинг исёнкорлик руҳи билан фахрланамиз. Отабобларимиз Емельян Пугачёвни ўз подшомиз деб тан

¹ Сабантўй— баҳор байрами, татар ва бошқирларда кўк-лам пайти далага қўш чиқиш муносабати билан ўтказиладиган байрам.

олишган. Қанчадан-қанча қорасойлик йигитлар Оренбург чўлларида жон берди. Қанчаси Салаватга эргашиб, сўнгги нафасигача олишди. Бизнинг шон-шуҳратимиз, фахримиз ана ўшалар!»

Гражданлар урушини-ку, гапириб ўтирмаса ҳам бўлади. Учта эркакдан биттаси Чапаевда, унинг машҳур йигирма бешинчи дивизиясида хизмат қилганди ёхуд Совет ҳокимияти учун партизанлар сафида курашганди.

Бу кеча Шоймурот Ясави ҳақида ўйлагиси келмади. Унинг бурчи овул тинчини, томлари тахта билан ёпилган, деразалари кўчага қараган тўқсон саккиз хонадоннинг осойишталигини қўриқлаш, эртаю кеч шуни ўйлаш. Ҳар бир уйнинг ўз гулзори бор, полизининг этагида қайин, ольха дарахтлари бўй чўзиб турибди.

Чол ҳамқишлоқларининг ғалати табиатини, одатларини эслаб мийғида кулимсираб қўйди. Бу ерда бир-бирининг исми, фамилиясини атаб чақириш одат бўлган эмас, қарийб ҳаммасининг ҳам ўзига боп лақаби бор. Кимдир бева Ҳадичанинг хиралиги, шилқимлигини жуда ўринли пайқаб, унга Пашша деб лақаб қўйибди. Темирчи Галлямни Хўроз деб чақиришади. Шоймуротни эса орқаваротдан Фаришта деб улуғлашарди.

Чол қулиб қўйди: ҳа, бир нима деб бўлмайди, жуда тўғри топишган. Узи чиндан ҳам фариштадай беозор, сўққа бош одам-да...

Шоймурот бутун қишлоқни мисоли кўз ўнгидан ўтказгандай бўлди.

Қорасойда ҳамма, каттаю кичик, ҳатто болалар ҳам отда чопишни яхши кўришади. Қамчи болаларнинг энг севимли ўйинчоғи. Қамчи бўлгандаям чўпонларникидай пўстлоқдан тўқилган қамчи эмас, ингичка тасмадан эшилган калта қамчи. Бола олти яшарлигидаёқ от минишни биледи, яйдоқ отни албатта. Ҳар хил тақинчоқлар, майда-чуйда безаклар билан ясатилган ясси чарм эгар бўлса хотин-қизларга тегишли...

Шоймуротнинг оёғи тагидан бир кўппак ит акиллаб чиқиб қолди.

— Ҳу, ҳаром ўлгур!— деди Шоймурот жаҳл билан таёғини ўқталиб.

Фикри бўлинди. У қадамини тезлатди.

Гарчи Шоймурот тиниб-тинчимас, дарбадар одам бўлса-да, бу йил муз кўчиш пайтини ўз қадрдон овулида қарши олди. Оқдарё унга мисоли бир жонли зотдек туюлди.

— Хўш, аҳволларинг қалай?— деб сўрашарди у ҳар гал дарё соҳилига тушганида.

Дарё бўғиқ шилдирарди. Афтидан қалин муз тагида оқиш осон бўлмаса керак.

— Яхшилаб бир силкингин-а, муз қасира-қусур ёрилиб кетади, — деди чол худди йўталаётгандай хириллаб куларкан.— Ҳа-ҳа, ёрилиб кетади. Бир синаб кўргин-а!

Шоймурот сувнинг музламай қолган жойига келди-да, унга таёғини ботирди.

— Ай-ай-ай!— деб бош чайқади у ҳўл таёғини қайтиб оларкан. — Оқиминг жуда тез, кучга кирапсан!

Ҳозирча сув овулга хавф солмасди-ю, лекин бари бир эрталабгача кутиш керак.

Қиз тоғи тепасида кўтарилган ой нури чол жуссасини ёритди. Будёновкасидан хомага галати, беўхшов соя тушди. Муз парчалари устида жимир-жимир нур ўйнай бошлади.

Қимир этмай ўтир, чол! Қадимгилар, кимда-ким фикр юритолса, у ўз умрини узайтиради, деганлар. Ҳа, майли, ўшалар айтишганича бўлсин!

...Қорасойда бозор шанба кунлари бўлади, пайшанба кунлари ҳаммомга тушишади. Кампирлар яшин билан шайтондан кўрқишади, чоллар бўлса, қора мушукдан чўчишади. Қора мушук дарвоза олдидан чопиб ўтгудек бўлса, бас, ҳеч ким отини аравага қўшмайди, чунки йўлда албатта бирор қор-қол бўлади. Бу иримнинг касофатини кўплар ўз танасида синаб кўрган. Нимасини яширади, ўшалар ичида Шоймуротнинг ўзи ҳам бор... Болаларни, қабристон олдидан ўтманглар, деб кўрқитишарди. Марҳумларнинг арвоғи етти қават осмондан учиб тушармиш-да, қабр тоши устига қўнармиш...

Шоймурот таёғини яна бир бор сувга тикди, таёғи даярли кўринмай кетди.

— Ана, раис эмас, мен ҳақ эканман-ку.

Шоймурот тепса-тебранмас Ясави билан хаёлида яна жанжаллашади.

— Ишчан нодондан доно ишёқмас афзал, — дейди у таъна аралаш.

У йигирманчи, йигирма олтинчи йилларни эслаб кетади. Уша йиллари Оқдарё тошиб қирғоққа довулдай ёпирилиб овулнинг ярмини ювиб кетувди.

Кимдир бирор фалокат юз бермасин, деб овулни, одамларнинг тинчини кўриқлаб туриши керак-ку. Раис идора-

сидан чиқмайди. Йўқ, у кетмайди. «Ҳа, бу ишни менга қўйиб беришсин,— деб ўйлайди чол.— Бошқа одам ёпла- ёлмайди».

Ана, ёшлар ашула айтиб юришибди, уларнинг Оқдарё билан сариқ чақалик ишлари йўқ. Чол Комила билан Зифанинг овозини ажратарди. Уларнинг қўнғироқдай овози бор, ашуланиям бошлашади, жуда берилиб айтишади. Йигитлардан Ҳамид ажралиб туради: у ўктам йигит, отаси, бобосига ўхшаб анча шўх, ашула айтишда ҳам тўғриси- сини айтиш керак, ҳар қандайи билан беллаша олади. Ҳайдарни бўлса, қўлидан гармонь тушмайди. Йигитлар ўтиб кетишди, яна чол Оқдарё соҳилида танҳо қолди.

У жар тагида ётган хомага келиб ўтирди, бу ер анча қулай, пана эди, шамол тегмасди.

— Ҳа, Қорасой, тинч, хотиржам ухлайвер. Ўзинг биласану менга ҳали ҳам ишонсанг бўлади.

3

Шоймурот дарёни қўриқлаб тураркан, клубда ҳаёт ўз маромида давом этарди, клуб бир вақтлар мачит эди. Бу ерга ҳозиргина Ҳайдар кириб келди, у бутун округга донғи кетган гармончи. У зал ўртасидан кесиб ўтди-да, саҳнадаги стулга бориб ўтирди. Гармони маъюсгина тиззасига чўкди.

Ҳайдар клубга кирганларни ҳам, чиққанларни ҳам зимдан кузатиб турарди. У печь олдида гурунглашаётган қизларни гўё сезмаётгандай эди.

Гўё уни қора мўйловли, новча Ҳамид билан ҳам мутлақо иши йўқдай эди. Ҳамид ўзини қуршаб олишган бир гуруҳ йигитларга алланималар тўғрисида буйруқомиз оҳангда гапирарди. У кийинишни ҳам ўрнига қўярди: эгнида ошланган теридан тикилган чарм почапўстин, бошида кул ранг мўйна телпак, оёғида ялтираган этик...

Гармончининг кўзлари бирдан жонланиб кетди. У ғичирдоқ стул суянчиғига енгил суянди-да, бемалол ўтириб олди. Шу заҳоти гармоннинг янгроқ овози зални тўтиб кетди.

Ҳамма беихтиёр Ҳайдарга қайрилиб қаради, унинг нигоҳини зимдан кузатишди-да, бараварига эшикдан кирганларга ўгирилиб қарашди.

Остонада бутун Қорасойга номи кетган чиройли қизлар — Комила билан Зифа туришарди. Улар эшик кесакисига суянганларича, кириб келишлари одамларга қан-

дай таъсир қилганлигини текширмоқчи бўлишгандай қимир этмай туришарди. Комила Зифадан икки ёш катта эди. Бу унинг вазмин хатти-ҳаракатидан, дугоналари билан кўришганда ўзини оғир, дадил тутишидан ҳам кўришиб турарди. У тивит рўмолининг учини бепарвогина елкасига ташлади-да, баланд кўкрагини очди. Комила ўзининг ҳаммага ёқишлигини биларди.

Зифа йигитларнинг самимий боқишларидан, тикилиб қарашларидан анча уялади шекилли. У кулимсираб, уларга таъна аралаш назар ташларди.

«Хўш, нега тикилиб қолдинглар?» деган маъно бор эди унинг қарашларида. Лекин очигини айтиш керакки, йигитларнинг эътибор беришига, илтифот қилишига у ҳечам хафа бўлмасди. У дугонасининг ўзини дадил тутишига жиндак ҳаваси келарди.

— Ҳой, Ҳайдар, «Қорабай»ни чалгин!— қичқирди Ҳамид залнинг ўртасига чиқиб.

— Негадир танца тушгимиз йўқ, — деди Зифа.

Нафсонияти қўзиган Ҳамид ўжарлик билан такрорлади:

— Ҳайдар, илтимосимни эшитдингми?

Ҳамма қизиқсиниб Зифага қаради: қани, бўш келармикин ё йўқми?

Зифа гармончининг ёнига ўтирди-да, унинг кўзларига меҳр билан боқаркан:

— Ҳайдар, ашула айтгимиз келяпти,— деди.

Клубга сукунат чўкди, жанжал пайтида бир томон бўш келса ёки иккинчи томон зўр келса, бир зум орага мана шундай жимлик чўқади. Бу даҳанаки жангни шу пайтгача қизиқсиниб кузатиб турган қизлар бирданига хахолаб кулиб юборишди, ранг-баранг юбкаларининг этакларини йиғиштиришди-да, Зифанинг олдига гурра чопиб келишди.

Қош-қовоғи осилиб кетган Ҳамид жўрттага, ҳамма эшитсин учун баланд овозда:

— Ҳа, майли, бизларсиз ўзинглар айтинглар!.. Лекин билиб қўйинглар, яна... Қани кетдик, йигитлар!— деди.

Бир неча йигит унга эргашди, қолганлари қизлар ёнига бориб ўтиришди. Сира кутилмаганда Комила гапириб қолди:

— Сира тинч юролмаймиз-а, доим жанжаллашганимиз жанжаллашган.

Ҳалиги жанжалдан Комиланинг таъби хира бўлганини ҳамма пайқади.

Ичи қора қўшнилар қорасойлик қизлар тўғрисида доим:

— Тўрт қорасойлик қиз тўпланса, беш хил фикр туғилади!— дейишарди.

Бу фикрнинг бемаънилиги аён. Улар ҳам ашула айтиш-айтмаслик хусусида жиндак талашиб-тортишарди холос, ҳар ҳолда бошқа хотин-қизлардан кўп жанжаллашишмасди. Зифа «Урол» қўшиғини яхши кўрарди, Комила бўлса «Биш»ни айтгиси келарди, пастки кўчадан келган қизлар «Караурман»ни айтаман, деб туриб олишарди. Ахийри, қадрдон овул ҳақидаги «Қорасой» ашуласини айтишадиган бўлишди.

Ашула айна авжига чиққанда клубга оқсоқланиб Кабир кириб келди.

— Яна ўша ашулами?— тўнғиллади у норози оҳангда ашула айтаётганлар ёнига келиб.

— Нима, яна ёқмаяптими?— сўради Зифа хўрсиниб.

Кабирнинг кўзлари таънали боқди.

— Уртоқ Авелбоева Зифа,— деди у қуруққина қилиб,— комсомол аъзоси эканлигингизни яна унутиб қўя-яписиз-а. Мен сизнинг ўрнингизда бўлсам, комсомол ячейкасининг бюро аъзоси сифатида ёшларга ғоявийроқ иш топиб берган бўлардим.

Кабир — комсомол ячейкасининг секретари. У тенгқурлари билан мана шунақа насиҳатомиз оҳангда гаплашади. Ясави Ҳақимовга тақлид қилиши шундай сезилиб туради. Кабирнинг бу одатини ҳамма билгани учун уни кўпинча калака қилишарди.

— Қулоқларнинг думига чиқариб қўясанми?— сўради Ҳайдар қизларга кўз қисиб қўяркан.

Қизлар пиқ этиб кулиб қўйишди.

— Севги ҳақидаги пьесани қўйсак майлими, рухсат берасанми?— савол ташлади Комила айёрона.

Ячейка секретарининг афтидан ҳозир ҳазил-мутойибага тоби йўқ эди.

— Зифа, сиз билан бюро аъзоси сифатида конкрет гаплашиб қўйишим керак,— деди Кабир яна расмий оҳангда.

Шундан сўнг у эшик томон йўналди.

Зифа елкасини асабий бир учирди-ю, индамайгина Кабирга эргашди. Қизлар уларнинг орқасидан қизиқсиниб қараб қолишди.

Кабир ташқарига чиққанидан кейин шивирлаб деди:

— Қишлоқ Советида мажлис кетяпти. Яна бир неча бойни қулоқ қилишибди. Ясави, комсомолларнинг доим шай бўлиб туришин, деб мени огоҳлантириб қўйди. Қулоқлар уйларга ўт қўйишлари мумкин. Ҳайдар ва бошқаларни огоҳлантириб қўй, шу атрофда бўлишин. Шахсан сен юқоридаги кўчага, Ҳайдар пастдаги кўчага жавоб берасизлар. Ярим кечагача навбатчилик қиласизлар, кейин сизларни ўрнингизга биз турамиз.

— Хўп бўлади, — жавоб берди Зифа ҳам шивирлаб.

— Ҳа, иш бундоқ бўпти, — деди Кабир, баланд овозда. — Сиздақа ашулачилардан ўргилдим-е! — Кейин яна шивирлаб қўшиб қўйди. — Жуда кеч юрмагин, битта-яримтаси билан уйингни олдида ўтиргин. Ҳайдар, майли, гармонни чалаверсин. Тушундингми?

Зифа қайтиб келганидан кейин ҳамма ҳазил-ҳузул билан уни ўртага олишди.

— Учрашамиз дедими? Ё яна лекция ўқидими?

— Ўзи бинойидай йигиту сал оқсоқланиб юради-да, — ҳазиллашди Зифа.

Зифа гўё Кабир билан бўлиб ўтган гапни бутунлай унутгандай Комиланинг ёнгинасига ўтирди-да, ашула айтаётганларга жўр бўлди. Бир оздан кейин деразадан ташқарига қараб қўйгач, Ҳайдарнинг олдига келиб, қулоғига нимадир шивирлади.

— Бу ерда нима қилиб ўтирибмиз? Қаранглар, ой чиқди. Юринглар, кўчага чиқамиз!

— Кўчага чиқсак чиқаверамиз-да, — қувватлади уни Ҳайдар. — Қани, кетдик!

4

Оқшом сукунатидаги кўчада гармоннинг янгроқ куйи таралади. Ҳайдарнинг бармоқлари гармонь пардалари устида йўрғалайди, қизлар эса шўх куйга жўр бўлишади. Ҳайдарнинг зийрак кўзлари кимнинг уйида чироқ ёнгани, кимнинг дарвозаси ланг очиқ турганини дарров пайқаб олади.

Қизлар билан шўх-шўх куйлашиб, овул кўчаларида юриш, тун сукунاتини бузиб, ёшлигини унутган, уйқусизликка чалинган кампирларнинг ўринларида ётиб жаврашларини тасаввур этишнинг ўз гашти бор.

Ҳайдар бирдан Зифанинг ашула айтмай қўйганини

сезиб қолди. У Зифанинг уйга кетаётганини кўрса доим маънос бўлиб қолади.

Зифанинг бир ўзи орқада қолмай, Комилани ҳам эргаштириб кетди.

— Кетдик, Комила.

— Бирор гап бўлдими?— безовталанди дугонаси.

— Йўқ, ҳеч нима. Шундай эшикнинг олдида ўтираминиз. Мен Кабирга керак бўлиб қолишим мумкин. Тушундингми?— изоҳ берди Зифа.

Ҳайдар гармонининг овози энди қаердандир, кўприк орқасидан кела бошлади. Комила бирдан тўхтаб қолди.

— Ҳамид ашулачиларга ёпишиб олди,— деди Зифа гармонь товушига қулоқ соларкан.

— Унинг чиройли овози бор-да, — деди Комила.

— Бари бир уни ҳечам ёқтирмайман. Унга заррача ишонмайман. Агар билсанг, Кабир ҳам уни ёқтирмайди. «Сал қуруқроқ»,— дейди. Ҳамиднинг амакисини ҳам ёмон кўраман. Қаёқдаги арзимас нарсаларни пуллайди, молдунё орттириб ётибди, қулоқ қилиб юборишмасин деб колхозчиларга хушомадгўйлик қилгани-қилган. Эшитдингми, дўконини кооперативга ўтказармиш? Кабир, бундайларга доим кўз-қулоқ бўлиб туриш керак, дейди!..

Комила сабри чидамай, дугонасининг гапини бўлди.

— Бу ишни Ҳамид эмас, амакиси қиляпти-ю. У амакиси учун жавобгар эмасу?!

Зифа, Ҳамидни нима учун хуш кўрмаслигини тушунтириб беролмасди, лекин у бари бир бўш келмади.

— У жудаям қўпол, яна...

— Сен уни ҳечам билмас экансан. Ҳамид одамлар олдида ўзини шундай тутади,— деди Комила куйиб-пишиб Ҳамиднинг ёнини оларкан.— Аслида жуда кўнгилчан йигит, қўйдай ювош.

Зифанинг бу гапга сира ишонгиси келмасди.

— Қўйдай ювош, Ҳамид-а? Нимаси ёқиб қолган ўзи унинг сенга?

— Гап ёқиш-ёқмасликда эмас. Одамларга бекордан-бекор тўхмат қилишганини ёмон кўраман...

Муюлишдан йигитлар чиқиб келишди. Зифа Кабирни таниди. У ёнидан ўтиб кетаётиб:

— Зифа, бор, ухла!— деб қичқирди.

Комила йигитларнинг орқасидан қараб қоларкан:

— Ҳамид ичмаса деб кўрқаман. Бизлардан жуда қаттиқ хафа бўлди-да, — деди.

— Сен мендан ниманидир яширяпсан-а, — унинг гапни бўлди Зифа.

Комила дугонасининг кўзларига тикилди.

— У анчадан бери, Бўрон кетганидан буён мени ҳожонимга қўймайди. Бўрон билан ҳарбийга кетганларнинг ҳаммаси кузда қайтиб келди, Бўрон бўлса хат ҳам ёзмай қўйди. Ахир, уни бир умр кутолмайман-у!

— Нима, Бўрондан кўнглинг совидими?

— Кутмай қўйдим... Э, сен тушунармидинг?!

Зифа дугонасини шартта қучоқлади-да, юзидан ўйиб олди.

— Қўй, бундай дема, Комила, Ҳамиднинг баҳридан ўт. Ута оласанми?

— Бўлмасам-чи,— деди Комила кулимсираб, кейин шоша-пиша уйга кетди.

Зифа даҳлизга кирди-да, ойисини уйғотиб юбормаслик учун этикчасини ечиб олди. Қишлоқ чевари Ойхилу қизи келмагунча эшикни беркитмасди. Нимқоронғи хонада чигирткалар зўр бериб чирилларди. Тикув машинаси устида чала тикилган оқ кўйлак ётарди. Афтидан, онаси чарчаганга ўхшайди, кўйлакни олиб қўйишга ҳам улгурмабди. Зифа стол устида сут қўйилган кружкани пайпаслаб топди-да, бир кўтаришда ичиб тамомлади, кейин шартта кўрпа тагига кириб олди.

5

Зифа билан онаси одамларнинг говур-ғувуридан уйғониб кетишди. Елкаларига апил-тапил рўмолларини ташлашди-да, эшик томон отилишди.

Қоронғи кўчада нималар бўлаётганини билиб бўлмасди. Қаҳр-ғазабга минган одамлар бақириб-чақиришар, депсинишар, додлаб йиғлашарди. Қўрқиб кетишган онаболанинг қулоғига кимнингдир инграгани, жон-жаҳди билан қичқиргани эшитилди:

— Оғайнилар, бир оғиз гапирай, эшитинглар! Айбдор эмасман...

Зифа одамлар тўдаси томон чопиб келаётган Ясави Ҳакимовни кўриб қолди. Унинг орқасидан Кабир чопиб келарди, у йўл-йўлакай ўзини оқлаб гапирарди:

— Кўрмай қолибман! Уйга бирров кириб чиқаман, деб кетувдим, ана ўшанда...

Ясави Кабирнинг гапларига қулоқ солмасди. У фонусни боши тепасида кўтариб, қичқирди:

— Бу нима қилганларинг? Бас қилинлар, малъунлар!

Унга ҳеч ким парво қилмади. Оломон тўлқиндай чайқалар, ҳамон калтаклашар, тепишар, ҳар мушт уришганда бўғиқ овозда қийқиришарди. Ҳамма ўртада кулала бўлиб ётган мудҳиш жонли нарсага яқинроқ боришга ҳаракат қиларди.

Ясави фонусни Кабирга берди-да, ўзи оломон орасига суқилиб кира бошлади. У одамларни битта-иккита четга суриб ташлади-да, ниҳоят оломоннинг ўртасига кириб олди. Зифа беихтиёр олдинга ташланди: оломон Ясавини йиқитиши, топтаб ташлаши мумкин эди.

Зифа елкасида кимнингдир қўлини сезиб, ўгрилиб қаради.

— У тинчитади, — деб шивирлади ярим яланғоч, бош яланг Комила совуқданми ё қўрқувданми дағ-дағ титраркан. — Бу иш фақат Ясавининг қўлидан келади.

Тўсатдан ўртада тўппонча ушлаган қўл пайдо бўлди-ю, ўқ овози янгради. Оломон гур этиб Ясавидан тисланди, ҳамма унинг овозини эшитди.

— Кабир, бу ёққа кел!

Уларнинг ўртасида ўтмишда кимлиги номаълум терифурушнинг баланд гавдаси пайдо бўлди, унинг ҳақида бир-биридан хунук миш-миш гаплар тарқалганди.

— Шошма, Ясави, каттаконлик қилма, — деди бўғиқ овозда терифуруш. — Бу ер сенга колхоз правлениеси эмас... Нима, халққа қарши чиқмоқчимисан?

— Йўл қўймаймиз!

— Йўл бермаймиз! — деб бақирди одамлар.

Кабир фонусни боши тепасида баланд кўтариб турарди. Зифа чироқнинг хира нурида ҳамқишлоқларининг юзларига қўрқув аралаш қарарди.

— Яхшиликча кетгин, Ясави, бир балони бошламагин! — деди терифуруш хириллаб. — Бу иблисни ўзим ушлаб олдим. Уйимга керосин сепаетган эди.

— Итга ит ўлими! — бақирди темирчи Галлям, терифурушнинг орқасида туриб.

Оломон яна гуж бўлди. Зифа энди колхоз раисини кўролмайд қолди. Ҳазабга минган одамлар Ясавини ҳалқадек ўраб олишганди. Илгари вақтларда одамлар от ўғриларини неча-неча бор ташбўрон қилишган... Улардан ҳамма нарсани кутиш мумкин.

Терифуруш чаққон ҳаракат қилиб ердан нимадир олди.
— Тош!— бақириб юборди Комила, дугонасининг қўлига ёпишиб.

Оломон жим бўлиб қолди. Комила тескари ўгирилиб олди, Зифа қичқириб юборди.

Ясави тўппончасини олишга улгуриб яна осмонга қарата ўқ узди. Терифуруш қўлини секин тушириб, тошни ерга ташлади.

Одамлар Ясави калтакланган одамни эҳтиётлик билан чалқанча ётқизишини миқ этмай кузатиб туришарди. Зифа уни кўрмади, одамлар ўз қилмишларидан қўрқиб, орқага тисарилишганини пайқади.

Ясави қаддини ростлади-да, буюрди:

— Ҳайдар, отларни аравага қўш. Уни касалхонага олиб бориш керак. Ҳеч ким кетмасин! Ўз қилмишингиз учун қонун олдида жавоб берасиз... Хўш, сен қаёққа қочмоқчи бўляпсан?— деди Ясави тўппончасини терифурушга тўғрилаб.

Ерда узала тушиб ётган одам аранг ҳушига келди. Одамлар ўзларини четга олишди, Зифа фонус ёруғида унинг кўз очганини кўрди, ярадор терифурушга қаради-да, кутилмаганда аниқ қилиб гапира бошлади:

— Уша! Енида пакана, семиз одам бор эди. Иккови мени аравадан судраб тушишди. Элеваторга кетаётгандим, колхоз уруғликка юборувди... Мана, етиб боролмадим...

Савдогар тупуриб қўйди.

— У жинни бўлганми ўзи, нималар деб валдираяпти?

— Ёлгон гапиряпсан!— деб Шоймурот терифурушнинг ёқасига ёпишди, лекин у чолни осонгина силтаб ташлади.

— Уни кўтаринглар!— буюрди Ясави.

Калтакланган одамни кўтаришаётганда у жонсарак кўзлари билан Ҳамидга бир зум тикилиб қолди. Зифа Ҳамиднинг Шоймурот орқасига яширинганини пайқаб қолди. Буни Ясави ҳам сезди, у чолни бир чеккага итарди.

— Бу ҳам ёрдам берди, — деди калтакланган одам.

— Бутун овул бўлиб калтаклашди, ҳамма бараварига жавоб бериши керак. Айбни битта одамга ағдаришни нима кераги бор?— ўшқирди Ҳамид.

— Уша ерда аниқлаймиз, ушланглар уни!— буюрди Ясави.

Зифа Комиланинг қалтираб кетганини сезди. Агар Зифа уни суяб қолмаганида Комила ҳойнаҳой, йиқилиб тушарди.

«Уни севади,— деди кўнглида Зифа.— Ушанда ҳам-ма гапни айтгани йўқ, энг муҳим гапни мендан яшириб қолди».

Зифа Комилани кўлтигидан олиб бораркан, Ясавининг буйруқ берганини эшитди.

— Ҳайдар, уни дарров касалхонага олиб бор. Уларни омборхонага қамаб қўй. Зокир, сен қаёқдасан?

— Мен шу ердаман.

— Ғизиллаб қишлоқ Советига бор, милицияни чақириб кел. Сизлар уй-уйларингизга тарқалинглар.

Зифа индамас, маъюс Комилани кузатиб қўйди-да, уйига қайтиб келди. У пиллапояга кўтарилгач, эрқасига ўгирилиб қаради. Уйларнинг деразаларида чироқ ўчган, итлар ҳам тинчиб қолганди. Ойнинг сахий нурига ғарқ Қорасой сохта бир жимлик қўйнида сукут сақларди.

АПРЕЛЬ ЙУЛЛАРИ

1

Қор маҳбуслар оёғи тагида ёқимсиз чилпилларди. Даланинг у ер-бу ерида чўққайиб кўринган қора дўнгликларда ўтирган гўнғарғалар одамларга парво қилмай зўр бериб қағилларди.

Оёқлари калта бақалоқ одам терифурушнинг ёнида пилдираб бораркан, соқчиларга кўрқув аралаш қараб-қараб қўярди. Қамалганларнинг учинчиси — Ҳамид эркин қадам ташлар, буни кўриб милиционерларнинг жаҳли чиқарди.

Улар сийрак дарахтли тепаликка кўтарилишди, бу ердан Қорасойга сўнгги бор назар ташлаш мумкин эди. Ҳамиддан бошқа ҳеч ким қайрилиб қарамади. У тўхтади-да, қисик кўзлари билан қадрдон қишлоғига тикилди. Мўриларнинг кўпидан тутун кўтариларди.

— Ҳой, менга қара! — қичқирди соқчиларнинг каттаси. — Судралмасдан, тезроқ юргин, командага етиб ол.

Ҳамид соқчига нафрат билан қаради-ю, лекин унинг айтганини қилди. Ҳамиднинг кўнглида терифуруш, унинг шериклари, милиционерга, ўзига нисбатан адоват ҳисси тобора кучайиб борарди. Қаранг-а, кайфда шундай жирканч ишга аралашиб ўтирибди-я!

Ҳамид чирт этказиб тупурди-да, сўкиниб қўйди.

«Ҳаммаси Комила деб бўлди,— мулоҳаза қиларди у.— Клубда мени қалақа қилмаганида, ҳамманинг олдида мендан кулмаганида амакимни олдига бормасдим ҳам, ичмасдим ҳам. Амаким ҳам ярамга туз сепди-да! Устма-уст қуяркан, тинмай гапирарди: «Ич, ҳозир ичадиган замон. Пули борлар ароқдан маст бўлишса, ялангоёқ чувриндилар вакилларнинг нутқидан маст бўлишади. Худога шукур, ароғим бор! Ич!»

Йўл Шарққа қараб чамаси икки юз чақиримга чўзилиб кетган ўрмон ичидан ўтарди. Ўрмон ичкарасидан изғирин эсди, дим ҳаво димоққа гуп этиб бўрсиган япроқ ҳидини урди.

Ҳамиднинг юраги орзиқиб кетди. Қочиш керак! Отлар чакалзорда қолиб кетади, пиёдалар унга етолмайди! Борди-ю, тўппончалардан ўқ узишса, дарахтлар панасига яширинади! Лекин бўридай ҳаёт кечириш ҳар қандай ўқдан даҳшатли. Одамлардан қочиш, яшириниш, ҳамиша кўрқувда, таҳликада яшаш... Ҳамид ҳаяжонланганидан устма-уст чекар, папирос қолдиқларини йўл четига ташларди.

...Қуёш ўрмон устида аллақачон найза бўйи кўтарилган эди. Ҳамид соқчиларнинг каттасидан:

— Менга қара, мени нима қилишади?— деб сўради.

— Чўпон тирик қолса, сен ҳам яшайсан. Борди-ю, ўлса, сен ҳам отиласан: буни синфий қотиллик, деб баҳолашади.

— Демак, соб бўлдинг дегин?

— Шундай десак ҳам бўлади.

Ҳамид ўз тақдири ҳақида ўйларкан, милиционерларнинг нега бирдан от чоптириб кетишганини аввалига тушунолмади. Орқада икки марта милтиқ овозини эшитиб, ўгирилиб қаради. У дарахтлар орасида серсоқол одамларни кўриб қолди. Терифуруш билан шериклари тез узоқлашайтган соқчиларнинг орқасидан қараб туришаркан, хурсанд бўлганларидан қўлларини бир-бирига ишқалашарди.

Бандитлар ўн кишича бўлиб, уларнинг биттаси қорасойлик эди. Ҳамма уни Соловқада жазо муддатини ўтаб ётибди, деб ўйларди, у бўлса, шу атрофда, ўрмонда юрибди-я. Ҳамид иккинчи бандитни ҳам таниди: уни кооперативни талагани учун кесишганди. Бошқалари ҳам дор тагидан қочган одамларга ўхшайди. Сарғиш соқоли кўксига тушиб турган елкадор одам шайка бошлиғи бўлса керак.

— Хўш, у ёқда ишлар қалай?— савол берди сарғиш соқолли.

Ҳамид саволни тушунмади. Терифуруш шоша-пиша жавоб қайтарди:

— Қовурғасини яхшилаб эзиб қўйдик, мажлисларда энди кекирдагини чўзмайдиган бўлди.

Ҳамид гап нимадалигига энди тушунди, чўпонни калтаклашни олдиндан, ўрмондаёқ режалаб қўйишган экан. Малла одам Ҳамиднинг бошидан оёғигача разм солиб чиқди-да, кейин қизиқсиниб сўради:

— Бу тирранчани қаёқдан илаштирдинглар?

• — Бизга ёрдам берди, усиз ҳам ўзимиз эплардик. Милиция йўл-йўлакай уни ҳам ушлади... Дўкондор Калимуланинг невараси.

— Биз билан ўрмонда қолсинми ё...

Малла одам милтиқ тепкисини қандай босишни имошора билан кўрсатди-да, ҳуштак чалиб қўйди.

— Менимча, сафимизда қолдирсак бўлади.

Ҳамиднинг юраги орқасига тортиб кетди. Ахир Комила йўлтўсарга қиё ҳам боқмайди-ю. Демак, ҳаммаси тамом бўлибди-да, энди.

— Хўш, нима дейсан?— сўради бошлиқ, унга оғир тикиларкан.

— Ўрмонда нима ҳам қилдим?— пўнғиллади Ҳамид.

Бандитлар бошлиқларига қараб қўйишди. Орага узоқ жимлик чўкди. Афтидан бошлиқ ҳар бир ишни орқа-олдини ўйлаб қиладиган одамга ўхшайди. Ҳамиднинг бирдан жудаям чеккиси келиб кетди, лекин чўнтақларини титкилаб битта ҳам папирос тополмади, ҳаммасини чекиб тугатган экан. У тамаки сўрамоқчи бўлди: агар беришса, демак ўлдиришмайди.

— Сизларда тамаки топилмайдими?

Ҳеч ким унга тамаки халтасини узатмади. Улардан биронтасининг ҳам чекмаслигига ишониш қийин эди. Ҳамиднинг эти жимиралишиб кетди. Нима, улар саволни тушунишмадими?

— Йигитлар, битта чектирсанглар-чи!— деб такрорлади у.

Малла одам бирдан буюриб қолди:

— Олдинга юр!

Энди заррача ҳам умид қолмаганди, гумдон қилишаркан-да. Улар Ҳамид билан пачакилашиб ўтиришармиди? Бу улар учун ортиқча юк, ортиқча ташвиш-да. Эрталаб

келаётганида бунга милиционер тўппончасини ўқталган эди, энди бўлса худди шу йўлдан бандитлар милтиғи остида кетяпти-я.

Ана омаду мана омад!

Ҳамиднинг кўзига ҳаёт ҳеч қачон бугунгидек ширин кўринмаган эди. Пешанасига совуқ тер чиқди, томоғига бир нима тиқилгандай бўлди, нафаси бўғилди.

Ҳамид олдинга суқлик билан тикилди. Боши тепасидан икки зағизгон учиб ўтди. Атрофга бир хил овоз таралди: бурун, бурун, бурун... Ҳаво айниши олдидан бурундиқ мана шундай тинмай қағиллайди.

Кутилмаганда яланғоч дарахтлар орқасидан осилган одам кўриниб қолди. Ҳамид беихтиёр орқасига тисарилиб, бандитларга ўгирилди, уларнинг ҳаммаси йигитчага тикилиб туришар, чамаси уни кўрқитмоқчи бўлишарди шекилли.

— Хўш?

Ҳамид чурқ этмади. Уни исқирт, соқол-мўйлови ўсган одамлар қуршаб олишган, улар учун одам ўлдириш ҳеч гап эмасди. Уларнинг ўзлари қози, ўзлари жаллод. Ҳамидда уларга нисбатан қаҳр-ғазаб ўти кучайди.

Хотинларникига ўхшаган япалоқ юзли киши гап қотди:

— Бу ҳам бизга қарши эди, сал ҳовуридан туширдик, йўқса...

Ҳамид, нима бўлса бўлар, деб индамай тураверди.

Япалоқ юзли киши жудаям бетоқат эди.

— Сиртмоқни тўғрилайми?— сўради у бошлиқдан.

Ҳамиднинг назарида малла одам оғиз очиб гапиргунча жуда кўп вақт ўтгандай бўлиб туюлди.

— Бугун негадир қаҳримдан тушдим. Бор, кетавер. Керак бўлсанг, ўзимиз топиб оламиз. Мен сенга гапиряман, бор, жўна!

Ҳамид Малланинг режасини тушунди: орқасидан отишмоқчи. Қани, сўнгги қадамингни ташла. Бошқа иложинг йўқ. Бандитлардан қочиб қутулолмайсан. У чуқур нафас олди. Нафас олишнинг ўзи қанчалик катта бахт эканлигини у шу вақтгача тушунмаган экан.

Лаблари қуруқшаб, қимирашга мажоли қолмаганди. Майли, отишсин, кўксига отишсин!

У овозини борича сўкинмоқчи бўлиб шартта ўгирилди-ю, турган жойида қотиб қолди: орқасида ҳеч ким йўқ эди.

Ҳамид бошини чангаллади: эҳтимол, кайфда шундай туюлгандир, калтаклашмади-ку. Атрофда бандитлар ҳам, милиционерлар ҳам йўқ эди.

Йўқ, ҳаммаси бўлди, ана, кўз ўнгида, дарахтда одам жасади чайқалиб турибди.

Миясига дарров бошқа фикр келди: милиционерлар шаҳарга боришлари билан овулга телефон қилишади-ю, уни яна тутиб олишади. Вақт ганиматида қочиб қолиш керак.

Режа ҳам бирдан туғилди: ўрмончининг олдига кирди-да, отини сўраб олади, у йўқ демайди, кейин тўппатўғри Комиланинг олдига жўнайди. Усиз яшаёлмайди: шунча борди-келдилардан кейин қиз бола йигитни ташлаб кетиши мумкин эмас. У кўндиради, бирга кетишга мажбур қилади.

Бироқ қаёққа боради?

Шаҳарга бориш хавфли. Узоқроққа, тоққа чиқиб кетиш керак. Ўша ерда, леспромхозда оғайниси ишлайди. Ишончи комил, бошпана беради.

Ҳамид ўрмончининг уйи томон жадаллаб бораркан, хаёлидан ишқилиб чўпон ўлмаса бас, деган фикр кечарди...

. 2

Бўрон Авелбоев уч йилдан кейин ўзи туғилиб ўсган овулига қайтиб келаётганди. Ота-онасидан хат-хабар олмаганига мана, бир йилча бўлди, Комиладан саккиз ой бурун хат олувди.

Хизмат муддатини куздаёқ тугатганди, лекин Бўрон уйга қайтолмади. Худди ўша пайтларда чегара нотинч эди, уларнинг полкени у участкадан бу участкага ташлашарди, ниҳоят кемада олис шимол томонга олиб кетишди.

Хат ёзадиган пайт эмасди-да, ўзиям! Уйга қайтишни интиқ кутишаётган қизил аскарлар яқин-орада кетмасликларига, ҳали кўп хизмат қилишлари лозимлигини тушунишди, бу орада денгизда қишки довуллар бошланиб, кемалар қатнамай қўйди, хатлар Катта ерда узоқ ётиб қоларди.

Энди Бўроннинг ўзи хатлар босиб ўтувчи ана шу машаққатли йўлни босиб ўтди: у салкам бир ой кемада сузди, ярим ой поездда, икки кун чанада юрди, мана, ниҳоят пиёда юришга ҳам тўғри келди.

Собиқ бўлима командири лойгарчиликда хатарли қишлоқ йўлидан келаркан, елкасидаги доимий халтасини ҳис этиб, ич-ичидан хурсанд бўлиб қўярди. Олган совға-саломлари халтасида, қорасойлик олис ўлкалардан уйига совға-саломсиз қайтмайди, одат шунақа. Бўрон рота старшинасининг чўнтак фонарини отаси учун сўраб олди, ойисига Владивостокдан тахта чой харид қилди, Иркутскда эса, вокзал ёнида чайқов бозоридан севгилисига ўттиз сўмга гулдор рўмол олди. Комиланинг гулдор рўмол ўраб юрадиганларга ҳамиша ҳаваси келарди.

Бўрон уйига ошиқётгани учун йўловчи арава кутмасданок пиёда йўлга тушди. У қош қорайгунча Қорасойга етиб олмоқчи бўлар, камида йигирма беш-ўттиз километр йўл босиши керак эди. Бу ерда одамлар масофани харитага қараб эмас, шунчаки кўз билан чамалаб ўлчашарди. Эгарда мустақкам ўтирган асл деҳқон учун бир неча километрга янглишишнинг аҳамияти йўқ эди. Шаҳар чеккасидаги дераза-эшиклари нақшдор пастак-пастак уйлар орқада, узоқ-узоқларда қолиб кетди. Солдат ўз уйига қайтаркан, ҳар чақиримни йирик одими билан ўлчаб борарди.

У ёқда, шимол томонда ёвуз, безовта океан тепасидаги осмон киши кўзига анча паст кўринарди. У шамолнинг гувиллашига неча куну неча тун қулоқ солиб, ўз диёрини тезроқ кўришни орзу қилганди.

Мана энди, жонажон диёри кўз олдида ястаниб ётибди.

Йўл четидаги кул ранг юмшоқ қор устидан юриш қийин, лекин ўзига яраша гашти бор. Қор сувлари кўпчиб, қорайган йўлни тарам-тарам тилиб ўтганди. Қор тагидаги бултурги ўт-ўланлар олачалпоқ ерда қабза-қабза кўзга ташланарди.

Бўрон ўрмон этагига етганда ўйланиб қолди: йўлдан кетаверсамикин ё тўғрисида кесиб чиққани маъқулми? Шундай қилса, йўли бир чақирим камаярди.

Ниҳоят кесиб чиқишга қарор қилди, у, тезроқ Қорасойга кириб борсам, дерди.

Бўрон болалигидаги одатига кўра йўл-йўлакай ҳуштак чалиб одимлар, гоҳ курайчилар сивизғада ижро этадиган чўзиқ куйларни, гоҳ шўх, ўйноқи рақс куйларини хиргойи қиларди. Агар унинг ҳуштак-куйини сўз билан ифода қилинса, ҳойнаҳой, қуйидаги кўшиқ туғиларди: «Ҳей, бақувват, азамат эманлар, кўкка бўй чўзган қарағайлар, позик заранглар! Уйига қайтаётган одамнинг кимлигини биласизларми? Балки мени унутиб юборгандирсизлар?»

Бир эсланг-а, сизларга қуёш нури кўпроқ тушсин, деб теварак-атрофинларни ким тозаларди? Бўрон. Энди танидингларми? Ҳа, иш бундоқ бўпти! Салом, азизларим!»

Қанчалик шошилмагин, бари бир тамадди қилиб олиш керак. Старшина доим такрорлагани-такрорлаган эди: «Солдатни қисмати шу — ҳар қандай об-ҳавода ҳам, ҳар қандай вазиятда ҳам овқатланиш, тамадди қилиб олиш эсингдан чиқмасин. Қандай воқеа юз бермасин, котелогингда қарам шўрва бор экан, ичиб олгин! Айтайлик, дўстинг жангда ҳалок бўлди, томогингдан овқат ўтмаяпти, лекин бари бир ўзингни тутиб, бир нима еб олгин. Дўстинг ўлди, сен ҳали жанг қилишинг керак. Асл солдат овқатни ошхоналарда емайди!..»

Бўрон тўнкага ўтирди-да, халтасини тиззаси устига қўйди, уни ечиб, ичидан газетага ўралган совғаларни олди. Бугун у уч кишини, дилига яқин одамларни хурсанд қилади!

У дабдабасиз, бамайлихотир, хотиржам қиёфада: «Қани, Комила, мана бу рўмолни ўрагин. Кўрай-чи, сенга ярашармикин ё йўқми? Йўлда келаётиб олувдим», — дейди.

Бўрон шу манзарани кўз олдига келтирди-ю, қаттиқ ҳаяжонланганидан иштаҳаси ҳам бўғилиб қолди. Консерва банкасини халтасига солиб, уни елкасига ташлади-да, папирос тутатди. Тезроқ йўлга тушиши керак.

Ўрмон орқада қолди, Бўрон катта йўлга чиқиб олди. Бу тепаликдан овул кафтдагидай кўринади. Бўрон қадамини тезлатди, гўё рўпарадаги тепаликда уни севгилиси кутиб тургандай эди. Йигит деярли югуриб борарди.

Яна эллик қадамча қолди. Ҳув ўша дўнгликка ет!б олса бўлгани.

Бўрон тўхтади-да, нафасини ичига ютиб турди. У бошидан фуражкасини олиб, она диёрини олқишлади. Юраги гуп-гуп урарди, отни тез чоптирганингда юрагинг ана шундай тез-тез ура бошлайди. У сал ўзига келиш учун соф ҳаводан тўйиб-тўйиб нафас олди. Агар чегарачи дўстлари уни ҳозир шу ҳолатда кўришса, доим хотиржам, анча совуққон бўлинма командирини танимаган бўлишарди.

Ен этаклари тик Қиз тоғигача ўн беш-ўн саккиз километр қолганда Қорасой ортида қорайиб кўринган тепаликларгача чамаси ўттиз километр келарди.

У тепалик атрофидан айланиб оқайтган Оқдарёга назар ташлади. Шу дарё орқасида, нариги соҳилда унинг жонажон овули ястаниб ётарди.

Шу водийга назари тушиши билан унинг хаёлида қанчадан-қанча ғамгин, айни вақтда кўнгилли хотиротлар жонланди. Орадан икки-уч ҳафта ўтар-ўтмас ўтзорлар яшнаб кетади, кўм-кўк кўллар қуёшнинг заррин нурида жимир-жимир қила бошлайди.

Йигит от дупурини эшитиб ўзига келди. У ўрмондан чиқиб келган отлиққа, бу ким бўлдийкин, дегандек қизиқсиниб қаради. Отлиқ унга танишдек туюлди. Ҳа, чиндан ҳам бу Ҳамид эди! Йўлда ҳеч кимни учратмай, мана, энди ҳамқишлоғига рўпара келганини қаранг-а. Улар бирга ўқишган, кечалари биргаликда соқчилик қилишган.

Отлиқ ҳам ҳамқишлоғини таниди. У отига қамчи урди, шошилди. Ҳамид Бўроннинг олдига келди-да, бехосданми, астойдилми, хуллас отини йўлга кўндаланг қилди. Одатда бу ҳақорат белгиси эди.

— Салом, Ҳамид! — Бўрон қўлини чўзди. — Эрталабдан бери ҳеч кимни учратмай, тўсатдан сенга дуч келганимни қара-я! Менга хатда келиб чиқишинг чатоқ бўлгани учун армияга олишмади, деб ёзишувди. Нима, ўша-ўша уйда ўтирибсанми?

Ҳамид отдан тушмади. У пишқириб турган отининг тизгинидан тортаркан, совуқ тиржайди.

— Ҳаммаси амаким деб... Йўлимга шунақаям тўғаноқ бўляптики! Нуқул юзимга солишгани-солишган! Менинг унга нима даҳлим бор?

Бўрон қалтис гап қилиб қўйганини англади. Гапни бундай бошламаслиги керак эди. У, овулда нималар бўлаётганини бир чеккадан сўраб-суриштироқчи бўлганди.

— Уша-ўша чиройли, азамат йигитсан. Мўйлов қўйибсан. Ҳа, қизлар мўйловли йигитларни ёқтиради, лекин ҳаммаси эмас. Шундайми?

Ҳамид хахолаб кулиб юборди.

— Бизга ўша севадиганларнинг ўзи ҳам етади, бошқаларга ҳам қолсин-да, ҳаммани барабар севомайсан-ку!

— Ота-онам қалай?

— Тузук, юришибди, улар ҳозир колхозда.

Комилани сўраб-суриштиришига сал қолиб, вақтида тилини тийди, севгилисининг азиз номини тилга олмади.

Ҳамид, Бўрон бор жойда ўзини ноқулай сезарди.

— Сени учратарман, деб сира ўйламагандим! — деди у Бўроннинг кўзига нигоҳ узмай тикиларкан,

— Нима, хурсанд эмасмисан?

— Менга, ҳар ҳолда, халақит бермайсан... Демак, уйга қайтыпман, дегин...

Ҳамқишлоғини кўрганида пайдо бўлган севинчдан асар ҳам қолмади.

— Солдатнинг иши шу-да. Уйга шошяпман.

— Ҳа, тезроқ боргин. Овулдагилар сени анчадан бери кутишяпти. Фақат нега кечикиб, ҳаяллаб қолганингни би-лишмайди. Икковимиз бир отда кетолмаймиз. Отлиққа пиёда одам ҳамроҳ бўлолмайди, деб тўғри айтишади. Ол-динроқ бориб, уйингдагилардан суюнчи олиб турай...

Ҳамид отини чоптириб кетди. Лекин Бўроннинг кўнг-лини аллақандай тушунтириб бўлмайдиган ғашлик чулға-ди. Бўрон ораларида бўлиб ўтган гап-сўзни эсларкан, Ҳамиднинг сўзларида қандайдир сирли маъно борлигини англади. Хўш, у нимага шама қилди? Чала-чулпа гапла-рини қандай тушунса бўлади?

Баҳор пайтида одатда йўллар гавжум бўлмайди, лекин бари бир лойгарчилик бўлишига қарамай, Бўрон ёнилғи, уруғлик дон, ўғит ортилган араваларни ора-сира бўлсаям учратиб турди, афтидан колхозчилар тошқин олдидан ана шу нарсаларни ғамлаб қўйишяпти шекилли. Лекин араваларнинг ҳаммаси бошқа овуллардан эди.

Қорасойга беш-олти километр қолганда Бўрон бир қизни учратди, қиз эгарда абжир чавандоздай дадил ўти-рарди. От йўртиб чопиб келарди. Қиз яқинлашгач, олдин-га энгашиб сўз қотди:

— Ўзгариб кетган бўлсангиз керак, деб юрардим, ҳе-чам ўзгармабсиз, ўша-ўшасиз. Ростини айтсам, форма сизга жуда ярашибди. Афсуски йигит эмасман-да, чегарачи бў-лардим.

Бўрон кулимсираб қўйди. Бу қиз ким бўлди?

Қиз Бўрондаги калака қилишдан кўра кўпроқ таажжуб ифодаловчи бир зумлик табассумни ҳам пайқади.

— Саломатмисиз,— жавоб қилди саросимада Бўрон.— Сизни қаердадир кўргандайман, лекин қаердалигини сира эслаёлмаяпман.

— Наҳотки мени эсингиздан чиқарган бўлсангиз?—де-ди отлиқ қиз хўрсиниб ва хахолаб кулиб юборди.

Бўрон, қиз ҳазиллашяптими ё тўғрисини гапиряптими, барибир англаб ололмади.

«Ҳойнаҳой, қорасойлик бўлса керак,— ўйларди ўзича у.— Бошқа овулларда бундай чиройли қизларни учрат-майсан... Мен ҳам таниётгандай. Лекин отлиқ чиндан ҳам

қорасойлик бўлса, уни, ҳамқишлоғимни, бунинг устига шундай гўзал қизни қандай унутишим мумкин-а!»

Қиз Бўронни зимдан диққат билан кузатиб турарди, унинг жонига ора кирай демасди.

— Албатта-да, йўлда учраган қизларнинг ҳаммасини эслаб қолиб бўларканми?!— деди у айёрона.

Қизнинг овозидан масхаралаш, менсимаслик сезилиб турарди. Унинг хандон отиб кулишидан шундай маънони уқиб олиш мумкин эди: «Вой-бў, эсламасанг эсламабсан-да, шунгайм куйиб-пишайми? Шунга муҳтож эканманми? Енингда тўхташимдан мақсад, ўзимни ёдинга солиш эмас эди, албатта, шунчаки отимга, бечора жониворга хиёл дам бериш эди. Отимнинг лабларидаги кўпикни кўрмайпсанми? Тизгинни сал бўшатгудай бўлсам, яна қуюндай елиб кетаман».

Бўрон ҳозирги ноқулай аҳволдан бир амаллаб қутулиб олиш, ниҳоят бу қизнинг кимлигини билишни истарди.

— Агар йўлимиз бир бўлса, икковимиз ҳам Қорасойга борадиган бўлсак, мириқиб гаплашиб олган бўлардик, бир-биримизни эслардик...

— Менинг йўлим бошқа томонга, — деди қиз. — Кабирни ўрнига кетяпман. Ҳа, кеч бўлди, иложимиз қанча. Мени деб райкомдаги мажлисни бекор қилишмайди-да.

Қиз тоқатсизлана бошлади.

— Уч йил олдин, кузатиш пайтида сизга гул тақдим этган қизни эслаёлмасангиз керак албатта?

— Зифа.

— Топдингиз... Биласизми... — деди қиз бўғиқ овозда, — хўп, мен кетишим керак...

Зифа оёқларини узангига солди-да, тизгинни бўшатди. От олдинга ўқдай отилди.

Бўрон унинг орқасидан қичқирди:

— Тўхтанг, Зифа, тўхтанг!— У Комила ҳақида сўрашга улгуролмади.

Зифа чамаси йигирма қадамча узоқлашгандан кейин отини шартта тўхтатди-да, қичқирди:

— Нега бунча кечикиб қолдингиз?— Шундан сўнг қиз жавобни ҳам кутмай, отини тоғ этаги томон чоптириб кетди.

Бўрон ўз йўлида давом этаркан, ўзича ўйларди: «Орадан атиги уч йил ўтибди-ю, бу қизчанинг шунчалик очилиб-сочилиб кетганини кўринг-а!». Бўрон бегона юртларда қанчалик узоқ вақт бўлганини эндигина ҳис этди.

Агар ота-онасига бирор гап бўлса, бу қиз яшириб ўтирмасди... Балки Комилага бирор гап бўлгандир?.. Бўрон қадамини тезлатди.

У ўзига тасалли беришга уринарди: Зифа ёш, шўх, кучгайрати тўлиб-тошган қиз, ҳазил-ҳузул гаплари билан одамларнинг кўнглига гулгула солиб юради.

Қуёшнинг қип-қизил гардиши учлари яланғочланиб қолган дарахтлар орқасига чўка бошлаган эди. Гўё у аввалига тўпдай дик-дик сакраб, қарағайлар учига қўнган, кейин эса ўрмонзорнинг қалин жойига санчилгану шу кўйи қотиб қолгандай туюларди. Афтидан қуёшнинг ўролдан кетгиси йўққа ўхшайди. Узоқ-узоқлардаги тоғлар устига соялар чўкди.

«Нега энди ўксиниб қолдим-а?»— кулиб юборди Бўрон. У ўзига ўзи, «бўлди, етар», дегандай қўл силтади-да, янги бир куйни хиргойи қила бошлади. Агар куйни сўз билан ифода қилгудай бўлинса, тахминан шундай бир маъно келиб чиқарди: «Водиймизнинг қизлари гўзал-да... Водиймизнинг қизлари гўзал-да... Водиймизнинг қизлари гўзал-да...»

3

Бўрон уйига етай-етай деганида Оқдарё соҳилида тўсатдан бир ғов пайдо бўлди-ю, унинг жонажон овулига олиб борадиган йўлни тўсиб қўйди. Соҳил билан муз ўртасида сув биқирлаб қайнарди. Тўғри, сувнинг кенглиги бир ярим метрдан ошмас, лекин бу ернинг қанчалик чуқурлигини ким билади дейсиз?

Бўрон таёқ билан сув чуқурлигини ўлчаб кўрди. Кечиб ўтишни ўйламаса ҳам бўларди. Энг хавфли чора — сакраб ўтиш қолганди холос. Бўрон узоқдан чопиб келди-да, тик қирғоқдан муз устига сакради. Оёқлари тойиб кетди-да, олдинга бир оз сирғаниб бориб йиқилди.

— Қани, кўрайлик-чи, бу соҳилда бизни нималар қутяпти экан, — деди йигит ўрнидан туриб, сурилиб кетган халтасини тўғрилаб қўяркан.

Бирдан қоронғи тушиб қолди, одатда баҳорда доим шундай бўлади. Жуда эҳтиёт бўлиб юриш керак, дарё ҳамма ёққа «тузоқ» қўйиб ташлаганди. Кўн тагчарм музда ҳадеб сирпаниб кетаверади. Бўрон халтасидан чўнтак фо-

нарини олди. У фонус ёруғида музнинг ўйиқ, қат-қат жойларини, дўнгликларни вақтида ажратиб оларди.

Бўрон соҳилга яқинлашиб қолганда орқасида кимнингдир қичқирган овозини эшитди. Бўрондан кейин соҳил бўйига отдами ё пиёда келган одам фонус ёруғини пайқаб қолганга ўхшайди.

Бўрон қаттиқ шошаётган бўлса-да, ноилож орқасига қайтди.

Осмоннинг кул ранг уфқида отлиқлар шарпаси ғира-шира кўзга чалинарди. Улар Бўроннинг яқинлашишини индамай кутиб туришарди.

Бўрон муз четига етганида отлиқлар сувнинг музламай қолган жойига келиб туришди. Улардан бири шоша-пиша гапира бошлади:

— Биз шошилишч нариги соҳилга ўтишимиз керак. Қанча тез ўтсак, шунча яхши.

Бўрон фуражқасини боши орқасига сурди. Отлиқларни бир амаллаб ўтказса бўлади. Лекин юк ортилган чаналарни қандай қилиб ўтказиш мумкин?

Отлиқ Бўроннинг иккиланиб турганини ўзича эшунди. У бошқирд тилида шоша-пиша қўшиб ўйди:

— Чой пули берамиз, илтимос, ёрдамлашиб юбор.

— Э, гап пулда эмас. Илтимосинглар анча хатарли.

— Бошқа иложимиз йўқ, шошиб турибмиз.

— Ҳа, майли, бир уриниб кўрайлик-чи, — рози бўлди Бўрон. — Отлиқлардан бирортаси бу томонга кечиб ўтсин.

Отлиқ отини қичади. Қора от сувга дадил кириб, сув аввалига тиззасигача, кейин қорнигача етди.

— Тизгинни қўйворинг, отнинг шаштини қайтарманг! — маслаҳат берди Бўрон.

Отлиқ тизгинни бўшатганди, от бир интилишда муз устига чиқиб олди.

— Чаналарга нима ортгансизлар?

— Бутун геология рўзгоримиз-да.

— Отингизни менга беринг, — деди Бўрон, — кечув қидириб топишга тўғри келади.

Бўрон дарёнинг юқори томонига қараб кетди, лекин арор қулай кечув тополмагани учун яна пастга тушди. Ихёят узоқдан қичқиргани эшитилди.

— Бу ёққа келинглар!

У шундай сувнинг лабгинасида турарди.

— Фонарим билан ёритиб тураман. Бу ер чуқур эмас, отларни дадил бошқаринглар, қамчинглар борми?

Отлар тўсиқдан осонгина ўтиб олишди. Лекин улар муз устида сирпанишаркан, қоронғидаги ноаниқ шарпалару тунги соялардан ҳуркишиб, ҳар томонга сапчиб тушишарди. Олдинда отрядни бошлаб бораётган Бўрон хотин кишининг овозини эшитиб қолди:

— Бу ҳам бир эсдан чиқмайдиган иш бўлди, муз эпопеяси-да. Худди Горькийнинг ҳикоясидагидай. Эсингиздами, Ҳамзин? Бизга фақат икки нарса: музёраб билан нодонлигимиз учун қийиндиган, дўқ-пўписа қиладиган тартиб сақловчилар етишмаяпти холос. Ё гапим нотўғрими?

Бўрон ўша ҳикояни ўқимаганди. Уни бошқа нарса ташвишга соларди: энди нариги соҳилга қандай қилиб ўтишарди. Бахтларига чап қирғоқ тикроқ бўлиб, соҳил билан муз оралигидаги сув анча энсиз эди.

— Чу, жонивор!— дея қора отга қамчи босди Бўрон.

Биринчи чаналар хатарсиз ўтиб олишди. Охириги чаналарни ўтказиб қўйиш керак эди. Бўрон қотмадан келган, бурни узун новча одамга мурожаат қилди:

— Сиз чанага ўтириб, ўзингиз бошқаринг.

От сувга кириши билан ҳуркиб бир томонга сапчиди. ҳалиги аёл қичқириб юборди-да, ёриқ ерга ағдарилиб тушди. Бу шундай кутилмаганда бўлдики, сал нарида турган Бўрон чаққон сувга тушиб, аёл қўлидан ушлаб қолишга аранг улгурди.

Қирғоққа чиққанларидан кейин аёл эғнидаги пўстинни ечиб ташлаб, хахолаб кулиб юборганди, буни кўриб йигит ҳанг-манг бўлиб қолди.

— Чўмилмасликнинг иложи йўқлигини билувдим-а!— деди аёл пальтоси тугмаларини ечаркан. — Энди сизлардан илтимос, гулхан ёқиб юборсанглар. Мен кийимларимни қуритиб, кийиниб олишим керак!— у Бўронга қаради-да, қўшиб қўйди. — Сиз олижаноб йигит экансиз, раҳмат. Қадимий романлардаги қондага кўра сизга турмушга чиқишим керак.

Бўрон бу ўринсиз ҳазилга эътибор ҳам бермай, шохшабба йиғиб гулхан ёқди. Аёл киши кийимини алмаштириб бўлгунича эркаклар бир чеккага чиқиб туришди.

— Сиз бизнинг халаскоримизсиз,— деди баланд бўйли эркак кулимсираб.— Сизсиз қийин бўларди бизга.

— Бир ҳафтача сабр қилиб турсанглар яхши бўлар-

ди, — маслаҳат берган бўлди Бўрон. — Хатарли пайт-да ҳозир. Кўнгилсизлик бўлиши ҳам мумкин эди.

Гапга ўрта бўйли, нимжон одам ҳам аралашди:

— Сафаримизни тўхтатишимиз мумкин эмасди... Хўш, ўзингиз қаердан бўласиз, ҳозир қаёққа кетяпсиз?

— Армиядан келяпман, уйга кетяпман! — жавоб қилди Бўрон. — Сизлар билан хайрлашаман, жуда шошиб турибман! Агар йўлинглар Қорасойга тушгудек бўлса, бош устига, бизникида меҳмон бўлинглар, овул бир неча чақирим нарида. Бўрон Авелбоевнинг уйи қайси, десанглар истаган одам кўрсатиб қўяди.

Новча одам ваъда берди:

— Гарчи тоққа шошилаётган бўлсак ҳам албатта тушиб ўтамиз. Ҳа, айтмоқчи, иш қидиргудай бўлсангиз, марҳамат, ўзимизга келинг. Бизга одамлар жуда керак бўлади. Москвалик геологлар қаерда, деб сўрайсиз.

— Хўп, ҳозирча хайр!

— Саломат бўл, азамат!

Аёл киши гулхан олдида туриб, рўмолнинг гоҳ у ёғини, гоҳ бу ёғини ўтга тутиб қуритарди. Унинг ўзига бир неча бор келадиган узун сояси қорда тинмай ўйнади.

Аёл Бўроннинг кетаётганини кўриб, ўгрилиб қаради.

— Бизларни унутиб юборманг. Экспедициямизга келинг, биргаликда нефть қидирамиз.

Наҳотки бу аёл ҳазил-ҳузулсиз, тўғри гапиролмаса-а? Бу ерда нефть нима қилсин? Ахир, бу ер Кавказ эмас-у!

4

Бўрон Қорасойга аллақандай ҳаяжон, соғинч, интизорлик ҳис-туйғуларига тўлиб-тошган бир кайфиятда кириб келди. Унинг кайфиятини бегона юртларда узоқ бўлган одамгина тушуниши мумкин. Бўрон йўлни қисқартиш ниятида қирғоқ ёқалаб келарди.

У бу ерда кутилмаганда Шоймуротни учратиб қолди. Бўрон бу кимсасиз соҳилда Шоймуротни учратарман деб сира-сира ўйламаган эди.

— Ассалому алайкум, Шоймурот бобо! — қўлини узатди Бўрон.

— Э, янглишмасам Зокирнинг ўғли Бўронмисан? — деди чол хурсанд бўлиб. — Кеч келишингга қараганда армиядан қайтасан шекилли-а?

— Ҳа, армиядан. Бемаҳалда ухлмасдан нима қилиб юрибсиз?

— Уч кеча-кундуз бўлди овулни қўриқлаб ётибман,— жавоб қилди Шоймурот фахрланиб. — Ўзинг биласану Оқдарё билан ҳазиллашиб бўлмайдн.

— Нима, қишлоқ Совети мажбур қилдими?— сўради йигит кулимсираб.

— Менинг энг яхши қишлоқ Советим виждоним, юрагим, — гўнғиллади чол норози оҳангда. — Келишингни уйдагилар билишадими?

— Келишимни-ку билишади-я, лекин шу бугун келишимдан хабарлари йўқ.

— Ундай бўлса, йўлингдан қолма.

— Есть, йўлимдан қолмайман.

Овул уйқуга кета бошлаган, чироқларнинг хира нури деразалардан қиялаб тушиб турарди. Ўқтин-ўқтин йўлиққан пиёдалар Бўронни танишиб саломлашишар, танимаганлари эса орқасидан қизиқсиниб қараб қолишарди.

У отасининг уйига юрагини ҳовучлаб яқинлашди. Кейин нафасини ростлаб олиш учун дарвоза олдида тўхтади. Бўрон йўқлигида иморатлар анча ўзгариб кетибди, уйлари анча баланд, хийла кенгайиб қолгандай эди. Дарвозанинг ҳалқаси шақирлади. Бўроннинг кўз ўнгида мунгли бир манзара намоён бўлди: ҳаммом чўкиб, ер бараварлашгандай, девор қийшайиб кетибди, ҳамма нарса ёш, бақувват қўллар хизматига муҳтож эди. Мана, ниҳоят у ўз уйда!

Онаси ўғлининг овозини эшитиши биланоқ қалтираган қўллари билан эшикни очди-ю, фарзандининг бағрига отилди. Бўрон йиғи ҳам, шодон кулги ҳам эшитмади. Кампир фақат ўғли юрагининг уришига қулоқ соларди. Унинг кичкина қуруқ қўллари ўғлининг елкасида бир-бирини топиб олди, лекин бармоқлари чирмашиб кетмади: ўғли анча улғайиб, тўлишиб қолганди.

Биринчи бўлиб Бўрон ўзига келди. У онасининг қўлларини елкасидан меҳр билан олди-да:

— Мана, хизмат ҳам тугади! Отам қани?— деди.

Ўзича ўйлади: «Қошларига ҳам оқ оралабди-я. Жуда букчайиб қолибди!»

— Қаерда бўларди, идорада-да, — деди онаси шошапиша. — Уни правленияга қоровул қилиб тайинлашди. Ҳозир анча активист бўлиб қолган, ҳамма мажлисларга қатнашади. Ҳатто Ясавига ҳам бўш келмайди.

Солдатнинг қайтиб келиши Қорасойда катта воқеа. Вақт алламаҳал бўлиб қолишига қарамай, меҳмонлар, яқин ва узоқ қариндошлар, қўшнилари, Бўроннинг қайтганидан хабар топишган ҳамқишлоқлари келишди. Яхши хабар бутун овулга бир зумдаёқ тарқалганди.

Эркаклар Бўроннинг қўлини қаттиқ қисишди. Хотин-халаж унга мулойимгина қарашиб, узоқ юртларда ўтказган кунлари тўғрисида тортинибгина сўраб-суриштирирдилар. Қизлар остонада тиқилишиб туришар, болалар эса деразаларга ёпишиб олишганди.

Қизил Армия хизматини ўтаб қайтишган тенгқурлари келишди. Ораларидан қил ўтмайдиган қўшнилари Иброҳим билан Ҳалил, ўзини мен «чўтирлар иттифоқининг раисман», деб улуғлаб юрадиган машҳур полвон, чўтир Давлат ҳам шу ерда эди. Бўроннинг улар билан бир аравада район ҳарбий комиссариатига борганига кўп бўлди дейсизми?!

— Уйга ўтиб кетаётгандим, бундай қарасам, деразанларда чироқ. Бу бежиз эмасдир-ов, деб ўйладим. Кел, бир кириб ўтай, дедим, — деди Давлат. — Бўлинма командири бўлолдингми?

— Кўрмаяпсанми?!

— Менинг Мансурим ҳам денгизда хизмат қиляпти. Мабодо учратмадингми? — сўради қўшни аёллардан бири. Давлат хахолаб кулиб юборди.

— Нима, сиз денгизни Қизтоғи чўққисидоғи мовий кўлимиздай кичкина деб ўйлаганмидингиз, холажон? Бундай қарасанг, қорасойликни кўраверасан, деб ўйлаган бўлсангиз керакда-а?

Раиснинг қизи Магира тортинибгина сўради:

— Денгизда қўрқинчли эмасми? У ерда биздагидан ҳам кучли бўронлар бўлади дейишади, шу ростми?

— Ҳа, баъзида жуда кучли бўлади.

— Мен оёғи енгил одамман, мана, мени айтди дерсизлар, шу уйда тўй бўлади, — бидиллаб гапга аралашди бева Ҳадича.

Бўрон ҳамманинг назар-эътиборида бўлганидан хижолат бўлиб, ҳаяжонланиб печка олдида қимир этмай турарди. Уйга одам тўлиб кетган, у ҳаммани қандай қабул қилишни, кимга нима жавоб бериш, кимни қаерга ўтқазишни билолмай гаранг эди.

Ихраб-сихраб отаси чопиб келиб қолди. У одамларнинг орасидан туртиниб-суртиниб ўтаркан, тинмай гапирарди:

— Ясави билан ҳисоб-китоб қилиб ўтирувдик. Бирдан: Зокир амаки, ўғлингиз келди, деб қолишса бўладими?! Мажлисни бошқа кунга кўчиришга тўғри келди. Ясави ҳам ҳадемай келиб қолади. Салом, ўғлим! Ҳа, бўй-бастинг анча ўсиб, норғул йигит бўлиб қолибсан. Худди ўзимга тортган-да,— деди оғзининг таноби қошиб.

Зокирнинг охири гапига хонадагилар қиқир-қиқир кулиб қўя қолишди. Ота-бола бир-бирларига айтарлик ўхшашмасди. Отаси паст бўй, қотма, ўғли эса қадди-баста келишган, новча йигит эди. Ҳамма Пашша деб лақаб қўйган бева Ҳадича пичинг отди:

— Ҳа, ростданам сизларни узоқдан кўрган одам бир-биринглардан ажратолмайди!

Чол хафа бўлмади. У хотинига юзланди:

— Бу хурсандчиликка бир майхўрлик қилсак бўларди.

Эътироф этиш керакки, қорасойликлар ота-оналар удуми, урф-одатини жуда ўрнига қўйишади. Уй бекаси хонаки қизил гулли дастурхонни сўрига ёзиши билан меҳмонларнинг кўпчилиги бирор нарса баҳона қилиб кета бошлашди. Шароб — чой эмас, ҳаммани қондиролмайсан! Эски одатга кўра биринчи кун қариндош уруғлару энг яқин қўшнилар йиғилиши керак.

Лекин Зокир билан уй бекаси Танхилу меҳмонларни қолинглар, ўтиринглар, дея астойдил қисташарди.

— Сўримиз катта, жой ҳаммага етади!

— Э, ҳали кўп келамиз, — дейишарди меҳмонлар кетишга шошилиб.

Хонада ўн беш кишича қолди. Бўрон меҳмонларни зиёфат қилиб ўтирмади, унинг ўзи меҳмон эди. Бир қарашда Бўрон Давлат билан қуюқ суҳбат қураётгандек кўринарди-ю, лекин Давлат бир оз зийрак бўлса, Бўроннинг бирмунча паришонлиги, икки кўзи эшикда, кимнидир сабрсизлик билан кутаётганини пайқаган бўларди.

Ясавининг овози ҳовлиданоқ эшитила бошлади.

Ҳамма мийғида кулиб қўйди. Раис доимо одамлар билан апоқ-чапоқ эди. У одамларнинг севинчига ҳам, ғамташвишига ҳам шерик эди. Утган йили, уни раисликка сайлаганларида деҳқонлар бир оз шубҳага боришганди. «Хўжаликни умумийлаштириш нима оқибатларга олиб келиши ҳали маълуммас, — дейишганди эҳтиёткор одамлар. — Ясави ақлли одам, хўжаликнинг тилини билади, уни бошқара

олади. Бир сўзли одам, бошлиқларнинг соясига салом бермайди. Майли, раислигини қилаверсин...»

Ясави Бўронни кўриши билан бағрига босиб қучоқлади, кейин ўзидан сал узоқлаштирди-да, худди куч синашмоқчи бўлаётган одамдай, унинг қўлини сиқди.

— Мана, сафимиз кўпайди, — деди у йўғон овозда.

Танхилу бу орада икки коса ва бир неча пиёлада мусаллас қўйди. Қурт ҳам келтирди. Уғил учун атайлаб асраб қўйилган қазилар ёғлигидан ялтирарди. Меҳмонлар олдига тарелка ва қошиқлар қўйилмади: иссиқ овқат тайёр бўлишига ҳали анча бор эди.

Галлям эшикни тарақлатиб очиб кириб келди. Темирчи ҳар галгидай ширакайф эди.

— Сенинг соғлиғинг учун ичиб олдим ҳам, — деди у ва таклифсиз-несиз сўрига чиқди-да, Бўроннинг ёнига ўтириб олди.

Қорасойликлар меҳмон кутишни ҳам жуда ўрнига қўяди. Кекса, сипо одамларни тўрға ўтқазишади. Уй эгаси одатда ўтирмайди, елиб-югуриб хизмат қилади... Бир қорнинг бўлса тўяр, энг муҳими меҳмонларнинг қорни тўйсин, ўшалар хурсанд бўлсин! Меҳмонлардан битта-яримтаси, гапга чечани қадаҳ кўтаради. Бугун тамадаликни Ясави Ҳақимов олди. У мусаллас қўйилган пиёлани баланд кўтарди-да, деди:

— Келинг, орзу-умидларимизнинг ушалиши учун ичайлик. Ҳар биримиз ҳам Бўрондай паҳлавон йигитни тарбиялаб етиштириш бахтига муяссар бўлайлик.

Онаси хотин-халажни бошқа хонага олиб чиқиб кетди: у ўғлига доимо негадир ғалати қараб қўярди. Унга нима бўлдийкин?

Бўрон эркакларнинг гап-сўзига аралашмади, улар бирпасда чулдираб қолишди. Ясави ҳамманинг овозини босиб, бундай деди:

— Мен сизга айтсам, қорасойликлар анча чақилиб қолишди, илгариги шўхлик, ғайрат-шижоат йўқ. Ана, ҳарбий хизматга чақирилган ўша йигитларимизни олайлик. Эсимда, бизлар эски армияга жўнаб кетаётганимизда бутун овул кузатгани чиқувди. Рекрутлар¹ кечалари нима кароматлар кўрсатишмади?! Деворларни олиб ташлашарди, ҳаммомларни уйдан бир километр нарига олиб бориб қўйишарди, деҳқонлар эрталаблари молларни, жиҳозларини

¹ Рекрут — чор Россиясида аскарликка янги олинган солдат,

анчагача қидириб юришарди. Э, қайси бирини гапирай?!
Бир куни биз ухлаб ётган савдогарни қўшни овулга олиб
бориб қўйганмиз. Эрталаб туриб, бу ерга қандай қилиб
келиб қолганини билолмай гаранг. Роса кулги бўлган-да!

Зокир индамайгина меҳмонларга меҳр билан қараб ўти-
рарди. Галлям гўлдиради:

— Ҳа, ажойиб ишлар бўлган...

Давлат мийғида кулимсираб, хушбўй, тотли мусаллас-
дан ичиб ўтирарди.

Бўронни диққат билан кузатиб турган Ясави сўради:

— Нима, сен гапимга қўшилмайсанми?

— Очиғини айтайми?

— Бўлмасам-чи?!

— Менимча ўша рекрутларингиз дард-ҳасратларини
самогон билан ёзишган, аламидаң ичишган... Уша йигит-
ларнинг кўнгли чоғ бўлганига негадир ишонгим келмайди.

Ҳамма Ясави тутақиб кетса керак, деб ўйлаганди, ра-
иснинг қайсарлигини яхши билган Зокир ҳам Ясавининг
мулойимлик билан гапирганини кўриб ҳанг-манг бўлиб
қолди.

— Ҳа, сен ҳақсан, Бўрон,— деди раис,— бу шўхлик,
шумликнинг ҳаммаси нодонлик, қолақликнинг оқибати
эди. Аламимиздан ичардик, безорилик қилардик. Бизни
қаёққа олиб кетишаётганларини яхши билардик...

— Қўшниларимиз бизни, қорасойликларни ўшандан
бери калака қиладиган бўлишмадимикин?— дея бирдан
сўраб қолди Давлат. — Айтишларича, бир вақтлар Қора-
сойга бўрилар ёпирилиб кирибди, деган миш-миш гап
тарқалибди. Ҳамма эркаклар тўпланишиб кекса мулла-
нинг саройига кирган бўриларни ўраб олишганмиш. Кеча-
си билан қўриқлашибди, эрталаб саройдан ит билан қўйни
олиб чиқишибди. Қўрққанларидан қўй билан ит кўзлари-
га бўри бўлиб кўринган экан.

Ҳамма кулиб юборди.

— Бошқа сафар, — деб гапида давом этди Давлат,—
бутун овул бўлиб шўрак кетидан қувишибди. Шўракниям
бўри деб ўйлашибди-да.

— Буларнинг ҳаммаси қўшниларимизнинг тўқиган
гапи, — деди Ясави. — Улар бизни кўролмайдди, шунинг
учун ҳам майна қилишгани-қилишган.

У шундай деди-ю, кейин бирдан ашула бошлаб юбор-
ди. Ҳамма жим қулоқ сола бошлади. Қўшиқ одамларни
бир-биридан ажратмайди, аксинча, уларни қовуштиради.

Гүе Бўронни ҳамма унутиб юборгандай эди. Дастлабки дақиқалар керак-нокерак сўраб-суриштиришлар, узук-юлуқ ҳикоялар билан ўтди, одамлар гап орасида ачингансимон бир оҳангда «хўш», «шундай дегин», деб қўйишарди. Энди Бўроннинг хаёли бир фикр билан банд эди: «Комила нега келмадийкин? Унинг келганлигини билмаслиги мумкин эмас, ахир бутун овул оёққа турди-ю».

Бўрон сездирмасдан сўридан турди-да, елкасига шинелини ташлади. Уйнинг икки хонасида ҳам зиёфат авжида, унинг йўқлигини ҳеч ким пайқамаса ҳам керак. Бўрон ҳовлига чиқди-да, чапга, Комиланинг уйи томонга бурилди.

Комилаларнинг уйига кўчадан, яхшиси полизлар ора-лаб боргани маъқул, чунки ҳам тезроқ борилади, ҳам ҳеч ким сезмайди.

Муюлишдаги икки қайин дарахти тагидаги ўзига таниш кичкина, шинам уй кўзга ташланди. Мана бу ерда қўпол қилиб ишланган скамейка туриши керак. Комила учрашувга мана шу ерга келарди, бошидаги оқ рўмоли қоронғида ора-чора кўзга чалинарди. У доимо шошиларди: учрашувга ҳам, учрашувдан қайтаётганда ҳам.

Бўрон оёқ учида дераза тагига келди. Мабодо Комила бир ўзи бўлмаган тақдирда ҳам Бўрон унинг олдига киради. Стол атрофида Комиланинг эгизак укалари ўтиришибди, улар энди анча катта бўлиб қолишганди. Олдиларида дарсликлари ётарди. Комиланинг ўғай отаси бўйинча билан овора, онаси печга ўт ёқяпти. Комиланинг ўзи йўқ. Наҳотки Бўроннинг келишига сабри чидамай, ўзи уларникига кетган бўлса? Ҳойнаҳой, бошқа-бошқа йўлдан юришган бўлса керак.

Оёқлари тагида қор гичирлади. Чол дераза томонга ўгирилди. Бўрон ўзини орқага олди, уни таниб қолишларини истамас эди. Ёш болага ўхшаб, бировларнинг деразаси тагида юрибди, дейишмайдими. Эшик гийқиллаб очилди, қўшни ҳовлиларда итлар вовиллади.

Бўрон уйига қайтиб келди-да, тўғри хотин-халаж ўтирган хонага ўтиб кетди.

— Ўғлим, нима керак эди? — онаси хурсанд бўлиб у томонга ўгирилди. — Кирганинг учун раҳмат.

Хотинлар Бўронга қизиқсиниб қарашди. Уларнинг орасида Комила йўқ эди. Онаси хира кўзларини яна ўғлидан

олиб қочди. У ниманидир биледи-ю, ўғлига айтишга юраги дов бермаяптимикин?

Унинг йўқлигида янги меҳмонлар келишибди. Бўрон дўсти Ҳайдарнинг келганига айниқса хурсанд бўлди.

— Келганингни эшитган заҳоти келавердим,— деди Ҳайдар. — Айланиб юргандик... Гармонни олдим у секин ғойиб бўлдим.

Дўстлар қучоқлашиб кўришишди.

— Қаёқда қолиб кетдинг, полвон? — деб сўради Ясави дўриллаган овоз билан.

— Нима, Бўроннинг келганига севинмайми? — деб бақирарди Гаалям. У яна бир коса ичиб олганди. — Хўш, қани айтинг-чи, нега энди жим ўтиришим керак экан?.. Хоҳласам, ашула айтаман, хоҳласам, ўйнайман. Юрагим тўлиб-тошиб кетди, теримга сиғмаяпман, ҳа, шундоқ!

Бўрон Ҳайдарни энгидан тортди. У ҳам нима гаплигини дарров тушуна қолди.

— Гармонни олайми?

— Ҳозирча қолдир. Эшик олдида бирпас гаплашиб ўтирамыз.

Сокин апрель кечаси, осмонда юлдузлар жимирлайди, улар гўё бу дўстларга имлашаётгандай бўлади. Бўрон бехтиёр қадрдон Қорасой осмонини у ёқда, шимолда қолдириб келган осмонга қиёс қилди. Сира ўхшаш жойи йўқ. Ҳатто юлдузлари ҳам бошқача...

Етти оғайни юлдузлар оиласи ҳаммом устида қотиб қолганди. Кичик Айнқ юлдузи гўё оқ қайинлар устига жойлашиб олгандай эди. Узоқда аллақандай нотаниш юлдуз қиялаб учиб тушди.

— Овулимизни жуда-жуда соғиндим,— деди Бўрон,— бу ерда ҳамма нарса ўзингники, — сенга азиз, қадрдон. Мана, мен бутун Уссурий ўлкасини айланиб келдим. У ерда узум етиштиришади, шоли экишади, биздан яхши яшашади. Лекин бари бир у ерда яшашни истамасдим. Биласанми, Қорасойимизнинг ҳавоси ҳам бошқача-да, сукунати ҳам қандайдир ўзига хос, ўзгача, ҳатто сигирлари ҳам бошқача маърашадигандай... Ҳа, бу гапларим сенга кулгили туюлиши мумкин...

Ҳайдар папирос тутади-да, жавоб берди:

— Соғиндим, дейсанми? Ҳа, ҳарбийда ҳам озмунча вақт хизмат қилинмайди. Бу вақт ичида овулимизда кўп нарса ўзгариб кетди. Сен бу ердалигингда ҳали колхоз йўқ эди. Утган йили, худди экин-тикин олдида колхоз

тузишди. Ёр, от-улов, асбоб-ускуна масаласи анча ишкал бўлди. Ўрганилмаганликданми, хуллас, ҳадеганда ишимиз юришавермади. Галлям колхоздан уч марта чиқиб, уч марта қайтадан кирди. Бир қарасанг, хоҳламайди, хотини колхозга кирман дейди, баъзида эса бунинг акси бўлади. Темирчиси бўлмаган колхоз колхозми? Ҳали ҳам шу масалани узил-кесил ҳал қилишгани йўқ... Уруғлик сақланадиган омборхонага икки марта ўт қўйиб кетишди. Хайрият, райондан ёрдам беришди. Кузда жуда ғалати, кулгили иш бўлди. Даромадни қандай тақсим қилишни билишмасди. Жон бошига қараб беришмоқчи бўлишувди, кейин бу фикрдан қайтишди, чунки оила аъзоларининг ҳаммаси ҳам ишламаган-да. Меҳнатига қараб, топган меҳнат кунига қараб тўлашмоқчи бўлишди, яна тўғри келмади — пайни ҳамма бир хил тўламаганди. Баъзилар колхозга икки от ёки машина ўтказган бўлса, менга ўхшаганлар қўлидан, меҳнатида бўлак ҳеч нима беролмади-да. Ўн биринчи мажлисда мушшлаш чиқиб кетишига сал қолди. Бу гаплардан куласанми ё ўласанми?

— Хўш, охири қандай қарорга келишди?

— Ишига, қандай меҳнат қилганига қараб тақсим қилишди. Қанча кириш ҳақи тўлашганини ҳам ҳисобга олишди албатта. Мана, иккинчи баҳор ҳам яқинлашиб қолди. Сен колхозда қоласанми?

Ҳарбий хизматдан кейин Бўроннинг кўпчилик ўртоқлари қурилишларга: бири Сибирга, бошқаси Донбассга, яна бири Уролга кетишганди. Ҳозир ҳамма жойда қурилиш кетяпти. Бўронга ҳам монтажчилар курсига боришни таклиф этишди, кейин истаган қурилишингга юборамиз, дейишди. Уйга кетгиси келаверди. Қаерга бориш ҳақида қатъий бир фикрга келганича йўқ, балки чиндан ҳам колхозда қолар.

Бу орада Ҳайдар Бўрон йўқлигида содир бўлган ҳамма воқеалар ҳақида бирма-бир гапириб берди. У уч эгизак туққан Ҳадичани ҳам эслаб ўтди.

— Болалари соғлом, яхши ўсишяпти. Хотинлар сутдан қарашиб юборишди. Ҳамма: колхоз болалари, кўпчиликнинг болалари, деб кулишарди. Мулланинг ўғли, Бўлот эсингдами, мактабда бирга ўқигандингу? Ўша вакилни отиб қўйди. Ушлашиб, суд қилишди, кесишди. Холавачанг Сагит Уфага агрономликка ўқигани кетди. Ясави: «Агроном ҳам ўзимиздан чиқадиган бўлди»,— дейди нуқул. Бойларнинг ҳаммасини кўчириб юборишди. Ҳалиям

битта-яримтаси қолган, халқни йўлдан оздирапти. Бутун округ ҳам, овулимиз ҳам нотинч. Ўзинг биласану кўпларда граждандар урушидан кейин қурул сақланиб қолган...

Бўрон унинг гапини бўлди-да, папиросини ўчираркан:

— Уйланганинг йўқми?— деб сўради.

— Бир қизни кўз остимга олиб қўйибман...

— Билсак бўладими?

Ҳайдар папиросини устма-уст тортди, ёнмагач, бошқасини тутатди.

— Ўзимизнинг қорасойликми?

— Сен уни танийсан... Пастки кўчада турадиган Зифа эсингдами? Онасининг оти Ойхилу, тикувчи.

Бўрон бугун у билан йўлда учрашгани ҳақида гапириб ўтирмади-да, фақат сўради:

— Хўш, иш нимага қараб қолди?

— У қизни сира тушуниб бўлмайди... Юрагини билолмадим. Бир қарасанг, меҳрибон, очилиб-ёзилиб гаплашади, бир қарасанг, оғзига толқон солиб олгандай миқ этмайди. Баъзида туриб-туриб, одамни майна ҳам қилади. Усиз менга ҳаво ҳам етишмаётгандай бўлади. Тоғни толқон қиладиган кучим бор, лекин унга рўпара келдим дегунча, тилим кесилади қолади, лом-мим деёлмайман. Ё бўлмаса, ҳеч нимадан ҳеч нима йўқ, қудуқ валдирай бошлайман. У ҳайрон бўлади-ю, лекин чидайди: қанчалик қийналаётганимни кўриб-билиб турса керак-да. Ҳар ҳолда севса керак...

Хотинларнинг ўтириши роса қизиди. Ойхилу ашула айтар, ширали овози деразадан қўнғироқ жарангидай отилиб чиқарди, ашула баҳор қўйнида парвоз этарди.

— Унинг онаси ашулани яхши айтади!— деди Ҳайдар.— Қизи Зифа ундан ҳам зўр.

Маст-аласт эркакларнинг овози ичида Галлямнинг бўғиқ товушини, қийқиришини ажратиб олиш қийин эмасди.

— Ичиб олса, доим хархаша қилади, — деди Ҳайдар кулимсираб.

Ашула айтаётган аёлнинг овози тобора баланд жарангларди. Ашула ғам-андухдан ҳикоя қиларди.

— Нега Комила ҳақида ҳеч нима демайсан?

Ҳайдар папиросини ташлади-да, ўрнидан турди. Боши тепасида осилиб турган қуруқ новдага қўлини чўзди. Новда чирс этиб синди.

— Уни Ҳамид ўзи билан бирга олиб кетди,— деди Ҳайдар эшитилар-эшитилмас.

— Олиб кетди? Ҳамид?

Бўронга бу сўзларни айтиш жуда-жуда оғир эди. Гўё бу ишда даставвал Бўроннинг ўзи айбдордай Ҳайдар жаҳл билан гапира бошлади.

— Ҳеч ким ҳеч нимани билмай қолди. У бугун отда келувди, лекин қандай қилиб қутулиб қолганига, бу ердан қандай чиқиб кетганига ҳайронман. Унинг омади бор экан, чўпон ўлмай, тирик қолди. Врачлар асқотишди... Ҳамид келди-ю, Комилани аравага ўтқазиб, тоққа олиб чиқиб кетди. Бировлар, қариндошлариникига, бошқалар леспромхозга олиб кетган, дейишяпти. Хуллас, анигини ҳеч ким билмайди. Нега энди Комила юр, деса кетавради? Ҳеч нарсага тушунолмай қолдим.

Э, гап бу ёқда экан-да! Ҳамиднинг у билан пичинг аралаш гаплашгани, отини йўлга кўндаланг қўйгани бежиз эмас экан-да...

Ҳайдар дўстининг забардаст елкаси бирдан чўкканини кўришгина эмас, ҳатто аниқ ҳис этди. Бўрон бир зум ҳолдан кетиб, оёқлари бўшашиб, ўтириб қолди, ўшанда, бўрон пайтида уни тошлоқ соҳил бўйида ҳушсиз ҳолда топишганларида ҳам худди шундай аҳволга тушганди...

Қишлоқ тикувчисининг овози дам узоқ-узоқларга таралар, дам олис-олисларга учиб кетаётган турналар карвон бошисининг овозидай сўниб қоларди. Ашула йиғит қисмати, ҳаёт йўли ҳақида ҳикоя қиларди. Бўрон шу дақиқада худди мана шу ашулачи аёлнинг ҳазин овозидай ғариб, ёлғиз. Ҳа, сўққа бош...

У оғир хўрсинди-да, ўрнидан аранг турди. Пастдаги кўчадан гармоннинг шўх садоси келарди. Лайлакқудуқнинг ғичирлагани эшитилди, афтидан, ёш келин кундузи сув олиб қўймаган бўлса керак. Қўйларнинг безовта бўлиб, устма-уст маъраши эшитилди.

Ҳайдар дўстининг елкасидан енгил қучоқлади-да:

— Бўрон, юр, қизларнинг олдига борамиз,— деди.

Бўрон дўстининг қўлини елкасидан олиб, шартта ўғирилди-ю, нари кетди. У дарвозани очгач, ўнгга бурилди. Ҳайдар орқасидан чопиб бориб, уни тўхтатмоқчи бўлди. У Бўронни ҳозир ёлғиз қолдириб бўлмаслигини яхши биларди...

Бўрон гандираклаб борар, олдинга қарарди-ю, лекин кўзлари ҳеч нимани кўрмас, қаёққа, нима учун кетаёт-

ганини билмас эди. Дайди кучуклар орқасидан чопишар, шинелининг баридан тортқиларди.

Ўзи туғилиб-ўсган уйдан эшитилаётган шўх ашула ҳозир унга бир ҳақоратдай туюларди. Бўрон қадамини тезлатди, у ўзини таъқиб қилаётган ашуладан тезроқ қутулмоқчи эди. Ашула эса тунги баҳор қўйнида ҳамон парвоз қилиб, изма-из эргашарди.

ТАРАДДУД

1

Деразанинг кул ранг сояси оппоқ қор устига тушганди. Бўрон қисм командири ҳади қилган чўнтак соатига қўл чўзди. Соат роппа-роса олти бўлганди. У кулимсираб қўйди. Полкда худди шу пайтда уйғотишади. Бу ерда эса ҳамма ёқ жимжит. Старшина: «Уйқуни йиғиштиринг!» деб дағдаға қилмайди. Йўлакда солдат этикларининг дўпир-дўпир эшитилмайди. Бўрон сафда ўз ўрнини олишга шошилмайди. У доим учинчи бўлиб турарди: ростовлик икки йигитнинг бўйи ундан баланд эди.

Ҳамма ёқ сув сепгандай жимжит. Жимликни хўрознинг зўр бериб қичқиришигина бузади. Ҳойнаҳой, буниси ҳам аввалгисидай уришқоқ бўлса керак. Мана, яна биттаси жўр бўлди, кейин яна бошқаси... Бунақада овулни уйқудан кимнинг хўрози уйғотаётганини билиб бўлармиди.

Икки қаватли казарма, кул ранг, паст осмон, инжиқ старшина, эрталабки сиёсий ахборот, хатларни жуда кеч олиб келадиган кемалар — энди буларнинг ҳаммаси олис-олисларда қолди. Қизиқ, шуларнинг ҳаммаси аслида бўлдимми ё бўлмадимми?

Энди бунисига нима дейсиз, бўлинма командири юмшоқ партўшақда маза қилиб ётибдилар-а! Старшина бунинг учун навбатдан ташқари камида уч кеча-кундуз наряд берарди. Йигитларни ўзинг тозалаган картошка билан овқатлантиришингга тўғри келарди. Взвод командири ҳам ҳойнаҳой, жазодан қуруқ қўймасди сени.

Кўнгли бир оз маъюс тортди. Ҳа, ҳаммаси бўлган албатта: койишган ҳам, нарядга ҳам юборишган, лекин бари бир ҳаммамиз худди қадрдондек бўлиб кетгандик.

Катларнинг тагида типратикон шитир-шитир қилиб юрарди, у уйда мисоли мушук ўрнида эди.

Бўрон кечаги кунни эслади. У зинапоянинг у ёқ-бу ёғини тўғрилаб қўймоқчи бўлди — йиқилиб, оёқни синдириб олиш ҳеч гап эмасди. У эски устунларни қирқиб олди-да, чириган тахталарни чиқариб ташлади, кейин ўтириб папирос тутатди. У устма-уст чекар, болта билан ранда эса олиб келинганича ерда ётарди. Ҳозир Бўрон бошқа нарсалар ҳақида ўйларди. Онаси ташвишланиб, деразадан ўғлига қараб-қараб қўярди. Ниҳоят она юраги чидамади, Танхилу ташқарига чиқди.

— Ахир, бу шошилиш иш эмас-у. Бирпас дам оливолсанг бўларди. Уртоқларингни олдига бориб, бир айланиб келсанг бўларди.

— Айланишга ҳали улгурарман. Аввал зинапояни тузатиб қўяй.

Она ўғлининг гапига ишонмади. У ниманидир яшир-япти, ичида бир гапи бор. Онасининг юраги сиқилди.

Танхилу қўрқа-писа сўради:

— Тобинг қочмадимми?

— Ҳалигидан соғлигимдан нолисам уят бўлар.

...Ҳамма нарса ўз маромида кетяпти. Кун кетидан тун, ўй кетидан ўй келяпти. Мана, ўз қадрдон овулида яна бир кун ўтди, тонг отди. Қиров босган дераза ойналари ёришиб қолди. Қани, ўрнингдан тур, вақт бўлди, эски зинапоя сени кутяпти. Янги девор олиш керак. Хуллас, қиламан десанг иш кўп.

Бўрон хром этигини кийди, ёнида олиб юрадиган кичкина чўткаси билан уни яхшилаб тозалади, халтасидаги бир парча бахмал билан ҳам артиб қўйди. Этиги ялтирарди. Ҳа, мана энди сафга бориб турса ҳам бўлади, уялмайсан. Ҳатто полк командири ҳам бирон нуқсон тополмайди.

Бўрон елкасига шинелини ташлади-да, уйқуси енгил чол-кампири уйғотиб юборишдан чўчиб, эшикни секин очди.

Юзи, бўйнига енгил шабада урилди. Ташқарида қор ёғарди, ҳойнаҳой, сўнгги қор бўлса керак. Оппоқ қор парчалари ер бетига эринчоқлик билан қўнарди.

Бўрон болалигида қор ёққанини кўрса соддадиллик билан: Қорасой устидан ғозлар галаси учиб ўтяпти, улар патларини овулда тушириб қолдиришяпти, деб ўйларди. Хотирасида бошқа бир манзара жонланди. Мана шундай

оппоқ қор парчалари Комиланинг елкасига, рўмолига туш-
япти. Ушанда уларнинг ўсмирлик пайти эди. Комиланинг
юзини ёш томчилари ювиб тушарди. Унинг отасини, солиқ
инспектори, деҳқонлардан тузилган аллақандай комиссия
аъзоси, камгап, жасур одамни қудуқдан топишганди. У
уйидан чиқиб кетиб, қайтиб келмаганди. Унинг жасади
қудуқда икки кун ётганди.

Бўрон бошидан телпагини олиб, уни Комилага узат-
ганини ҳали-ҳали эслайди. Ўзи йиғлаганда кўз ёшларини
телпаги билан артганди. Юмшоқ, иссиқ телпаги гўё унга
тасалли бергандек бўлганди.

Бўрон шинелини жаҳл билан ечди-да, дарахт шохига
илиб қўйди. Ҳа, ўтган ишга салават, энди у кунларни
қайтариб бўлмайди... Олтидан ўн минут ўтганида солдат-
лар гимнастика қилишади. «Қани, оғайни, ўша кунларни
бир эслайлик-а: қўлларингизни елка бараварида тутинг,
оёқларингизни бирлаштиринг! Бошладик: бир, икки, уч,
тўрт...»

У чап томонга қаради-да, уни кузатишаётганларини
пайқади. Уч нафар пучуқ қизалоқлар девордан мўралаб
қарашарди. Энди бир ками шу қолувди! Бу қизлар ёл-
гон-яшиқ гапларни бирпасда бутун қишлоққа тарқати-
шади-да. Одамлар, бу солдат намозни кўчада ўқир экан,
деб ўйлашмасин яна. Қарилар уйда, гилам устида ўқи-
шарди, бу одам кўчада, қор устида ўқиркан, дейишмасин.
Овулда бундан бўлак ҳеч ким ҳам гимнастика билан шу-
ғулланмаса керак...

Бўрон полизга, сарой орқасига ўтди. Бошқа ҳеч ким
йўқми, дегандай, атрофга аланглаб қаради.

Кейин яна санай бошлади: «Бир, икки, уч, тўрт...»

Беш минут бокс қилади, икки минут жойида дик-дик
сакрайди. Бўрон яна кимнингдир уни кузатаётганини се-
зиб қолди: қўшниси, ёш келин уни яшириқча кузатиб ту-
рарди.

Ҳа, унга нима, қарашавермайдими! Бўрон армиядаги
одатини ҳечам ташламайди.

Мана, ниҳоят у ўз уйида. У уйига вақтинча, отпускаи
ҳақидаги гувоҳнома билан келгани йўқ, бутунлай келди.
Бўрон ҳовлини айланиб чиқди, ҳамма нарсага мириш-
корлик билан бирма-бир кўз югуртириб чиқди. Йўқ, ту-
затиш, бутлаш билан боғлиқ бўлган ишни пайсалга со-
лиш керак эмас. У бундай чамалаб кўрди. Ҳаммомга ярим
дўймли икки кубометрча тахта кетади. Дарвозага ҳам

тахта керак. Ҳа, яна икки устун олиб келиш керак. Том шошилинич эмас, кузда тўғриласак ҳам бўлади.

Бўрон отаси билан нонушта қилди. Танхилу сутни эрталабданоқ сепараторга олиб кетди. Зокир пешанасидаги маржон-маржон терни артаркан, ўғлига бир стакан самогон узатди:

— Ма, ичиб ол, бошинг оғримайди.

Чолнинг кўзлари севинч-ла боқар, қовоқлари анча салқиган эди. У ароқниям бир кўтаришда ичарди. Жиндак кайф қилса бўлди, сафсата сотишни яхши кўради — бу ҳамма қорасойликларга теккан касал.

— Ўғлим, яна бир оз дам олсанг бўлади. Экишниям ўн кунсиз бошламаймиз. Тупроқ ҳали қизиганича йўқ. Кузда колхоздан биринчи марта дон олдик. Агар тўй қилгудек бўлсақ, бир қисмини сотамиз.

Ўғли бош чайқади.

— Ҳар нарсанинг ўз вақт-соати бор, дада. Остона ҳатлаб ўтмасимданоқ, тўйни ташвишини қилиб қолдингиз. Шошиляпсиз-да...

Зокир ўзи билан ўғлига яна биттадан қуйди.

— Отанинг вазифаси маслаҳат бериш. Йўқ десанг, кузгача, янги ҳосилгача сабр қилиб турамыз. Ҳа, ўйлаб иш қиляпсан, демак, урф-одатимизни унутмабсан. Баҳорда бир кун бурун сепсанг, ҳафта бурун ўрасан, ёз — аини йигимтерим пайти, куз — аслида тўй фасли, деган гаплар бор.

— Қиш тўғрисида: «Саройда отинг бўлмаса — бўронда ҳам ташвишинг бўлмайди!» дейишади.

— Хуллас, ўғлим, ўзинг биласан. Қизман деганинг тиқилиб ётибди, бошқа овулдан қидириб ўтирмасак ҳам бўлади. Ана, ўшалардан биттаси келяпти.

Хонага Ясавининг қизи, Магира кириб келди. Бўрон бу баланд бўйли, сулув қизни биринчи кечадаёқ пайқаган эди.

У Бўронга дадил боқди-да, шошмасдан, сиполик билан (ўз қадр-қимматини яхши билишлиғи шундай кўришиб турарди) остонада туриб гапирди:

— Дадам сизни кечқурун кутишимизни айтиб қўй, дедилар.— Бир зум жим тургач, қўшимча қилди:— Албатта кираркансиз бизникига.

— Э, шартмиди? Ол-а, ўғлимиз келса кепти-да, шунга шунча гапми? Отанга раҳмат деб қўйгин, борамиз,— босиқ жавоб қилди Зокир.

Қиз хонани атир ҳидига тўлдириб чиқиб кетди.

Онаси бир оздан кейин, ишга кетаётиб:

— Бугун нима иш қилмоқчисан? — деб сўради.

— Пича айланиб келаман.

Бўрон соқолини олгач, шинелининг тугмаларини то-залаб, ёқасининг остига оқ ёқа чатди-да, уйдан чиқиб кетди.

Ҳамон гупиллаб қор ёғар, ифлос қор уюмлари, сўқ-моқлар, йўллар оппоқ қор билан қопланиб, чана излари бутунлай кўмилиб кетганди. Қор зарралари юзларга тегиши билан эриб тушар, елкаларга пахтадай ёпишиб қо-ларди. Мўрилардан чиқаётган тутунни илиқ шамол олис-ларга учириб кетарди.

Бўронга йўлда биринчи бўлиб учраган болалар бў-лишди, албатта.

— Яхши келдингизми, Бўрон амаки? — дея саломла-шишарди улар.

Итлар думларини қисиб, нуқул гингширди: этик мойи-нинг ҳиди улар учун бегона бўлса керак. Ҳечқиси йўқ, кў-никиб кетишади.

Галлям темирхонасидан бошини чиқарди-да, енги тир-сагигача шимарилган қўлини силкитди.

— Кечқурун бир кириб ўт, уйимнинг тўри сеники!

Ҳамма меҳмонга таклиф қиларди. Қорасойда бу одат бўлиб қолган, ҳар ким меҳмонни бошига кўтарарди. Меҳ-монсиз уй файзсиз бўлади.

Бўрон уйларни зимдан бирма-бир кузатиб борарди. У армиядалигида олган хатларига қараганда Қорасой бу-тунлай ўзгариб кетган, деб ўйлаш мумкин эди. Отаси кол-хознинг ҳар бир ютуғи, ҳар бир янги қурилиш ҳақида ба-тафсил ёзарди.

Бундай қарасанг, ҳамма нарса деярли эскилигича қол-ган. Колхоз правлениеси янги бинога кўчиб ўтибди-да, лекин аслида уни ҳам янги бино деб бўлмайди — қулоқ-ларнинг уйларини ажратиб беришибди. Ҳув ана, олдинда молхона кўзга ташланади, у илгари йўқ эди. Трактор, бир неча ўрувчи машина пайдо бўлиб қолганди. Ҳар ҳолда отаси жуда кўпиртириб ёзарди... Ахир бундан ортиқ бў-лармиди, энди бош қўшишди, биргаликда энди ишлай бош-лашди-ю! Бўрон деразаларига тахта қоқилган, анча пишиқ ишланган икки уй олдида тўхтади. Уларда ўртаҳол деҳ-қонлар, ака-ука Собир билан Солиҳ яшашарди. Улар кол-хозга киришни ишташмади. Ҳайдар, ака-укаларни қури-лишга ишга кетди, деганди.

Бўрон клуб томонга юрди. Илгари кутубхонага Комила мудир эди. У Бўронни зинапоядан кўтарилаётгандаёқ, қадамидан танирди ва ийманибгина пешвоз чиқарди.

Энди кутубхона эшигини очиш осон эмас. Бир парча фанерга ёзилган эълон ҳамон сақланиб қолганди: «Ёдингда бўлсин, кутубхона полини ҳафтасига икки марта ювишади!» Бу эълонни Бўрон армияга кетишдан олдин ёзганди. Бу ерда ҳеч нима ўзгармаганди: девор тагидаги китоб жавонлари, стол устида ёғоч сиёҳдон, уни безаб турган ўймакор айиқнинг боши учиб тушганди, география харитаси ҳам эски жойида — икки дераза ўртасида, деворга қоқилганича қолганди.

Китоб жавони олдида қорачадан келган бир йигит турарди. Ана холос, бу ахир ўзимизнинг Кабир-ку!

— Салом!

— Салом, Бўрон, яхши келдингми? Ҳа, ҳа, келганингни эшитдим.

Бўрон қўлини узатди.

— Бу ёққа ишга ўтганингга анча бўлдимми?

— Клубга, конкрет олиб қаралса, ячейкага секретарь қилиб сайлашганларидан буён мудирлик қиляпман, кутубхонада яқиндан бери, Комила қочиб кетганидан буён ишляпман.

Нега шундай деди, жўрттага айтдимми ё шунчаки оғзидан чиқиб кетдимми?

— Ҳа, қойил қолиш керак, тинч жойни топиб олибсан.

Мудир елкасини учуриб қўйди.

— Учётга ўтмоқчи бўлиб келдингми? Ҳужжатларинг жойидами?

Бўрон комсомол билетини узатди-ю, лекин огоҳлантирди:

— Ҳозирча учётга ўтмай тураман... Ким билади, балки қурилишга кетиб қоларман.

Кабир комсомол билетини қўлида узоқ айлантриб турди. Комсомол билети ўралган, Ленин сурати солинган қоғозни негадир ёзиб текислади.

— Жазо олмаганмисан?

— Жазо оладиган иш қилганим йўқ. Армияда бу мумкин эмас.

— Армияда ҳам конкрет олиб қаралса, одамнинг ўзига боғлиқ...— деб қўйди Кабир.— Билетдаги ҳарфлар

нега чаплашиб кетган, ўқиб ҳам бўлмайдия? Бу яхши-мас.

Бўронга унинг овозида адоват бордек туюлди. «Нега энди ёпишиб олди? Нима яхши, нима ёмонлигини ўзим билмайманми? Мен кўрганни у кўрса эди, ўшанда томоша қилардим ҳолини».

— Довулда қайиғимиз ағдарилиб кетди. Икки соатча сувда қолиб кетдим. Билетим гимнастёркамнинг чўнтагида эди.

Кабирнинг хуноби ошди.

— Фақат биз қийналдик, биз жабр кўрдик, демоқчимисан? Биз ҳам бу ерда бекор, қўл қовуштириб ўтирганимиз йўқ. Мана, масалан, қулоқларни тугатишни олгин. Қулоқларни ким қўлга олди? Биз. Яширилган донни ким қидириб топди? Биз. Кечалари овулни ким кўриқлади? Биз. Хўш, яна нима... Самогон аппаратларини синдирдикми? Синдирдик. Бандитларга қарши курашдикми? Курашдик. Саводсизликни тугатдик... Ким кўп қийналди экан, маълуммас. Агар конкрет олиб қаралса, аслида, бизга қийин бўлди. Сен бўлсанг: қайиғингни гапириб ўтирибсан... Ҳа, қолиш-қолмаслигингни тезроқ ҳал қилгин. Мен ҳар бир одам учун райком олдида ҳисоб беришим керак.

Бўрон ўзича ўйлади: армияга боролмагани алам қил-япти, шунинг учун ҳам мақтаниб ётибди-да. Отаси гапириб берувди, Кабирнинг бепарволиги туфайли бир одамни ўлдириб юборишларига сал қолган. Ҳа, ҳамма ишни комсомолларнинг ўзлари қилгани йўқ. Бу ишларда коммунистларнинг ҳам, камбағал деҳқонларнинг ҳам қўли бор.

Бўрон кулимсираб қўйди: «Энди бир сен қолувдинг менга ақл ўргатмаган».

2

Тонг пайтида ҳовлида бегона одамларнинг товуши эшитилди, отлар кишнади, итлар акиллай бошлади.

Отаси ҳар галгидай идорада навбатчилик қиларди. Бўрон шинелини елкасига ташлади-да, даҳлизга чиқди. Онаси ҳам уйфонган эди. У секин шивирлади:

— Эҳтиёт бўл, ўғлим. Ҳозир теварак-атрофда ҳар хил ярамаслар санқиб юришади. Ўтган ҳафтада...

Бўрон онасининг гапини охиригача эшитмай, эшикни

шартта очди-да, ташқарига чиқди. Ҳовлида Оқдарёдан ўтишда ўзи ёрдамлашган ўша геологларни кўрди.

— Қайтиб келибсизлар-да?— сўради Бўрон.

Келганлар Бўронни кўриб, худди ўз қадрдонларини кўришгандай хурсанд бўлиб кетишди.

— Селдан ўтолмадик. Тўхтагунча шу ерда яшаб турамиз-да.

— Жуда соз! Хуш келибсизлар!— деди Бўрон шоша-пиша ичкарига таклиф қиларкан.— Уйимиз катта, ҳаммага жой топилади. Киришлар, ҳозир ойим самовар кўйиб юборади, исиниб оласизлар.

— Ҳа, иссиқ чой бўлса зарар қилмасди,— деди аёл кулимсираб.

Геологлар чаналардаги юкни тушириб, буюмларини уйга олиб кириб, ечиниб бўлгунларича Бўрон отларни чаналардан чиқаришда ямшикка ёрдамлашиб юборди. Геологлар, хайрият, ниҳоят иссиқ уйга кириб олди-а, деб ич-ичларидан хурсанд бўлишарди. Бирдан Бўроннинг эътиборини дарё томондан келаётган бўғиқ овоз тортди. Ҳадемай бу овоз кучли гумбур-гумбурга айланди. Афтидан тонг қуёши дарёни уйғотиб юборди шекилли. Оқдарёнинг ғайрати тошди.

Бўрон ташвишланиб қолди. Гарчи меҳмонларни ташлаб кетиш ноқулай бўлса-да, у шошилиши керак, қутурган дарёдан ҳар нима кутиш мумкин!.. Овул шу дақиқани уч кундан буён кутади. Одамлар кечалари билан мижжа қоқмай чиқишади, Оқдарё қутурмаяптимикин, деб қулоқ солишади.

Бўрон хонага кирди-да, ҳаяжон билан деди:

— Дарё қўзғалди! Бориб кўриб келаман.

— Мен ҳам сиз билан бораман!— ўрнидан турди Ҳамзин.

— Бирпас кутинг, ҳозир кийиниб чиқаман,— деди Великорекский ҳам ҳаяжонини яширолмай.

Бошқа хонадаги аёллар бу югур-югурни сезишмади ҳам.

Шовқин-сурон, гулдураш кучайди. Итлар одамларнинг оёқлари тагида ўралашиб юрарди. Болалар эса оталарининг, буваларининг қош-қовоғи нега осилганлигига тушунмай, хурсанд бўлишиб қийқиришар, дик-дик сакрашарди.

Соҳилга қорасойликлардан анчагина одам тўпланганди. Шундайгина сув ёқасида Шоймурот чўққайиб ўтирарди. У баҳорги пўртанага жимгина кўз тиккан. Соҳил ёқалаб муз

палахсаси сузиб келар, катта-катта муз бўлаклари осмонга отилиб, соҳилга гурсиллаб тушарди. Бўрон заррача ҳам чўчимади. Океаннинг бўкириши олдида бу нима бўпти! Шимол-шарқдан эсган шамол океанда қандай тўлқинлар кўтаришини қорасойликлар бир кўришса эди!

Қиш кунлари одамлар эшикларини маҳкам ёпиб, уйларига қамалиб оладилар. Муз оқиши билан улар уйларининг эшикларини ланг очиб юборадилар, ҳаммалари кўчага отилиб чиқадилар. Одамлар ёқа тугмаларини ечиб юборишиб, соф ҳаводан тўйиб-тўйиб нафас ола бошлашди. Бўроннинг кўнгли анча енгил тортди. Елкасидаги қалин муз кўрпани ирғитиб ташлаган дарё гўё Бўрондаги ички тангликни ҳам аритгандай эди. Бўрон, сен ҳам гам-ғусса тошини ирғитиб ташла, шинелингнинг барларини очиб юбор, кўксингни баҳор шамолига тут!

Майли, муз палахсалари гумбурласин, парчалансин. Майли, шамол ёш мажнунтоллар қаддини буксин, табиат қутурсин, ҳаддидан ошсин. Йигит бор овозда: «Эшитинглар, баҳор келди!»— деб бақиргиси келарди.

Бўрон фуражкани қўлига олганча, юзини шамолга тугтиб сой бўйида турарди. У узоқ-узоқларда қорайиб кўринган тоғ чўққиларига тикилиб қолди. Комила ўша томонда, тоғда эди.

У бирдан Ҳамзиннинг овозини эшитиб қолди:

— Сизга қараб туриб ўйлаяпман: биз билан бирга кетсангиз бўларди. Сизга ўхшаган азамат йигитлар жуда керак-да.

«Балки ўшалар билан бирга кетганим маъқулдир?»— деган фикр келди Бўроннинг миясига. Лекин шу заҳоти бу фикридан қайтди: «Бир оз сабр қилай. Чол-кампирга ёрдам бериш керак».

Бўрон Шоймуротнинг қирғоққа кўтарилаётганини кўрди.

— Сув тошмайди. Овул хотиржам ухлаши мумкин,— деди у.

Чолнинг орқасида дарё пишқириб, муз палахсалари қарсиллар, сой тупроғини ялаб тушарди.

Шоймурот геологлар олдига борди.

— Одамлар гапиришяпти, тоққа кетар экансизлар, сизларга йўл бошловчи керак-а?— деб сўради у.

Ҳамзин Шоймуротга норози қаради-да:

— Бизга ёш йигитлар керак,— деб қўйди қуруққина қилиб.

— Кекса одам мурожаат қилганида, аввало салом беришинг керак. Бизга шундай таълим беришган.

Ҳамзин хижолат чекди. Великорецкий чолга қизиқиш билан қараб қўйди.

— У нимани сўраяпти? Сенга нима керак эди, бобой?

— Ичингда энг каттанг ким?— сўради Шоймурот русчалаб.

— Нимайди, хўш, менман.

— Ундай бўлса, гапимни эшит, бошлиқ. Мен сизлар билан тоққа кетмоқчиман. Эшитдим, сизлар энг хилват жойларга бораркансизлар. Менга сизларга ўхшаган ҳамроҳлар керак.

— Хўп, биз сизга тўғри келдик, дейлик,— гапга аралашди Ҳамзин.— Хўш, бизда нима иш қиласиз?— У қалтироқ, эски шинелли чолга ишонқирамай қараб қўйди...

— Отларга қарайман. Экин экаман. Асалари боқаман. Керак бўлса, чипта кавуш тўқийман. Шилпилдоқ тайёрлайман. Чопиқ қилишим мумкин,— Шоймурот кичкина бармоқларини бирма-бир букиб, санай бошлади, кейин кутилмаганда:— Қимиз ичиш ҳам қўлимдан келади,— дея қўшиб қўйди.

Бу эзма чол Ҳамзинга ёқмади.

— Бобо, оёқни узатиб ётмайсанми, сенга ишлашни ким қўйибди?

Шоймурот унга ўқрайиб қаради.

— Агар билсанг, соф ҳаво, овқатни кам ейиш кишини чиниқтиради. Юзгача яшаш умидим бор.

Гапга Бўрон аралашди:

— Сизлар Қорасойда ҳам, қўшни овулларда ҳам бу одамдан яхши йўл бошловчи тополмайсизлар.

Ҳамзин норози оҳангда сўради:

— Нима, сиз ростданам бормоқчи эмасмисиз?

— Ҳозирча бир нима деёлмайман. Агар борадиган бўлсам, сизларни қидириб топиб оламан.

У ўз режаларини ҳозирча ҳеч кимга айтгиси йўқ эди.

Шоймурот бир кундан кейин геологлар билан тоққа чиқиб кетди.

3

Бўрон ҳар бир тахтани ҳафсала билан рандаларди: ахир, дарвоза кўп йилларга чидаши керак-да. Ўша дарвозага қараб, уни қурган одамнинг маҳорати, эпчиллиги ҳақида ҳукм

чиқарилади. Қорасойликлар ўйма нақш ишланган дарвозалари билан ҳамиша фахрланиб юришади. Ҳа, Бўрон ҳам бу борада бўш келмайди.

У рандани бир текисда, енгил юргизаркан, сарғиш қириндилар шитиллаб атрофга сочила бошлади.

Бўрон дарвозани ўрнатади-ю, тоққами ё шаҳаргами кетади. У Қорасойда Комиласиз яшаёлмайди. Қиз гўё бу ҳаётнинг бутун гўзаллигию, шодлигини ўзи билан бирга олиб кетгандай эди.

Бўрон хўрсиниб қўйди. Комила дом-дараксиз кетди. Қорасойликлар уни анчагача гийбат қилиб юришди. Бировлар, Комила эрга тегди дейишса, бошқалар уни зўрлаб олиб кетишди, дейишарди.

— Комиланинг ўзига қолса, улар билан гаплашиб ҳам ўтирмасди. Ҳамиднинг қўлидан ҳар иш келади. Уни қамашгандаям сувдан қуруқ чиқмадими? Лекин унинг омади бор экан, қаттиқ калтаклансаям тирик қолди-я...

Бўрон бу гап-сўзларга сира аралашмасди. У одамларнинг раҳм-шафқатига муҳтож эмас, уларнинг фаразу тахминлари билан мутлақо қизиқмас, юраги сиқиларди холос.

Лекин бу миш-миш гаплардан қутулиб бўларканми? Бир куни нима ҳам бўлиб унинг олдига Ҳайдар кирганди. Энди бўлса, у даладан кетмайди, эртаю кеч ишлагани ишлаган. Ер ҳосилнинг онаси бўлса, отаси меҳнат, дейишади. Юзлари қорайиб кетган, оёғидаги чипта кавушиям жўякларда тўзди.

— Ҳалиям рўзгор билан ўралашиб юрибсанми?— сўради Ҳайдар хомага ҳорғин ўтираркан.— Ҳа, бу дарвозалар учун меҳнат куни ёзишмайди. Оилангдан колхозда битта отанг ишлайди холос. Ё туғилиб-ўсган овулингдан безидингми?

Бўрон йўғон қилиб тамаки ўради. Иккови ҳам чекишиб, бир зум жим қолишди.

— Ҳали бир қарорга келганимча йўқ.

Ҳайдар кулиб юборди.

— Йўллар чорлаяптими?

Дарҳақиқат, Бўроннинг омов ортидан юришига нима халақит беради ўзи? Йўл чорлаяптими ё севгилиси билан дийдор кўришишга шошиляптими? Балки шундай бўлса ҳам бордир, лекин уни орзу етакляпти. Инсон орзу қанотида тиңчини, оромини йўқотади.

У болалигидаёқ машиналарга қизиқарди. Елиб-

югуриб райком комсомол орқали тракторчилар курсига аранг ёзилиб олди, лекин энди ўқишни бошлайман деб турганида, армияга чақириб қолишди. Армия унинг техникага бўлган қизиқиши, ихлосини яна ҳам кучайтирди. У ерда асбоб-ускуналар одамдан ҳам зийрак, сезгир эди, автомобиллар шундай тезликда юрардики, уларга энг учқур отда ҳам етиб бўлмасди. Эл оғзига тушган, хўп мақталган қорасой тулпорлари ҳам уларнинг олдида ип эшолмасди. Тикка тоққа ҳам физиллаб чиқиб кетаверадиган вездеходлар эса сувда сузадиган амфибияларнинг худди ўзи эди! Замбараклари-чи?! Снарядлари бу ердан отсанг, олис-олисларга, уфқ ортига бориб тушади. Бундай қараса, ота-боболар усули билан дон етиштирилаётган Қорасой ва унга ўхшаш қишлоқлардан ташқари яна ўзга бир олам ҳам бор экан.

Бўрон чақириб комиссиясида ўзини танк қисмига юборишларини илтимос қилди, тракторчи бўлиб ишлаганман, деди. Лекин бари бир ҳеч иш чиқмади. Синаб кўришганда машинани мутлақо ҳайдаёлмаслиги маълум бўлиб қолди. Медицина комиссияси унинг кўзи билан қулоғини синчиклаб текшириб кўрди. Лекин у жуда яхши кўрар ва эшитар эди. Бўрон денгизчи бўламан, деб қаттиқ ишонарди. Комиссия раиси билан икковининг ўртасида шундай гап бўлиб ўтди: «Сени, Авелбоев,— деди у,— флотга олиш мумкин, фақат рус флотига эмас, Швейцария флотига олиш керак!» Узи қотиб-қотиб кулади. Бўрон унинг нима учун кулаётганини тушунмадида, хафа бўлиб деди: «Нега энди Швейцария флотига? Узимизда хизмат қилишни истайман!» Комиссия раиси бўлса: «Чунки Швейцариянинг денгиз-флоти йўқ. Сенинг кўкрак қафасинг икки сантиметр кичик»— деб жавоб қилди.

Уни чегара қисмига қабул қилишди. Бўрон танкда ўтиришни орзу қилганди, уни эса отга миндиришиб, қўлига милтиқ беришди. У ўз милтиғини жон-дилидан севди, ардоқлади. Бўлинма командири қилиб тайинлангандан кейин у ўз қўли остидаги солдатлардан ҳам худди шуни талаб қилди. Бечора солдатлар ундан дакки эшитганлари-эшитган эди!..

Ҳарбий хизматни тугатгандан кейин полк комиссари унга катта қурилишга боришни маслаҳат берди, бу қурилиш ҳақида газеталарда кўп ёзишганди. Ниҳоят унинг орзуси ушаладиган бўлди. Лекин орада Комила бор

эди. У кекса комиссарга севимлиси ҳақида гапириб ўтирмади, албатта, умуман армияда севги-муҳаббатдан гапириш мумкин эмас...

Ҳайдар унинг жавобини кутмади-да, ўзи гапира кетди:

— Мен ҳозирча омовча зўр беряпман, кузда тўй масаласини ўйлаб кўрамиз...

Осмонда оппоқ барра булутлар сузиб юрар, теварак-атроф жимжит.

— Сен уйланишинг керак. Зифа арзийдиган қиз. Мен уни кеча кўрувдим...— унинг гапига қўшилди Бўрон.

Ногаҳон қаттиқ ҳуштак овози, бақир-чақир, қўнғироқ-чаларнинг шўх жаранги жимликни бузди. Бундай қўнғироқчаларни одатда тўй кунлари отларнинг дўғасига осиб қўйишарди. Бўрон кўчага қаради, кўз ўнгида таниш манзара жонланди: беш-олти бола бир-бирларининг қўлларини ушлаганларича чопиб келишарди, бир қарашда гўё каттакон шўрак юмалаб келаётганга ўхшарди. Болалар ҳали битмаган дарвоза олдида тўхташди-да, бараварига қичқиришди:

— Бў-рон, се-ни идо-ра-га ча-қи-риш-япти!

Шундай дейишди-ю, яна чопиб кетишди, ҳойнаҳой, яна битта-яримтани чақиргани кетишгандир.

Бўрон болаларнинг орқасидан кулимсираб қараб қолди. Ўзи ҳам болалигида мана шундай кўча чангитиб юрарди. Шунга кўп бўлди-ми-а?

«Ясави нега чақиртирди экан? Беш-олти кун ўйнагани ҳам қўймади-я!— деб ўйларди Бўрон кўчада кетаётиб.

Ҳойнаҳой, Қорасойда қолгин, деб кўндирмоқчи бўлса керак. Ота-боболар удумидан гап очади... Ҳозир замон бошқа,— дейман унга.— Шаҳарга, қурилишга ёки тоққа, конга кетишимга ҳеч ким халақит беролмайди. Ҳаётимни янгидан бошламоқчиман. Армияда хизмат қилганимда ҳаёт нималигини жиндак тушундим».

Идорада деворга плакатлар осиб ташланган бўлиб, уларга трактор, сўмлар, баҳайбат заводларнинг сурати солинган, овул аҳолисининг — колхоз аъзоларининг рўйхати ҳам осиб қўйилганди... Ана холос, телефон ҳам бор экан.

— Ҳой қиз, менга Сулаймоновни улайсанми-йўқми?— деб қичқирарди Ясави телефон трубкасига.

У Бўронга имлаб қаршисидаги стулни кўрсатди. Ниҳоят Ясави ўша Сулаймонов деган одамни қўлга ту-

ширди. У ўша одам билан дағал гаплашарди. Чамаси, Сулаймонов Ясавига эътироз билдириятти шекилли.

— Бунақада ҳечам келишолмаймиз!— деб қичқирарди Ясави.— Сен менга очигини айтиб қўя қол: ёнилғи бера-санми-йўқми? Келаси ҳафтада маълум бўлади? Ахир, оғайни, ҳадемай экиш керак, буни тушунасанми-йўқми? А?

Ясави трубкани қўйди-ю, лекин пича вақт ўзига келолмади.

— Пленум бўлсин, бу амалпарастнинг бир таъзирини берайки, танқид нималигини бир кўриб қўйсин... Ҳа, пўстагини қоқаман! Хўш, сизларга нима керак? Отхонани нега ташлаб келдингиз?— энди остона ҳатлаб кирган икки колхозчини кўриб, Ясавининг қош-қовоғи осилиб кетди.— Яна уришиб қолдингларми?

Улар икки қўшни: Иброҳим билан Халил эди.

— Ҳа, жиқиллашиб қолдик,— деди Халил ғамгин.

— Сен жим тур!— унинг гапини бўлди Иброҳим.

— Ўзинг жим бўл!

— Ўзи нима гап, биттанг тушунтирсанг-чи!— бақирди Ясави.

— Хўп, майли, томорқамиз ёнма-ён эди...

— Менинг томорқам ўрмон ёқасида, уники сал пастроқда,— деб бош ирғади Иброҳим.

— Томорқаларимиз алоҳида-алоҳидалигича қолди. Уларга кузги дон экилган. Қайтадан шудгор қилмаймиз-у...

Ясавининг хуноби ошиб кетди...

— Калтароқ қилинглар. Хўш, нима истайсизлар? Колхоздан чиқмоқчимисизлар?

— Йўғ-е!— мингиллади Халил.

— Бу нарса хаёлимизга ҳам келгани йўқ,— унинг гапини маъқуллади Иброҳим.

— Ундай бўлса, нега келдинглар?

Қўшнилари бир-бирларига қараб қўйишди-ю, кейин Халил дангалига кўча қолди:

— Илгаридай томорқаларимиз ўртасида уват қолдиришнинг иложи йўқмикин? Биз шуни билмоқчийдик. Уша уватни деб илгари икки марта судлашганмиз, танобчи келганидан кейин муштлашиб кетганмиз. Эсингдами?

— Уват икковимизга ҳам маъқул келади,— деб унга қўшилди Иброҳим.

— Ўрталарингда ҳеч қандай уват бўлмайди, ораларингдаги жанжал-низони унутинглар!— кулимсиради Яса-

ви.— Боринглар. Овуллар ўртасидаги уватларгина қолади.

Деҳқонлар елкаларини қашиб қўйишди.

— Айтишларича ҳамма колхозларни тарқатиб юборишармиш. Келаси йилдан ҳамма нарса эскилигича қолармиш.

— Буни сенга ким айтди?— тутақиб кетди Ясави.

— Одамлардан эшитдик,— гапларини маъқуллай бошлашди қўшнилари.

— Сизлар душманларнинг ёлгон-яшиқ гапларига учманглар,— деди Ясави ўрнидан тураркан,— Уларнинг айтгани эмас, бизнинг айтганимиз бўлади.

У шундай деди-да, столни муштлади.

— Гапингиз тўғрику-я, лекин...— деди Халил бир оз гангиб.

— Етар, бас! Яхшиси, отлар ҳақида ўйланглар. Уларни кимга ташлаб келдинглар?— гапни бўлди Ясави.

Халил билан Иброҳим чиқиб кетишаётиб эшикни ёпишга улгурмаслариданоқ, телефон жириглаб қолди. Ясави телефон трубкасини олди-ю, қичқира кетди:

— Бир сиқим ҳам бермайман! Уруғлик ўзимизга ҳам етмаяпти. Ҳа, бу гапни қулоқларингга қўйиб олинглар. Ўғит-ку, бизда умуман йўқ. Бир одамимни юборувдим, қуп-қуруқ қайтди. Райкомга ҳадеб шикоят қилаверайми, мендан бошқа шикоятчи, аризагўйлар ҳам етиб ортар. Ҳар ҳолда қўшнимсан-ку, бу гал менга йўл бергин... Мен ҳам бошқа гал ҳожатингни чиқарарман...

Бўрон гапирмоқчи бўлиб энди лабларини жуфтлаган ҳам эдики, дарғазаб Галлям отилиб кирди, у олдидаги хотинини ҳадеб ичкарига итарарди.

— Мана, бошлаб келдим. Ўзинг бир гаплашиб қўйгин. Колхозга кирмайман, деб тархашлик қиляпти. Айтмаган гапим, қилмаган насиҳатим қолмади, кошки қулоқ солса, пинагини бузмайди. Мен колхозга кирсаму у кирмаса. Шу ҳам турмуш бўлдимиз?

— Сен унга яхшилиқча, ётиги билан тушунтиргин, уни қайта тарбиялагин-да.

— Бу иш қўлимдан келмайди,— деди Галлям хуноби ошиб.— Ясави, ўтиниб сўрайман, мени бу мараздан қутқаргин! Унинг заҳар-заққум тилига ортиқ чидаёлмайман. Пичоқ бориб суякка тақалди, адойи-тамом қилди. Ё бўлмаса, темирчиликдан бўшатгин. Бошим оққан томонга кетаман.

Бўрон Ясави бақириб беради, деб кутганди. Йўқ, у бақириб-чақирмади, ўзини босди. Раис Галлямнинг қовоғидан қор ёққан, миқ этмай турган хотини олдига келди-да, гап қотди:

— Колхозга киргинг йўқми, янга? Ҳа, ана, кирмагин. Аввалига у ёқ-бу ёқни ўргангин, кўниккин. Ҳамма одамлар ҳам бир хил ўйламайди-да. Бировлар ўз йўлини дарров топиб олади, бошқалар узоқ қидиришади. Ҳа, сен ҳам шошмагин. Колхознинг оёққа турганини, юксалаётганини кўриб, ўзинг ҳам бир четда қолмайсан. Бор, уйингга кетавер, Галлям билан ўзим гаплашиб қўяман.

Бўрон бу манзарани кузатиб тураркан, унинг раисга бўлган ҳурмати ошди, ҳа, одамларнинг кўнглига йўл топа оларкан.

— Менга қара, Галлям,— деди Ясави темирчининг олдига тўхтаб. Галлям раисдан анча баланд эди.— Сен жуда вақтида келдинг. Сени аҳмоқона қилиқларингга, маст-аласт юришларингга узоқ чидадим... Бугундан бошлаб Бўрон Авелбоев сенга ёрдамчи бўлади. Шундай ўргатгинки, шогирди устозидан ўзиб кетсин, ҳунарингни унга ўз қўлинг билан топширгин. Яна бир темирчи бўлса, сен билан пачакилашиб ўтирмаймиз. Бу гапни ўнг қулоғинг билан ҳам, чап қулоғинг билан ҳам эшитиб олгин!

Бўрон кулимсираб қўйди. У: «Ахир, мен розилик берганим йўғ-у»— деб эътироз билдирмоқчи бўлиб турувди, Ясави олдин гапириб қолди:

— Бўрон билан аллақачон келишиб қўйганмиз.

Темирчининг ҳозир ўжарлик қилишини сезган раис гапни мухтасар қилди:

— Мен ҳозироқ районга жўнашим керак, чақиршияпти. Ана, саманниям олиб келиб қўйишибди. Хўп, икковинг ҳам гапларимни яхшилаб ўйлаб кўринглар.

«Афтидан Ясави Галлямни сал қўрқитиб қўймоқчи шекилли,— Бўрон мийиғида кулиб қўйди.— Бу гапларнинг менга ҳечам дахли йўқ».

ТОҒЛАР ОРТИДА

1

Узоқдан геологлар лагери кўчманчилар қароргоҳига ўхшаб кетарди. Ўтовга ўхшаган палаткалар тоғларнинг кўкиш фонига оқариб кўринарди. Палаткалардан сал нарида отлар худди яйловдагидай ўтлаб юришарди.

«Бир ҳафта бурун бу ерда ҳеч нима йўқ эди,— деб ўйларди Шоймурот гулхан олдида ўтираркан,— мана энди, тоғ этакларида палаткалар пайдо бўлди. Олов пайдо бўлди. Энди ҳаммаси ҳам бўлаверади».

У келажак ҳақида ўйларкан, ўзича мулоҳаза юритарди: «Минг чақиримлик саяҳат ҳам биринчи қадамдан бошланади. Ҳар бир нарсанинг ибтидоси бўлади, усиз ҳеч нима тугамайди. Инсон ашуласи билан туғилмайди, аввалига дудуқланади, кейин гапирадиган, ашула айтадиган бўлади. Ҳа, ҳар нарсанинг ўз вақт-соати бор. Ҳафта чоршанбадан бошланмайди-ю».

Бу одамлар — ёш аёл ва икки эркак нима билан банд, нима иш қилишяпти, ким билади дейсиз? Уларни фақат тошлар қизиқтиради... Улар халталарини тошларга тўлдириш учун қояларга чиқишади, дараларга тушишади. Йўқ, улар олтин қидираётган одамларга ўхшашмайди. Бу ерда олтин нима қилсин? Олтинни дарёларга яқин жойлардан топишади-ю.

Уларнинг яланг нефть ҳақида гапиришлари Шоймуротнинг қулоғига (сўраб-суриштиришни чол одам ўзига эп кўрмади) чалиниб қолди. Қизик, бу ерда нефть нима қилсин? Сув анча чуқурликдан ўтади. Нефть ҳам, ҳойнаҳой, анча пастда бўлса керак... Ҳа, майли, қидиришсин, улар Шоймуротга халақит беришадигани йўғ-у! Бунинг иши оғир эмас. Отларга қараб туради — бу унинг азалдан ўрганган иши. Овқат пишириш, қозон-товоқни эп-лаб туришдан жўни йўқ. Шу ҳам рўзгор бўптими?! Маошни вақтида бериб туришса, пули бошқа жойлардагидан кам бўлмаса. Кекса деб ҳурмат қилишса, хушмуомала бўлишса, ҳарқалай илмли одамлар-да!

У илмли, ўқимишли кишилар билан ҳеч қачон бунчалик яқин алоқада бўлмаган эди. Эртаю кеч чўкич урганинг-урган, у ёқда китоб ўқишга вақт йўқ эди. Жуда тоқатлари тоқ бўлганларидан кейин, худди бешинчи йилдагига ўхшаб, митингга боришарди, хўжайиннинг идорасини остин-устин қилишарди.

Шоймурот сол ҳам оқизган. Сол оқизувчилар илмдан узоқ, ўта содда, хокисор одамлар бўларди. Уларга шамол орқадан эсса-ю, дарёнинг оқими чуқур бўлса бас, бошқа нарса керакмасди.

Ҳа, эслади, бир маҳаллар илмли одам унинг жонига ора кирганди. Бу воқеа ўттиз йилча муқаддам, Сибирь темир йўли қурилишида юз берганди. Ушанда Шоймурот

безгак касалига чалиниб, ёз бўйи палаткада кўрпа-тўшак қилиб ётганди. Унинг олдига сумка кўтарган фельдшер келганди. У ҳам жуда хушмуомала, илмли одам эди, дори-дармонларни яхши биларди. Уша одам Шоймуротни тузатди, оёққа турғизди, отасига минг раҳмат.

«Афтидан бу учови,— деб ўйларди чол,— ҳамма илми билишмаса керак. Ахир, битта-яримтани даволашганини кўргани йўғу». Шоймурот нима ҳам бўлиб, бошлиқ Казимирга бод касалидан нолиб гапирган эди, у бирор тадбир-чора кўрмади, касалхонага мурожаат қилишни маслаҳат берди. Бунга Шоймуротнинг ўзини ҳам ақли етади, Казимирнинг маслаҳати керакмас.

Уларнинг қалин-қалин китобларида ҳам ҳамма нарса тўғрисида ёзилмаганга ўхшайди. Улар кўпинча Шоймуротдан, мана бу тоғ ёки жилғанинг номи қанақа, деб сўраб қолишади, ахир буни ёш болаям билади-ку! Улар шилпилдоқ қилишолмайди! Ваҳоланки, олим, ўқимишли одамнинг қўлидан ҳамма иш келиши керак! У бошқалардан сўраб-суриштириб ўтирмаслиги, унинг ўзи жавоб бериши лозим!

Улар, ўша илм қишилари рўзғор ишларида жуда уқувсиз бўлишади-да! Агар Шоймурот бўлмаганида бозорда уларни роса шилишган бўларди, қирчанғи отларни пуллаб юборишарди.

Топишган мардикорларини кўрсангиз уялиб кетасиз! Тепасида турсанг ишлашади, бўлмаса йўқ.

Қизиқ, ишчилар нега гўрга ўхшаш чуқур қазиб ётишибди? Олимлар бўлса, бир-икки тошни топиб олишадими-ю, кейин бир-бирларига мақтанишгани-мақтанишган. Ахир, бунақа тошлар ер устида ҳам тўлиб-тошиб ётибди-ю.

«Топган нарсамни бир кўриб қўйинг-а!»— дейди Людмила севинчи ичига сиғмай.

Катталар ёш қизни, бунақа бемаъни ишларни қилмагин, деб койиб қўйиш, уялтириш ўрнига ўзларини у топган нарсани зўр қизиқиш билан кўришаётгандек қилиб кўрсатишади.

Шоймурот уларнинг ишига аралашмас эди. Олимлар ойликни нима учун олишаётганини яхши билишади. Ахир, уларни ҳам тергаб-суриштириб турадиган бошлиқлар бордир. Мабодо ундан сўраб қолишгудай бўлса, ана ўшанда ўз фикрини айтади. У уларга анча фойдали тошлар топиладиган жойни кўрсатиб қўйиши мумкин. Шу ерлик

одамлар ўша тошлардан хилма-хил ўйинчоқлар ясашиб, бозорда сотишади. Ҳа, анча-мунча пул топишади!

Ҳа, ҳар ҳолда бу олимлар ғалати одамлар-да. Чамаси, Казимир Павлович катта одамга ўхшайди. У билан ҳеч ким талашиб-тортишмайди, жанжаллашмайди, ҳолбуки баъзан шунақаям қўрслик қиладики, сичқоннинг ини минг танга бўлиб кетади. Чидашади. Ишдан ҳайдаб юборади, деб қўрқишса керак.

Бошлиқ чекмайди ҳам, ичмайди ҳам, афтидан, соғлигини асраса керак. Казимирнинг хотини ёш шекилли. Ҳа, тушунарли, хотининг ёш бўлса, доимо ўзингни асрашга ҳаракат қиласан.

Ҳамзин анча тиришқоқ одам, ишига пишиқ. Унинг гапига юришади. Ўзи кам гапирарди-ю, лекин жуда ўринли, асосли гап қилади. Шоймурот аввалига уни ёқтирмай юрди, мана энди унга кўникиб кетди. Вақт ўтиши билан ҳамма нарса ўз ўрнига тушиб қоларкан. Биринчи таассурот янглиш бўлади. Иккинчиси ҳам. Одамни билиш учун анча синашта бўлиш керак.

У Людмилага ҳайрон бўлиб юради. Шундай ёш, сулув аёл тоғу тошда, икки чолнинг ёнида нима қилиб юрибди? Ахир шаҳарда турса арзийди-ю. Унинг ёшида эр қилишни ҳам ўйлаш керак. Ахир кўп эркакни топиш осон, биттасини топиш қийин.

Чол бирдан эслаб қолди: балки эри бордир? Ҳозиргилар чўзиб ўтиришмайди. Айниқса шаҳарликлар турмуш масалаларига енгил қарашади. Шаҳар қизлари анча эрка, тантиқ бўлишади.

Чол осмонга қаради, қуёш тиккага келганди. Тушликни бериш керак. Қора иш қиладиган одамлар жуда камсуқум бўлишади-да; тушликка қайнатма шўрваю сўк бўтқаси, баъзан бўтқанинг ўрнига угра ош қилиб беради. Чол овқат хусусида олимларнинг айтганини қилавермайди, Унинг ўзи ҳам умри бўйи шўрва ичган-да, гўшти бўлса бас.

Тош тўла халталарни кўтариб келганиндан кейин овқат танлаб ўтирармидинг, берганини еяверасан-да. Қорин очида ёвгон ҳам ширин бўлиб кетади.

Бошлиқларингни иши зўр-да, Шоймурот, ғам-ташвишни билмайди. У ёқдан-бу ёққа юриб тош теришади. Қара, озмунча тош теришдими! Бу тошлар билан бемалол жилға сувини бўғса бўлади. Ё уларга бирор фойдали маслаҳат берсамикин?

Тоғда, масалан, қорамой қайнатса, смола тортса, овчилик қилса бўлади. Бу ерда айиқ, буғу, олмахон, яна минг қил дарранда бор. Ҳар ҳолда еган-ичганларини ҳалоллан бўларди!..

2

Шоймурот, қиз шўрвани зўр иштаҳа билан ичгани, кетин шўрвадан яна сўрганини зимдан кузатиб турарди. Ҳа, отангининг овқатини соғиниб қолибсан-да,— деб ўйлади ўзича хурсанд бўлиб.— Ҳа, майли, ош бўлсин. Эт этга, шўрва бетга деганлар. У чой ичармикин?»

— Ҳозир нима берсанглар еб ташлайман! Қани, нималаринг бор, обкелинглар!

Шу гапни эркак одам айтса-ку, майли-я, лекин қиз болага ярашмас экан.

— Асалга қалайсан?

— Ие, асал бўлади-ю, ким йўқ дейди!— деди қиз хақолаб куларкан.

Чолга худди шу нарса керак эди; у бировнинг неварасини эркалар, унинг кўнглига қарарди.

Шоймурот уни Қорасойдан келтирилган бир банка асал билан меҳмон қила бошлади.

— Отни қачон суғорувдинг?— бирдан эслаб қолди чол.

— Уч соатча бўлди. Ҳозир уни суғориш керак, бечорага жабр бўлди...

Чол насиҳат қила бошлади:

— Агар чоптириб келган бўлсанг, дарров суғориб бўлмайди. Унда бутунлай оёқсиз қолади-я. Бир оз тери қотсин.

— Чоптириб келувдим,— деди қиз чой ича туриб.— Яна антиқа нарса топдим.

— Олтинми?

— Намуна топдим. У ҳар қандай олтиндан қиммат.

Чол ҳафсаласи пир бўлиб, хўрсиниб қўйди.

— Яна тош олиб келдим, дегин?

— Тош, лекин қанақа тош денг!.. Бизникилар уйдами?

— Казимир районда. Сағит мардикорларнинг олдинга кетди.

Людмила палаткага кирди-да, хурсанд кулимсираб қўйди: ҳамма ёқ саришта, салқин эди. У ўзининг «интел-

лигентлик одатларини» «таг-томири билан йўқотишга» уринса-да, лекин бари бир саранжом-саришталикдан сира воз кечолмасди. Тоза чойшаб, банкага гул солиб қўйилгани, ҳатто атирларни яхши кўрарди...

У ўринга чўзилди-да, қўлига кундаликни олиб ўқиркан, ҳам кулгиси, ҳам йиғлагиси келди. Фель-атворининг бетайинлиги хатидан ҳам кўриниб турарди: гоҳ ҳамма қизларга ўхшаб завқ-шавққа тўлар, гоҳ келажагини ўйлаб қўрқувга тушарди. «Сен тентаксан ҳали!»— дея ўзини койиган бўлди.

Кундалигининг бир неча бетини варақлади-да, битта-сида тўхтаб, ўқий бошлади:

«6-май.

Каз. билан бошқа муроса қилолмайман. Бу аниқ. Ҳақлигимга шу вақтгача ўзим ҳам ишонмай келардим, ҳақман, дейишга юрагим дов бермасди. Шунинг учун ҳам унга «қарши» чиқолмасдим. Мен «қарши чиқиш»ни ёқтираман. Ўзимни кучли душман билан олишаётган одам ўрнига қўйдиму кучимга ишондим. Шу вақтгача менга шу ишонч етишмай турган эди. Ҳамзин назаримда дўст ҳам, душман ҳам эмас. У Каз.га жудаям содиқ. «Велико-рецкий оламга машҳур одам. Унга тош отишнинг ўзи кулгили, чунки бу унинг учун филни пашша чаққандай бир гап...»— Ҳамзиннинг оғзидан фақат шунга ўхшаш гапларни эшитасан холос.

8-май.

Топган нарсаларимдан хурсандман. Яширинча яна водийга бориб келдим. Оқ водий этагидаги улкан тоғларнинг сув остидаги қоя тошларга уланиб кетганлигига энди-энди ишона бошладим. Бу жуда катта кашфиёт. Ўз тахмин-ўйларимни топилмалар мисолида исботлашни истардим. Водийга тез-тез бориб туриш керак!

9-май.

Экспедицияга тайинланганимдан кейин дугоналаримга жуда жўн, содда хатлар ёзувдим... Каз. Пав. кеча кечки овқатдан кейин менга Москва учун ҳисобот тайёрлашни тайинлади, олдинданоқ ундай қил, бундай қил, деб маслаҳат берди. Яширмайман, анча хафа бўлдим: Каз. Пав. завқимни, иштиёқимни бўғиб қўйди.

10-май.

Қалин-қалин қатламлар орасига кириб боришни, оҳактош, қумтош, доломит, мергелларни бирин-кетин ёриб ўтиб,

ер тагига назар ташлашни истардим: у ёқда нималар бор экан?

Гафлатда яшаёлмайман!

12-май.

Иван Михайлович Губкин нефть конлари кўпинча қадимий денгиз, дарё тағларида, водийларда, тоғ этакларида бўлади, деб исботламоқчи бўлади. Нефть ер қатламининг сал кўтарилган қисмида тўпланади. Биз бурмали дўнгликларни қидириб топишимиз керак. Лекин биз Бокудан минг километр узоқ жойда нефть бор деб айта оламизми?»

Мана, куни кеча ёзилган:

«15-май.

...Мени яна шубҳалар қийнамоқда. Асфальтит топдим, шундай ёнидан нефть чиқди...»

Людмила Михайловна кимнингдир яқинлашиб келаётган оёқ товушини эшитди-да, шоша-пиша кўрпага ўралиб олди. У фикрини бир жойга тўплаб олмагунча, ҳеч ким билан гаплашгиси келмайди. Эртага ҳисоботни тугатиши керак, индинга уни Казимир Павловичга кўрсатади.

— Қизим, ухлаб қолдингми?— сўради Шоймурот.

Жавоб эшитмагач, яна такрор сўради:

— Сендан сўраяпман?

Чол палатканинг этагини беркитди-да, секин, овоз чиқармай узоқлашди. «Пашша кирмасин, деяпти. Ажойиб чол-да!»— деб қўйди дилида.

Ҳадемай лагерь жимжит бўлиб қолди. Шоймурот ухлагани ётди. Соат нечайкин? Ўрнидан туриб соатга қараса бўларди. Қўлини қимирлатишга мажоли келмаяпти.

Одам чарчаганда анчагача ухлаёлмайди... Унинг тақдирини ҳал бўлувди-ю, лекин бу орада бобоси Роман Степанович аралашиб қолди. У битирувчиларни тақсим қилиш бўйича комиссия мажлисида шундай деди: «Милованова учун ишни ибтидосидан бошлаш — дала қидирув партиясида ишлаш жуда фойдали бўлади. Ҳозир бу ерда ҳамкасбларимдан бири лабораториядаги илмий иш ҳақида бартариб гапирди, Милованова бундай жойда ишлашга ҳар қачон ҳам улгуради. Биз бу масалада рус геологиясининг отаси Иван Михайлович Губкиндан ибрат олишимиз керак. У қўлига лупа билан болгани олиб институтдан тўппа-тўғри Кавказга кетган эди...»

Людмила болалигида, мендай қоп-қора, кўримсиз қизга ҳеч ким уйланмаса керак, деб чўчирди. Лекин ўн олтига чиққанида у батамом ўзгариб кетди, илгариги

қўрқувдан асар ҳам қолмади. Дугоналари унга, сен чирой-
лисан, дерди... Ёш йигитлар соддадиллик, ношудлик би-
лан унинг кўнглини овлашга уринганларида Людмила
унга эътибор беришаётганларини биринчи бор ҳис этди.

У ўнинчи синфда битта синфдошини яхши кўриб қол-
ганди. Улар яширинча яхмалақда учрашишарди, кинода
ўтиришганидаям ийманибгина бир-бирларининг пинжига
кириб олишарди. Шаҳарда узоқ сайр қилишиб юришар-
кан, ўқиган романлари ҳақида фикрлашишарди, табиати
ғалати физика ўқитувчисидан кулишарди, юлдузли ос-
монни мароқ билан томоша қилишарди, бир-бирларига
яқинликларидан хижолат бўлишарди, дўстлигимизни бего-
налар билиб қолишмасмикин, деб жудаям хавотирлани-
шарди.

Бир куни иккови алламаҳал театрдан қайтиб келиша-
ётганларида Людмиланинг кўчасида турадиган йигитлар
уларни ўраб олишди, унинг йигитидан дарвоза тепасига
чиқиб, уч марта хўроз бўлиб қичқиршни талаб этишди.
Людмила унинг дарвозага тармашиб чиқаётганини кўр-
қув аралаш кузатиб турганди. Наҳотки у ўша йигитлар-
нинг айтганини қилса? Ўзини бунчалик хўрлаганидан кў-
ра, ўласи бўлиб калтак егани афзал-ку!

Унинг хўроз бўлиб қичқиргани, хунукдан-хунук овози-
ни Людмила сира-сира унутолмайди! Ўшанда у қочиб
кетганди, бу шармандалиқдан қиз ўзини қаёққа қўйишни
билмаганди. Йўқ, кўрқоқни севиб бўлмайди. Ўқиш туга-
шига ярим йил қолган бўлса ҳам у ўша боланинг дасти-
дан бошқа мактабга ўтиб кетди. Ўша бола ўлдим-куйдим
деб хатлар ёзарди, лекин Люда уларнинг биронтасига ҳам
жавоб қайтармаган. Унинг ота-оналари келишганда Люда
уйдан чиқиб кетарди... Эҳ-ҳе, шу гапларгаям неча-неча
йиллар бўлиб кетди!

У тонг ғира-шира ёришаётганда уйқуга кетди, қўшни
овулда хўрозларнинг дастлабки қичқиргани эшитилди.

3

Казимир Павлович майда ҳарфларда эгри-бугри ёзил-
ган саҳифани ўқиган сайин қош-қовоғи осилиб борарди.
Ҳисоботнинг кўп жойлари етарлича далилланмаган,
ҳисобот расмий бир ҳужжатдан кўра, кўпроқ иқрорнома-
га ўхшаб кетарди; бундан ташқари, Людмила Михайлов-
нанинг хулосалари бунинг нуқтаи назарига тамоман

зид эди. Казимир Павлович бу билан ҳечам келишолмасди.

Унга бошқирд геология экспедициясини бошқаришни топширганларида, одамларни танлашни ўзимга қўйиб берасизлар, деб келишиб олганди. Унга иродасига бўйсунадиган, измидан чиқмайдиган ходимлар керак эди.

«Тил топишиб ишлашиш — ғалаба калити» — у бу гапни қўл остидагиларга тез-тез эслатиб турарди.

У ўз дидига, кўнглига ёқадиган геологларни териб-териб олди. Сагит Гиззатович Ҳамзин билан беҳисоб мажлислару конференцияларда танишиб олганди. Ҳамзин тажрибали, ўз ишига пишиқ мутахассис сифатида ном чиқарган эди. Ушанда у Кавказда ишлаётганди, Казимир Павловичнинг таклифига дарров рози бўлди. «Бошқирдистон — менинг ватаним, — деб ёзганди у. — Мен жанубий Урол табиатини, ерли халқ тилини яхши билман. Буларнинг ишга фойдаси тегиши мумкин...» Ҳамзин экспедицияда ўзини ишчан, серғайрат, камтар одам сифатида кўрсатди, Казимир Павлович бу одамни тўғри танлаганига энди қатъий ишонч ҳосил қилди.

Милованова — интеллигентлар оиласидан. Тўғри, бош геолог вазифасига унга нисбатан анча тажрибали, дала ишларида пишиган, анча-мунчани кўрган одамни олса ҳам бўларди, лекин Миловановани танлашининг икки сабаби бор эди. Биринчидан, модадан қолмаслик керак, яъни ҳозирги тил билан айтганда ёшларни кўтариш керак. Иккинчидан, Милованова — эски қадрдон, ўролик геологнинг невараси, ҳа, бунинг ҳам аҳамияти бор. Хуллас, бир ўқ билан икки қуённи урди-да: ҳам сиёсатга зид иш тутмади, ҳам ҳамкасб дўстининг кўнглини олди.

Казимир Павлович Москвадан жўнаб кетиш олдидан Уролнинг геология харитасидаги «оқ доғлар»ни ўрганиш юзасидан ўз режасини батафсил баён қилди, қўл остидагиларнинг биронтаси ҳам ҳозиргача бу режага эътироз билдиришганича йўқ.

Милованова ўз ҳиссотида экспедициянинг Москва маъқуллаган дастлабки иш планини кенгайтиришга қўрқа-писа бўлса ҳам лекин қатъий интиларди. Ҳа, аввалига планини кенгайтиради, кейин уни бошқаси билан алмаштиради!

Лекин Казимир Павлович ҳамон ўзига ишонарди. Людмила Михайловнани фикрдан қайтара олишига

ишончи комил эди. Ҳа, унинг ёшида ҳамма ҳам бирор нарсага берилиб кетади, ўзини Колумб деб ҳис этади. Ёш, тажрибасиз геологга хатосини тушунтириб қўйиш унинг учун ҳам қарз, ҳам фарз.

Казимир Павлович Людмила Михайловнани ҳузурига чақирди. У ўсиқ қошлари тагидан қизга ялт этиб қараркан, ундаги ўзгаришни дарров пайқади. Шамол ва баҳор қуёши таъсирида қизнинг бадани анча қорайиб қолганди. Люда жўнгина кийинганди: оёғида қўпол этик, эғнида юбка билан бурмали кенг қўйлак, бошида қийиқ дуррача. Казимир Павлович ҳам ҳойнаҳой ёзма доклад таъсирида бўлса керак, биринчи бор қизнинг кўнглидан нималар кечаётганини ўзича бир тасаввур этишга урниб кўрди. Оғир меҳнат шароитида, оддий одамлар орасида у ўзининг «интеллигентлик тарбияси» дан бир оз хижолат бўлса керак. Унинг бошқалардан ажралиб тургиси келмайди. Шунинг учун ҳам эғнига кўримсиз, одми қўйлак кийиб олганди, қорайган юзига оро бермай қўйганди. Балки у лаб бўёғи, упа, галстук, шляпани буржуазия сарқити деб билиб, уларга қарши шафқатсиз курашаётган айрим комсомол арбобларининг тинимсиз ҳужумларига тоб беролмагандир? Ахир, мешчанлик-обивателлик иллоти нима-ю, инсоният маданиятининг ютуғи нима, ҳамма ҳам бунинг фарқига боравермайди. У бу қиз билан оталарча, дилдан гаплашгиси келди.

— Ҳа, майли, ёзганларингизни тушуниб оламиз,— деди у меҳрибонлик билан.— Сиз ер ишлари сушт олиб бориляпти, дебсиз, биринчи кунлардаги қийинчиликлар ҳақида ёзибсиз. Ҳа, дилингиздагини билиб турибман: сиз ўта холисаниллолик қилмоқчисиз, сизда ўз-ўзини танқид қилиш ҳисси кучли. Лекин меъёрни билмайсиз. Ўз-ўзини танқид кишиларда раҳм-шафқат уйғотишга мўлжалланган тавба-тазаррудан фарқ қилиши керак. Ҳа, майли, буни тузатиш қийин эмас. Лекин экспедиция бошлиғи сифатида докладномадаги асосий фикрга қўшилолмаيمان...

4

Людмила Михайловна саранжом-сарништа қилиб қўйилган бу палаткани ёқтирарди... у ерга кўчма каравот, икки курси, Шоймурот ясаган қўпол стол қўйиб қўйилганди. Тумбочка ўрнида ишлатилаётган ғўла устида бир неча дорили шишачалар, битта китоб ётарди.

Китоб Мамин-Сибирякнинг аллақайси романи бўлиб, Людмила Михайловна муқовадаги муаллиф исми шарифинигина ўқий олди...

Людмила Михайловна, Великорекскийнинг ҳисобот юзасидан танқидий фикрлар айтишини олдиндан биларди, лекин унинг овозини эшитиб, биринчи сўзларини чуқур ўйлаб кўрганидан кейин, унинг эътирозлари анча жиддийлигини дарров фаҳмлади. Ҳа, ораларида кўнгилсиз гап бўладиганга ўхшайди.

— Биз бу ерларга нима мақсадда келдик, шуни ҳар биримиз яхшилаб англаб олишимиз керак,— Казимир Павлович энди жиддий гапира бошлади.— нега энди экспедициямиз бошқа ерни эмас, худди шу ерни ўзига мақоқ қилиб олди? Хўш, биз нима қилмоқчимиз, фан биздан нималарни кутяпти?

Людмила Михайловна ҳисоботда ўз фикрини баён қилган, уни ҳимоя қилишга ҳар қачон тайёр. Казимир Павловичнинг фикр-мулоҳазаларини чидам билан яхшилаб эшитиб олиш керак.

— Ўзингизга маълумки, Урол — Волга проблемасини ҳал этишга олимлар икки хил ёндошишмоқда, ана шу тенденциялар ўртасидаги кураш сизнинг докладномангизда ҳам акс этган,— гапида давом этди Казимир Павлович.— Губкин нуқтаи назари бор. У, бу районда саноат нефти бор, деб исботламоқчи бўлади, ҳар томонлама разведка қилишни ёқлаб чиқяпти. Адолат юзасидан шуни айтиш керакки, ҳурматли Иван Михайлович ўз қарашларини мутаассибларча ҳимоя қилмоқда. Баъзи бировлар унинг таъсирига берилди. Мен очигини айтишим керакки, сиз буни хоҳлайсизми-хоҳламайсизми, бари бир, унинг издоши, маслакдоши бўлиб қолдингиз.

У бир зум сукут сақлагач, сўзида давом этди:

— Хўш, энди ўзимиздан сўрайлик-чи, Иван Михайлович нимага асосланиб шундай деяпти?..

Экспедиция бошлиғи Миловановага ўхшаган ёш, янги одам эмас. У умрининг неча ўн йилини илмга сарф этди. Унинг овози ишончли жаранглайди.

— Ҳеч нимага асосланаётгани йўқ! Иван Михайлович битта нарсага, у ҳам бўлса, ўзининг рельеф бир-бирини такрорлаши ҳақидаги баҳсли назариясига суяниши мумкин. Хўп, ана, паст жойлашган уфқлар жой рельефини такрорлайди, дейлик. Хўш, шунга нима бўпти? Нега энди ўша ерда албатта нефть бўлиши керак

экан? Мен сизга айтсам, бу асоссиз, мутлақо асоссиз далил.

Людмила ўқиган институтда Урол-Волга области ҳақидаги тортишувлар қуруқ назарий тортишувлар эди. Ҳозир у бош геолог сифатида разведканинг тақдирин учун ҳам маънавий, ҳам юридик жиҳатдан масъулият ҳис этарди.

Людмила Михайловна Москвадан жўнаб кетиш олди-дан Фанлар академияси фондларида сақланаётган, Урол-Волга областига алоқаси бор юзлаб доклад ва ҳисоботларни кўздан кечириб чиқди. У акцияли нефть саноати кампанияларининг ҳужжатларини титкилади, ўша районнинг хариталарини синчиклаб ўрганди. У ўша хариталарни аниқ тасаввур эта олади.

Кармалка дарёсида — кичкина ҳалқача. 1762 йилда татар бўлиси Нодир Уразметов коллеж маслаҳатчиси ва академия муҳбири Пётр Ручковга тўртта нефть манбаи борлигини маълум қилган. Бу Урол нефти ҳақида биринчи маълумот эди.

Иккинчи ҳалқача — Самара муюлиши ёнида эди. У ерда Фанлар академиясининг адъютанти Иван Лепехин бир неча бор бўлганди. Икки йилдан кейин академик Паллас, Семёнкина қишлоғида бўлганидан сўнг, «шу манба атрофидаги ҳамма ер нефть моддасига тўлиб ётибди»,— деб исботламоқчи бўлганди.

Кейинчалик Урол нефтига турли ният ва миқёсдаги саноатчилар қизиқиб қолишди. Улар орасида америкалик Шандор ҳам, самаралик помещик Малакиенко ҳам, татар саноатчиси Юзбошев ҳам бор эди. 1913 йилда инглизлар ҳатто «Казак ойл Филдс» деган акцияли жамият ҳам тузишган эди.

Лекин уларнинг биронтаси ҳам нефть тополмади...

— Менинг назаримда,— деб гапида давом этди Казимир Павлович,— Губкин душманларининг фикри анча асосли. Тўғри, уларнинг нуқтаи назарларида ҳам анча баҳсли жойлар бор...

Казимир Павлович мийғида бир кулиб қўйди, у ўзининг холисаниллолигидан, ўзаро олишаётган икки томоннинг ҳам заиф жойларини чуқур билганидан хурсанд эди.

— Ўз фикр-мулоҳазаларимизни ўртага ташлаётганимизда жуда эҳтиёт бўлишимиз керак,— деб уқтирарди у Миловановага. Майли, Людмила Михайловна ҳисоботни қан-

дай тахлитда қайтадан ёзиб чиқиш кераклигини тушуниб олсин.— Бир вақтлар, эҳтимол, бу ерда нефть таркиб топиши учун қулай шарт-шароитлар бўлгандир. Яна шуни тўла ишонч билан айтиш мумкинки, узоқ ўтмишда Пермь денгизи лойқасида нефть бўлган. Лекин Уролда тоғ қандай шароитларда пайдо бўлганини бир эслаб кўрайлик-а. Геология шу нарсани исбот қиладики — институтда ўқиганларингиз эсингиздан чиқмагандир, бу жараён жудаям мураккаб бўлган. Сиз мана бу чўққиларга бир қаранг-а! Мана шу бир-бирига қалашиб кетган уюмларда, бурмаларда, ернинг пастки қатламлари тамоман ўпирилиб, бузилиб кетаётган бир шароитда, печа минг йиллар давомида нефтининг сақланиб қолиши мумкинми? Нефть буғланиб, ер қобиғидаги ёриқлардан учиб чиқиб кетган, деб тахмин қилиш тўғрироқ бўлмасмикин?

Людмила Михайловна таянчидан маҳрум бўлаётганини ҳис этиб турарди. Унинг Казимир Павлович келтирган далиллар билан ҳисоблашмаслиги мумкин эмасди. Мавжуд прибор ва асбоб-ускуналар ер қобиғининг қалинлиги олдида ҳозирча ожиз эди. Юз, минг метр чуқурликда нималар яширинганлигини қандай қилиб билса бўлади?

— Биз бу соҳани жуда кам биламиз, бинобарин, ҳозирча фаразу гумонлардан нарига ўтмаяпмиз...

— Ҳа, ана энди ўзингизга келдингиз,— деди Казимир Павлович хурсанд бўлиб.— Ниҳоят, бир хулосага келганимиздан жуда хурсандман... Биз: «Ҳа, бу ерда нефть бор эди, лекин бизни охиригача қутолмади», дея оламиз. Сизни сал ўйлантириб, қизиқтираётган ўша нефть чиқитлари, «Нефть манбалари»га улкан нефть нишонаси деб эмас, аксинча, бағрида ҳеч нима қолмаган конларнинг излари деб, қараш керак. Бу ҳаёт нишонаси эмас, балки ўлим нишонасидир. Фикримизга қўшиласизми?

Людмила Михайловна таянчидан бутунлай маҳрум бўлди. Милованова, ҳозир ўзини тўлқинлантираётган саволларга Казимир Павлович аллақачонлар, эҳтимол бундан ўн-йигирма йил бурун жавоб бериб қўйганлигини тушунди. Хўш, у ўз тахминларини ҳимоя қилиб нима дея олади? Мен ҳам, ўтмишдаги кўпгина бошқа тадқиқотчилар сингари асфальтитларни топдим, десинми? Шу гапни яна такрорласинми? «Нефть манбалари» ҳеч нимаси қолмаган ўлик конлар устида эмас, балки тирик конлар устида қайнаб-тошаётганини қандай исбот қила олади?

Ҳа, бутунлай таслим бўлди! Ваҳоланки, у ўз докладыни қанчалик берилиб, иштиёқ билан ёзганди. Ясси тоғларни тадқиқ этишдан воз кечиб, Оқ водийда ер ишларини қизитиб юбориш ҳақидаги талаб унга тўғридек, асослидек туюлганди. Казимир Павлович бўлса, буни бутунлай чиппакка чиқарди, мана энди у Казимир Павлович қаршисида худди дарсини бўш тайёрлаган қиз боладай қизариб-бўзариб ўтирибди.

— Лекин хулоса чиқаришга шошилмайлик,— деди Казимир Павлович илтифотли кулимсираган.— Бизнинг бурчимиз — ўзаро талашиб-тортишайтган ўша гуруҳлардан юқори туриш. Биз объектив имкониятлардан келиб чиқиб иш тутамиз. Биз ҳали ўрганилмаган улкан бир ўлка бағрида турибмиз, вазифамиз харитадиги ўша «оқ доғ» ни йўқ қилиш. Мен Оқдарё водийсини тадқиқ этишни қиладиган ишларимиз рўйхатидан чиқариб ташламоқчи эмасман, лекин биз бу иш билан энг сўнггида шуғулланамиз,— ахир водийни ўтмишдошларимиз жуда яхши ўрганган бўлишлари керак,— акс ҳолда, ҳеч қачон олга қараб силжиёлмаймиз. Бизгача бу ясси тоғда битта ҳам геолог бўлмаган, аслини олганда, биз янги район очяпмиз, ишимизни истиқболли деб ҳисоблайман.

Кейин у ёқимли кулимсиради-да, қўшиб қўйди:

— Ясси тоғни текшириб бўлганимиздан кейин, водийга тушамиз ё Волгага жўнаб қоламиз. Баъзи тадқиқотчилар маълум нарсадан номаълум нарсани қидиради, бошқалар эса бунинг аксини қилишади. Биз сиз билан иккинчи йўлни танладик. Шундай эмасми?

Людмила Михайловна индамай қўя қолди. У аламини ичига ютди-да, дилида: «Офтоб нурида одамнинг юзи шўралаб кетаркан, кенг соявонли шляпа олмасам бўлмайди, шекилли»,— деб қўйди.

САБАНТУЙ

1

Бўрон Ясавининг буйруғини адо этишга шошилмасди. Уни идорага чақиришганларидан кейин орадан бир кун, икки кун ўтди, у бўлса ҳамон бир қарорга келгани йўқ. Овулдан кетмоқчи бўлганди, лекин қандайдир илинж уни

ушлаб қолар, кетишини ҳар гал пайсалга соларди. Отанасининг Ясави билан Бўрон ўртасида бўлган гап-сўздан хабари бор эди. Отаси нима ҳам бўлиб сўраб қолди:

— Овулда миш-миш гап юрибди, шаҳарга кетмоқчи эмишсан. Шу гап тўғрими?

— Нима иш қилса, ўзи билади,— деб гапга аралашди онаси.

Чол хотинига таънали қараб қўйди.

— Сен жим турсанг бўларди, кампир! Бўрон, гапимга қулоқ сол. Бегона юртда бахт қидирганлар ҳеч қачон бахт қушини ушлаёлмаганлар. Ана, Шоймурот чолни кўргин, бутун умри овораи жаҳон бўлиб юрди, деҳқон турмуши-ю, деҳқон ўй-орзуларини унутиб юборди. Хўш, оқибатда нима бўлди? Мол-дунё орттирдими? Қаёқда. Қариди, кучдан қолди, мана энди на бошпанаси, на оиласи бор. Бировнинг ташландиқ уйида қишлаб чиқди. Шоймуротнинг тақдирига ҳавас қилмассан дейман. Йўқ, мен сенга жавоб бермайман, рози эмасман. Онанг қариб қолди, сени уйлантириб, орзу-ҳавас кўрсак дегандик. Бизларниям ўйлагин-да...

Эшик тақиллаб, гап узилиб қолди. Чолнинг жаҳли чиқди:

— Киравер. Нега тақиллатасан? Нима, эшикни қайси томонга очилишини билмайсанми?

Магирани кўргач, жаҳлидан тушди:

— Ҳа, кир, киравер, қизим. Хўш, хизмат! Мени чақириб келмадингми?

— Дадам Бўронни чақириб кел, деб юборди. У устaxonанинг олдида кутиб турибди.

Чол шошиб қолди:

— Бўрон ҳозир боради. Ясавининг ўзи чақиради-ю, бормайдими?!— У ўғлига қаради-да, жаҳл билан қўшиб қўйди:— Ана, чақирини кутаётгандинг!

Бўрон чойини бамайлихотир ичиб бўлгач, пиёласини тўнтариб қўйди. Кейин ўрнидан туриб, даҳлизга чиқди-да, этигини тозалади, секин камарини бойлади. Чол-кампир ўғилларининг ҳар бир ҳаракатини кузатиб туришарди: отаси — таъна. аралаш, онаси — меҳр билан қарашарди.

«Ясавининг тоқати тоқ бўлибди-да,— дерди ўзича Бўрон.— Ҳойнаҳой, қолгин деб яна ҳол-жонимга қўймаса керак. Ҳа, кўрамиз ҳали, қани, нима қиларкин! Ўзинг тушунадиган йигитсан, деб гапни бу томонга бурармикин ё

дўқ-пўписа қилармикин? Ҳа, баъзида овозга зўр беради. Ундай қилса, ўзига қийин».

Темирчилик дўконининг олдида одамлар тўпланиб туришар, ичкаридан Ясавининг овози барала эшитиларди.

— У нега бақириб-чақиряпти?— сўради Бўрон, гуноҳ-корона бошини эгиб турган Иброҳимдан.

— Галлям қочиб кетибди,— деб жавоб қилди у.

Халил қўшимча қилди:

— Темирчининг уйида яна жанжал бўлибди. Айтишларича, ғозларини бўлишаётганмиш.

У қиқирлаб кулди-да, дарғазаб Ясави эшитиб қолмадимикин, дегандай атрофига аланглаб қаради.

— Э, Бўрон, саломатмисан!— деб раис хушмуомаллик билан кўришди ичкаридан мўралаб.— Қани, бу ёққа кир... Мана, бу дўст-оғайнилар,— деб у отбоқарларни имлаб кўрсатди,— атиги иккита отга тақа қоқншолмаяпти. Олдимга чопиб келишибди, колхозда темирчи йўқ, колхоз темирчига ёлчимади, деб бақириб-чақириб ётишибди. Мен уларга: «Бекорларни айтибсизлар, колхознинг темирчисиз яшаши, айниқса, экиш-тикиш олдидан ҳечам мумкинмас!»— деб жавоб беряпман. Мана энди ишондим, бу оғайнилар боятдан бери мени бошимни қотиришаётган экан. Қани, Бўрон, уларнинг отини тақалаб бергин.

Раис Бўроннинг жавобини кутмасданоқ, қичқирди:

— Ҳой, оғайнилар! Қани, тулпорларингни обкелинглар!

Бўрон йўқ, деб ўгирмади.

«Раиснинг жонига ора кириш керак,— деб ўйларди у.— Унгаям осонмас, уларнинг ҳар бирига бош қотириши керак. Одамлар янги турмушга ҳали кўникканларича йўқ... Икки-уч отни тақалаб қўйиш мен учун иш эмас. Ҳа, майли, Ясавининг илтимосини ерда қолдирмай... Тақалайману бошқа йўламайман».

— Халил, нега анқайиб турибсан, кўмирни тезроқ обкелсанг-чи!— деб буюрди Бўрон.— Сен, Иброҳим, сандонни бос.

У армияда юрганида отини ўзи тақалар, рота темирчиларига ишонмасди. Доим тақалашни жуда ўрнига қўярди. У ёқда отлар анча асов бўлишади.

— Қани, озроқ етакланглар-чи,— деди у йигитларга, отларни тақалаб бўлганидан кейин.— Хўш, қалай?

— Қойил!— мақтади Халил.

— Ҳа, қўли гул йигитга ўхшайсан,— алқади Иброҳим ҳам.

Бўрон бепарвогина:

— Мақтовга тентак учади!— деб қўйди.

Қорасойда одамни кўзи олдида мақташса доим шундай дейишарди. Отбоқарлар кетишга ҳам улгурмасидан Давлат келиб қолди.

— Ҳой, темирчи, иккита плуг олиб келдим. У ёқ-бу ёғини тузатиб бергин!— ҳазиллашди Давлат.— Ясави, кечгача тузатиб берсин, деб жуда қаттиқ тайинлади.

— Нима, мениям қочиб кетади деб, қўрқяптими?

— Билмадим... Лекин шуни биламанки, индинга ер ҳайдаймиз. Ўзингдан қолар гап йўқ, минг гектар-а!

Плуглар жиндак ремонт талаб қиларди: биттасининг филдираги омонат, иккинчисининг тиши лиқилларди, чегаси бўшаб қолганди.

Бўрон Давлатни доим ҳурмат қилар, у бирор илтимос қилса, йўқ дёлмасди.

Плуглар ремонт қилиниб бўлгунча устахонага бир неча киши келиб кетди. Бўроннинг темирчи бўлганини ўз кўзи билан кўриб, ишонч ҳосил қилиш учун бева Ҳадича биринчи бўлиб чопиб келди.

Кетма-кет Магира қумғонини кавшарлатгани олиб келганди, отаси бўлса ўнинчи чироқни олиб келибди, уни тантанали кунларда, умумий мажлис пайтларида идора-ларда ёқиб қўйиларди.

Бўрон тузатишга олиб келинган бу буюмларга ташвиш аралаш қараб қўярди, янги темирчи ишсиз қолмасин деб Ясави Ҳақимовнинг ўзи кўз-қулоқ бўлиб турганидан Бўроннинг хабари йўқ эди.

2

Сирти лойсувоқ, дераза ойналари қурумдан қорайиб кетган узунчоқ уй овулнинг ўртасида, йўл устида эди. Далага кетаётганинда ҳам, дўкондан қайтаётганинда ҳам, чўмилгани борганинда ҳам, хуллас, қаёққа борма, албатта устахона ёнидан ўтасан. У ҳамманинг кўзи олдида.

Устахонада иш тонг саҳардан, қуёш чиқмасданоқ бошланади. Болғанинг овози бутун Қорасойга тараларди...

Бўрон лаққа чўғ металлга бир меъёрда болға урарди.

Темирчи ёрдамчиси шошмас, у ишнинг бир текисда бориши кераклигини яхши биларди.

Галлямнинг болғаси кичикроқ бўлгани учун чечетка тоблаётгандай тез-тез болға урарди...

Пешанасидан тер сизилиб оқарди. Елкаси чанг (уни ҳаммомда аранг ювиб кеткизарди) ва шўралашдан зир-қираб оғрир, чунки куни билан камида ярим челақ сув ичиларди.

«Галлям чидаёлмайди, яна йиқилиб қолади,— деб ўйларди Бўрон.— Уни яна кечагидай тоза ҳавога олиб чиқишга тўғри келади... Ё устидан сув қуяди».

Лекин катта темирчи бўш келадиганга ўхшамасди. Унинг қўли қўлига тегмас, Ясави устахонани ишга кўмиб ташлаган бўлиб, ҳеч қачон иш бунчалик кўпаймаганди. Сеялка ва плугларни тузатиб бўлишмаган ҳам эдики, ўроқ машина билан веялкаларни ҳам олиб келишди. Бу ёқда яна майда-чуйда ремонт ишлар — Галлям таъбири билан айтганда одатдаги ишлар ҳам бор. Даладами ё йўлдами бирор нима бўлиб қолса: араванинг олдинги ўқи синиб қоладими ёки отнинг тақаси чиқиб кетадими, дарров устахонага чопиб келишади. Оғайни, ёрдамлашиб юбор, шина чиқиб кетди, болт учиб кетди. Галлямми, Бўронми дарров келсин, дея туриб олишади.

Урганмаганиданми Бўроннинг қулоқлари доим шанғилаб турарди. Аввалига ярим кун ишлайман, бир-икки отни тақалайману кетаман, деб ўйлаганди, мана, энди вақт алламаҳал бўлиб қолди. Кунлар ҳам жуда тез ўтиб кетпти.

Экиш-тикиш ишлари охирлаб қолди, энди пичан ўрини бошлаш керак. Шундай долзарб пайтда кетиб бўладими?

Бўрон қадрдон овулида содир бўлаётган ҳар бир нарсани назарга олиб юрар, одамларнинг гап-сўзларига қулоқ соларди. Устахона гавжум жойда бўлиб, бу ерга одамлар келиб-кетиб туришар ва қаёқдаги гапларни топиб келишарди. Қизиқ, улар қаёқдан пайдо бўлсайкин?

— Тик йўлни танлашди,— деди Бўрон ўзига ўзи.— Бу йўл уларни ҳам чорлайди, ҳам юракларига гўлғула солади. Деҳқонлар келажак, эртанги кунларни ўйлаб ташвишга тушадилар. Энди улар учун ҳамма нарса ғалати туюлади.

Илгарилари қорасойликлар ҳамма авлодларининг

қисмати бир эди. Улар бугдой ё жавдари экишарди, тирикчилиги учун битта ё иккита оти, сигири, беш-олти-та майда моли бўларди. Уларнинг ҳаёти ўша рўзғори билан чекланган эди. Энди бўлса, овул ҳаётини бошқа из-га солишмоқчи, аммо доим ҳам бу ишни уддасидан чиқи-шолмаяпти.

Район бирдан колхозда чўчқа фермаси қуришлар, деб талаб қилиб қолди. Қорасойликлар ғазабланишди, бу «ҳаром моллар»га қарамаймиз, колхоздан кетиб қоламиз, деб пўписа қилишди. Ясави Ҳакимов зўр қийинчиликлар билан чўчқа фермасини ўзидан соқит қилди. Шов-шув-лар энди тинган ҳам эдики, сабзавотчилик бўйича янги план юборишди. Ҳолбуки қорасойликлар ҳеч қачон сабзавот билан шуғулланишган эмас, улар сабзавотни атрофдаги рус ва украин қишлоқларидан сотиб оли-шарди.

Овул ҳаёти юзлаб одамга мўлжалланган дошқозонда-ги овқатдай вақир-вуқур қайнарди.

Темирчилар отларга тақа қоқишиб, пешлашар, ков-шарлашар, оқартирардилар, буюртмалар камайдиган эмас, аксинча, тобора кўпайиб борарди. Буюртмачиларни ранжитмаслик учун бир иложини топишга тўғри келарди. Улардан баъзилари ширин гапириб, ялиниб-ёлворишар, бошқалари раисга шикоят қиламан, деб дўқ-пўписа қилишарди.

Бўрон келганидан бери катта темирчи анча қуйилиб қолди: чамаси; Ясавининг огоҳлантиргани таъсир қилди шекилли. У ёрдамчини хурсанд бўлиб қарши олгани йўғ-у, лекин уни кўкрагидан итармоқчи ҳам эмасди. Йигитнинг чаққон, эпчиллигини кўрди. Бу эпчил, бақувват Бўрон темирчилик учун туғилганди асти.

Баъзида қорасойлик аёллардан битта-яримтаси само-варини тузатгани олиб келиб, самоварга қўшиб бир ши-ша самогон узатганида, Галлям, бу сирли битишишларнинг шоҳиди бўлган Бўронга хавфсираб қараб қўярди. Лекин Бўрон ҳаммасини кўриб, пайқаса-да, ўзини кўрмаганлик-ка соларди.

«Мен бу ерда вақтинчалик одамман. Бировларнинг ишига тумшуғимни тиқиб нима қилдим?»— дегучийди ўзича у.

Бир куни устахонада Галлям билан Бўрон икковлари-гина қолишганида, Галлям негадир бирдан болға уришдан тўхтади. Нафасини ростлаб олмоқчимикин?

— Бор, сенга келишди,— деди у муғамбирона кулимсираб.

Бўрон ўгирилди-ю, қоронғи устахонага ийманибгина мўралаётган қизга кўзи тушди. Ие, Зифа-ку! Ана холос, сира ўйламаганди-я.

— Нима, қумғон обкелдингми?— ҳазиллашди Бўрон.

Тер ва қурумдан қорайиб кетган юзида оппоқ тишлари ялтираб кўринди. Зифа, унинг енги билан терини ар-тишини чидам билан кутиб турди.

— Бўлар энди, тўйга отланмаяпсиз-ку!

— Нега энди, эҳтимол тўйгадир!— ҳазиллашди яна Бўрон.

— Мени Кабир юборди, маълумот тўплаб юрибман. Райкомдан сўрашяпти, бадий адабиётни қандай ўқиётганимизни ёзиб беришимиз керак экан. Мана, билгани келдим, армиядан қайтганингиздан буён қандай китобларни ўқиб чиқдингиз?

Бўрон хахолаб кулиб юборганди, комсомол ячейкаси бюросининг аъзоси анча довдираб қолди.

— Э, китоб ўқиш қаёқда! Нуқул плуг билан қумғон тузатамиз. Уқиганимиз болту гилдирак...

— Райкомга шундай деб тушунтириб бўларканми? Талаб қилингандан кейин комсомол интизомига мувофиқ жавоб бериш керак,— деди қиз хўрсиниб.

Галлям ҳам соф ҳаводан нафас олгани устахонадан чиқди.

— Бизни кўргани келиб жуда яхши иш қилдинг. Ҳа, сен шунчаки ўзинг, темир-терсаксиз келган биринчи одамсан.

Бўрон тушунтириб берди:

— Нималарни ўқиётганим... орқада қолиб кетган-кетмаганим билан қизиқяпти...

Темирчи кулимсираб қўйди:

— Э, қўйсанг-чи, Зифа. Яхшиси, бизга сув олиб келиб бергин. Қудуққа бериб келишгаям вақтимиз йўқ.

Йигит, Зифа хафа бўлиб қолса керак, деб ўйлаганди, лекин қиз, аксинча, шартта челақни олди-да, қудуқ томон йўналди.

— Зўр қиз-да!— деди Галлям кўзларини қисиб.— Ҳой, кўзларинг қаёқда ўзи? Қўлдан чиқарасан, ўлай агар, қўлдан чиқарасан. Қўшни қишлоқдагилар олиб қочиб кетишади ё тоғлик йигитлардан биронтаси совчи қўяди. Ҳа, мени айтди дерсан!

Зифа қайтиб келганида, уни ўзига ҳам мақтади:

— Яша, барака топ, ажойиб қизсан-да!

Эртаси куни ҳам Зифа бирров келиб кетди.

— Ҳисоботни жўнатдим,— деди у.— Мен сизни Горькийнинг бир асари, Тўқайнинг шеърларини ўқиган, деб ёзиб юбордим.

Йигит унга ҳайрон бўлиб қараб қўйди.

— Ёлгон гапиришнинг нима кераги бор?

— Бошқа иложи йўқ-да,— жилмайди қиз.— Ўқимаган бўлсангиз, ўқийсиз. Йўқса, райкомдагилар Бўрон Авелбоев ўз маданий савиясини оширмапти, деб ўйлашади.

Зифа ҳафтанинг охирига келиб, уни огоҳлантирди:

— Ҳадемай сабантўй. Борасизми? Соврин ҳар қачонгидан ҳам кўп бўлади. Шахсан ўзим овулнинг ярмини айланиб чиқдим. Колхоз правлениеси ҳам соат, этиклар, чит ажратишга қарор қилди.

Қизнинг кўриниши ўйчан эди.

— Бу ёғида ишимиз қанча бўлишини билмайман-да,— дудмал жавоб қилди Бўрон.

— Экиш ишлари тамом бўлди-ю. Энди темирчи учун қандай шошилиш иш бўлиши мумкин? Комила ҳам келаман деб ваъда берувди...

Зифа Бўронга диққат билан тикилди.

— Бу ёғи Ясавига боғлиқ,— жавоб қилди Бўрон, Комиланинг яқинда қайтиши ҳақидаги хабарга гўё парво қилмагандек. Агар иш беришса, ўйнаб-кулишга ҳам вақт қолмайди. Галлямнинг гапи жуда тўғри, худо одамларга истироҳат улашаётганида темирчиларни четда қолдирган экан.

Бўроннинг Комила ҳақида сўраб-суриштиргиси келди. Ростданам келармикин? Бир ўзимн ё эри биланми?

Лекин ўзини тийди. Кўнгли: «Индама! Ҳадемай ўзинг кўрасан»,— деяётгандай эди. Байрамга албатта, нима қилиб бўлсаям бориши керак.

Зифанинг юзи жиддийлашди:

— Сабантўйга бормайсизми, мен илтимос қилсам ҳам-а?

Қиз ўзининг гапидан ўзи чўчиб кетди.

— Шундай қиз илтимос қилади-ю, йўқ деб бўларканми!— жилмайди йигит.

Бўрон Зифани ёқтирар, унинг иши бўлмаса ҳам вақт топиб, йўл-йўлакай устахонага келиб-кетганидан жуда миннатдор эди...

Ясави райком пленумидан диққати ошиб қайтди. У бир парча қоғоз юзлаб кишини қанчалик овора қилиши, уларнинг бошига қанчадан-қанча ғалва орттириши мумкинлиги ҳақида мулоҳаза қиларди. Хўп, ана, район ер ҳайдаш бўйича областда охириги ўринлардан бирини олди, дейлик. Хўш, шунга нима бўпти, энди нима қил, дейсиз? Районнинг ҳамма ходимлари гўё тузалмас, оғир дардга чалинган одамлардай бир-бирлари билан роса гижиллашишди, баъзилари юз кўрмас бўлиб кетишди.

Бутун республика районга ташланди. Унинг роса пўстагини қоқишди.

— Ҳа, арзийди-да!— деди у, қўшни колхоз ерларига хўмрайиб қараркан.— Якка хўжаликлар бир парча ерларини аллақон ҳайдаб бўлишган, колхозчиларнинг эса парвойига ҳам келмайди, ҳеч нима билан ишлари йўқ.

У ҳайдалмаган дала четида ўтирган одамни кўрди-ю, сабри чидамай, аравадан сакраб тушди.

— Ҳа, маза қиляптиларми?— кесатди Ясави совуққина қилиб.

— Шуям тартиб бўлди-ю!— деди колхозчи.— Бригадани кутиб ўтирибман, ҳеч кимдан дарак йўқ. Нима, ҳамма учун ишлашим керакми? Ўзим учун ишлаётганим йўғу...

Ясави кўзларидаги ғазабни яшириш учун тескари ўгирилиб олди. Ҳа, бир вақтлар қорасойликлар ҳам шундай дейишганди. Эҳ-ҳе, деҳқоннинг калласидан бу аҳмоқона фикрларни чиқариб ташлаш учун ҳали неча йиллар керак бўлади...

Бу ношуд колхозчини кўриб Ясави жудаям хафа бўлиб кетди. Ўтиришини қаранг: бошқаларнинг келишини кутиб ўтирганмиш, ортиқча қимирлашга тоқати йўқмиш. «Раҳбарларини ҳам худо урган экан!..»— у қўшни колхоз правленийисини ичида койиб қўйди.

Ясави ўз колхозининг чегарасига қадам қўйиши билан қадрдон далаларига хурсанд, меҳр билан кўз югуртирди. Далалар яхшилаб ҳайдалган, ер ҳам худди момикдай юмшоқ эди. Экиннинг униб чиқишини орзиқиб кутади.

— Бу нимаси? Плугларни ким ўз ҳолига ташлаб кетди?— сезгирлашган Ясави югуриб бориб, плугни ердан тортиб чиқарди:— ҳамма нарса ўз ўрнида, бекаму кўст. Колхозчилар қаёққа кетишдйкин? Тушки овқатгаям анча

бўлди, ҳадемай кеч киради. Ҳа, бу ерда бир гап бор, бирор чатоқ иш бўлган...

Ясави шартга бурилди-да, иккинчи бригаданинг шийпони жойлашган ўрмон этаги томон юрди. Лекин бу ерда ҳам ҳеч ким йўқ эди. Нима бало бўлди? Плугларни тўғри келган ерга ташлаб, ўзлари жўнаб қолишибди-ю. Отлар ҳам кўринмайди.

У бирор жойга ўт тушмадимикин, деган хаёлда овул томонга қаради. Йўқ, осойишталик. Жаҳли чиқди: «Эсингни едингми? Баҳорнинг бир куни ғанимат, вақтни бой берсанг, кузда ҳолинг нима кечади? Уч юз саксон одам кунига уч марта овқатланиб турса. Бу ёқда ҳали кийим-бош керак!»

Ариқча ёнида гулхандан тутун кўтариларди. Уша ерга борди.

— Қаёққа гумдон бўлдинглар, жин ургурлар?— деб Ясави, қозон атрофида ўралашиб юрган бева Ҳадичани койий кетди.

Ҳадича икки қўлини белига тираганича гердайиб турарди.

— Ҳозиргина эркаклар бақириб-чақиришганди, энди сен келдингми? Нима, есир аёлни ҳамма хафа қилаверишми?

Ясавининг қош-қовоғи осилиб кетди.

— Айта қолсанг-чи, одамлар қаёққа кетишди?

Идиш-товоқ юваётган аёл тушунтирди:

— Вакил келиб, далани қайта ҳайдайсизлар, деб буюрди. Олган эгатларимиз унга ёқмабди, чуқур эмасмиш. Сабантўйни тўхтатиб қўяман, деб пўписа қилди. Эркаклар турган гапки шовқин солишди, кейин сени қидириб кетишди. Сени уйда бўлса керак, деб ўйлашди.

Ҳадича Ясавининг отни аравадан чиқараётганини кўриб, бирор кор-қол бўлишини дарров фаҳмлади. Раис анча қайсар одам.

Ясави отга сакраб минди-да, тўғри кесиб чиқиш учун ҳайдалган дала ўртасидан елиб кетди. У ғазабини ичига сиғдиролмас, оғзидан чиқаётган ҳақоратли сўзларни шамол учириб кетарди.

Терга пишиб кетган от уни йўл ўртасидан қуюндай учириб ўтди. Колхоз идораси олдига тўпланган оломон тисарилиб йўл берди.

Ясави зинадан чопиб чиқди-да, эшик орқасида ғойиб бўлди.

Папирос тутуни тўла хонада юзи заъфарон, бақалоқ бир одам ўтирарди. Ясави дарров эслади: «Ҳа, шошмай тур ҳали».

— Қани, оғайни, айт-чи, менсиз бу ерда нима ишлар қилдинг, қандай буйруқлар бердинг?— сўради секин Ясави.— Хўш, нега энди далани қайта ҳайдаттироқчи бўлдинг?

Шаҳарлик киши раисга ажабланиб қараб қўйди.

— Мени огоҳлантиришувди, ўртоқ Ҳакимов, феъл-атворинг ҳақида гапиришувди. Тўғри экан. Аввал олдингда ўтирган одамнинг кимлигини, унинг қандай ваколат билан келганини бил, сўраб-суриштир. Ҳе йўқ-бе йўқ бебошлик қилма.

Ясави сабри чидамай, гапни бўлди:

— Ҳозир ҳар дам ганимат. Қўшчиларни йиғиб олибсан. Хўш, гапир, нега тўпладинг?

Вакил гувоҳномасини узатди, лекин раис ҳужжатга қиё ҳам боқмади. У сабрсизлик билан саволига жавоб кутар, вакил эса ҳамон бамайлихотир ўтирарди.

— Гап шуки, ерни чуқурроқ ҳайдаш керак экан...— Зокир энди тушунтироқчи бўлганди, лекин раиснинг кўзларидаги газабни кўриб, гапи бўғзида қолди.

— Сени, ўртоқ Ҳакимов, зараркунандаликда айблаш мумкин,— деди вакил хотиржам.— Далаларингда бўлдим, ҳаммасини кўрдим. Одамларинг ер ҳайдашаётгани йўқ, таталашяпти. Ерни шундай ҳайдаш керакки, плуг тупроқ остида кўринмай кетсин...

Ясави вакилни урворишига сал қолди. Кўриниб турибди, шаҳарлик одам шудгор, ер ҳайдаш нималигини билмайди, бунга ақли етмайди. Яна келиб-келиб шундайларни вакил қилиб юборишади-я!

Бу одам келади-ю кетади, унинг ҳосил билан, деҳқон орзу-умидлари билан сариқ чақалик иши йўқ. У сабантўйни бир эрмак деб ўйласа керак. Ваҳоланки меҳнат бир байрамга, шодиёнага айланиши керак. Одамлар шу байрамга арзигули иш қилишди. Ясави ҳозир ўз сўзида қатъий туриши кераклигини, фақат шундагина қўшчиларни далага қайтара олишини яхши тушунарди.

— Маслаҳатим шуки, овулдан тезроқ жўнаб қол, одамларни жаҳлини чиқарма,— деди Ясави, бақувват қўлларини плакат ёпилган стол устига қўяркан.— Бу ёқдаги ишларни ўзимиз уддалаймиз, ҳаммасига мана ўзимиз жавоб берамиз...

Бу сўзларни эшитиб вакил ҳатто кўкариб кетди. У ўрнидан сапчиб турди-да, қўлидаги қоғозни силкита бошлади.

— Қўлимда райижрокомнинг мандати бор.

— Яхшиликча кетгин, сенга берадиган маслаҳатим шу.

— Совет ҳокимиятининг вакили билан қандай гаплашишни ҳали кўрсатиб қўяман сенга, контра, бу ёнига ўзингдан кўр...

Ясави қўлини вакилнинг елкасига қўйиб, сал босди.

— Бизга халақит бераверасанми ё яхшиликча кетасанми?

Вакил чўнтагидан тўппончасини олди.

— Қўлингни торт, йўқса отиб ташлайман! Ҳе, ўша...

Зокир эшикка отилди.

— Тўхта, қочишга улгурасан!— тўхтатди уни Ясави.— Менга қара... Бор, Галлямнинг буқасини бу ёққа етаклаб кел, йўл-йўлакай дўкондан скипидар ҳам оливол. Буқани бир ўзинг эплолмайсан, йигитлар билан бор.

Раис вакилни курсига мажбуран ўтқазди-да, бўғиқ овозда деди:

— Тўппончангни яширма, қўлингда ушлаб тур. Одамлар бир оз томоша қилишсин. Маслаҳатим шуки, бундан буён ҳалол одамларни контра деб атамагнин. Бу қилигингни ҳечам кечирмайман.

... Ахир бирон-бир йигин Галлямсиз ўтармиди? Галлям қўшчиларнинг колхоз идораси томон чопиб кетишаётганини кўриб, болғасини ташлади.

— Ҳа, нима гаплигини билиш керак,— мингиллади у пешбандини миҳга иларкан.— Ёрдамлашиб юбориш керак.

У жанжалда ҳам, муштлашишда, ичишда ҳам доим ҳожатбарор одам эди...

Галлям райондан келган вакилнинг ҳамма далани қайта ҳайдаб чиқасизлар, деб буюрганини, сабантўйни бекор қилганини эшитиб қолиб жаҳл билан қичқирди:

— Ҳадемай улар туш кўришни ҳам бекор қилишади!

Галлям, Ясави унинг буқасини олиб келингллар, деб тайинлаганини билиб қолиб, Зокирнинг орқасидан эргашди.

— Менинг буқам унга нега керак бўлиб қолибди?

Зокир раиснинг буқани нима ниятда олдираётганини билмаса-да, бари бир, ишонч билан тушунтира бошлади:

— Келган одам, ҳойнаҳой, доктор бўлса керак. Буқангни яхшилаб кўришади, керак бўлса даволашади.

Буқани колхоз идорасига олиб келгунларича роса овора бўлишди, роса қийналишди. Тўсатдан оломон ўртасига тушиб қолган Галлям буқасини мақтай кетди:

— Қурғур, жудаям чиройли-да, а, тўғрими?

Лекин ҳеч ким жавоб бермади. Ҳамма қош-қовоғини осилтирганча жим турарди, Галлям бўлса ҳамон гапида давом этарди:

— Буқамни скипидар билан даволашар экан. Туёқлари бутун, танасининг бирон жойида яраси йўқ... Ҳойнаҳой, ичиришса керак... Узиям жуда асов-да.

Худди шу пайт остонада Ясави билан вакил пайдо бўлишди, раис вакилни имлаб кўрсатаркан, бўғиқ овозда буюрди:

— Галлям, уни буқага ўтқазиб қўй!

Темирчи қулоқларига ишонмади.

— Бундай қилишга нима ҳаққингиз бор?!— деди вакил жони чиқиб, эшик томонга тисариларкан.

Жимликни Зокирнинг баланд овози бузди:

— Тўппончанг билан Ясавига ташландингми? Ташландинг. Колхозда ўзбошимчалик қилдингми? Қилдинг. Одамларнинг асабига тегдингми? Тегдинг. Яна давом этайми?..

Галлям Зокирнинг гапини охиригача эшитмади-да, оёқ-қўлни типирчилатиб қаршилиқ кўрсатаётган вакилни даст кўтарди-ю, буқанинг устига осонгина ўтқазиб қўйди.

— Тўппончангни кўрсатсанг, мажақлаб ташлайман, асфаласофилинга кетдим деявер!— дағдаға қилди у. Кейин маслаҳат берди:— Утиролмаяпсанми, ўрганмагансан-да. Бўйнига маҳкам ёпишиб ол.

Ясави бу ишини сира ҳам кечирмасликларини яхши биларди. Лекин у шунчаликка боргандики, энди бу ёғига чекиниши мумкин эмасди. Буқа бир сапчиб, кўчага ўқдай отилди.

Раис вакилнинг тобора узоқлашаётган аянчли гавдасига қараб қоларкан, ўзича ўйлади: «Ҳа, Ясави, энди таъзирингни беришади, жазонинг зўрини оласан!» У хахолаб кулишаётган ҳамқишлоқларидан ўгирилди-да, кулгисини тийиб:

— Қани, ҳамма ишга! Вақтида ҳайдаб бўлсанглар, байрам қиламиз! Иккиламчи бунақанги йиғилишлар бўлмасин!— деди.

Галлям сабантўй арафасидаёқ кайф-сафо қилиб юрганди. Бўрон куни билан бир ўзи ишлади, ҳамма ишларни қилишга улгуролмасди албатта.

Байрамда ўйнаб-кулмаслиги ҳам мумкин эмас-да!

У ҳаммомда бир мириқиб ювинай-чи, деб турганида уйларини меҳмон босди: улар орасида шаҳарлик дурадгор амакиси ҳам бор эди. Меҳмонлар шу қадар кўп келишди-ки, овулнинг аҳолиси икки баравар кўпайиб кетди.

Эрталаб Бўроннинг олдига Ҳайдар билан «чўтирлар уюшмасининг раиси» Давлат киришди. Давлатнинг хотини меҳмонлар билан сабантўйга анча илгари кетишганди.

Уша куни Қорасойнинг кўчалари худди ярмаркани эслатарди; ҳамма ёқни арава босиб кетган бўлиб, шаҳардан келганлар шу араваларда тунашар, бахтларига кун иссиқ эди. Ҳар хил ранго-ранг лентаю гуллар билан безатилган, юк ортилган араваларнинг кети узилмасди. Отларнинг дўғаларидаги қўнғироқчалар худди тўй маросимларидагидай тинмай жирингларди. Кўчалардан чавандозлар оғ чоптириб ўтишарди. Пойгада қатнашадиган отларни тизгинидан етаклаб юришар, уларга хом тухум едиришарди. Яқин атрофдаги шаҳарчалардан одамлар велосипедларда кела бошлашди, битта шаҳарлик эса ҳатто мотоциклини тариллатиб келди.

Ярқироқ сатин ва чит кўйлак кийган йигитлар овозларини барала қўйиб ашула айтишарди. Гармончилар билан сурнайчиларни қизлар дарҳол ўз давраларига тортиб кетишди. Чиройли қизлар сабантўйга атаб янги кўйлаklar тикишганди. Тикувчи Ойхилунинг чамаси бир ой уйқуси чала бўлганди.

Ҳамма бир томонга — Қизтепа этаги сари юрар, одатда сабантўйлар ўша ерда ўтказиларди.

— Шаҳардан артистлар келишди,— деди Давлат.

— Демак, спектакль кўрар эканмиз-да. «Галиябону»! ни жуда кўргим келиб юрганди ўзиям...

— Сенга нима бўлди, Бўрон? Одам шундай кундаям зиқ бўлиб юрадими ахир!— деб кулди Ҳайдар.— Ана, кўряпсанми, ўрмон маликалари товусдай товланиб юришибди.

¹ «Галиябону» — татар драматурги М. Файзийнинг машҳур пьесаси.

Уч нафар бўйдор эркак баҳайбат айиқларни етаклаб келишарди.

— Улар тоғдан тушишган,— деди Давлат.— У ёқдан фақат айиқлар эмас, полвонлар ҳам келишган, ишқилиб юзимизни ерга қаратишмаса бўлгани. Хўш, бу йил Қорасойга ким обрў олиб беради?

— Топилиб қолар,— мужмал жавоб қилди Бўрон.

У ҳар бир аёлнинг юзига тикилиб қарар, аммо Комила кўринмасди.

— Ҳайдар, ҳа, шўх-шўх чалгин!

Гармончи узоқ ялинтириб ўтирмади. Навқирон гармончининг қўлида мўъжизалар яратаётган бу ажойиб сознинг шўх, янгроқ овози байрам шодиёнасига қўшилиб кетди.

Уч нафар йигит йўлни тўлдириб юборган оломонни айланиб ўтиш учун четга чиқишди-да, мана, бизни кўриб қўйинглар, дегандай тўппа-тўғри даладан кетишди, улар қанчадан-қанча қизлар орқаларидан қараб қолишганини яхши билишарди...

Давлат ашула бошлаб юборди. Ҳайдар фақат бош ирғаб қўйди. Бўроннинг эс-ҳуши Комилада эди: Зифа келармикин ёки йўқми? Балки шунчаки уни синамоқчи бўлгандир?

Бўрон Комила билан қандай кўришишини тасаввур этолмасди. Хўш, улар бир-бирларига нима дейишади? Ҳа, биринчи сўзни айтиш ниҳоятда мушкул... Кўришмасдан қайрилиб кетсамикин? Бўрон Комилани қанчалик соғинганини қизнинг кўнгли сезади. Бироқ Бўрон унинг оёғига йиқилмоқчи, ҳа, айб менда, деб унга ён босмоқчи эмас. Худди бегона одам билан саломлашгандай, шунчаки, илиқ кўришиб қўя қолсамикин? Йўқ, у ўз ҳис-туйғуларини яширолмайди. Умуман кўришмай қўя қолса-чи? Қачонгача изтироб чекиб юради, хўш, нега, нима учун?

Қизтепа узоқдан худди чиройли юбка кийиб олган семиз аёлга ўхшаб кетарди... Унинг этаги ясан-тусан кийинган қорасойликлар ва шаҳарлик меҳмонлар билан гавжум эди.

Бўрон рақс тушаётган қизлар олдига келиб қарарди-да, улар орасидан Комилани тополмай, бошқа давра томон кетарди.

Одамлар қатиқ қуйилган коса тагидаги йигирма тийинлик танганц лаблари билан олишга уринаётган болалар-

нинг хатти-ҳаракатини кўриб, қотиб-қотиб кулишарди. «Қатиқ ялаган мушукчаларга ўхшаб ўтиришларини қаранг»,— деб қўйди Бўрон ўзича.

Унтача йигит югуришда куч синашишарди. Оёққа қоп кийиб олиб, чамаси икки юз метр жойга ким ўзарга чопиб бориш керак эди. Ким тезроқ чопиб борса, мукофот — рўмол ё этикни ўша одам оларди.

Бу ўйинда иштирок этишни хоҳлаганлар — эпчил, уддабурон йигитлар анчагина бўлиб, тарафкаш ишқивозлар эса улардан ҳам кўп эди.

Қоп оёқда лопиллаб, юришни қийинлаштирарди.

— Ҳа, ҳа, бўш келма!— деб қичқиришарди атрофдан.

— Мансур! Мансур!— қорасойликлар бақиршиб, қийқиришиб, ўз чопқирларини рағбатлантиришарди.

Тўсатдан кимдир Бўроннинг тирсагига туртди. У ўгирилиб қаради. Қаршисида Зифа турарди.

— Салом, Зифа!

— Сизга халақит бермадимми?— деди қиз хижолат бўлиб, қарашлари паришон йигит олдида ўзини ноқулай сезиб.

— Йўғ-е!— У кўзлари билан кимнидир қидирди-да, кейин қўшиб қўйди:— Ҳайдарни кўрмадингми?

— У Қизтепа чўққисига чиқиб кетди шекилли...

Ҳаяжонланган оломон йигит билан қизни бир чеккага суриб қўйди. Уларнинг ёнига кулганича Магира чопиб келди.

— Яхшимисиз, Бўрон! Бугун ҳамма хурсанд-а? Тўғримми?

— Ҳа, тўғри, — деди Бўрон кулимсираб.

— Шаҳардан янги қайиқлар олиб келишибди. Бизларни бир сайр қилдирасизми?— сўради Зифа.

Бўрон бир оз ўйланиб турди-да, дудмал жавоб қилди:

— Биздан тузук эшкакчилар топилиб қолар.

Магира ажабланди.

— Айиқларни томоша қилганингиз йўқми? Вой, шунчақаям ажойиб ўйинлар кўрсатишяптики...

— Бу ёққа келаётганимизда кўрувдик. Уша ўзимиз билган айиқлар-да. Ҳар бирида битгадан бош, тўрттадан оёқ...

Магира хахолаб кулиб юборди, Зифа бўлса, гўё шунчаки гапираётгандай, деди:

— Пойгадан кейин ҳаммамиз Қизтепанинг чўққисига

йиғилишадиган бўлдик. Танца тушамиз, ҳар хил ўйин ўйнаймиз. Келинлар.

— Балки борарман ҳам, — Бўрон қизларнинг елкаси оша қараб қичқирди. — Қаранлар, янги чопқирлар чиқишди! Қизиқ, ким голиб чиқаркин...

У, гўё қизлар диққат-эътиборини тортган нарсадан доимо ўзини олиб қочаётгандек бўлиб туюларди. Зифа ўғирилди-да, дугонасига ғамгин оҳангда гапирди:

— Бугунги байрамни ҳечам қизиги йўқ. Уйга кетса ҳам бўлади.

— Вой, нималар деяпсан? — деди дугонаси ҳайрон бўлиб. — Уйлаб гапиряпсанми?

— Ҳа, чиндан ҳам уйга кетганим маъқул.

— Қаёққа, Зифа? Шошма!

— Э, уни қайтариб бўлармиди?!

5

Бўрон қизлар билан ўрталарида бўлиб ўтган гапга эътибор бермади. Бошқирдча кураш бошланиши билан у қизларни бутунлай унутиб юборди. Овулнинг шарафи ўртага қўйилган бир пайтда бошқа нарсани ўйлаб бўлармиди?!

Курашга тушмоқчи бўлганларнинг ҳаммаси ялангликда давра бўлиб ўтиришарди. Уларнинг орасида кексалар ҳам, ёшлар ҳам, донғи кетган полвонлар ҳам, ўз кучини синаб кўриш ниятида биринчи бор тушаётганлар ҳам бор эди.

Бўрон ёши олтмишлардаги, кураш деса жонини берадиган, сабантўйларни канда қилмовчи Оллаёр чолни кўриб қолди. Ҳали-ҳали эсида, юзаки қараганда нимжон кўринган бу чол курашларда қаторасига ўилаб полвонларнинг курагини ерга теккизган. Давра қуриб ўтиришган қорасойликлар орасида Бўрон Галлям билан Давлатни ҳам кўрди. Ахир келишибди-да!

Елкадор, миқтидан келган дўппили йигит кўзга ташланди. Одамлар унга ҳавас билан тикилишарди. Йигитнинг йўғон бўйни офтобда қорайган («буқаникига ўхшайди-я», — деб ўйлади Бўрон), няги туртиб чиққан юзи бе-сўнақай эди.

— У қаердан? — деб сўради Бўрон.

Кимдир жавоб берди:

— Авзянданмиш, ўрмон кесувчи экан.

Ўртага икки полвон тушди, ҳакам уларнинг ҳар бирига сочиқ берди. Курашчилар терларини артишди, кейин яқинлашишди-да, чийрилган сочиқни бир-бирларининг орқаларига ташлашди, ҳар бири бошини рақибининг елкасига қўйди. Энди рақибни даст кўтариб, кейин гир-гир айлан-тириб туриб, ерга ташлаш керак, бунда чалишга рухсат этилади.

Ўртага бир неча жуфт полвон тушиб чиқди, ғолиблар ҳам дам-бадам алмашиниб турди. Галлям билан Оллаёр ҳам мусобақадан чиқиб кетди, ўрмон кесувчи бўлса ҳамон кутарди, пайт пойларди.

Полвонлар сафи тобора камайиб борарди. Давлат бешта полвон билан курашиб, ҳали ҳам кураги ерга теккани йўқ, қорасойликларнинг севинчи ичига сиғмасди.

— Эндиги жуфт,— дея эълон қилди ҳакам.— Сулаймон Акназаров билан яна ўша Давлат.

Авзяндан келган полвон ўрнидан оғир қўзғалди-да, айиқдай лапанглаб ўртага чиқди. Бўрон беихтиёр уларни бир-бирига солиштириб кўрди. Бўйлари барабар, лекин авзянлик йигитда куч кўпга ўхшайди. Давлатнинг ўртага олтинчи марта тушиши, ўрмон кесувчи эса кучини сақлади.

Ўрмон кесувчи дастлабки дақиқалардаёқ рақибини кўкрагига сиқиб, даст кўтарди, кейин гавдасининг қўполлигига қарамай, сира кутилмаганда Давлатни эпчиллик билан ерга отди.

Қорасойликларнинг нафаси ичига тушиб кетди. Обрўталаб Ясавининг рангида қон қолмади. Қорасойликлар ўз сабантўйларида ҳеч қачон мағлуб бўлмагандилар. Афтидан, бу гал овул шон-шуҳратини сақлаб қолишолмайдиганга ўхшашади.

— Бутун округга шарманда бўлдигу!— қичқирди Ясави дарғазаб бўлиб.

— Ҳой, полвонлар, Қорасойни юзини ерга қаратманглар, — ялинарди ширакайф Галлям.

Қорасойликлар шов-шув кўтариб, оҳ-воҳ қилаётганларида ўрмон кесувчи ўз рақибларини бирин-кетин йиқитаверди.

— Сулаймон Акназар ғолиб чиқди, — деб, ниҳоят, эълон қилди ҳакам.— Талабгорлар бошқа йўқ... Икки-таси курашишдан бош тортди. Шундай қилиб..

— Йўқ, талабгорлар бор.

Бу овозни эшитиб, ҳамма ўгирилиб қаради. Бўрон қилаётган ишининг оқибатини ўйлаб-нетиб ўтирмай, ўртага чиқди. Ахир, у курашмоқчи эмасди, Галлямнинг илтижоси ҳам, Ясави иззат-нафсининг таҳқирланиши ҳам уни тўлқинлантормади, юрагини жизиллатмади.

— Эндиги жуфт,— деб эълон қилди ҳакам,— Бўрон Авелбоев билан яна ўша Сулаймон!

Ўрмон кесувчи рақибига қизиқсиниб қараб қўйди, баданини апил-тапил артди.

Бўрон ўрмон кесувчининг олдида анча озгин кўринарди: у қотма бўлиб, бўйи сал баланд эди. Лекин бўй курашда ёрдам бермай, аксинча, халақит беришини ҳамма биларди.

— Ҳушёр бўл, Бўрон!— деб огоҳлантирди Ясави.

— У чап томонга айлантиради! — қичқирди ишқивозлардан бири.

Бўрон бошини рақибининг елкасига қўйиб, курашга шай бўлиб турганида, Сулаймон унинг қулоғига калакаомиз шивирлади:

— Ҳамид сенга салом деди. Уша йнгитни эслайсанми? У ҳозир леспромхозда ишлайди.

Бўронга бирдан унинг қаршисида ҳозир Ҳамиднинг ўзи тургандек туюлди. Вужудини қоплаган ғазаб ўти кучини жўштириб юборди. У, типирчилаб қаршилиқ кўрса таётган рақибини даст кўтарди-да, гир-гир айлантириб ерга урди. Лекин у рақибининг ҳамон оёқда турганини кўриб ҳайрон бўлди.

— Ҳа, бўлмади-я!— Ўрмон кесувчи мамнун бўлиб жилмайди.

Атрофдагилар ҳам гурра кулиб юборишди.

Бундай кулги бир неча бор такрорланди. Теварак-атрофни одамларнинг қийқириги, ҳуштак овози босиб кетганди, ҳакам бўлса ҳамма эшитсин деб овозининг борича бақирарди.

— Ҳушёр бўл, қорасойлик!— мингиллади Сулаймон.

Бўрон оёқлари ердан узилганини ҳис этди, гўё у арғимчоқда учаётгандек, одамларнинг юзини ажратолмай қолди, ҳаммаси қўшилиб кетганди. «Нима қилиб бўлса ҳам чап бериш керак!» деган фикр келди миясига.

Бўрон қўлларини рақибининг кўксига қаттиқ тиради-да, унинг қучоғидан чиқиб олди. Буни кутмаган Сулаймон рақибига ўқрайиб қаради.

Полвонлар чийирилган сочиқни бир-бирларининг орқа-

ларига учинчи бор ташлаганларидан кейин оломон анча тинчиб қолди. Узоқдан сурнай садоси эшитиларди.

Ўрмон кесувчи энди анча ҳушёр тортиб, оёғини ердан сира уздирмасди. Икки полвоннинг ҳам чарчаганини томошабинлар кўриб-билиб туришарди; уларнинг ҳаракати анча сусайди, сочиқлар қўлларидан тез-тез чиқиб кета бошлади.

— Ҳамид оғайнинг ҳадемай келиб қолади...— деб шивирлади ўрмон кесувчи. — Унга нима деб қўяй?

Бўронни худди ёш боладай қалака қилишяпти-я! Ўрмон кесувчи ўз кучига ишонар, уни мазах қиларди! Ҳа, майли, кўрамиз!

Бўрон пайт пойлаб, рақиб ўзини сал бўшаштирганда, уни даст кўтарди-да, ўнг томонга икки-уч марта айлантирди, кейин сира кутилмаганда, Сулаймон ўзи қилганидай, бошқа томонга айлантира бошлади. Бўрон рақибининг саросимага тушиб қолганини сизди. Нима, кутмаганми-динг? Мана, бўлмаса!

Полвоннинг оғир, бесўнақай гавдаси бир четга, томошабинлар оёғи тагига юмалаб кетди. Лекин ўрмон кесувчи ўша заҳоти ўрнидан сапчиб турди-да, Бўронга ташланди. Буни ҳеч ким кутмаганди. Қаҳр-ғазаби тошган полвон қорасойликни оёғидан чалиб, бир чеккага итқитиб юборди.

— Бу қондага хилоф!— қичқаришди чор атрофдан.

— Ҳисобга олинмасин!

— Қондани бузди-ю!— бақаришди одамлар, Галлям бўлса, ҳаммадан кучлироқ бақарарди. Ҳакам олдинга чоғиб чиқди-да, оломонни тинчлантириш мақсадида Бўроннинг қўлини баланд кўтариб, тантанавор эълон қилди:

— Соврин Бўрон Авелбоевга берилади!

— Тўғри! Яша! Қойил!

Ҳакам ҳамон қичқарарди:

— Голиб қўш этик, тўққизта сочиқ, уч юзта тухум билан соат олади...

Бўрон ҳамқишлоқлари қуршовида тураркан, ўзидаги саросима ва севинчи яширолмасди. Рақибини енгганига ўзи ҳам ишонмасди.

У тухумларни болаларга бўлиб берди, сочиқни қизларга отди, этикни Давлатга узатди-да, соатни ўзига олиб қолди.

— Нега энди этикни мен олишим керак экан?— сўради Давлат ажабланиб.

— Ахир, у билан икковимиз курашдигу, — деди Бўрон кулиб.

Сабантўйда бўлганларнинг ҳаммаси унинг мардлиги ҳақида гапириб юришади, буни Бўрон яхши биларди... Эҳтимол, бу гап Комиланинг қулоғига ҳам етар?

У аёлларнинг юзига бирма-бир тикиларди, лекин ўзи кўришни орзиқиб кутган, учрашишдан қўрқиб юрган ўша қизни бари бир учратмади.

Ҳайдар уни Қизтепага бошлаб кетди, Бўрон ҳам индамай юра қолди. Қалби мисоли булбул бўлиб куйларди. Йўқ, булбул эмас, балки ўрмондаги ҳамма қушлар бирга қўшилиб наво қилишарди — ахир булбул қанчалик чиройли куйламасин, у атиги битта қўшиқни билади холос...

6

Қорасойнинг ҳамма катта-ю кичиги, ёши-ю қариси, шаҳарлик меҳмонлар, тоғлик йигитлар чарақлаган май кунида, чошгоҳда сабантўйни байрам қилишаётган бир пайтда, энди ниш урган экинзор ўртасида ёлғиз оёқ йўлдан бир қиз шоша-пиша борарди. У Қорасойга қараб йўл олган, байрам шовқин-суронидан тобора узоқлашиб борарди. Қизнинг эғнида кўк нўхат гулли калта оқ кўйлак, четларига тўр тўқилган кўк пешбанд (бу ерда расм бўлган) боғлаб олган, оёғида пошнасн баланд, учи ингичка этик.

Тупроқ йўлдан байрамга кеч қолган қорасойликлар билан меҳмонлар пиёда ё от-араваларда кетиб боришарди. Қиз улар билан учрашганда кулимсираб қўяр, одамларнинг саломига бош ирғаб алик оларди.

Ўтган-кетганларнинг ҳаммаси ҳам қизга назар ташлар, ундан бирор нимани сўрарди. Аёллар узоқданоқ унга қўл силтаб, қичқиришарди:

— Бошингга рўмол ўраб олсанг бўларди, жонгинам! Ахир, иссиқни кўрмаяпсанми?!

— Нега мунча барвақт қайтдинг, Зифажон? Нима, байрам ёқмадимми?

— Негадир бошим оғринқираб турибди, — қисқагина жавоб қилди Зифа, савол-жавоблардан қутулиш, тезроқ кетиш ниятида. Ахир, Бўрон мени назарига илмади, гапимни ерда қолдирди, деб ўрталарида бўлиб ўтган гапни уларга айтолмайди-ку, Хижолатдан икки юзи ҳамон дов-

лов ёнади. У одамларнинг кўзига қарашга қўрқарди. У ёқда, байрамда нималар бўлганини тўсатдан билиб қолишса-чи? Лекин бари бир Зифа Бўрондан хафа эмасди. У тентаклиги, беҳаёлиги, нодонлиги, Бўронни севиб қолгани учун ўзини-ўзи койирди.

Эркаклар қиз билан кўришар эканлар, унга ширин гапириб, ҳазил-мутойиба қилишар, ҳаммасининг ҳам ҳазилга суяклари йўқ... Гўзал қизнинг илтифотидан баҳраманд бўлиш баҳор гулидай очилиб-сочилиб турган ёш йигитчага ҳам, ошини ошаб, ёшини яшаб бўлган чолга ҳам хуш ёқади. Лекин уларга ҳам қойил қолиш керак: агар қиз истаса, уларнинг ҳар бири уни овулгача жон деб олиб бориб қўйган бўларди.

Йўл айрилишида Зифа Зокирни учратиб қолди. У иши кўплигидан доим кеч қолиб юрарди. Зокир Зифани кўриши билан тўриғини тўхтатди.

— Мабодо адашиб қолмадингми, яхши қиз?— сўради у илтифот билан.

— Йўқ, Зокир бобо.

— Йўқса, нега байрамдан кетиб қолдинг?

Зифа уялинқираб тушунтирди:

— Негадир тобим қочиб қолди.

— Бор, бирпас дам олгин-да, қайтиб келгин. Агар аравада бўлганимда сени эшигинггача олиб бориб қўярдим.

— Ҳечқиси йўқ! Ўзим етиб оламан!

Зокир тўриғининг биқинига ўкчаси билан ниқтаганиди, от олдинга ўқдай отилди-да, чанг-тўзон кўтариб олиб кетди.

— Йўқ, йигитларимиз чиройли қизларнинг қадрига етишмайди,— деб минғиллади у.— Эҳ, қани энди йигирма ёшим қайтиб келса, шундай дилбар қизнинг байрамдан кетиб қолишига йўл қўярмидим? Эҳ, йигитлар, йигитлар!

Зифа шилдираб оқаётган ариқ бўйига бориб ўтирди. Ўйнаб-кулиш ўрнига, мана энди, шу ерда диққинафас бўлиб ўтирасан. Унинг кўзларидан дув-дув ёш оқа бошлади.

Лекин бу ёшда хафачилик, кўнгил ғашлиги тез тарқалади, Зифа ариқ устига энгашган майин оқ толларга қаради-да, йиғидан тўхтаб, ўзини қўлга олди. Толлар ҳам гўё унга таъна қилаётгандек, «Зифа, сен ожиз, ғалати қиз экансан», — деяётгандай эди.

У соч ўримини елкасига ташлади-да, йиғидан қизарган кўзларини осмонга тикди. Толларнинг қумуш ранг япроқлари майин шитирлар, ариқдаги сув шўх шилдираб оқар-

ди, чигирткалар гўё бир-бирдан зўр келишга урингандай, устма-уст тинимсиз чирилларди, байрам бўлаётган жойдан олис садо қулоққа чалинарди.

Шундай кунда ёш, иродали қизнинг кўз ёши қилиб ўтириши яхшими? Зифа ариқ устига энгашди-да, сочини нам қилмаслик учун эҳтиётлик билан юзини муздай сувга чайиб олди. Зифа доимо пешбандининг чўнтагида олиб юрадиган жажжи юмалоқ кўзгучасига қаради-да, кулимсираб қўйди, кейин гўё миясини банд қилган нохуш фикрлардан қутулмоқчи бўлгандай бошини силкитди.

Йиғлаб, кўнглини бўшатиб олди, энди етар!

У ариқдан сакраб ўтиб, дарахтлари сийрак ўрмонга кирди. Зифа худди шу ерда, ўрмон четида Комила кўриб қолса бўладими?! У шундай сўқмоқ ёнидаги майса устида ўтирарди. Дугонаси Зифага жуда ҳорғин кўринди.

— Бу сенмисан?

Улар илгаригидай қаттиқ қучоқлашишди, бир-бирларига тикилишиб, кулимсираб қўйишди. Зифа хурсанд бўлиб, самимий жилмайди. Комила бўлса, ғамгин, гуноҳкорона кулимсиради.

— Сени келасан деб роса кутдик. Ҳадича хола, Комиладан хабар келибди, деў ҳаммага гапириб юрибди. У ҳамма янгиликни бошқалардан олдин билади. Эшитиб жуда хурсанд бўлдим, ахир, кўришмаганимизгаям анча бўлди. Қачон келдинг ўзи?

Комила қўлида ушлаб ўтирган марварид гулни тушириб юборди, уни олмоқчи бўлиб истар-истамас қимирлади-ю, лекин шу заҳоти бу фикрдан қайтди.

— Куни билан, кечаси билан йўл юрдик. Тоғ йўлларни биласан-ку.

— Ҳа, чарчагандирсан. Сабантўй кўнглингга сиғмагандир?

— Чарчадим. Шунақаям чарчадимки...

— Қани гапир, турмушинг қалай? Кетиб қолганингдан бери хаёлимга нималар келмади, ўйлаб ўйимга етолмадим...

Комила боши тепасида айланиб юрган арини ҳайдаб, қўлларини силкитди.

— Сен тегмасанг, у ҳам тегмайди, — деб маслаҳат берди Зифа.

Ари бир оз ғинғиллади-ю, учиб кетди. Қизтепа томондан шовқин-сурон эшитиларди.

Зифа дугонаси билан кўришганидан аввало хурсанд бўлса, энди унга ачина бошлади.

— Турмушим яхши... Ҳамид мени севади, йрилиб келмаманми, деб кўрқади. Бир куни унга ҳазиллашиб: «Билиб қўй, сени ташлаб кетаман. Уйга қайтиб келсанг, мен бўлмайман!»— дедим. У кўрқиб кетди, энди тузаламан, деб ваъда берди... Ҳа, турмушимиз яхши, тотувмиз!

Зифа негадир шубҳаланиб қолди: ие, бу қанақаси бўлди, бахтлиман, дейди-ю, севганидан кетмоқчи бўлади?

— Ҳамид бирор ножўя иш қилдими, нега энди тузаламан, дейди?

Комила жавоб бериш ўрнига ҳўнграганча йўғлаб юборди. Зифа ҳар галгидай яна уни меҳрибонлик билан юпата бошлади:

— Айтгинг келмаса, айтмай қўя қол. Мен билмовдим...

Зифа дугонасининг кўз ёшларини артаркан, ўзича ўйлади: «Йўқ, турмушидан хурсанд одам бунақа йўғламайди!»

— Йўқ, шундай ўзим, — ўзини оқламоқчи бўлди Комила. — Йўл юриб чарчадим, келганимдан бери мишжа қоққаним йўқ. Уйга бориб, жиндак мизғиб олай.

У шундай деса ҳам лекин кетмади.

— Бўрон ҳалиям уйлангани йўқми?

Зифанинг юраги дукурлаб кетди, нафаси сиқилгандай бўлди. Кўнглини ваҳима босди. Комила Бўронни алдаб, ташлаб кетди, энди у Зифаники. Зифа уни, севгилисини ҳеч кимга бермайди! Энди ундан ҳечам воз кечмайди! Нима, у, Зифа, Бўронни севгисига муносиб эмасми? Чиройда кимдан кам?

— Хўп, мен борай!— Комила шоша-пиша кета бошлади.

Зифа тўхтатиб ўтирмади. У дугонасининг орқасидан пича қараб турди-да, кейин ўзи ҳам тез одимлаб кетди. Далага чиққанидан кейин югурди...

Мана, у яна байрамда, дугоналари орасида. Магира кулади. Зифа бўлса, ундан илтимос қилади:

— Кетганимни ҳеч кимга айтмагин.

Магира шўх кўз қисиб қўяди.

— Хотиржам бўл, оғиз очмайман.

Қизлар бир даврадан иккинчи даврага ўтишади. Улар самовар атрофига тўпланиб олишган аёллардан, гулдор сочиқ, янги этик, мовут ва читдан иборат совринларини аравага авайлаб тахлаётган полвондан кулишади.

Ҳамма ёқда хурсандчилик, ўйин-кулги! Аёллар ранг-баранг гулли кўйлақлар кийиб олишган, қулоқларида зинарак, кўксиларидаги ялтироқ тангалар жаранглайди. Магиранинг ясан-тусани-чи?! Эғнидаги тўқ қизил сатин кўйлагининг икки жойига варақлар қадалган. Кичкина тик ёқаси бўйинини бекитиб туради, енглариинг учлари ҳошияланган. Қора духоба камзулига мунчоқ тақиб чиқилган. Оёғидаги юмшоқ чармдан тикилган қизил этигига ҳамма қарайди. Магира елкаларини дам-бадам учириб, узун соч ўримларини орқасига ташлайди.

Зифа тамоман ўзгариб қолди, гўё у бутунлай бошқа одам бўлиб қолгандай эди. Мана, қизлар раққос йигитлар атрофида тўпланиб турган оломон ёнига келишди.

— Бу ерда Ҳайдар йўқми? — сўради Зифа.

Ҳайдар кўринмади. Ўртада йўл-йўл шалвари почасини этигининг қўнжисига тикиб олган, келишган, хушбичим йигит рақс тушарди. Унинг устки кийими тагидан сарғиш кўйлаги кўриниб турар, гулдор белбоғи ҳавода ҳилпирарди.

— Қарагин-а, Магира, этигига қарагин-а, ҳатто қўнжисининг қайрилган жойида ҳам жияги бор-а.

Йигит жангчи рақсини ижро этарди: у гоҳ оёқларини дўпирлатар, гоҳ чавандозга тақлид қилиб, қўлларини ўйнатиб, тиззаларини букиб, олдинга сакрарди.

Қизлар гармонь овози келаётган томонга юриб Ҳайдарни топишди, уни ёшлар ўраб олишганди. Бўрон ҳам шу ерда эди. Зифа уни кўрди-да, шивирлади:

— Мен рақс тушаман!

У даврага ёриб кирди-да, хахолаб кулиб юборди.

— Бизда бунақа тушишмайди, рақс мана бунақа бўлади!

Ҳалқа бўлиб туришган одамлар давраси яна кенгайди. Зифа бошини сал энгаштирганича гир айланиб, рақс тушиб кетди, унинг шўх кўзлари одамларга дадил боқарди. Ҳамма бараварига чапак чалиб, завқ-шавқ билан қичқирарди:

— Ҳа, қизалоқ, ўйнаб қол!

Ҳайдардан кейин ўртага найчи тушди. У шўх, ўйноқи куйни чала бошлади. Сивизғанинг устки тешикларини лаблари билан беркитиб, гоҳ нафас олар, гоҳ нафас чиқарар, ингичка узун бармоқлари эса сивизғанинг ён томонидаги тешиклари устида тинимсиз йўрғаларди. Даврага Бўрон отилиб тушди, у бош кийимини сал орқасига суриб

қўйиб, қиз атрофида гир-гир айлана бошлади. Оломон маъқуллаб қийқира кетди:

— Ҳа, йигитча, ўйнаб қол.

— Ҳа, бўш келма!

Зифа Бўронга шўхчан қаради-да, унга пешвоз юрди.

Йигит дам чўққайиб ўтириб, дам қаддини ростлаб рақс тушаркан, қизни ўзига ром этмоқчи бўларди.

Зифа кифтларини майин учириб, оёқларини бир-бирига уриб, тобора шўх ўйнарди. Келаётган одамларнинг кети узилмасди. Найчининг ўрнига яна Ҳайдар тушди. Бўрон музиканинг шиддатига ортиқ тоб беролмай тўхтади. У ҳансираб нафас оларкан, Зифага ажабланиб қараб қўйди.

Қиз ҳамон рақс тушарди. У Бўрон олдига йўрғалаб келарди-да, рўмолининг учи билан кўзларини яширарди, кейин шартта ўгирилиб, оёқларини депсиганча, бармоқларини қарсиллатиб, гўё шеригидан кулаётгандай, қани, ўртага туш, дегандай уни даврага чорларди.

Зифа томошабинларнинг қийқиригидан, унга завқланиб боқишларидан руҳланиб худди қушдай енгил учар, ўзини енгил ва мағрур тутарди. Гир-гир айланганида нўхат гулли калта кўйлаги баланд кўтарилиб, нозик тиззалари кўриниб кетарди. Қиз ўзида йўқ хурсанд эди, Бўрон шу ерда, ёнгинасида. Зифа уни ҳеч кимга бермайди!

Зифа, Бўрон чопиб келиб, уни бағрига босиб: «Шунча ўйнаганинг етар, юр, кетдик... Қолганини тўйда тушарсан!»— демагунича ўртадан чиқмайди.

У Ч РА Ш У В

1

Пастак, нимжон толлар ўсиб ётган тик қирғоқ устида қушлар гужгон ўйнарди. Қорақарғалар билан балиқчи қушларнинг олишувини томоша қилаётган Бўрон тўхтаб қолди. Балиқчи қушлар одатда гала-гала бўлиб учмайди, улар бу ерда сон мингта. Қорақарғалар ҳам кам эмас. Улар бир-бирларини қанотлари билан уриб, қаттиқ қағиллар, тўдаланиб, гир-гир айланарди. Қушлар осмонда олиша-олиша кўнгли тўлмагач, курашни ерда давом эттирарди. Соҳилни оқ ва қора патлар тутиб кетганди.

«Чамаси ниманидир талашишяпти шекилли!»— деб ўйлади Бўроқ.

У саҳарлаб туриб, ишга боришдан олдин доим чўмилиб оларди. Дарёдаги кичик бир оролча ёнидан шинам жой ҳам топиб олган, бу ерда сув секин оқар, чуқур ҳам эди. Энг муҳими, бу ерга ўзидан бўлак ҳеч ким қадам босмас, Бўрон сабантўйнинг эртаси куни ҳам келганди шу оролча ёнига.

Бундай маҳалда қушлар барвақт, биринчи бўлиб уйғонади. Бўрон улар билан ҳам иноқлашиб олганди. Йигит соҳилда пайдо бўлиши билан учқур қалдирғочлар гўё уни яхшилаб кўриб олмоқчидай, шўх чуғурлашганча осмонга кўтарилишарди. Кўкда бир оз чарх уришгач, яна инларига қайтиб, Бўроннинг сувда маза қилиб чўмилишини мошдек кўзлари билан кузатиб туришарди. Бўрон гоҳ шўнғир, гоҳ ўмбалоқ ошар, гоҳ оролча орқасига, узоққа сузиб кетарди.

Уша куни эрталаб ҳам йигит сабантўйдаги ғалаба нашъасини суриб юрди. Энди Бўроннинг довруғи бутун округга ёйилади. У дарахт кесувчини тасодифан енгганини яхши тушунарди. Кейинги олишувларда қўли баланд келишига кўзи етмасди. Агар ўша дарахт кесувчи Ҳамидни эслатиб, жиғига тегмаганида Бўрон уни енголмас, бу қадар сабот ва ишонч билан олишмасди. Ҳамид, ҳойнаҳой, леспромхозда сафсата сотиб, Бўроннинг яхши кўрган қизини тортиб олдим, деб гердайиб юрган бўлса керак...

Унинг бармоқлари беихтиёр мушт бўлиб тугилди.

Бўрон соҳилдан пастга тушадиган жойга келиб, кимдир чўмилаётганини кўрди-ю, ҳангу манг тўхтаб қолди. Жаҳли ҳам чиқди. Нима, чўмилишга бошқа жой қуриб қолганмиди?

У орқасига ўгирилиб, соҳилда аёл қўйлаги ётганини кўрди. Ҳозироқ кетишдан бошқа иложи йўқ. Омади келмаганини қаранг!

Каллаи саҳарлаб чўмилиш кимнинг хаёлига келиб қолдйкин? У толларнинг орқасига яширинди-да, шохларни икки томонга очди. Аёлнинг хатти-ҳаракатлари унга жудаям танишдек туюлди. Аёл анча жойгача сузиб боргач, орқасига қайтди.

— Комила!—деб юборди йигит бехосдан.

Унинг хаёлига: «Энди у менга бегона... Етти ёт бегона!»—деган фикр келди-ю, билдирмасдан секин кетмоқчи бўлди.

Оёқлари ихтиёрига бўйсунмади, Юраги ҳам йўлига

гов бўлаётгандек эди. «Ахир уни узоқ вақт кўрганинг йўғ-у!— дерди юраги.— Уч йил кўрмадинг-а! Яна бир-пас сабр қилгин, кетиш қочмас».

Комила орол томонга, дарёнинг чуқур жойига қараб суза бошлади. У чалқанча ётиб, оёқлари билан сувни сачрата-сачрата, энгил сузарди.

Бўрон ўзини койиган бўлди: «Бировнинг хотинига ола қараяпсан-а! Бунақа одатинг йўқ эди-ку, Бўрон. Ҳозирги кўринишинг ожиз ва кулгили!» Лекин унинг кўнгилида ҳеч қандай адоват ҳисси йўқ эди.

Комила қўлларини дадил ташлаб, эркаклардай энгил ва эркин сузар, кетидан майда тўлқинлар ҳар томонга ёйилиб кетарди. Бўрон қизни сузишга ўргатганига ҳеч қанча вақт бўлгани йўқ. Ушанда улар ёш, бирга-бирга чўмилишар, бир-бирларидан уялиб-тортиниб ўтиришмасди.

Бўрон уни сабантўйда қидирганди, келиб-келиб бу ерда учратиб ўтирибди. Нима қилсин? Кетаман деса, ҳалиям кеч эмас... Лекин йигитлик ғурури устун келиб, кетмади...

У Комиланинг сувдан чиқаётганини кўрди... Қизнинг узун сочлари кўкрагига тушиб турарди. Сочини қандай ўришини ҳечам кўрмагандим, деб қўйди ўзича Бўрон. Комила соҳил томонга секин, шошмасдан яқинлаша бошлади. Ҳалиям илгаригидай гўзал. Ҳамид чиройини сўндира олмабди, ғурурини буколмабди.

Комила соҳилга чиқди-да, сочини бир-икки силкитди. Бўроннинг эсига Комила ҳар хил қурт-қумурсқалардан қўрқиши тушиб кетди. Комиланинг қўл силкитиши гўё уларни яна яқинлаштиргандай бўлди. Бўронни дарахт кесувчи полвон билан олишишга ундаган ўша кучли туйғу яна уни пистирмадан чиқишга мажбур қилди.

Комила шитирлаган овоздан чўчиб тушди. У кўйлагида чувалашиб, орқасига тисарилди-да, нима қиларини билмай, довдираб қолди. Унинг бўғзида нолами ё севинчли нидоми, хуллас, шунга ўхшаш бир нарса тикилиб қолгандай эди.

Қизиқ, ҳозир уни ким тўхтата олади? Ҳеч ким!

— Қўй, керакмас!— деди Комила ёлворган овозда.

Бўрон кулимсирашга уриниб, секин гапирди:

— Қўрқма, бу мен, Бўронман... Учрашган жойимизни қара-я, Комила!..

Комила индамади. Бўрон унинг муздай, саросимада

қаёққа яширишини билмай турган құлларини маҳкам ушлади. Комила бошини қуйи солди.

— Кўзларимга қарагин!

Қизнинг кўзлари ҳамма нарсани гапириб беришлигини Бўрон биларди... Бу кўзлар уни ҳеч қачон алдаган эмас.

— Утакамни ёриб юбординг-ку. Ҳалиям ўзимга келолмаяпман, қалтирашимни кўр...

Бўрон Комила гапини тугатмасданоқ уни ўзига тортди. Ҳа, чиндан ҳам қиз дир-дир қалтирарди. Лекин кўзларида кўрқув йўқ.

Комила қаршилиқ кўрсатмади-ю, лекин эшитилар-эшитилмас гап қотди:

— Фақат бу ерда эмас.

Кейин орага жимлик чўкди. Бўронга марваридгул барглари қўнғироқ чалаётгандек бўлиб туюлди... Бошлари узра чарх ураётган қалдирғочларнинг қанот қоқиши аниқ эшитиларди. У ҳозир, қулоқларим кийимимда ўрмалаётган чумолиларнинг шарпасини ҳам илиб олади, деб бошқаларни ишонтириши мумкин эди.

Яна бир нарса: овулда бузоқнинг мунгли маъраши ҳам эсида қолди.

Комила унинг олдида бемалол, тортинмай кийинаверди. Қиз товони йиртилган пайпоғини яширмоқчи бўлгани йигитга бир оз ғалати туйилди.

— Комила! Шошмагин!

Комилага, Бўрон бўлиб ўтган гапларни яхши тушунмагандек туюлди.

— Қўй, керакмас, кераги йўқ...

У одатдагидай яна шошила бошлади. Энди Бўроннинг қаршисида ўзини босиб олган, унча-мунчага бўш келмайдиган, иродали, мағрур аёл турарди. Наҳотки ундан яна жудо бўлса?

— Эртага, тонг саҳарда яна шу ерда учрашамиз! Келасанми?

— Қайдам...

Комиланинг қалбида қарама-қарши туйғулар курашарди. Тезроқ кетиши керак. Овул аллақачон уйқудан турди. Уларни бирга кўриб қолишлари мумкин.

Комила дала чечакларини босганча явшан буталари оралаб кетди.

Юриб бораркан, лоқал орқасига бир марта ўгирилиб ҳам қарамади...

Уша кун Бўроннинг ҳаётида энг узун кун бўлди. Кеч киргизолмай хуноби ошди. У болгани ҳам жаҳл билан урар, лекин илгари роҳат бахш этган меҳнати ҳам унга тасалли беролмасди.

— Сенга нима бўлди ўзи, йигитча, сира тушунолмай қолдим-у?— дам-бадам сўраб-суриштирарди Галлям.— Нима бало, бугун чап томонинг билан турганмисан? Ҳамма нарсага қўл урасану, лекин ишинг негадир унмаяпти, бир нимани кўнгилдагидай қилмаяпсан. Энди сенинг ўзингга ёрдамчи керак бўлиб қолди. Қара, қўрага кўмир ташламадинг, кел, менга қарашвор. Ҳа, йигит, шайтон йўлдан урганга ўхшайди. Менга қара, гапимга қулоқ сол, Ҳадича беванинг олдига бор, куф-суфлаб қўйсин, ҳа, унинг қўлидан ҳамма нарса келади...

Темирчи ичаги узилгудай қотиб-қотиб кулди, ахийри йўтали тутиб тўхтади.

Ясави ҳам жуда бемаҳал келди-да. У ремонт қилинган ўроқ машиналарни инжиқлик билан кўздан кечириб чиққачгина, темирчиларнинг ишидан кўнгли тўлди.

— Ҳа, кўриб турибман, ишнинг ҳадисини олибсан. Лекин бу ерда узоқ ишламайсан,— деди у Бўронга.

— Нега энди?— тутақди Галлям.— Мен ёрдамчисиз ишлаёлмайман. Қаранг, буюртманиям тоғ-тоғ қилиб ташлашди. Аввал мендан сўрашинглар керак, рози бўламанми-йўқми.

Ясави унинг гапини бўлди:

— Уфадан қоғоз келди, бизга юк машинаси ажратибди, дарров сени ўйладим, Бўрон. Ахир, шофёр бўлмоқчи эдинг-ку.

Бўрон индамади. Бу раисга оғир ботди.

— Демак, мен янглишибман-да. Машинада юринг йўқми?

— Йўқ, янглишмагансиз...

Ясави:

— Унга нима бўлди ўзи?— дея Галлямга ўгирилди.

— Унга бева Ҳадичанинг олдига боргин, деб маслаҳат берувдим...

Ясави мийғида кулимсиради-да, устахонадан чиқиб кетди. Галлям унга эргашиб, йўл-йўлакай хотини ҳақнда алланималар деди.

Кечга томон устахонага Бўроннинг отаси келди.

— Икки огиз гаплашишга ҳам вақтимиз бўлмаяпти,—
ёзғирди у ўғлининг олдига бориб ўтираркан.

— Яхшиси, уйда гаплашайлик,— гапни бўлди Бўрон.—
Кечқурун ҳар қанча гапимиз бўлса, гаплашиб оламиз...

Ота ўғлининг гапидан ранжиб, чиқиб кетди.

«Отамга нега қаттиқ гапирдим-а?— дея афсусланди
Бўрон, лекин отасини чақирмади.— Тўғри-да, уйга борганимда у ишга кетаётган бўлади, у келганида мен бўлмайман».

... Комила эртасига ҳам, индинига ҳам келмади.

Бўрон қиз билан учрашиш йўлларини қидира бошлади.
У кечқурун Комилани қудуқ олдида пойлаб турди. Шунчаки ичгани сув сўради; бақироқ ғозларни чўчитиб, челақ устига энгашди. Комиланинг кўнглидан: «Қулоғини чўзиб қўйсаммикин?»— деган фикр ўтди.

— Ичиб бўлдингми? Энди кетгин, Бўрон,— деди қиз қатъий овозда.

— Келаман, деб ваъда бермагунингча ичавераман.

— Челақни отиб юбораман,— пўписа қилди Комила.

— Йўқ, бундай қилолмайсан.

— Кетгин, Бўрон. Қара, ана, Галлям келяпти.

— У бу ёққа келмайди, дўкон томонга бурилиб кетади.

— Мунаввар буви бизни кузатиб турибди.

— Унинг кўзи ожиз, ҳеч нимани кўрмайди.

— Ҳадича хола кўриб қолса-чи? У кўрган одамини гийбат қилади-я.

— Устига бир челақ сув сепиб юбораман.

— Учрашишимизнинг нима кераги бор?— ёлворишга ўтди Комила.

— Нима учунлигини келганингда айтаман.

Комила, Бўрон қудуқ олдига келиши биланоқ ундан қатъий жавоб олмасдан кетмаслигини фаҳмлаган эди. Ахир, худо шоҳид, у билан бошқа учрашмайман, деб қатъий аҳд қилганди-ю.

— Сен мени ҳечам ўйламаяпсан.

— Эртаю кеч сени ўйлайман.

— Ҳа, майли, айтганинг бўлсин, келаман.

Бўрон ҳамон жойидан қимирламасди.

— Бор энди, кетсанг-чи!

Энди Бўроннинг ўзи Комилани учратган куни эрталаб, жарлик тепасида бесаранжом учиб юрган қушлардан бирини эслатарди. У соҳил бўйида у ёқдан-бу ёққа бир оз

юриб турди-да, кейин тўнка устига ўтирди. Э, ҳозир хотиржам ўтирадиган пайтми?!

Овул уйқу тарадудиди. Тиниб-тинчимас Ҳадича бебош, ўйинқароқ болаларига бақириб-чақирарди. Пастки кўчадан гармонь овози келди-ю, лекин дарров тинди. Йўқ, бу чалаётган Ҳайдар эмас. Шундай ёнгинасидан кичик уюр чопиб ўтди: болалар тунда йилқиларни яйловга чиқаргани кетишяпти. Қизиқ, улар қаерга кетишдийкин, сув бостирилган ўтлоққами ё кўл бўйигами?

Шундай овулдан чиқаверишда, молхона ёнида буқа дарғазаб бўлиб бўкирди. Бу Галлямнинг буқаси эмасмикин, у ҳамма нарсани қийратиб, овулда санқиб юрмаганмикин?

Дарёнинг жимираши кўринмай қолди, унда юлдузлар шуъласи акс эта бошлади. Балиқлар ором олмоқда, биронтасининг сувни шапиллатгани эшитилмайди. Бақалар чўчибгина қуриллашади.

Ёзнинг қисқа туни салқинлик, оғир сукунат ва ором олиб келди. Комила нега ҳаяллаб қолдийкин?

Қиз тўсатдан келиб қолди.

— Ҳамманинг уйқуга кетишини кутдим.

У Бўроннинг қучогидан чиқиб олди.

— Қўйвор, Бўрон... нима, фақат шунинг учунгина учрашмоқчимидинг?

Бўрон ўпканди:

— Севмай қўйибсан-да, а?

У яна ўшандагидай, қушларнинг қанот қоқишини, майсазордан дала чечакларининг сархуш қилувчи атрини олиб келаётган тунги шабаданинг майин шовиллашини аниқ эшитди.

У қайноқ дудоғини Комиланинг нозик елкасига босди-да, сўради:

— Хатларимга нега жавоб бермадинг? Нега мени кутмадинг?

Комила қўлини аста Бўроннинг сочига теккизди, у илгаригидай, йигити ҳарбий хизматга кетмасидан олдин қилганидай, сочини тўзғитиб юбормоқчи бўлди-ю, лекин бу фикридан қайтди, чўзилган қўлини секин туширди.

— Кута-кута чарчадим. Кўряпсанми, тўғрисини айтяман, ҳеч нимани яшираётганим йўқ. Келиш-келмаслигининг билмадим...

Бўрон Комиладан жуда миннатдор эди, қиз Ҳамиднинг номини бирон марта тилига олмади. Унинг кўзларида митти юлдузлар, ҳар бир кўзида биттадан ой акси кўринарди.

Бўрон Комиланинг юзига тикилиб туриб, осмон юзини тўсганди, ногаҳон қизнинг кўзларидаги ой ва юлдузлар ғойиб бўлди. Комила мана шундай ойдин кечада бошқа бир одам оғушида бўлган... Бўрон беихтиёр орқасига тисарилди-да, тескари ўгирилиб олди.

Комила Бўрондаги ўзгаришни дарров сезди. Қизиқ, у нимага умид қилувди? Тавба-тазарру эркак юрагини юмшата олармиди? Ундаги аёллик ғурури ўзини камситишга, ўзини унинг оғушига отишга йўл қўймади. У Бўрондан жудо бўлди, бир умрга жудо бўлди. Кечалари мижжа қоқмай орзу қилиб чиққан нарчасига энди ҳечам эришолмайди...

Жимлик узоққа чўзилди...

— Хўп, мен кетишим керак,— деди Комила, Бўрон тўхтатиб қолар деган ниятда.

Бўрон қизнинг шошаётганини кўриб сўради:

— Эртага учрашамизми?

Комила унинг овозида на ташвиш, на ҳаяжон, на севги аломати сезмади. У биринчи галдагидай, ҳеч нима демади-да, баҳор чечакларини босганча, дала оралаб кетди. Бўрон қиз орқасидан қараб қоларкан, қисмати билан олишиб ўтиришни истамади, фақат эшитилар-эшитилмас:

— У меники эмас... У меники эмас...— дея такрорлаб қўйди.

Бўроннинг янги қўшиғи у яқинда, армиядан қайтган кунни айтган қўшиғига ҳечам ўхшамасди.

УМИД ШАМОЛИ

1

Қуёш — ҳамма дарднинг энг яхши давоси. Қуёш жазиллатиб турганида, бўғинларим оғрияпти, дея нолиш жудаям уят. Қуёш қонни қиздиради, кўнгилни яшартиради. Қуёш саховатининг чеки йўқ!

Шоймурот камзулини, кигиз шляпасини ечди-да, сипсалиқ ярғоқ бошини қуёшнинг роҳатбахш нурига тутди. Қандай маза!

Бундай кунда ҳаётнинг ҳамма икир-чикирлари, носозликлари унутилади. Чол мана бу ошхона тепасида учиб юрган хира арилардай кишининг ғашига тегадиган, дилга

ташвиш соладиган кўнгилсизликлар ҳақида ўйламасликка ҳаракат қилади. У шундай очиқ ҳавода тошдан ясалиб, устини қизғиш лой билан наридан-бери суваб чиқилган печкани ошхона деб атарди.

Миниб кетаётган отинг оқсаб қолса, ҳолингга вой. Бисотингдаги тузинг тугаб, шу арзимаган нарсани деб бозорга бориб ўтирсанг, бундан ёмони йўқ. Лекин бошлиқларнинг ўзаро тил топишолмасликлари юз чандон ёмон экан.

Шоймурот эрталабдан уларнинг юриш-туришига разм солиб юрибди. Тонг саҳарда, печкага ўт ёқилмасиданоқ Казимир билан Людмила жиғиллашиб олишди. Людмила водийга бормоқчи эди, Казимир рухсат бермади. Улар ўртасида гап-сўз узоққа чўзилмади-ю, лекин Шоймурот Казимирнинг асабийлашаётганини унинг овозидан пайқади. Арзимаган нарса учун таллашиб-тортишиб ўтириш олим одамга ярашмайди, булар бўлса худди қорасойлик хотинлардай ўлгидай жиззаки, салга қизишиб кетишади.

Лекин Ҳамзин ўзини бошқача тутяпти. Анча сипо, басавлат одам! Шоймурот геологлар билан ишлаётганидан бери Ҳамзинга бўлган муносабатини ўзгартирди. Бошқирд бир одамнинг шунчалик катта олим бўлиб етишиши осонми?! Революциядан олдин бошқирднинг, айтайлик, губернатор ёки овулнинг каттакони ё доктор, ёхуд адвокат бўлиши кимнинг ҳам хаёлига келарди... Олимлар ҳам йўқ эди, халқ жаҳолатда яшарди. Инженер ва докторлар ҳозир ҳам кам, шу боисдан Шоймурот Ҳамзин билан фахрланиб юрарди. Бошқирд бир одамнинг шунчалик бўлиши жуда катта гап-да, ахир.

Қани энди шунақа одамлар кўпайса. Казимир ишларнинг боришини сўраб-суриштира, Сагит Гиззатович шошмасдан, бамайлихотир жавоб беради:

— Учинчи вишкада ҳам аҳвол шу. Ҳамма жинслар аралаш-қуралаш бўлиб кетди, бўтқа қилворишди.

Чол геологлар нима тўғрисида гаплашганларини аниқ билмаслиги мумкин албатта. Уларнинг тилини билган билан гап нимадалигини доим ҳам билавермайсан, тушунавермайсан. Мана, ўттиз йилдирки, у бир бурда нонини руслар билан баҳам кўриб келади. Улар билан конларда, ёғоч оқизишда, Сибирь темир йўл қурилишида бирга ишлашди. Олимлар гўё бегона тилда гапираётгандек. Ҳарикки сўзининг биттасига тушунмайсан! Улар Шоймурот-

дан ҳеч нимани сир тутишмайди, унга ишонишади. Ҳамма муҳим ишларни Шоймуротнинг олдида ҳал қилишади. Лекин бир нарсага сира тушунолмапти: ҳамма жинслар қандай қилиб аралаш-қуралаш бўлиб кетиши мумкин. Кеча у Ҳамзиннинг кетидан битта чуқурга тушди, ўша жинсларни кўриш учун улар анча-мунча шунақа чуқур қазиб ташлашганди. Бу ердаги гилнинг, тошнинг бошқа ерлардаги гил ва тошдан ҳечам фарқи йўқ эди.

Чуқурдан чиққанига жуда хурсанд бўлди. Ер юзиде юришга нима етсин.

У кўйлагининг ёқасини ечиб, хурсанд кулимсиради. Дарҳақиқат, ҳаёт икир-чикирларига, қўнгилсизликларига парво қилмайдиган одамдан бахтли одам бўлмаса керак. Фақат нодон одамгина арзимаган нарсаларга хуноб бўлиб, дилини хуфтон қилиб юради, ақлли одам ғам-ғусса юки елкасига миниб олишига йўл қўймайди. Одамнинг елкаси эгар, аммо ўзи от эмас.

Ҳатто Қорасой ташвишлари ҳам чолнинг кайфиятини бузолмайди, чол рўзгор ташвишларини ўқтин-ўқтин эслаб туради. Чол истар-истамас ўйлайди: Ойхилу эскиликка муккасидан кетган қўшнилариининг ёғочини сотиб олдимикин? Кетиш олдидан унга тайинлаганди-ю. Қўлдан чиқарса, алам қилади-да... Шоймурот Ясави Ҳақимовнинг хафа қилганини ҳали ҳам унутолмасди. Ҳа, бунақа бошлиқ билан узоққа боролмайсан! Бева аёл ҳақида ғамхўрлик қилиш унинг хаёлига келмайди. Раис экансан, даставвал бошқаларнинг ғамини ейишинг керак, доимо уларни ўйлашинг керак, ўзгалар ташвишига шерик бўлишинг керак... Утган ҳафтада Шоймурот экспедиция ишлари билан бозорга келганида ҳамқишлоқларини учратиб қолди, улардан янги гап эшитди: ниҳоят, маймоқ Калимулланинг дўконини ёпишибди. Шоймурот шундай бўлишини унга айтувди. Ҳўш, ким ҳақ бўлиб чиқди.

Лагерь сукунат қўйнида. Мардикорлар барвақт туришиб, нонушта қилишди, мана энди Сагит Гиззатович назоратида ишлашмоқда. Казимир билан Людмила катта хариталар устига ёнғашишганча худди мактаб ўқувчиларидай уларни бўяб ётишибди. Бунақа иш учун бирор қизчани олишса бўларди-ю.

Чол мийиғида кулимсираб қўйди. Хурсандлигидан беихтиёр кўзлари қисилиб кетди. Ҳамма яхшиликлар қуёшнинг шарофати билан бўляпти. Чол шошмасдан теварак-атрофига аланглади. Бозордан сотиб олган семиз қўчқори

майсада ўтлаб юрарди. Стол устида бир даста кўмоч. Оёғининг тагида ёриб тайёрлаб қўйилган ўтин, шох-шабба. Мана шуларнинг ҳаммаси қуёш инъом этган ноз-неъматлар. Бутун тирик мавжудот сахий қуёш самараси.

2

Мана, сўқмоқда кўринган одам Шоймуротнинг хаёлини бўлди, унинг ўй-фикрларини тўзғитиб юборди. Чол ундан кўзини узмайди. Чамаси бу келгинди тиниб-тинчимайдиган одамга ўхшайди, унинг аралашмаган иши йўқ. Чуқур кўрган заҳоти ёлғиз оёқ йўлдан четга чиқади. Бегона одам олимларнинг ишига тумшуғини тикиб нима қилади? Чол бегона одамга адоват билан қаради. У тоғу тошда нима қидириб юрибди?

Бир замонлар бунақа пастқам жойларда овчилару йўлтўсар ўғрилardan бўлак ҳеч ким юрмасди. Деҳқон одам бу ерларда нима қилсин, унинг ҳар бир куни, айниқса, ёз ойлари ҳисобли.

Нотаниш одам Шоймуротни кўриб қолди шекилли, дарров тоққа ўрмалаб чиқа бошлади. Чол ундан кўзини узмасди. Ҳозир анча хатарли пайт, теварак-атрофда но-бакорлар санқиб юришади. Йўлларда тез-тез кўнгилсиз воқеалар рўй берадиган бўлиб қолди. Ювош, мўмин-қобил одамнинг йўлга чиқиши хатарли. Шоймурот лагерь учун жавобгар, буни яхши тушунади. Ахир, бу ердаги хазинани у қўриқламаса, ким қўриқлайди, олимларнинг тинчлиги, сиҳат-саломатлиги ҳақида у ғамхўрлик қилмаса, ким ғамхўрлик қилади?

Шоймурот келгиндини кузатар экан, ўзича ўйлади: Ясавига ўхшаб новча экан. Уст-бошига қараганда бу ерлик эмас. Афтидан, яёв юришга кўникиб қолганга ўхшайди, меҳнатда чиниққан кўринади, елкасида анчагина юк. Бошқа одам, шаҳарлик киши шундай катта қопни кўтариб юролмасди. Оёғида ҳам шаҳар кўчаларида кийиб юрадиган ботинка эмас, пишиқ этик. Ҳа, бу одамнинг узоқ сафарга отланганлиги шундай кўриниб турибди.

Ниҳоят нотаниш одам узоқданоқ қўлларини силкитди.

— Салом, отахон!

У гўё учрашувдан хурсанддек кўринарди. Кўзлари ўткир, гўё ичингдагини кўриб тургандек. У, ҳойнаҳой, ортиқча сўраб-суриштириб ўтирмасдан кўп нарсани ўзи пайқаб оладиган одамлар тоифасидан.

— Салом, яхши ниятда келган бўлсанг, ўтир.

Келгинди чамадонини яхшилаб қўйди-да, елкасидан қопини олди. У, Шоймуротга ўхшаб чордана қуриб ўтирмақчи бўлди-ю, лекин уддасидан чиқа олмади. Бунинг учун кўп йиллик тажриба керак.

Нотаниш одам оловга энгашиб, ингичка папиросини тутатди. Унинг ё пули кам, ё папироснинг фарқига бормайди, тутаса бўлди, деб ҳисоблайдиганлардан.

Шоймурот, қани, келгинди нима деркин, деб узоқ кутиб турди. Йўловчини саволга тутиш одобдан эмас: синчковлик эркак зотига ярашмайди.

— Худди ўйлаган жойимга келдим, шекилли, — деди келгинди бошидан фуражқасини оларкан. — Айтинг-чи, отахон, геологик экспедициянинг қароргоҳи шу ерми?

— Ҳа, кўзларинг тўғри топибди, — маъқуллади Шоймурот.

— Бошлиқлар уйдами?

— Бошлиқлардан қайси бирини қидириб юрибсан?

Келгинди чолга диққат билан тикилди-да, хотиржам деди:

— Қазимир Павлович Великорекскийни.

— У бош геолог билан палаткада ўтирибди. Харитани ўрганишяпти. Пича кутишинг керак бўлади. Бошлиқ ишлаётганда халақит бергани ёмон кўради.

Чолга келгинди кулгисини яширгандай туюлди.

— Нима, сен бошлиқнинг оромини қўриқлайсанми, унинг секретаримсан?

Шоймуротга бу ўхшатиш ёқмади. У эски одатича, судья, бошқарувчи, секретарь сингари лавозимларга сал ҳадиксираб қарарди.

— Қандай тушунсанг ўзинг биласан.

— Доимо шунақа жиддиймисан?

Шоймурот бу келгиндига ўзининг кимлигини эслатиб қўймоқчи бўлди. Қаерга келиб қолганини, бу палаткали овулда олимлар истиқомат қилишини эҳтимол у билмаса керак.

— Олим одамни ишдан қўйиш яхшимас. Балки у ҳозир катта бир нарса ҳақида ўйлаётгандир? Чалғитиб бўларканми, халақит берасан-да. Илм дегани шунақа мушкул нарса, нина билан қудуқ қазишдай бир гап, осон бўлса, ҳамма ўзини илмга урарди...

— Улар харитани тез-тез ўрганишадими? Мана шунақа, куни билан ўрганишадими?

Чол бошлаб жавоб берди:

— Улар ўзларига ўзлари бошлиқ. Сен яна йўл юришининг керакми, шошиб турибсанми?

Чол боятдан бери битта шу саволни берди холос.

— Ҳеч қаяққа шошаётганим йўқ, тайинланган хизмат жойимга келдим.

Гарчи Шоймурот бунини сездирмаса ҳам лекин аслида бу одам уни тобора кўпроқ қизиқтира бошлаган эди. Хўш, бу йўловчи ким бўлди? Вакилнинг олим одамлар орасида лақиллаб юришининг нима кераги бор? Подаси билан тоғма-тоғ юрадиган чўпонларга укол қиладиган доктор чўпон гулханининг тутуни билан ошхонадан чиқаётган тутунни ҳечам адаштирмаса, уларни дарров фарқлай олса керак. Кўринишдан овчига ҳам ўхшамайди, милтиги йўқ. Қизиқ, бошлиқнинг исми шарифини қаёқдан билдийкин? Келгинди арзон папиросини чекиб тугатди-да, ўрнидан турди.

— Улар қайси палаткада ўтиришибди?

Чол норозилигини яширмаса ҳам лекин уни тўхтатиб ўтирмади. Ҳа, ўша ерда, палаткада уни тузлашади, келганига минг пушаймон бўлади! Казимир бу чақирилмаган меҳмонни остонаданоқ қувиб солади!

Новча йигит палаткага дадил кириб борди. Ҳа, шошмасин, ҳозир у ёқдан ўқдай отилиб чиқади. Лекин вақт ўтиб борар, йигит эса кўринай демасди. Ие, бу қанақаси бўлди?

Шоймурот елкасини қаширкан, мингиллади:

— Бу ерда нималар бўлаётгани ёлғиз худонинг ўзига аён!

3

Казимир Павлович гапи оғзида қолиб, палаткага кирган кишига ўтирилди.

— Сизга нима керак эди?

У меҳмонни анча совуқ қарши олди.

— Рухсатингиз билан ўзимни таништирай, — деди кирган одам. — Артём Алексеевич Белов бўламан. Мана ҳужжатларим.

Великорезский ҳужжатларни диққат билан ўқиб чиқди-да, ўтирган жойида қўлини узатди:

— Хўп, танишиб кўяйлик. Великорезский. Милованова, бу киши бош геолог вазифасини бажаряпти.

Орага ноқулай жимлик чўкди. Келган одамнинг фамилиясидан Милованова ҳозирча ҳеч нимани англаб ололмади. У, Белов узатган қоғозда нималар ёзилганини ҳам билмасди, лекин бари бир сал безовталангандай бўлди.

Казимир Павлович янги бош геолог юборганлари сабабини тушунолмади. Хўш, бу икки бош геолог билан энди қандай гаплашади?

— Ҳа, майли, Людмила Михайловна, бу ишни кейин кўрармиз...

Афтидан, Великорецкий кутилмаганда келиб қолган Белов билан холи гаплашиб олмоқчи эди, шекилли.

— Кечирасиз, балки мен кейинги участкаларни тайёрлаш билан шуғулланарман?

— Ҳозирча ҳожати йўқ... Ҳа, майли, шуғуллана қолинг. Кейин менга кўрсатарсиз.

Белов Людмила Михайловнанинг хариталарни шошапиша йиғиштирганини, столни ағдариб юборишга сал қолиб ўрнидан шартта туриб чиқиб кетишини синчковлик билан кузатиб турди. «Менинг келганимга хурсанд эмаслигини кўрсатди қўйди, минг қилса ҳам аёллигига борадида, — кулимсиради у. — Ҳа, майли, бунақа нарсаларга кўникиб қолганмиз. Хотин-қизларнинг кўнглини олишни билмайман, бу ишга болалигимданоқ уқувим йўқ...»

Казимир Павлович келгусида бирга ишлашадиган одамни зимдан кузатарди. Гапни нимадан бошласа экан?

— Демак, бу ерга, ҳузуримизга комиссар сифатида келибсиз-да?— деди у кулимсираб, Беловни ўтиришга таклиф этаркан.

— Нега энди комиссар сифатида?— ҳайрон бўлди Белов.

— Фанлар академиясида биз Губкинни ҳазиллашиб комиссар деб чақирардик.

— Бу гапни эшитмаган эканман, — деди Белов иқрор бўлиб.

Казимир Павлович ярим ҳазил, ярим жиддий гапида давом этди:

— Агар экспедиция бошлиғининг партиясиз мутахассис эканлигини, яъни ҳозирги газеталар тили билан айтганда, «эски мутахассис»лигини назарда тутадиган бўлсак, унга ҳойнаҳой комиссар номи берилиши керак. Шундай эмасми?

Белов ўзича ўйлади: «Одам билан гаплашишда ўзининг оригинал услуби бор экан. Хўш, нима қилиш керак? Унга

ҳам ҳазиломиз жавоб қилсинми? Ахир, рўпарангда кекса, тажрибали геолог ўтирибди-я, бир вақтлар институтда унинг китобларини ўқиб, имтиҳон топширгансан. Балки у бизнинг эски зиёлиларга нисбатан тутаётган сиёсатимиздан норозидир? Ишонмасдан, шубҳа билан қараб, кишини бекордан-бекорга хафа қилиб қўйишади, ҳа, кўпинча шундай бўлади».

— Менимча, экспедицияга комиссар эмас, балки бош геолог керак, — жавоб қилди Белов.

Казимир Павлович индамай қўя қолди. У Беловга синчковлик билан разм соларди. «Янги, пролетар кадрлардан, — деб мулоҳаза қиларди у. — Бизнинг ворисимиз. Рус фани байроғини бизнинг қўлимиздан оладиганлар мана шулар. Қани, кўрамиз, бундан нима иш чиқаркин?»

— Москвадан чиққанингизга анча бўлдимиз? Пойтахтимизнинг аҳволи қалай?

Белов, бошлиқ унинг кўнглига қўл солиб кўраётганини тушунди. Ҳа, у билан шунчаки, у ёқ-бу ёқдан гаплашиб турмаса бўлмайдиганга ўхшайди.

— Сиз, ҳойнаҳой, Качаловни кўргандирсиз? — давом этди Великорецкый.

— Кўрдим. Яхши артист. Яна...

Казимир Павлович қўлларини ёзди.

— Ҳаммангизни бир хил баҳо беришга ўргатишган: ажойиб, яхши, шунчаки артист... Ё шунчаки бир олим... Бизни эса илгарилари ҳамма нарса тўғрисида ўз мустақил фикрингиз бўлсин, деб таълим беришарди. Качалов мен учун фақат яхши артистгина эмас. У рус санъатининг фахри. Шалапин. Горький, Качалов — учта асл паҳлавон мана шулардир.

Белов индамади. Ҳа, уялтирса арзийди-да, у Качаловни саҳнада атиги уч марта кўрган, чет элда яшаётган Шалапиннинг ашуласини умуман эшитолмаган.

Великорецкый, меҳмонга дабдурустдан ҳамла қилганидан ўзи ҳам бир оз хижолат бўлди шекилли. У бармоқлари билан столни черта туриб, мулойимгина сўради:

— Илгари қаерда ишлагансиз?

Ўзи ҳақида икки оғиз гапириб беришга тўғри келди: заводда ишлади, продотрядга қўшиб қишлоққа юборишди, кейин рабфакда, институтда ўқиди, Туркменистонда, экспедицияда бир йил ишлади...

— Демак, ёш геолог экансиз-да.

— Ҳа, энди иш бошлаяпман.

Белов шошмасдан, ҳар бир сўзини тарозига солгандай, салмоқлаб гапирди. «Ияги ғалати эканми?— деб ўйлади Казимир Павлович. — Романчиларнинг фикрича, бундай ияк — қайсарлик аломати эмиш. Ёзувчи халқи ҳам аломат бўлади-да! Инсондаги ирода кучини иякни шаклидан, ақл-заковатни пешанасининг бичимидан қидиришади. Ахир, бу бемаънилик-ку!»

Казимир Павлович бошини кўтарди.

— Шу вақтгача ўрнингизда ким ишлаганини билган-мидингиз?

— Ҳа.

Великорецкий, у билан бир оғиз маслаҳатлашмасдан Беловни нима учун юборишганларини сира тушунолмасди. Балки бу душманларининг ишидир?.. У Беловга ўқрайиб қўйди. Унга бу одамнинг нимасидир ёқмас, лекин нималигини ўзи ҳам билмасди.

Ўрол нефти хусусида тортишувлар авжига минди. Губкин тарафдорлари Россия марказида саноат нефти борлигини инкор қилишаётган душманларига ҳамла қилишди. Великорецкий ҳам нефтнинг борлигига шубҳаланарди. Балки Губкин ўз тарафдорини юборгандир. Хўш, Белов экспедицияга нима ниятда келди?

— Сиз ишимизнинг кўлами билан йўналишини тасаввур эта оласизми?

Белов «ҳа» дегандай бош ирғади.

— Москвада, кетиш олдидан ҳамма ҳужжатлар билан танишиб чиққанман. Менимча, разведкани анча жадал олиб бориш керак эди.

Казимир Павловичнинг жаҳли чиқиб кетди:

— Маслаҳатим шуки, шошманг. Аввал ишлар билан танишиб чиқинг, ана ундан кейин зўр берасиз. Ҳаммасини билиб олганингиздан кейин бу гапга яна қайтамиз.

«Ҳа, бу масалада у мenden ақллироқ чиқди, — деб ўйлади Белов. — Жудаям шошаман-да. Тўғри-да, аввал экспедициянинг ишлари, одамлари билан танишиб чиқиш керак, ана ундан кейин режаларингни тузавер».

Казимир Павлович «комиссар»нинг сал танобини тортиб қўймоқчи бўлди.

— Яширмайман, сиз келиб, мени анча қийин аҳволга солиб қўйдингиз. Людмила Михайловна — ёш, изланувчан геолог... Бирдан, сира кутилмаганда... Ҳа, майли, энди бу масалани муҳокама қилиб ўтиришнинг ҳожати йўқ,

вақт ўтди. Жойлашиб олинг. Шоймурот деган ажойиб чолимиз бор, у сизни ўз қаноти остига олади. Кейин, Милованова билан ишни топшириш хусусида гаплашарсиз. Хўп, ҳаммасини келишиб олдик шекилли.

4

Бошқармада Беловга, сиз Милованованинг ўрнига ишга борасиз, деганларида, у «бош геолог вазифасини бажарувчи» аёлни ўзича тасаввур қилишга уриниб кўрди. Белов негадир Миловановани ён қўшниси: ўлгидай кўрс, тили заҳар, мижғов аёлга ўхшатарди.

Белов Людмила Михайловнани кўриб ҳам хурсанд, ҳам ҳайрон бўлди, ёқтириб қолди десаям муболаға бўлмас. У Миловановадан кечқурун ишни қабул қилиб оларкан, гўё унинг олдида бир айб иш қилиб қўйган одамдай ўзини ноқулай ҳис этди. Ахир, у келмаганда Милованова илгаригидай ўз ўрнида ишлайверарди-да.

Людмила Михайловна эртами кечми, ахийри бир кун ўрнига одам келишини биларди. Лекин у бу иш бунчалик тез ва кутилмаганда бўлар деб сира ўйламаганди. У, аввалга Великорецкий ишимдан кўнгли тўлмагани учун Беловни ўзи талаб қилиб олган, деб ўйлади. Лекин Казимир Павловичнинг (буни Людмила Михайловнанинг ўзи ҳам пайқади) ўзи ҳам янги бош геологнинг тўсатдан келганига жуда ҳайрон бўлди. Ана шундан кейингина Людмила Михайловна, чекаётган ҳамма азиятларимнинг бирдан-бир сабабчиси ўша Белов, деб ҳисоблай бошлади.

У Беловга ишни топшираркан, хафалигини сездирмасликка, ўзини мумкин қадар хотиржам тутишга уринарди-ю, лекин бари бир уддасидан чиқолмасди. Юқори лаби сезилар-сезилмас титрар, кўзлари чақнаб турарди. «Жаҳли чиққанида жудаям чиройли бўлиб кетаркан-а!»— деб ўйлади Белов беихтиёр ва унга мафтун бўлиб қолди, кейин, унга ҳавасим келаётганини ўзи сезиб қолмасин, дегандай жўрттага қошларини чимириб, қош-қовоғини осилтириб олди.

Белов, одатича, фикран ўзини унинг ўрнига қўйиб кўрди, у Людмила Михайловнанинг кўнглида нималар кечаётганини яхшироқ англаб олмоқчи эди. Хўш, унинг ўрнига бошқа одам келса, Артём Белов нима қиларди?

У лом-мим демай экспедицияда қоларди, унинг ўрнига келган одам ҳам, бошқалар ҳам уни ишдан бўшатиб, катта хатога йўл қўйишганини яхшилаб тушуниб олишлари учун астойдил, тер тўкиб ишларди. Ҳа, у худди шундай қиларди... Қани, Милованова нима қиларкин? У қабул қилиш ва топшириш актига қўл қўйган заҳоти экспедициядан жўнаб қолмасмикин?

Белов аёлнинг газабли кўзларига синовчан тикиларкан: «Кетиб қолади», деган қатъий фикрга келди.

— Мана, «Иқтисодий очерклар»,— деди Милованова қуруққина қилиб, папкани унга узатаркан.

Белов қоғозларни варақлаб чиқди. Папка жудаям юпқа, қоғозларнинг ҳам салмоғи йўқ. Район экономикаси билан кам шуғулланишган. Агар бурғилашга тўғри келса, қатор муаммоларни ҳал қилиш керак бўлади: йўл, қурилиш материаллари, ишчи кучи, сув ва нон билан таъминлаш масалалари...

Бирдан унинг хаёлига Милованова кетмаса яхши бўларди, деган фикр келиб қолди. Бундай дейишига унда ҳамма асос бор эди. Милованова бу ерда икки ой ишлади, бу жойни яхшилаб ўрганди, битум билан асфальт-титни икир-чикиригача билади. Ҳа, айтмоқчи, экспедицияга умуман геолог керак-ку, хўш, нега энди ўша геолог Людмила Михайловна бўлмаслиги керак? Ҳа, геологияга мутлақо алоқаси бўлмаган яна бир сабаб бор, лекин Белов бу сабаб ҳақида ўйламасликка ҳаракат қилади.

Милованова унга яна бир папка узатди, папка устига «Структура хариталари» деб ёзиб қўйилганди. Белов хариталарни кўздан кечираркан, деди:

— Билишимча, сиз бутун эътиборингизни ясси тоққа қаратгансиз. Хўш, келгусида олиб бориладиган разведканинг хомаки гипотезаси қани?

Людмила Михайловна индамади, фақат Беловга кўз қирини ташлаб қўйди. «Қулоқлари намуноча хунук, шалпанг қулоқ! Ёшлигида онаси қулоғидан кўп чўзганга ўхшайди».

Белов аёлнинг ёқтирмай, хўмрайиб турганини пайқайди-да, жаҳли чиқиб, ҳамма нарса кўзига ёмон кўриниб кетди: геологияга алоқаси йўқ нарсалар ҳақида ўйлагани учун ўзини койиди. Нефть қидиришнинг самарали йўллари биргалашиб топиш ўрнига, мактаб боласидай қовоқ-тумшуғини осилтириб юргани учун Миловановадан хафа бўлди, Шоймуротдан ҳам кўнгли қолди, бу қитмир

чолнинг палаткага бемаҳал киргани, уларнинг бирга ўтиришганини кўргани майли-я, лекин палатка пардасини шоша-пиша ёпиб, маънодор йўталиб қўйишига бало борми?

Белов ишни чўзиб, пайсалга солишни ёмон кўради, ичимдагини топ, деб юришга ўрганмаган.

— Менга қаранг, — деди у жаҳл билан, — нега мендан хафа бўласиз? Нима, арпангизни хом ўрдимми? Урнингизга юборишган бўлса, нима, мен айбдорманми?

— Йўқ, бунақа гапларни қўйинг, айбдор эмасиз, — жавоб берди Милованова бир оздан кейин, Беловнинг айбдор эмаслигига ичида ҳатто сал афсусланиб ҳам қўйди.

— Ахир, бу ерда ишлашингизни мен қаёқдан билай?

— Энди билгандирсиз? — сўради калакаомиз Людмила Михайловна.

— Энди билдим... — мингиллади Белов, Милованованинг гапни нимага бураётганига тушунмай. Унинг бу ердан қайтиб кетишини истамаяптимикин? Шундай гўзал бир аёл бош геолог вазифасини бажариб турганда, бошлиқ билан бирга экспедиция ишини йўлга қўёлмай турганида, сенга нима бор, демоқчимми? Э, чучварани хом санабсиз, кетиб бўпман! Белов бу ерда кераклигини билади. Э, сирасини айтганда, мамлакат учун янги геологлар билан эски геологлар орасидаги носамимий муносабатлардан кўра Урол нефти муҳимроқ...

Милованова унинг хаёлини бўлди:

— «Палеогеографик таърифлар».

Белов папкани варақлар экан, вазминлик билан мақтаб қўйди:

— Ҳинсларнинг пайдо бўлиш доиралари аниқ кўрсатиб берилган...

Ўзининг бу қадар холислиги, беғаразлиги ўзига ям ёқиб тушди: яхшини яхши, ёмонни ёмон дейиш керак-да. Нега энди унга ҳайрон бўлиб қарашади-я!

Миловановага унинг баъзи томонлари сал ёққандай бўлди: «Киприклари узун экан, ундан қарзга олиб турса бўларкан. Ҳа, холисона айтганда, қошлариям чиройли...»

Агар шу қошлару киприклар бошқа бирор одамда бўлганда унинг ҳуснига ҳусн бўлиб тушарди, лекин келиб-келиб шу қошлару киприкларни ўзи ўлгудай ёмон кўриб қолган обрўталаб Беловда кўрса-я. Людмила Михайловнанинг ҳозир уни кўрарга кўзи йўқ эди.

Ишни топшириб бўлганидан кейин Михайловна енгил хўрсиниб қўйди, ўзининг бу ҳолатини яшириб ҳам ўтирмади, аксинча, бутун туриш-турмуши билан Белов ҳам, қабул қилиб олиш, топшириш ишлари ҳам жонимга тегиб кетди, деяётгандай эди.

— Қоғозлар ўз йўлига, — деди Белов, — лекин бу нарсаларни аслида кўрсам дегандим. Афтидан, ишимиз сизсиз битмайдиганга ўхшайди. Бу масалада Велликорецкый билан келишиб оламан.

— Ҳа, майли, мен тайёрман, — қуруққина жавоб қилди Милованова, унинг овозидан, иложим қанча, қилишга мажбурман-да, деган маънони уқиб олиш қийин эмасди...

Эртаси эрталаб Белов палаткадан чиқди-ю, ғалати бир воқеанинг шоҳиди бўлди. Людмила Михайловна отга минмоқчи бўлиб уринар, лекин оёғини узангига сира қўёлмасди. У тизгинни қўлига олиши билан от ҳуркиб тисарилар ёки гир айлана бошларди. Хиждатдан қип-қизариб кетган Людмила Михайловна кулимсираб турган Беловни кўриб қолди-да, жаҳд билан қичқирди:

— Томоша қилиб тургандан кўра, курси олиб келсангиз бўлмасмиди!

Белов унинг эгарга ўтиришига ёрдамлаша туриб ҳазиллашган бўлди:

— Ёрдамчисиз ҳеч иш қилолмас экансиз-да.

— Ўзим ҳам эплайман. Фақат асовроқ экан.

Уларни Шоймурот бошлаб кетди.

Белов нефть билан асфальтнинг табиий таркибини синчиклаб текширди, ташлаб кетилган конларни, шурфларни, тиргаксиз шахталарни яхшилаб ўрганди. У хариталарга белгилар қўйиб борди, ён дафтарига алланималарни ёзди. Баъзида у Милованованинг шу ердалигини мутлақо унутиб қўйгандек кўринарди.

Улар Қорасой атрофида айланиб юришди. Милованова Беловнинг ишини кузатиб бораркан, унга ич-ичидан ҳаваси келарди. Беловнинг назаридан ҳеч нарса қочиб қутулолмасди. У чуқур жарликдан бирида оҳактошни кўриб қолиб, ўйчан деди:

— Артинск жинси... Ғарбий Техасда ҳам нефтли қатламлар оҳак тошли жойдан топилган...

«Афтидан ҳамма фанатиклар шунақа бўлса керак», — деб ўйлади Милованова. Белов нефтнинг бир жойдан иккинчи жойга кўчиб юришини инкор этувчи «билагон»ларни қаттиқ қоралади.

— Ахир, нефтнинг тупроқ қатламларида кучли босимга учрашини унутиб бўладими?..

Беловдаги ғайрат-шижоат Людмила Михайловнада беихтиёр унга нисбатан ҳурмат ҳиссини уйғотарди. Лекин Белов ўзи ҳақида иш боши сифатида гапириб қолгудай бўлса, ўша ҳурмат ҳиссидан асар ҳам қолмасди. Белов: «Бу ерга сейсмик гуруҳни чақиртираман. Ҳув анови тоғ этагидан то дарё бўйига анча ерни ажратиш оламан. Агар шу ерга вишкалар ўрнатмасам, отимни бошқа қўяман!»— деган гапларни қиларди.

Милованованинг қаршисида катта орзулар билан яшаётган, ўз ишини жон-дилидан севган фидойи геолог эмас, ўзига бино қўйган, икки гапининг бирида «мен», «мен» деб кўкрагига урадиган обрўталаб одам турарди. Шундан кейин Милованованинг сафардан ҳам, Беловнинг ўзидан ҳам ҳафсаласи пир бўларди. Людмила Михайловна ҳатто: «Экспедицияда қолишга нега рози бўлдим-а? Ҳеч нарсага қарамай жўнаб кетиш керак»,— деган ўйга ҳам борди.

Аввалига Великорецкий, мана энди Белов, ҳар бири ўзи билганича ундаги иштиёқ билан ишлаш туйғусини, завқини сўндиришди, ҳолбуки, дайди геологнинг машаққатли, оғир, фидокорона меҳнати ҳамиша шу туйғу билан йўғрилган бўлиши керак. Улар билан гаплашганда орзу йўқоларди, фақат арзимас эҳтиёжу талаблар қоларди.

Йўқ, кетгани маъқул!

Белов дангал сўради:

— Қани, айтинг-чи, нега тоғ-тошлар орасига яшириниб олдингиз? Нега энди водийни ўрганмадингиз, текширмадингиз?

Милованова, тоғларни синчиклаб текширишга мен ҳам қарши эдим, Оқдарё водийсининг разведка учун истиқболли эканлигини мен ҳам билгандим, лекин Великорецкий ўзиникини маъқуллаб туриб олди, бошқарма у берган планни тасдиқлади, деб жавоб қилиши мумкин эди. Бироқ ҳозир буларнинг ҳаммасини Беловга тушунтириб ўттиришнинг ҳожати бормикин?

— Биз Москва тасдиқлаб берган план асосида иш кўрдик,— вазмин жавоб берди Людмила Михайловна, узоқ сукунатдан сўнг.

Орага яна жимлик чўкди.

Людмила Михайловна хаёлан бу ўлка билан хайрлашди.

Бошқирдлар Оқ Идел деб ном қўйишган Оқдарёнинг бошланиш жойида, улкан тоғ тизмалари орасида пишқириб, кўпириб оқадидан, тор дара ва йўллари кесиб ўтиб, ялангликка чиқади. Бу ерда, ўрта оқимда дарё жуда гўзал, улкан кўринади, оқими секинлашади, тўлқинлар шовқинини шамол турган пайтлардагина эшитиш мумкин.

Людмила Михайловна теварак-атрофга суқланиб қаради...

Май ўрталаридан оппоқ қайинлар кўк либос кийишди. Дарё томондан эсаётган шамолда сершоҳ дубларнинг учлари бўғиқ шовиллайди. Дала йўлининг четларида ёш новдалар бўй чўзганди. Гира-шира қоронғиликда заранг дарахтининг майин барглари сирли шивирларди.

Милованованинг орқасида кетаётган (ўрмондаги ёлғиз оёқ йўлда икки отлиқ ёнма-ён юролмайд) Белов йўланиб қолди. Бугун кўрганлари уни ҳечам қониқтирмасди. Қидириш ишлари планини бутунлай қайтадан тузиб чиқиш керак: бутун массивни тасодифан, танлаб-танлаб текширишдан воз кечиб, келажаги бор бир майдонни танлаб олиш керак, бу ерни темир чангал ва бурғиловчи вишкалар билан ўраб олиш лозим. Штатни кўпайтириб, разведка ишларини жадаллаштириш керак. У ўз режалари, ўй-фикрлари билан банд бўлиб, теварак-атрофда ҳеч нимани кўрмас, сезмасди.

Шумурт гулга кирганди. Людмила Михайловна бу мавсумнинг жуда қисқалигини биларди. Чаман бўлиб очилган шумурт гулларини атиги ўн кун томоша қилиш мумкин. Шумуртнинг кумуш ранг жингалак гуллари билан хайрлашиш Людмила Михайловнада доимо ғамгин кайфият уйғотарди, у ўзини гўё энг яқин одамидан жудо бўлгандек ҳис этарди. Афтидан, энг яқин дугонангнинг тўйида, қаёққадир, аҳтимол бир умрга кетаётган дугонангнинг тўйида киши шундай кайфиятда бўлса керак...

Унча чуқур бўлмаган сой ва дараларда, шўх жилдираб оқаётган ариқчалар бўйида ёнғоқ буталари қалин бўлиб ўсиб ётарди. Серқуёш ялангликда малина буталари, соя-салқин жойларда эса маймунжон буталари бўй чўзганди...

Бетиним чуғурчиқлар ўлжа қидириб, учиб кетишди. Жиккак тентак қушлар яқинда кесилган дарахт коваларига, қарқурлар мевали дарахтларга ин қуриб олганди. Урмон тўрғайлари ёш эманзорни, зарғалдоқлар эса қайинзорни макон қилишганди.

Белов Миловановага қараб қўйди. Афтидан, аёл анча чарчаган кўринар, тизгинни бўш қўйиб, индамай борарди. У нимадан хафа? Ҳа, кўнгли ғаш, юрагида дарди бор. Бунинг устига, ўзи анча қўпол гаплашди, қўрслик қилди. Белов ўзи ёқтирган аёллар билан доим шундай дағал муомалада бўларди. Бу чиройли қизга ширин гапиришиб, уни анча эркалатиб қўйишганга ўхшайди. Ҳормондан ўтишлари билан йўл иккига бўлиниб кетди, Белов шундан фойдаланди-да, отига қамчи босиб, Миловановага етиб олди.

— Яна водийга қайтишимизга тўғри келиб қолди,— деди Белов.

Людмила Михайловна унга кўз қирини ташлади.

— Энди, сиз нима десангиз шу-да.

Белов бу кесатиқни гўё тушунмагандай эди.

— Мен танишиб чиққан материаллардан кўриниб турибдики, биз албатта Оқдарё водийсини ўрганишимиз керак, материаллар шуни талаб қилади.

Милованова ҳеч нима демади, фақат: «Ҳа, майли, бир уриниб кўринг»,— дегандай елкасини учуриб қўйди холос.

Шоймурот Беловнинг «инженер хоним»га етиб олиб, у билан алланималар тўғрисида гаплашаётганини пайқаб, ўзи сал орқароқда қолди. Бу чол тарбия кўрган, одоб-андишани биладиган қорасойлик эмасми, ёшларга халақит бергиси келмади. Шоймурот бу икки ёшнинг бир-бирларига юрак сирларини айтишига ишончи комил эди, бунақа пайтда учинчи одам ортиқча.

— Ҳой, отахон! Нега орқада қолиб кетдингиз?

Қичқирган Белов эди.

Чол отини ниқтади.

— Ўзи тўғри кетяпмизми? Менимча эрталаб бу ердан юрмовдик шекилли?— сўради Милованова.

— Бу йўл яқинроқ,— тушунтирди Шоймурот.

Чол, бу йўл анча хавфсиз ҳам, деб қўшиб қўймоқчи эди-ю, лекин индамади. Йўл қалин ўрмондан ўтади, яна кечаси-я, нима деб бўлади. Унинг сезгир қулоғи кейинги ҳафталарда ўрмонда бир неча бор ўқ овозини эшитган эди.

Ҳориб-чарчаган отлар бошларини эгиб борарди. Отлиқларнинг ўзлари ҳам ҳолдан тойгандилар.

— Ҳозир дара келади, орқамдан юринглар,— деди Шоймурот олдинга ўтиб.

Лекин отлиқлар бир неча қадам юришмасданоқ, турналарнинг қур-қурини эшитишиб, худди ўзаро келишиб олишгандай, ҳаммалари барабарига таққа тўхташди. Шом сукунатида қушларнинг янгроқ овози аниқ эшитиларди. Қушлар қанотларини аста қоқиб, дара устида учиб юришар, афтидан, улар шу ерда тунашмоқчи эди.

5

Кечаси жала қуйди. Йирик ёмғир томчилари палатка брезентини тинмай савалар, гўё бу шатиллаган товуш сира тинмайдигандек туюларди. Ташқарида шамол ғувиллаб, юракни сиқарди. Беловнинг кўнгли ғаш, бунинг сабаби бор эди. Экспедицияга келганига бир ҳафтадан ошса ҳам ҳали ҳеч иш қилгани йўқ.

У бир кун ёйлатоғни ўрганди, кейин Милованова ва Шоймуротлар билан Оқдарё водийсида уч кун кезди. У ташлаб кетилган конларни, шурфларни, нефть қудуқларини синчиклаб, ҳафсала билан ўрганди. Белов иш деганда ўзини ҳам, Миловановани ҳам, Шоймуротни ҳам аямасди. Чол, бу қанақа тиниб-тинчимаган одам ўзи, деб пўнғилларди.

Қани энди яна Беловнинг ўзига қўйиб беришса, у эртагаёқ сейсмик гуруҳ чақиртириб, Шоймуротнинг ҳамқишлоқларидан анча жойни, Қизтепа этагидан дарёгача талай ерни ажратиб олишга уриниб кўрарди. Қани энди ҳамма инон-ихтиёрни унга бериб қўйишса... Лекин бурғилашнинг ўзи бўлмайди, чунки бу йўлда Великорецкний гов бўлиб турибди, у экспедициянинг иш планини марказда тасдиқлатиб олган. Бу планлардан воз кечишга уни кўндира олармикин? Энг муҳими, бу ишни қандай қилиш керак, нимадан бошлаш керак? Агар Шоймуротни гапи рост бўлса, Милованова ҳам бошлиқни водийга тушишга кўндиришга бир неча бор уриниб кўрибди-ю, лекин у ҳам бунинг уддасидан чиқолмабди.

Великорецкний нимага асосланиб иш кўряпти?

Белов Москвадан кетиши олдидан, Иван Михайлович Губкин билан сўнги бор суҳбатлашганида, у Казимир Павлович ҳақида шундай деганди:

«Ҳа, уни биламан, яхши биламан. Анча қайсар чол. Германия уруши олдидан Кавказда иш кўраётган чет эл компанияларидан бири уни ишга таклиф қилган. Қатъий

рад жавоби бериб юборган, чет элликларга хизмат қилмаган. Мен сенга айтсам, ўшанда унинг турмуши анча оғир эди!.. Мана, бу гал ҳам Бошқирдистонга ўз ихтиёри билан кетди, ўзи бораман деди, уни ҳеч ким зўрлагани йўқ. Боришга борди-ю, лекин ўзининг охирги мақоласида Уролда саноат нефти борлигини шубҳа остига олиб ўтирибди. Нималигига тушунолмайсан киши! Тўғри, у жуда ҳалол, виждонли одам, нефть топилгудай бўлса, биринчи ўзи севинади. Лекин менимча, унга қолса, нефть топилмагани маъқул... Ҳа, шу тоифа олимлар бор: улар қизиқ устида бирон-бир фикрни ўртага ташлашади-да, кейин ўша фикрнинг нотўғрилигини ҳар томонлама илмий жиҳатдан, ҳа, энг муҳими илмий жиҳатдан асослаш учун бутун ақл-идрокини, билимини, бор тажрибасини ишга солишади. Хатони тан олмаслик чораларини кўришади... Великорецкий ҳам қариган чоғида шундай бўлиб қолмадимикин, деб қўрқаман. Умуман, у жуда ажойиб, лекин феъли оғир одам!»

Белов ҳозирча бир нарсага ишонч ҳосил қилди: Иван Михайлович уни бекорга огоҳлантирмаган экан. У экспедициянинг бутун ишини қайтадан қуриш хусусида Великорецкий билан гаплашишга бир неча бор уриниб кўрди-ю, лекин Казимир Павлович турли баҳоналар билан бу ишни доимо пайсалга солиб келди: гоҳ тезда шаҳарга тушиб, Москва билан боғланиши керак бўлиб қолар, гоҳ структура хариталарини ўрганишга берилиб кетар, гоҳ бирдан тоби қочиб қоларди. Экспедиция ҳамон эскичасига ишларди; ишчилар Ҳамзин бошчилигида нефтли водийни ўрганиш, текшириш ўрнига ёйлатоғдаги бефойда шурфларни тешиш билан овора эди...

Бундан бир неча соат бурун, вақт алламаҳал бўлиб қолганида Белов ниҳоят Казимир Павловичнинг розилигини олди — у бурғилашга рухсат бергани йўқ, балки ҳозирча шу ҳақда бир гаплашишга рози бўлди. Эртага эрталаб экспедициянинг ҳамма геологлари йиғилишади-да, унинг таклифини эшитишади. Эртага — жанг. Шунинг учун ҳам Беловнинг кўзларига уйқу келмаяпти.

Ёмғир энди севалаб ёға бошлади. Ёмғирнинг бир оҳангда шитирлаб ёғиши юракни сиқиб юборар, гўё кимдир супургисини брезент устидан тинимсиз юргизаётгандай бўларди.

Экспедицияда тўрт геолог бору ҳаммаси ҳар хил, бир-бирларига сира ўхшашмайди. Ҳар бирининг кўнглига ало-

ҳида йўл топиш керак. Ҳаммаси шундай ёнма-ён, қўшни палаткаларда донг қотиб ухлашяпти, улардан биронтаси бунга ўхшаб тунни бедор ўтказаётгани йўқ.

Мана, Ҳамзинни олайлик. У одамови, доим тумшайиб юради, лекин ўз ишини яхши билади. Ҳамзин бу ерда, тоғларда Ўролнинг мураккаб геологик тарихидан далолат берувчи қатор қатламларни топди ва чуқур ўрганди. Ҳа, анча билимдон одамга ўхшайди. У билан ҳар қандай мавзуда мириқиб гаплашса бўлади. Белов Сагит Гиззатович раҳбарлигида олиб борилган ер ишларини кўздан кечириб чиқди, қойил қоласан, бекаму кўст бажарилган. Шуниси алам қиладики, экспедиция бошлиғига бўйсуниб, бутун ғайрат-шижоатини, ер қазувчиларнинг бутун кучини нефтга алоқаси йўқ ишларга сарфлади-я.

Белов, Сагит Гиззатович вақт-соати келиб, бу натижасиз, беҳуда қидиришлардан норози бўлиб гапиради, оғир пайтларда мени қўллаб-қувватлайди, деб ўйларди. Ахир, у бошқирдлардан чиққан геолог, шу ўлкада ўсиб-улғайган одам. Нефть учун у курашмаса, ким курашади? Нефть бутун ўлка қиёфасини ўзгартириб юборади, жонажон Бошқирдистони саноатини янада юксакларга кўтаради.

Беловнинг, Ҳамзин мени қўллаб-қувватлайди, деб ишонишида асос бор эди. Кунлардан бир кун, кечқурун иккови гулхан атрофида гаплашиб ўтириб қолишди, ана ўшанда Сагит Гиззатович оловга тикилиб туриб шундай деганди:

«Ҳеч кимга — на кучли, на чиройли одамга ҳавасим келмайди-ю, ҳозирги ёшларга ҳавасим келади... Менга, кичкина бир халқ вакилига, революциядан олдин илм олиш қанчалик мушкул бўлганини билсангиз эди! Қандай ҳақоратларга чидамадик, не-не хўрликларни кўрмадик... Мана энди ҳамма университетларнинг эшиги очиқ...»

Милованова икковларининг муносабатини сира тушуниб бўлмас, оралари анча чигал эди. Оқдарё водийсига бирга борганларида, Милованова илгари ўзи топган ҳамма нефть бор жойларни виждонан бирма-бир кўрсатиб берди, лекин кейинчалик экспедицияда қилган ишлари ҳақида лом-мим демади. Белов, у менинг Великорецкий билан очиқ-ойдин гаплашиб олишимни, шу гапнинг натижасини кутяпти шекилли, деб ўйлади ўзича. Агар у бурғи-лашга рухсат ололса, Милованова қолиши ҳам мумкин, рухсат ололмаса, унда ҳойнаҳой кетади: ясси тоғдаги шурфларни ковлашга усиз ҳам одам етарли!

Палаткадаги биринчи суҳбат пайтида Беловда пайдо бўлган истак, Милованова кетмаса яхши бўларди, деган ноаниқ истак шу кунлари анча кучайди. Бунинг боиси, бош геолог унинг ҳақида, вазифани вақтинча бажариб турган одам ҳақида тез-тез ўйлайдиган бўлиб қолганди. Белов, Милованованинг ҳали ҳам қаҳридан тушмаганлигини, ҳалиям ундан хафалигини, ўша қаҳр ўти янаям олов олганини кўриб-билиб турар, улар бошқа-бошқа одам эканликларини яхши тушунарди, бинобарин, келгусида бирор яхши гап бўлишига умид қилмасди. Ҳа, айтмоқчи, у ҳозир келажак ҳақида ўйламасди ҳам. У атиги бир нарсани орзу қиларди: бу мовий кўз аёлнинг кетмасдан, шу ерда, у билан ёнма-ён бўлишини, нефть қидиришда ёрдам беришини истарди. Ҳозирча унинг орзуси шундан нарига ўтмасди.

Белов иккинчи биқинига ағдарилди-да, иши юришиши учун Милованованинг кетгани ҳам маъқулмикин, деган хаёлга борди. Ана унда нефтдан бошқа нарсани ўйламасди, геологияга алоқаси бўлмаган ҳар хил фикрлар уни ишдан чалғитмас эди. Лекин у шу заҳоти кеча эрталаб Людмила Михайловнани қай ҳолатда кўрганини эслади: Людмила Михайловна йўл-йўлакай сочини тараб, анҳор ёқалаб келар, сочиқни елкасига ташлаб олганди, ҳозиргина ювиниб олганданми, янаям очилиб кетганди, кўринишим мулойим, юмшоқ эди.. Белов ўшанда ундан кўзини олиб қочганди, ҳа, ўзини шунга мажбур қилганди, мана энди уни бошидан оёғигача — шабнамдан жиққа ҳўл бўлган этагидан тортиб, баланд кўтарилган қўлидаги катта тароғигача эсларкан: «Майли, қийналсам қийналарман, лекин у кетмасин, шу ерда қолсин», — деб қўйди муросага келган одамдай.

Узоқ-узоқларда момақалдироқ гулдираб, тоғларда акси садо берди. Гумбур-гумбурлар тингандан кейин ёмғир яна кучайиб, палаткаларни баттар савалай кетди. Белов ёмғир томчиларининг шу шатир-шутурида ухламоқчи ҳам бўлди-ю, лекин кўзларига сира уйқу келмади.

Ўша кечаси Великорецкий билан очикчасига, узил-кесил гаплашиб олишдан бир неча соат бурун Беловнинг хаёлини қандайдир ташвишли ўйлар чулғаб олди, лекин бу ўйлар унинг борлигини туғёнга келтирар, у ўзини руҳан янаям дадил, янаям бақувват сезарди. Белов умрининг мушкул, ҳал қилувчи дамларида ўзини ана шундай ҳис эгарди.

Худди мана шу туйғу узоқ йигирманчи йилларнинг кузида ёш Артём Беловни озиқ-овқат отрядига ўзбошимчалик билан командирлик қилишга мажбур этган эди. Ушанда улар не машаққатлар билан йиғилган донни темир йўл станциясига олиб боришарди, уларни кичкина, тинч ўрмонда бандитлар тўсатдан ўққа тутишганди. Белов ўша ўрмончани бир умрга эслаб қолган. Отряд командирини тил тортқизмай ўлдиришди, икки жангчи яраланди, қолганлар қўрққанларидан тумтарақай қочишиб, анчадан бери тозаланмаган хандақ ичига яширинишди.

— Қаёққа?!— деб бақирди Артём, одамларнинг нодонлигидан ажабланиб.— Қани, ҳайданглар!— Узи олдинги арава томон чошиб кетди.

Балки ўшанда у нотўғри буйруқ бергандир, лекин негадир ҳамма унинг буйруғига бўйсунди, улар таъқиб қилиб келаётган бандитлар ҳужумини қайтара олишди, битта ҳам аравани нобуд қилмай, донни очлик азобини тортаётган Тулага етказиб беришди.

Кейинчалик институтнинг биринчи курсида ўқиб юрган (у институтга рафакдан келганди) пайтларида ҳам бошқалар қўрқоқлик қилган жойда, Беловнинг ўз фикрида охиригача қаттиқ туриши унга ёрдам берди. У мураккаб формулаларни тушуниб олишга уриниб, кечаси билан олий математика дарсликларидан бош кўтармасди. У ҳаммасини тушунди, ҳамма имтиҳонларни топшириб, шундай оғир ишнинг уддасидан чиқди, геолог бўлди, кўпгина оғайнилари қийинчиликка чидамай, дифференциал ҳисобни ўзлаштиролмади институтни ташлаб кетишди.

Худди ўша туйғу яқиндагина Беловни Бошқирд экспедициясини танлаб олишга мажбур қилди, ҳолбуки у, бошқа, анча тинч, осойишта жойга бориши ҳам мумкин эди. Кўплар, Урол нефти масаласи анча мураккаб, чигал масала, қийналиб қоласан, деб уни йўлдан қайтармоқчи ҳам бўлишди.

Ушанда, Москвада у Урол табиатини ўзининг асосий душмани деб ҳисоблаган эди. Белов мураккаб, аралашқуралаш бўлиб кетган қалин ер қатламлари билан олишишга ҳозирлик кўрарди. Энди маълум бўлдики, ер ости бойликларига қўл уришдан аввал Ҳамзинга хос ўта журъатсизлик, Милованованинг жиззакилиги, Великорецкийдаги эски руҳий ҳасталикни енгишга тўғри келаркан...

Белов энсиз кўчма койкада ётаркан, ўзича ўйларди: мана шу «қатламлар»нинг ҳаммасини бургилай оладиган асбобни қаердан топса бўларкин?

У тонгга яқин уйқуга кетди.

6

Палатканинг қоронғи бурчагида ўтирган Милованова тортишувга намойишкорона аралашмай, ҳар галгидай кеч олинган газетани кўздан кечиарди. Газетанинг биринчи бетигаги сарлавҳа ташвишли эди: «Чана йўли бузиляпти! Еғоч ётқизиш фожияли аҳволда». У одатда бош мақоаларни ўқимасди. Унинг назарида бош мақоаларни Беловга ўхшаган бақироқ, тошбағир, раҳм-шафқатни билмайдиган одамлар ёзадигандай эди. Мана, икки соат бўптики, у бургилашни бошлаш зарурлигини Казимир Павловичга сабр-чидам билан исботламоқчи бўлади. Ҳа, Людмила Михайловна Беловнинг сабр-тоқатли одам эканлигига шубҳа қилмасди.

Людмила Михайловна газетанинг бошқа бетини ўғирди. «Никарагуа пойтахти зилзиладан вайрон бўлди». «Востоккино»да симфоник оркестр жўрлигида «Бола кўргим келмайди» деган олти қисмдан иборат кинопьеса намойиш қилинмоқда. Маданият саройида «Қизил экиш» пьесаси қўйилмоқда... мана, эълонлар ҳам бор экан: «Мен, Пономарёв Иван Петрович... яшовчи ҳуқуқсиз отам П. Л. Пономарёв билан алоқамни узаман...», «Мен Космина М. В. эрим А. Г. Косминин ва унинг отаси Г. И. Косминин билан алоқамни узаман...»

Унинг кўзи газетада эди-ю, лекин Беловнинг ҳамма гапини эшитиб турарди. Гарчи Белов қидирув ишларини икки марта далил қилиб келтирса ҳам, лекин Людмила Михайловна унинг кўнглидаги гапини аниқ биларди: Белов, экспедицияда чинакам иш мана энди, у келганидан кейин бошланди, унгача булар сариқ чақалик иш қилишмаган, деб ҳисобларди... Людмила Михайловна, Великорекский икковлари ўртасидаги келишмовчиликни эсида тутгани ва бетарафроқ бўлгани ҳолда доно Казимир Павлович бу обрўталаб одамнинг попугини сал пасайтириб, унга ўз ўрнини кўрсатиб қўйишини истарди.

Ҳамзин ҳам боятдан бери тишининг оқини кўрсатмай жим ўтирарди. Ҳа, бу табиий эди. У доим, донолик —

индамасликда, дегучийди. Қизиқ, у Казимир Павлович билан Беловнинг тортишувини эшитиб туриб, нималар ҳақида ўйлаяптикин?

Белов, Великорецкийнинг Урол нефти хусусидаги шубҳаларини, узундан-узоқ гапини эшитиб бўлиб худди ёзганини ўқиётгандек, (афтидан, у бу жумлани олдиндан тайёрлаб қўйганга ўхшайди) гап қотди:

— Уролда саноат нефти борми-йўқми, деган саволга бурғилашдан кейингина узил-кесил жавоб бериш мумкин.

Казимир Павлович ҳорғин хўрсиниб қўйди.

— Азиз ҳамкасбим, бу областда бурғилаш ишлари аллақачон, ўтган асрнинг охирларидаёқ олиб борилганидан хабарингиз борми?

— У пайтларда майда қудуқлар қазишарди,— шартта эътироз билдирди Белов.

Казимир Павлович такаббуруна кулимсираб қўйди:

— Ахир, Верхнечусовск Городкилари узил-кесил ҳукм чиқаришган-ку!

У 1929 йилда Верхнечусовск Городкиларида геологларнинг иши ўнгидан келмаганига шама қилаётган эди. Калий тузларини разведка қилиш ниятида қазилган қудуқдан бирданига, ҳеч ким кутмаганида нефтли оҳак топилган ва ундан нефть фонтан бўлиб отилган. Лекин нефть топилган майдоннинг кагталиги ўттиз гектардан ошмас, бинобарин, бу ердан олинадиган нефть шу қадар кам эдики, у ички эҳтиёжларни қоплашга ҳам етмасди. Верхнечусовск Городкилари академик Губкиннинг ишончини оқламади, унинг мухолифлари эса тантана қилишди.

Людмила Михайловна, Белов бу нозик саволга нима жавоб қиларкин, дея нафасини ичига ютганча кутиб турди.

— Биринчи муваффақиятсизлик бизни гангитиб қўймаслиги керак. Яна қидириб кўришимиз лозим.

Бу жавобдан Милованованинг ҳафсаласи пир бўлди. У бутун ҳафта давомида Беловнинг қатъий иш тутишини кузатиб бораркан, ўзича Белов Урол нефти ҳақида мен билмаган нимадир билса керак, деган фикрга келди. Фақат бир нарса бошини қотирарди: буни Беловнинг ўзи кашф этдимикин ё бирор жойдан ўқиб олганмикин? Москвадан кетиши олдидан Губкин унинг қулоғига шипшитиб қўйган бўлса-чи?.. У ҳозир билдирган фикрни Людмила ҳам айтиши мумкин эди, ҳа, эсида, Великорецкийдан

разведка ишларини янада жадал ўтказиш зарурлигини талаб қилган эди.

Бу қониқарсиз жавобдан Казимир Павлович албатта фойдаланади. Ҳа, худди шундай бўлди.

— Демак, азизим, сизнингча таваккалига иш қилиш керак экан-да, шундайми?— мулойимгина сўради Великорецкий.

Милованова ўзича ўйлади: «Великорецкий — бамисоли чинор. Бақувват чинор. Уни синдириш ёки букиш мумкин эмас. Менинг разведка майдонини кенгайтириш хусусидаги гапларимнинг ҳам ҳеч нафи бўлмади. Қани, кўрайлик-чи, унинг издоши ўзини қандай тутаркин...»

Милованованинг назарида Белов бир зумга таслим бўлгандек, Казимир Павлович уни оғиз очирмай қўйгандек туюлди. Белов рўмолчаси билан тер босган пешанасини артаркан:

— Ҳаво дим, яна ёмғир ёғадиганга ўхшайди...— дея мадад сўрагандек ёки бу жанжалли масалада уларнинг фикрини билмоқчи бўлгандай Милованова билан Ҳамзинга қараб қўйди.

Людмила Михайловна жим қараб тураверди, лекин Ҳамзин гуноҳкор одамдай кўзини олиб қочди. Белов кечаси, Сагит Гиззатович чени қўллаб-қувватлайди, деб ўйлаганини, унга умид боғлаганини эслаб, мийиғида кулимсираб қўйди. Ҳа, афтидан, Ҳамзиннинг ўшанда, гулхан атрофида гапириб берган оғир, машаққатли ҳаёти унинг учун бир сабоқ бўлганга ўхшайди. Уша ҳаёт унинг қаддини букиб, итоатгўйликка ўргатиб қўйганди. Ҳа, Сагит Гиззатович турмушнинг аччиқ-чучугини хўп тортган, шунинг учун ҳам, у, сичқонни ўлгиси келса мушук билан ўйнашади, ширин луқмадан бенасиб бўлмайин десанг, бошлиқнинг гапини икки қилма, қабалида иш тутишга ўрганиб қолганди.

Белов олдидаги стол устида ётган қоғоз тўла папкани суриб қўйди, у дунёда Казимир Павловични юмшатишга қодир қоғозлар борлигига ишонмай қўйгандек эди.

— Биз шу вақтгача фақат мутахассислар сифатида гаплашдик,— деди у баланд овозда.— Келинг, энди ўз мамлакатимизнинг граждандари сифатида гаплашайлик, эҳтимол шунда тил топишармиз...

Экспедицияда ҳеч ким ўз нуқтан назарини сиёсий манфаатлардан келиб чиқиб исботламасди. Ҳа, бу одат бўлмаганди. Сиёсат билан фан ўз ҳолича, мустақил яшарди.

Ҳа, бугунги кун сиёсатини рўқач қилиш ҳожатсиз. Ахир Ўролда нефтнинг бор-йўқлигини геология тарихи олдиндан кўрсатиб турибди-ю.

Казимир Павлович юзини норози бужмайтирди. Ҳамзин бошини сарак-сарак қилди, у нима маънода бундай қилганини билиш қийин эди. Милованованинг бўлса бир зум Беловга ҳаваси келди. Барча далиллари чипакка чиққандай, тамоман енгилгандай бўлиб кўринган Белов бирдан, қутилмаганда зарба берса-я! Ҳар ҳолда Милованова ҳақ бўлиб чиқди: Белов у билмаган нарсани биларди. Лекин бу ерда гап геологияга мутлақо алоқаси бўлмаган нарсалар ҳақида борарди.

Белов, гўё кўп нарсани биладиган, кўп нарсага ақли етадиган тингловчиларига ҳаммага маълум нарсалар ҳақида гапираётганидан хижолат бўлгандай, секин, эшитилар-эшитилмас овозда, беш йиллик планни унутишга ҳаққимиз борми, дея савол ташлади. Бу ерда, уларнинг ерида, беш юз ўн саккиз нафар янги завод ва қирқ мингга яқин машина-трактор станцияси қурилишини унутиб бўладими ахир? Ахир улар ёнилғисиз бир кун ҳам яшаёлмайдилар-ку.

— Буни сизларга гапириб ўтирмасам ҳам бўларди. Эски Боку бизни нефть билан таъминлай олмайди. Хўш, нима қилиш керак? Нима, «Стандарт ойл» ёки «Ройял дойч шелл» компанияларидан нефть сўраймизми?— Белов ўрнидан турди.— Ахир бу нимаси, биз геологлармизми ўзи? Руслармизми ё йўқми? Биз совет кишиларимизми? Ёки мамлакат тақдирини бизни мутлақо қизиқтирмайдими?

«Худди митингга гапираётгандек қичқиради-я!»— Беловдан хафа бўлиб юрган Милованова одати бўйича уни дарров қоралади, лекин иккинчи, ўзига ҳам нотаниш янги Милованова Беловдан кўзларини узмас ва хаёлидан: гарчи Белов ўзини кўпол тутаетган бўлса-да, лекин аслида унинг учун ҳеч хижолат бўлаётганим йўқ, деган фикр кечарди. Эҳтимол, энг муҳим нарсалар ҳақида гапирганда андишасиз, мана шундай дангал, шартта-шартта гапириш керакдир? Балки Казимир Павловичга қарши чиқишга уялгани, юраги бетламагани учун ҳам Милованованинг иши юришмагандир. Людмила Михайловна Казимир Павловичга ҳамиша заҳматкаш геолог, бобосининг дўсти деб қарарди-да. У эски удумга риоя қилиб, ҳам кишининг мансабини ҳурмат қилсам, ҳам нефть топсам, дерди.

Айни вақтда Милованова, агар бош мақолаларни Бе-

ловга ўхшаган одамлар ёзса борми, ҳар хил рақаму маълум ҳақиқатларнинг кўп бўлишига қарамай, ўша мақола-ларни ўқиш, ҳойнаҳой, мароқли, қизиқарли бўларди дерди ўзига ўзи.

Казимир Павлович қўлларини ёзди.

— Ният бошқа, реал ҳақиқат бошқа, сиз бу икки нарсани аралаштириб юборяпсиз. Ахир, Россия марказида нефть топишни ким истамайди дейсиз? Лекин биз реал имкониятлардан, фан маълумотларидан келиб чиқишимиз керак...— Чинор ҳамон ўз ўрнида эди, лекин бу гал у Людмила Михайловнага айтарлик бақувват бўлиб кўринмади.— Сиз бизга ҳамма планларимизни бутунлай қайтадан тузишни, қилган ҳамма ишимизни йўққа чиқаришни таклиф этяпсиз! Сизни ишонтириб айтаманки, бирорта экспедиция бошлиғи бунга рози бўлолмади...

— Ҳа, майли,— деди Белов сал кўнган бўлиб,— яна бир йўли бор. Модомики, биз бир фикрга келолмадикми: бурғилаш жавобгарлигини шахсан мен ўз бўйнимга оламан. Шунга хўп дейсизми? Экспедиция, майли, ёйлатоғни ўрганишни давом эттирсин.

Қойил, жуда бопади-ю! Людмила Михайловна яна бир бор иқдор бўлди, ҳа, бу нарса ҳеч қачон унинг ақлига келмасди, кўрққани, юраги бетламагани учун эмас, умуман бу фикрни хаёлига ҳам келтирмасди. Эсанкираб қолган Ҳамзин сал олдинга энгашиб, Великорецкий нима дейишини сабрсизлик билан кутди. Людмила Михайловнанинг назарида, гўё у Казимир Павловичнинг фикрини, кўнглидаги гапини билиб тургандай эди. Великорецкийнинг ҳеч нимадан кўрқадиган ери йўқ: агар иш ўнгидан келса, у Беловнинг шуҳратига шерик бўлади, акс ҳолда эса, ҳаммасига Беловни айбдор қилади, бир неча миллион сўм зарарни ҳам унга тўнқайди.

— Умуман, бу фикрингиз менга маъқул,— деди Казимир Павлович, ҳар бир сўзини салмоқлаб гапираркан.— Гап жавобгарликда эмас. Экспедициядаги тортишувлар жонимга теғди. Келинг, бурғиласак бурғилабмиз-да, бу ерда нефть бор-йўқлиги масаласини узил-кесил ҳал қилайлик.

— Жуда тўғри!— деди Белов завқ билан.

— Лекин ўзингиз тушунасиз, Москва тасдиқлаб берган планларни бир ўзим, ўзбошимчалик билан бекор қилолмайман. Бошқарма билан биргаликда ҳал қилишга тўғри келади.

— Шу бугуноқ шаҳарга тушиш керак!— шартта таклиф қилди Белов.

Казимир Павлович бир зум ўйланиб турди-да, ҳа, майли, розиман, дегандек бош ирғади.

— Ҳа, мана, келишиб ҳам олдик!— деди Белов хурсанд бўлиб, кейин папкасини олди-да, палаткадан чиқиб кетди.

Людмила Михайловна ҳам Великорецқий билан Ҳамзинга кўз қирини ташлади-да, қўлидаги газетасини силкитиб, уларнинг орқасидан чиқиб кетди.

— Артём Алексеевич!— деб чақирди у Беловни. Милованова уни биринчи бор отини атаб чақирди эди.

Белов Людмила Михайловнани палаткасига киравериш жойда кутиб турди. Белов ҳечам ғолиб одамга ўхшамасди. Милованованинг рўпарасида офтоб ўнғитган москвача пиджакли новча йигит турар ва Людмила Михайловнага, қани, нима демоқчисииз дегандай қарарди. Милованованинг бирдан раҳми келиб кетди: Белов унинг кўзига қўйган қадамнинг бутун масъулиятини сезмаётган беғам одам бўлиб кўринди.

— Бу ерда нефть борлигига чинданам ишончингиз комилми?

— Бўлиши керак.

— Бўлиши керак, деганингиз ўзи кам-да...

— Ҳа, майли, битта геолог беобрў бўлса бўпти-да, ахир, кимдир таваккал қилиши керак-ку. Борди-ю, омадимиз келса...

— Обрў эмиш... Наҳотки тушунмасангиз, агар нефть топилмаса, ўзингизга қийин, сизга жабр бўлади! Казимир Павлович ғолиб чиққани билан қаноатланиб қўя қолади-ю, лекин бошқалар роса кўпиртириб, сизни судга беришади, нима, шундайлар топилмайди дейсизми? Ҳозир ҳар бир қадамни ўйлаб босадиган замон.

— Ҳа, майли,— деди Белов,— ўзимизнинг совет суди-ку, масаланинг тагига етмасдан қўймас. Борди-ю, ишимиз ўнғидан келса, нефть топамиз, жуда кўп нефть топамиз! Бизнинг кунларда,— у кулимсираб қўйди,— бу жудаям муҳим. Сиз ўзингиз мен билан ишлашга розимисиз? Менга бари бир яна бир геолог керак бўлади... Розимисиз?

Людмила Михайловна суҳбат бунақасига айланиб кетишини сира кутмаган эди. Куни кеча у экспедициядан кетиши тўғрисида Казимир Павлович билан келишиб ол-

ган, ҳатто кундалик дафтарига: «Салом, Москва!» деб ёзиб ҳам қўйганди. У, Белов билан Великорекскийнинг жанжали нима билан тугашини билиш учун қолганди бугун.

Лекин ҳозир Беловнинг шахдам одимлашини кўраётган, ундан хафа бўлиб юрганлари арзимас нарсадай туюла бошлади. Энди унинг Белов таклифига йўқ дейишга тили бормасди. Айни вақтда Милованова худди шу Белов уни фикридан қайтаришини, бу ишнинг ҳозиргидай тез бўлишини ҳечам истамасди. Ундаги бутун аёллик гурури бунга қарши курашарди. Гарчи экспедицияда қолиши аниқлигини билса-да, Людмила Михайловна дудуқланиб:

— Билмадим, ҳали ҳал қилганимча йўқ...— деди.

— Ҳал қилинг, йўқса кеч бўлади,— деди Белов, гўё Людмила Михайловна унинг эзгу орзу-умидларини йўққа чиқаргандай ҳафсаласи пир бўлган қиёфада. Кейин у палаткага кириб кетди.

Милованова қўлидаги газетага ҳайрон бўлиб қаради-да, кейин уни гижимлаб бир четга улоқтирди.

ЕР ВА БАХТ

1

У ёқда, кўлнинг нариги томонида Комила билан Ҳамид пичан ўришарди. Тўғрироғи, улар тонг саҳардан чошгоҳгача ўришди-да, ҳозир кун роса қизиган пайтда дам олгани сершоҳ шумтол дарахти тагига бориб ўтиришди.

Бўрон отаси билан пичан ўрарди. Уларнинг ўтзори кўл соҳилида эди. Жазирама иссиқдан пана бўлиш учун отаси чайла қуриб қўйган, лекин чайла жудаям кичик, бир одам аранг сиғарди. Зокир чайлага кирган заҳоти хуррак ота бошлади. Бўрон соҳил бўйидаги қамишлар ичига кириб яширинди. Кўл томондан салқин шабада кўтарилди.

Бир-икки соатлардан кейин онаси муздай айрон олиб келади. Айронга қудуқ сувидан аралаштирилади. Кўлнинг тиниқ, илиқ сувини аралаштириб бўлмайди унга.

Сўфитўрғай осмонга гир-гир айланиб учиб чиқди-да, кейин бирдан қанотларини йиғиб, ерга ўқдай учиб тушди; бу кичкина қушча табиатан жуда шўх.

Ҳаётда ҳамма нарса такрорланар экан. Армияга бормасидан аввал ҳам у мана шундай қамишлар орасида бутултарнинг осойишта сузишини томоша қилиб ётганди. Ушанда ҳам читтаклар худди ҳозиргидай тинмай чирилларди, гўё осмон бўйлаб мис симлар тортиб қўйгандай эди. Утлари ўрилган даладан мана шундай хушбўй ҳид таралар,— ўтзорлар устида кўз илғамас енгил буғ сузиб юрарди.

Бўрон эрталаб барвақт чалғиси билан отасининг орқасидан бораркан, қўшнилари томонга қарамаслик пайдан бўларди. Ҳозир ҳам Бўрон уларни эсламасликка ҳаракат қила бошлади.

Яхшиси Ясави ҳақида, полкдош дўстлари, ғаройиб машиналар тўғрисида ўйласин, ишқилиб Ҳамид билан Комилани ўйламаса бўлгани.

Ясавини ўйлаши билан унинг сўкинғиси келиб кетди. Раис уни роса лақиллатди, алдаб-сулдаб ишини битқазиб олди. Мана энди ҳаммаси тушунарли. Агар Ясави аралашмаганда устахонада иш бунчалик кўп бўлмасди. У шунча лаш-лушни қаёқдан топдийкин?

Галлям билан Бўронни ишга кўмиб юборишди, ҳа, бу ҳам ўша раиснинг иши, ҳаммасини ўша қилди. Одамнинг бўш вақти бўлмаса, ўз тирикчилиги, қисмати ҳақида камроқ гапиради. Ясави ҳам ҳа, асов аргумоқларни мана шундай қилиб совута билиш керак, деб гердайиб юргандир ҳойнаҳой.

Аслини олганда устахонада қанча вақти бекор кетди. Ҳа, ҳалиям раҳмат десин, экин-тикин пайтида қўлидан келганча ёрдам берди, ҳар ҳолда ҳаммасини йиғим-теримга шай қилиб қўйди-ю. Галлямнинг бир ўзи шунча ишни ҳечам уддалай олмасди.

Утган ҳафтада Бўрон Ясавига, боринг, тошингизни теринг. Етар! Мени ишлатиб бўлдингиз, ҳақингиз қолмади! Энди бошқа аҳмоқни топинг, деди.

У, Ясави ялиниб-ёлворади ё бақириб беради, деб ўйлаганди. Лекин униси ҳам, буниси ҳам бўлмади. Раис ҳатто Бўронга берган ваъдасини, сени машинага ўтқазиб қўяман, деган гапини эсламади ҳам. У, аксинча, гўё Бўроннинг бу ишига қойил қолгандай: «Яша, азамат! Зардаси бор одамларни яхши кўраман. Ўзим ҳам шунақа эдим!»— деяётгандай эди.

Отаси ўғлининг бу қилиғини эшитиб, бош чайқаб қўйди. «Темирчи нималигини биласанми ўзи?»— деди Зокир

таъна аралаш.— Бувимиз малика Екатерина бошқирдларга темирчиликни тақиқлаб қўйганди. Қилич ясайди, деб қўрқарди-да... Янги ҳукумат ўша ҳақ-ҳуқуқимизни ўзимизга қайтариб берди, мана энди ўзимизнинг устахоналаримиз бор. Сен бўлсанг, бу билан фахрланиш ўрнига...»

Чол, ўғлининг хаёли бутунлай бошқа ёқда эканлигини кўриб, гапи оғзида қолди.

Чиндан ҳам малика Екатерина йигитни мутлақо қизиқтирмас, бу нарса унинг хаёлига ҳам келмаганди. Сандон қаршисида эртадан кечгача жизғанақ бўлиб туриш жонига тегиб кетганди...

Уроқчилар ўзларини чайлаларга уришди ё яккам-дуккам дарахтлар соясига бориб чўзилишди. Утзорда тирик жон йўқ. Шу топда бедор одамни топиш қийин бўлса керак. Фақат у ёқда, кўл ортида Комила уйғоқ. У болалигидан таниш бўлган мунгли бир қўшиқни куйламоқда.

Баъзи-баъзида бу қўшиқ нола бўлиб эшитилади. Бўрон Комилага қиё боқмаслиги мумкин, лекин унинг овозини эшитмай туролмайдди. Унинг бутун вужуди қулоққа айланган. Балки бутун ҳаёти мана шу мунгли қўшиққа жо бўлгандир?

Ҳа, бошқа нарсалар ҳақида ўйлаш керак, нима ҳақда ўйласа ўйласин, фақат кўлни нариги томонида ашула айтаётган Комилани ўйламаса бас.

Кечқурун, Бўрон устахонадан кетганидан кейин, унинг олдига Галлям ҳовлиқиб келиб қолди, унинг ўз рақиби кетиб қолганидан хурсандлигини ҳам, хафалигини ҳам билиб бўлмасди. Галлям ширакайф бўлганидан кейин аёллардан гап очди:

«Бу хотиним, маликаи дилозор мени адоий-тамом қиладиганга ўхшайди, аҳволимни овулдагиларнинг ҳаммаси кўриб-билиб турибди, гапимни тасдиқлашлари мумкин. Ҳа, ўзинг ҳам биласан-у. Хўш, сенга нима десам экан... Хуллас, биттамыз дўкондор Калимулланинг мушугимизу иккинчимиз Ясавининг кучугимиз... Фақат сен, мени хотинимгина шунақа экан, деб ўйламагин тагин, хотин зотининг ҳаммаси шу. Қорасойдаги битта ҳам хотин билан тил топишолмайман. Айтайлик, бева Ҳадича икковимизни бир уйда эмас, ҳатто битта кўчадаям бирга қолдириб бўлмайди! Шошма, шошма, гапимни бўлма! Узун кўйлак кийиб юрадиган хотинларни ёқтирмайман. Хўш,

нега ёқтирмаслигимни биласанми? Уларни кўрсам ҳафсалам пир бўлиб кетади. Ахир, аёл зоти, худонинг иродаси бўйича, ҳаётимизни безаши, бизга ҳузур бахш этиши керакми? Керак. Шу гапни маликан дилозоримга ҳеч уқтиролмадим-уқтиролмадим-да, деворга айтдинг нима-ю, унга айтдинг нима? Эшитгиси келмайди. «Нима, мен сенга қўғирчоқмидим, мен бу дунёга беагани эмас, яшагани келганман, энди эркак-хотиннинг ҳуқуқи бир...» дейди-я. Шундан кейин унга гапириб бўладими. Э, менга унинг ҳақ-ҳуқуқи керакмас, мен чиройли яшашни истайман! Гўзал, чиройли ҳаёт нималигини биласанми ўзи?..»

Бўрон уни тингларкан, ўз хаёллари билан банд эди.

«Отам раҳматли ҳам хотинга ёлчиган эмас,— деб гапида давом этди маст Галлям.— Ҳа, гапимга ишонавер! Бечора ўлими олдидан менга: «Ҳушёр бўл, ёмонига учраб қолмагин! Хотин зотининг ичида тузуги, арзийдигани кам бўлади...» Шу гапни айтди-ю, жон берди бечора. Бошқа васият қилмади, ўзиям жуда қашшоқ эди. Ҳа, шўр пешана эканман, хотиннинг ҳам бемазасига учрадим. Отам раҳматли билиб айтган экан...»

Бўрон жавдари ноннинг юмшоқ жойидан кичкина қайиқча, худди полкдагидай қайиқча ясаб ўтирарди: қайиқчанинг пуштаги узун бўлиб, қуйруқ томони кенг эди...

Галлям Бўрондан гапига қулоқ солмагани учун хафа бўлиб ўрнидан турди-да, кетаётиб йўл-йўлакай узиб олди: «Сен яхши иш этагини тутувдинг, ақлли, бамаъни одам билан ишлаётгандинг, лекин шуларни қадрига етмадинг. Кўриб турибман, нима исташингни ўзинг ҳам билмайсан!»

Ҳа, темирчи ҳақ гапни гапирган эди. Дарҳақиқат. Бўрон бундан кейин нима қилишини аниқ тасаввур этолмасди.

...Отаси бир кўзини очиб, қуёшга қаради-да, кейин бошқа томонига ўгирилиб, яна хуррак ота бошлади.

Қуёш аста-секин уфққа ёнбошлаб борарди.

Комиланинг ашуласи тиниб, кўлнинг нариги томонидан кимнингдир чалғи чархлаётгани эшитилди, гўё кимдир қошиқ билан бўш кастрюльканинг тагини қиртишлаётгандек бўларди. Тушки дам олиш вақти тугади. Бўрон чалғисини чархлаб бўлди-да, иккинчисини қўлга олди. Шу пайт Зокир уйғониб қолди.

— Онанг келмадимми?

— Ҳозирча йўқ.

Чол кўлга бориб, юзини ювиб келди.

Пичан ўрими одатдаги меҳнат эмас. Бу спорт, спорт бўлгандаям, киши берилиб, завқ билан бажарадиган спорт. Илгарилари Бўрон билан унинг эпчил отаси ҳақида: «Зокир ўгли билан пичанни уч кунда ўриб бўлишди-я. Ўт жудаям қалин эди»,— дейишарди.

Одам меҳнатига қараб қадрланади.

— Бошладикми, ўғлим?

— Ҳа, бошласак ҳам бўлади.

— Туш кўрибман...

— Бўриларними?

Ота ўғлининг сўзидаги бу пичингни яхши тушунмади.

— Нимага йўйишга ҳайронман? Идорага уч бўри ёпирилиб қирганмиш. Ҳа, уларни тушимда жуда аниқ кўрдим. Тишларини иржайтиб, кўзларини чақчайтириб турганмиш...

Бир вақтлар Зокирга бўрилар ёпирилганди. Ҳа, бунга анча бўлганди. Ушанда у ё шаҳардан келаётганди, ёки ўрмонга ўтин олиб келгани кетаётганди. У учқур отида йиртқичлардан зўрға қутулиб қолганди. Шу-шу чолнинг тушига бўрилар кирадиган бўлиб қолган, у кўпинча чўчиб уйғонарди.

Зокир чалғини бир меъёردа силкитиб пичан ўра бошлади. Ўғли отасининг чап томонида, сал орқада борарди. Сўлим, қалин ўт шир-шир қирқилиб ерга тушарди. Чалғида худди ёш томчиларидай томчилар қоларди.

У ёқда, кўлнинг нариги томонида ҳам пичан ўра бошлашди. Эркак олдинда, аёл эса ёнма-ён, лекин сал орқада борарди.

Ота-бола, эр-хотин қош қорайгунча ёнма-ён ишлашди, лекин бирон марта гаплашишмади, бир-бирларига муздек айрон тутишмади.

Комила билан Ҳамид ўзларини Бўронни кўрмаётганликка солишади. Бирдан йигитнинг хаёлига бир фикр келди: у ашула айтса, улар эшитишга мажбур бўлишади.

Бўрон шўх, ҳазил ашула бошлаб юборди:

Кеча менинг аргумоғим,¹
Аргумоғим ва тойчоғим
Улоқибди билмам қаён,
Билган борми, айланг баён.

¹.Шеърларни Асқар Қосимов таржима қилган.

Излай-излай толдим, охир.
Оёғимдан қолдим, охир.
Тун келди йўқ дарак менга.
Ахтармоқлик керак менга.

Уроқчилар ўгирилиб қарашди, хотин-халажлар рў-молларини силкитишди, эркаклар, барака топ, дегандек кулимсираб қўйишди. Гўё ўтзорга байрам нафаси келгандай бўлди. Чалғилар тез-тез ялтирай бошлади, иш ҳам анча жадаллашди.

Эй, дулдулим қаёқдасан?
Эй, дулдулим қаёқдасан?
Қаёқдасан?
Гунча-гулим қаёқдасан?
Эй, дулдулим қаёқдасан?
Қаёқдасан, қаёқдасан, қаёқдасан?

Хатто отаси ҳам ортиқ чидаёлмай ўгирилди-да, ўғлини мақтаб қўйди:

— Ҳа, ашулани жуда вақтида бошладинг!

Сўфитўрғай кўкда парвоз қилар, оёқ остида кўкатлар ёқимли шитирларди. Юрак эса берилиб, дард билан куйларди:

Тоғу дала оша келим,
Дарёдайин тоша келдим.
Тилда оҳим, дилда доғим,
Йўқ-ку тойча, аргумоғим.

Писанд эмас менга ҳарна;
Тоғ бошидан эрир қорлар.
Излаб топгум қолмагай на
Қамишзору майсазорлар.

Бўрон ашуланинг нақоратини тугатишга улгуролмай ҳам қолди: бирдан кўлнинг нариги томонида Комила ҳам ашула бошлади. У Бўронга жўр бўлмай, яна ўзининг мунгли ашуласини айтарди:

Ёр кетди Ашказара водийси сари
Мўйнали махлуқни ов қилмоқ учун.
Ҳей, Ашказара водийси сари.
Ов қилмоқ учун.

Комиланинг овози зўрайиб, тобора баланд жарангларди. Бўрон қизга жавоб қилолмади, таслим бўлди. Комиланинг ашуласи уникидан яхши эди. Ашулада аёл зоти-га тенг келиб бўлмайд.

Ҳалок бўлди жўнаб овга
Еш бошимдан қолдим якка.
Ҳей, бир ўзим
Қолдим якка.

Пичан ҳамон шитирлаб оёқ тагига тўшаларди. Қуёш нури, ёз шамоли уни тезроқ селгитсин, деб чалғи ўтни юпқа қилиб тўшарди.

Ногаҳон оёқ тагида пир этиб қуш кўтарилди.

— Эҳтиёт бўл, қуш уяси бор экан,— огоҳлантирди чол.

— Кўряпман,— жавоб қилди ўғли.

Шу пайт у ёқда, кўлнинг нариги томонида ҳам ашула тинди. Ашула худди яраланган қуш носасидай бирдан узилди.

Ота-бола шартта қўшнилари ўтзори томонга қарашди. Чалғи ҳавода ялт этиб кўринди-да, Комила боши тепасида бир айланиб, ерга тушди. Ҳамид ашулани шу тариқа бўлган эди. Бўрон ранги оқариб, кўл томонга бир қадам юрди. Зокир ўғлининг вазоҳатини, мақсадини дарров пайқади-да, унга ташланиб, қўлидан маҳкам ушлади.

— Борма! Уришсанглар, икковинглардан бирортанглар нобуд бўласизлар. Ўзингни бос, шайтонга ҳай бер!

Бўрон отасининг бармоқларини ажрата олмади. Чол ҳамон куйиб-пишиб шивирларди:

— Ҳамид уни урмайди, шунчаки пўписа қилган. Эсингда бўлсин, эр ҳеч қачон хотинини ўладиган қилиб урмайди.

Комила билан Ҳамид ҳамманинг уларга қараб турганини сезишди шекилли. Ҳамид гўё ҳеч гап бўлмагандай чалғисини бир меъёрда силкита бошлади, Комила эса чалғисини унинг оёғи тагига ташлади-да, кетиб қолди. Уч эркак — биттаси нариги соҳилда, иккитаси, Бўрон билан Зокир бу соҳилда Комила дарахтлар орасига кириб ғойиб бўлгунча орқасидан қараб қолишди.

2

Бўрон овқатланиб бўлди-да, қўлига юпқа китобча олди. У армиядан қайтганидан буён қўлига биринчи бор китоб олиши эди. Э, китоб ўқишга вақт қаёқда!

Китоб юпқагина, муқовасиз эди. Унинг Қорасойга қандай келиб қолгани маълум эмасди. Наҳотки Зифа тушунтиргандек, райком комсомол комитети «Комсомоллар-

нинг маданий савиясини ошириш учун» шу китобчани тавсия қилган бўлса? Зифа Бўронга сўнги вақтларда айниқса астойдил ҳомийлик қила бошлаган эди.

— Қани, кўрайлик-чи, комсомол ячейкаси бюро аъзоси бизга нимадан таълим бермоқчи экан...

Бегона юртда уч тарақчи яшаган экан. Қандайдир шум кирчи аёл улардан биттасининг бошини айлантириб тегиб олмоқчи бўлибди...

— Шум аёл экан, бошлаб тузоқ қўйганини қаранг-а!— Бўрон китобчанинг биринчи саҳифаларини ўқиб чиқиб, мийиғида кулиб қўйди.

Лекин қўшни хонадаги гап-сўзлар фикрини бир жойга тўплашга халақит берарди. Ҳадича хола «бирпасга» кириб, кечгача ўтириб қолди.

— Жудаям озода, қўл-оёғи чаққон қиз, ҳусни ҳам жойида...

«Кимни мақтаяптийкин?»— қизиқди Бўрон.

— Магирани келин қилсанг бўлмайдимми?— тинмай жаврарди Ҳадича.— Отаси кимлигини ҳам унутмагин-да. Ясави сепини ҳам яхшилаб беради, раис қизи учун ҳеч нимани аямайди.

«Э,— кулимсиради Бўрон,— менинг ғамимни ейишаётган экан-у». Унаштирувчилар уйга серқатнов бўлиб қолди. Лекин улар энди ҳеч ким унга Комилани қайтариб беролмаслигини тушунмишмайди. Ҳа, энг уддабурон, устаси фаранг қудалар ҳам бу ишни эплбмайдилар...

Китобда тасвирланган кирчи аёл уч жазманни шаҳар чеккасига олиб чиқибди-да, уйига ким биринчи бўлиб чопиб бориш шарти қўйибди. «Вой, шайтон-ей, бечораларни лақиллатиб нима қилади! Наҳотки, у ўша тарақчилардан биронтасини тузоғига илинтира олса?»

Бу орада Ҳадича бошқа бир қиздан гап очди.

— Хўш, Бибиқамални қаери кам?— дерди у лабилабига тегмай.— Сулувадқина, меҳнатсевар. Бир айби ўқимаганими? Э, ҳамма бало шу ўқиганлардан чиқади. Улар ўлгудай инжиқ, тантиқ бўлишади. Ҳа, гапимга ишонавер... Ана, Давлат шаҳарлик қизга уйланиб, бўладиганича бўлди-ю! Бечорани не кўйларга солмади, бунақасидан фақат ажралиб қутуласан. Келин деган ювош, қўл-оёғи чаққон, мўмин-қобил бўлиши керак. Бунинг учун мактабни битириши шарт эмас.

Бўрон:

«Бу кампир овулдаги ҳамма қизларни бирма-бир ай-

тиб чиқмагунча егани ичига тушмайди»,— дея бош чайқаб қўйди...

Китобда тўрт кўнгил қисмати ҳақида ҳикоя қилинади. Воқеалар ечимига бориб қолганди. Бўрон қулоқларини беркитиб, бутун вужуди билан китобга берилди.

Жазманлардан энг тадбиркори, энг ёши севги можаросида ғолиб чиқди. Қолган иккитасига бахт кулиб боқмади, улар бахтсиз севги қурбони бўлишди — биттаси ўзини осди, иккинчиси ақлдан озиб жинни бўлди.

«Севгида энг кўп севган одам эмас, балки энг уста, энг абжир одам ғолиб чиқади». Китобда шундай дейилган, Бўрон ҳам худди шу аҳволга тушди.

Лекин у шу заҳоти ўзига ўзи эътироз билдирди: «Йўқ, Комила бутунлай бошқача!» У пичан ўримини, ўша кечани эслади, Комиланинг боши тепасида ялт этган чалғини, Комила Ҳамиднинг олдидан қандай кетганини яна бир бор эслади.

Онаси гапириб берди, ўша воқеадан кейин Комила эрини уйига қўймабди. «Ахир, бу ақлга сиғмайдиган иш-ку!»— деб овулдагилар Комилани қоралашди. Айтишларича Ҳамид жаҳл қилиб, қаёққадир кетиб қолибди. Эҳтимол, яна ўша леспромхозга кетгандир...

«Наҳотки райком комсомол шу китобни тавсия қилган бўлса?— деб ўйлади Бўрон, китобни жавонга қўяркан.— Ё буни Зифанинг ўзи танлаб олдимикин?»

Зокир уйига ихраб-сиҳраб, ҳориб-чарчаб қайтди. Кўчаданоқ қичқирди:

— Танхилу, ейдиган ниманг бор, обкел! Мажлисга кеч қоляпман.

У одатдагидай калишини даҳлизда ечди-да, ичкарига пайпоқда кирди. Зокир ўғлини кўриб, деди:

— Шоймуротинг бир инженерни бошлаб келиб, бошимизга ғалва орттирди. Чўрткесар, айтганини қиладиган одамга ўхшайди. Бизлардан нима талаб қиляпти дегин? Ер берармишимиз. Олиб бўпти! Ҳа, Ясави икковимиз келишиб қўйдик, сира ҳам бўш келмаймиз!

Бўрон ўзича ўйлади: «Шоймурот геологлардан қайси бирини бошлаб келдийкин, Великорецқийними ё Ҳамзиними?»

— Инженерни кўриниши қандай?

Чол оғзига угра ошни тўлдирган кўйи қўл силтади:

— Сенга қандай тушунтирсам экан? Ўзинг кўриб кела қолгин. Нега уйда қамалиб ўтирибсан? Эркак одам жангу

жадаллар ичида юриши керак. Агар билсанг, мен умримда биронта ҳам йиғиндан қолмаганман!

Бўрон мажлис борлигига хурсанд бўлди. Қуда хотиннинг тилёғламалик билан айтган телва-тескари гапларини эшитгандан кўра, боши оққан томонга кетгани маъқул. Нега энди онаси уни бирдан уйлантирадиган бўлиб қолди...

У клубга туртиниб-суртиниб, аранг кириб олди. Стол атрофида Ясави билан Кабир ўртасида ўша бегона одам ўтирарди. Кўриниши ўттизлардан ошмаган. Сочи оқ сариқ, бароқ қош. Бўрон баҳорда дарёдан ўтишда уни кўрмаган эди.

Бўрон бир бурчакда тумшайиб ўтирган Шоймуротни кўриб, унинг олдида борди.

— Соғлиқларингиз қалай, Шоймурот бобо?

Чол бош ирғади:

— Соғ бўлмасам, шу ерда, дўзахда ўтирармидим? Афтидан, чол ўз ҳамқишлоқларидан хафа эди.

— Хўш, у ёқда ишлар қандай кетяпти?

— Мана, инженерни обкелдим, ёмон қилмадим шекилли обкелиб.

Ҳар томондан норози овозлар эшитиларди:

— Ясави, намунча чўзасан? Шартта ҳал қилиш керак!

— Ҳа, менга қолса бирпасда ҳал қилардим,— жавоб қилди Ясави.— Бошладик...

Давлат ўтирган жойидан савол ташлади:

— У кўп ер сўраяптими?

— Юз десятинача, балки икки юз десятинадир.

— Иштаҳалари жойида-ю,— деди кимдир ва болахонадор қилиб сўқинди.

— Ўртоқлар, бемаъни гаплар бўлмасин, тартиб сақланглар,— деди Кабир қалам билан графинни ураркан.

«Ясави билан ёнма-ён ўтирганидан, ҳойнаҳой, фахрланса керак»,— ўйлади Бўрон. Мажлисларда раис Кабирни доимо ёнида олиб ўтиради: ҳа, кўзи пишаверсин, катталардан сабоқ олсин, раҳбарлик сирларини ўрганаверсин, деб ўйласа керак-да.

— Менга сўз беринглар,— деди Галлям ва одамларни ёриб ўтиб, минбар томон юрди.— Яқинда хотинимни идорага бошлаб келувдим, тили заҳарлигидан шикоят қилмоқчи эдим. Ясави бўлса, ҳеч нимадан ҳеч нима йўқ, у ёқ-бу ёғини суриштирмай, дўқ-пўписа қилса бўладими.

Сен, қулоқларни гапини қиялсан, дейди-я. Ахир, мен нима депман? Буқам борлигини ўзинглар биласизлар...

Залда ғовур-ғувур бошланди:

— Яна ўша эски дардини бошлади!

— Нега энди одамга гапиргани қўймайсизлар?— деди темирчи қони қайнаб.— Бўлмаса, бизни бу ерга нега чақирдинглар?

Кабир яна графинни жаранглатди.

Ясави жаҳл билан ўрнидан турди.

— Менга қара, Галлям, яхшиликча бу ердан чиқиб кет!

Ҳаммаси шундан бошланди. Қорасойликлар шовқинсурон кўтаришди. Ясави яна бир бор ўрнидан туриб қичқиришга мажбур бўлди:

— Давом эттирамизми ё йўқми?

Ғала-ғовур сал босилганидан кейин Давлатнинг овози эшитилди:

— Инженерни эшитиб кўриш керак. Ахир, ҳеч нимани билмасдан туриб, нима ҳал қила оламиз! Қани, кўрайликчи, унга ер нимага керак экан?

3

Белов ер туфайли шунча гап-сўз, тўс-тўполон бўлади деб сира ўйламаган эди. У шу вақтгача ерни ҳеч қачон конкрет, кўриб-билиб турадиган бир бойлик сифатида ҳис этмаган эди. Унинг учун, шаҳарда ўсиб катта бўлган одам учун ер дарахт экадиган, тротуар ётқизиладиган ёки стадион қуриладиган саҳндан бўлак нарса эмасди. У қаердадир, шаҳар ташқарисида одамларнинг карам ва картошка экишини, ердан дон олишларини биларди албатта. Лекин у ўзича, ер ҳам худди ҳаво сингари битта одамни эмас, кўпчиликни мулки деб ўйларди. Хўш, ҳавони тақсимлаш кимнинг ҳам хаёлига келарди? У битта-яримтанинг шу ерни деб нефть излашга қарши чиқишини ҳечам тасаввур этолмасди.

Бир оз шошмадиммикин, дея шубҳага ҳам борди. Лекин ўзига ўзи тасалли берди: сейсмологлар баъзи бир изоҳлар билан (иложинг қанча, геологик жиҳатдан жуда мураккаб область экан) унинг нефтни Оқдарё атрофларида қидириш керак деган тахминларини исботлашди-ку. Ҳар ҳолда, нефтнинг Великорецкий палатка қурган ерда эмас,

бу ерда топилиши эҳтимоли кўпроқ. Белов уларнинг қўлаб-қувватлашидан кўнгли тўқ бўлиб, ишни жуда қизитиб юборди. У асбоб-ускуналар талаб қилди, мана энди ўжар қорасойликларнинг еридан бир қисмини тортиб олмоқчи.

Белов колхоз раисидан қатъий рад жавоби олгач, умумий мажлис чақиришни талаб қилди. Раис келгусидаги разведка ишларининг қўламини тушунмаслиги, кўп қатори хато қилиши мумкин, лекин халқ ҳеч қачон янгилишмайди, ўз нефтига эга бўлиш нималигини тушунади...

Мана энди Белов халқ билан юзма-юз келди, у кўпчиликнинг ақлига, виждонига қулоқ солмоқчи. У деҳқонларнинг қаҳрли юзини кўриб турибди. Гарчи Белов тил билмаса ҳам лекин мажлис аҳлининг кайфиятини тушуняпти. Одамлар жуда ҳаяжонда, гўё ҳозир гап ер ҳақида эмас, ҳаёт-мамот ҳақида бораётгандай эди...

Белов ҳозир ўзини қўлларини пахса қилиб, бермаймиз, деб бақириб-чақираётган одамлар ўрнига қўйиб кўришга уринди.

«Балки сен деҳқоннинг энг асосий ҳақ-ҳуқуқига — ерга эгалик ҳуқуқига кўз олайтираётгандирсан? Уларнинг ота-боболари мана шу ерни деб Пугачёвга қўшилишган-да. Улар мана шу ерни деб Ленин орқасидан боришмаганмиди?.. Мен бўлсам, бегона бир одам, табиатнинг ўзи инъом этган, Совет ҳукумати берган ерни улардан тортиб олмоқчи бўлиб ўтирибман-а... бу ерларга озмунча қон ва тер тўкилганми... Ўрнимдан туриб, ўртоқлар, Қорасой далалари, яйловлари менга, Беловга керак эмас, лекин улар сизларга, бутун Бошқирдистонга, бутун Россияга яна ҳам кўп хизмат қилади, десаммикин?»

Наҳотки, бу гаплар юрагингизни тўлқинлантирмаса? Наҳотки, сиздаги табиий ақл тилга кирмаса, бу ишга давлат кўзи билан қарамасанглар?»

У агар нефть топгудай бўлса, нималар бўлишини тасаввур қилиб кўришга уринди. Бу, қорасойликлар тақдирига, уларнинг эртанги ҳаётига қандай таъсир қиларкин?

Жавоб битта эди: овул хонавайрон бўлади. Нефть вишкалари орасига экин экишга ҳеч ким рози бўлмайди... У деҳқонларнинг нега бунчалик ташвиш тортаётганларининг асл сабабини тушунгандай бўлди.

— Бу одам нималар деяпти? — сўради Белов Кабирдан. Кабир таржима қилиб берди:

— Бизни алдаш осонмас, деяпти. Инженер бизга, ўз

лампа мойларинг, қорасой лампа мойи бўлади деб ваъда қиляпти, лекин у шуни билиб қўйсинки, биз лампа мойдан ҳеч қачон қийналмаганмиз... Лампа мойни шу атрофдаги энг яқин шаҳардан истаган вақтда олиб келиш мумкин.

Ҳар бир нотикнинг сўзидан кейин мажлисда ўтирганлар бараварига:

— Бирмайбиз!¹— деб бақришарди.

— Туктагиъ, ипташтар!²— деб қичқирарди Кабир.

Булар Белов эслаб қолган, бир умрга эслаб қолган дастлабки бошқирд сўзлари эди.

Кабир дарғазаб бўлиб, хириллаган овозда алланималар деб қичқираётган яна бир деҳқоннинг гапини таржима қилиб берди. Ғала-ғовур тобора кучаярди.

Яна залда: «Бирмайбиз!»— деган қийқириқ янгради.

Мажлисда аёллар кам эди. Белов ёш қизга қараб-қараб қўяр, унга ўзича Кармен деб от қўйганди. Қорачадан келган бу чиройли қизча чамаси мажлис фикрига қўшилмаётгандай эди.

«Битта Кармен ёнимни оляптими?»— Белов кулимсираб қўйди.

Белов деҳқонларни зимдан кузатарди. Мажлисда иштирок этаётганларнинг ичида хотиржам ўтирганлари деярли йўқ эди. Баъзи-баъзи бошлар устида муштлар ўйнардди. Нотиқ кучаниб гапирганидан қон томирлари кўкариб кетарди. Мажлис раиси Кабир гўё Белов билан ёнма-ён ўтирганидан, ҳамма Беловга қарши гапираётгандай кўзларини нотикдан олиб қочарди.

— Бу қиз нималар деяпти?

Кабир нотикқа халақит бермаслик учун шивирлаб гапирди:

— Бу Зифа. Сизга ер бериш керак, деяпти. Лекин, мана кўрасиз, уни ҳеч ким қўллаб-қувватламайди.

Қиз гапини тугатишига қўйишмади, саккизтача одам ўрниларидан туришиб, сўз берилишини талаб қилишди. Улар бир-бирларининг сўзини бўлиб, бақриб-чақришар, бошқаларнинг қийқириқларини босиб кетишарди.

— Улар нима дейишяпти?

Кабир уларнинг сўзини шунчаки, наридан-бери таржима қилди:

¹ Бермаймиз!

² Тинчланинг, ўртоқлар!

— Бу қиз ер учун курашмаган, агар жуда хоҳласа, ўзининг томорқасини бера қолсин, дейишяпти... Улар яна...

Белов сабри чидамай, унинг сўзини бўлди:

— Ҳа, бўлди, ҳаммаси тушунарли.

Бирдан ҳамма жимиб қолди, йигитлардан биттаси бундан фойдаланиб, русчалаб қичқирди:

— Ер берилсин!

Яна ғала-ғовур кўтарилди, тагин бақира бошлашди:

— Бермаймиз!

Белов ўзича ўйлади: «Бўш келмайман, олмасдан қўймайман. Улсам ўламанки, лекин вишка ўрнатмасдан кетмайман!»

У бу жангга бир ўзи кирганидан афсусланди. Деҳқонлар билан гаплашолмаслигини, уларнинг психологиясини билмаслигини тушунди. Аввалига Уфага бориб келиши, лоақал райком партия ёки райижрокомдан ёрдам сўраши керак эди.

Лекин у ўз сўзидан қайтишга, чекинишга ўрганмаган. «Агар керак бўлса ўнта, йигирмата мажлис ўтказаман, лекин бари бир айтганимни қиламан».

Стол атрофида икки қайсар одам ўтирарди. Уларнинг кучи тенг эмасди. Ясавини бутун овул қўллаб-қувватлайди. Артёмни-чи... У ўзига тарафдор топиш ниятида яна одамларнинг юзига умид билан тикилди.

Белов президиум томон келаётган Шоймуротни ҳаммадан бурун пайқади. Чол, афтидан, Артёмга бир нима демоқчи. «Ҳа, майли, чолниям эшитиб кўрайлик-чи»,— деб ўйлади ўзича Белов. У шу ернинг одами, дурустроқ маслаҳат берар.

Лекин чол Артёмнинг олдига келмади, минбарга кўтарилмасдан, сахна олдида тўхтади-да, ҳамқишлоқларига ўғирилди. Мажлис аҳли ҳушёр тортди. Шоймурот мажлисларда ҳеч қачон гапирмасди.

— Кейинги вақтларда кексаларнинг гапига қулоқ солмайдиган бўлиб қолишган,— деди у паст овозда.— Ҳозир бақироқларнинг, овозига зўр берадиганларнинг қўли баланд. Агар, биз мана шу йўлдан борадиган бўлсак, қорасойликларга эшакни бош қилиб қўйиш керак. Унга ҳеч биринг бас келолмайсан!

Кабир Шоймуротнинг гапини ҳафсала билан таржима қилди. Артём бунчалик ёрдамни сира кутмаганди. Чол мажлисдагиларни жим ўтиришга мажбур қилди.

— Бизнинг замонларда: худо битта-яримтани жазо-ламоқчи бўлса, уни ақлидан, эс-ҳушидан маҳрум қилади, дейишгучийди. Ҳозир сизлар кўп нарсани кўрмаяписизлар, довдираб қолдинглар. Ерли-сувли бўлганларингдан севинчинглар ичингларга сиғмайди, ҳалиям ўша шодликдан маст бўлиб юрибсизлар. Ҳа, сизларни тушунаман. Лекин катта ишларни бунақа кайфият билан ҳал қилиб бўлмайди. Яхшилаб, ақлни ишга солиб ўйлаб кўринглар. Сизлар ўз бахтингизга, болаларингизнинг бахтига тўғаноқ бўлмаётганмикинсизлар? Катталар баъзида шундай гуноҳ ишлар қиладики, уларни келажак авлод ҳечам кечирмайди. Яна бир нарсани айтиб қўяй: сизлар инженер билан худди чет мамлакат кишиси билан гаплашгандай гаплашяписизлар. Ҳолбуки у сизларга, қорасойликларга, ҳаммангиздан кўп, ҳатто Ясавидан ҳам ортиқ ғамхўрлик қиляпти!

Ясави бу олишувда енгилишини тушунди. Чолнинг гапини бўлишга ҳеч ким журъат этолмади. Ясави кекса Шоймуротнинг гаплари одамларда бошқачароқ таассурот қолдирмасин, деб уни бир оз жиловламоқчи бўлди:

— Дўстим Шоймурот, агар гапинг тугаган бўлса, мен сенга бир нарсани айтиб қўймоқчиман: сен еримизни ҳеч қачон севган эмассан!

Шоймуротнинг жаҳли чиқмади. У раис томонга ўгирилди-да, хотиржам жавоб берди:

— Ерни фақат ҳайдаган одам эмас, бошқалар ҳам яхши кўради, ардоқлайди. Мен ерни чўкич билан ағдарганман. Ҳеч бирингиз ер қаърига менчалик чуқур тушмагансиз. Ер мен учун фақат бойлик, еб-ичиш манбаи эмас, буни чўчкаям тушунади, ер менга ўртоқ ва дўст.

Ясавининг жаҳли чиқа бошлади:

— Узинг эгалик қилмаган нарсани бошқаларга бўлиб беролмайсан!

Шоймурот унинг кўзларига тик боқди:

— Бир эслагин-а, Қорасой ерлари учун икковимиз ёнма-ён туриб жанг қилганмиз. Агар янглишмасам, сен «максим» ёнида иккинчи номер эдинг, мен биринчи номер эдим. Қизил Жар остида бирга қон тўққанмиз. Агар эсингдан чиққан бўлса, эсинга солиб...

Яна аҳтиросли олишувлар бошланди. Чол одамларнинг

қақр-ғазабли овозлари остида ўз жойига, мажлис бошлангандаёқ ўтирган ўрнига бориб ўтирди.

Ҳадемай тонг ёришади. Артём соатига қаради. Мажлис бошланганига олти соат бўлибди... Соат мили тинимсиз чопгани-чопган. Кутилмаганда саҳнага хўппа семиз, ёши ўтиб қолган бўлсаям, истараси иссиқ бир аёл кўтарилди. Белов қизиқсиниб ундан кўзини узмасди. Қизиқ, у нима деркин-а?

Аёл Беловнинг қаршисида тўхтади-да, алланималар деб бақириб, икки қўлини унга чўзди, муштларида бошоқлар кўринди.

— У нимани сўраяпти?

Кабир истеҳзоли кулгисини яширолмай, одатдагидан баландроқ овозда таржима қила бошлади:

— Сен унга қайси қўлида арпа, қайси қўлида буғдойлигини кўрсатиб берар экансан.

Зал сув сепгандай жимжит, ҳамманинг кўзи саҳнада, Белов энг масъулиятли дақиқа бошланганини тушуниб турарди. Эҳтимол ишнинг муваффақияти ҳозир унинг жавобига боғлиқ бўлиб қолгандир. Лекин у буғдой билан арпанинг фарқига бормади, ажратиб беролмади. Аёл кулиб юборди. Белов залга қаради: ҳамма қотиб-қотиб куларди.

Лекин синов ҳали тугамаганди. Ясави ўрнидан турди. Артём унинг бақувват қоматига ҳавас билан қараб қўйди. Овозини айтмайсанми! Бунақа овоз билан бутун дивизия олдида гапирсанг ҳам уялмайсан киши. Бу овозни ўн минг киши тинглаши мумкин.

— У нима деяпти?

— У масалани овозга қўйяпти. Қадимдан ота-боболаримизнинг мулки бўлиб келган далаю ўтзорларимизни тортиб олишга кимнинг ҳадди сиғади, деб сўраяпти.

Артём, Кармен қўлини дадил кўтаришига ишонарди. Ҳа, ўйлагани тўғри чиқди. Кармендан кейин ёнида ўтирган уч қиз қўл кўтаришди. Шоймурот, Белов тарафдорларининг бешинчиси эди. Чолнинг гапини яна икки йигит маъқуллади. Жуда кам-да! Лекин булар кўпчиликнинг иродасига, хоҳишига қарши боришга қўрқмаган довюрак одамлар эди. Уларга суянса бўлади.

— Ким қарши?

Артёмнинг кўз олдида юзлаб қўллар кўтарилди. Деҳқонларнинг қўли баланд келди, улар тантана қилишмоқда эди.

Ясавининг овози мажлис говур-ғувурига кўмилиб кетди.

— Биз ютдик!— деб қичқирди шарди колхозчилар.

— Тўғри!

— Тоққа чиқиб кетишсин, у ёқда ер кўп!

— Жим бўлинглар!— бақирди Ясави.— Ҳали гап тамом бўлгани йўқ. У биздан одам талаб қиляпти. Экспедицияда ишлаш учун одам керак, деяпти.

— Берилмасин!

— Йўқ дейиш керак!

Ясави олдинга чиқиб сўради:

— Орангизда экспедицияда ишлашни хоҳловчилар борми?

Ҳеч кимдан садо чиқмади.

Бўрон ўзича ўйлади: «Инженер бу курашда енгилди. Наҳотки шуни тушунмаса? У энди чекиниши керак. У ҳозир ҳойнаҳой ўрнидан туриб, чиқиб кетади. Ҳа, шундай қилса тўғри бўлади: у бу ерда бегона одам. Бу ёш инженер чидаган нарсага бошқа ҳеч ким чидаёлмас эди». Бўроннинг ўзи ҳам чидаёлмас керак.

Ясави иккинчи бор сўради:

— Сизлардан сўраяпман: она қишлоғини ташлаб кетишни истаганлар борми?

Ясави ўз ҳамқишлоқлари билан фахрланар эди, ҳа, фахрланса арзийди-да. Ҳаммаси унга эргашди-я... Ахир, ерсиз, одамларсиз колхоз колхоз бўладими? Кучларни тарқатиш керак эмас, аксинча, бир жойга тўплаш керак.

Бирдан Бўроннинг миёсига бир фикр келиб қолди: геологлар билан кетсамикин? Балки орзуси ўша ерда ушалар? Лекин ҳамма қорасойликларга қарата: «Мен сизларга қаршиман!»— дейиш оғир-да. Кутиб туриш керак, қани, бошқалар нима деркин. Ясави Беловга ўгирилди:

— Кўрдингми, хоҳловчилар йўқ!

Бўрон ўтирган жойидан қичқирди:

— Бор!

Ҳамма у томонга ўгирилди, ҳайратомиз, нафратомиз овозлар эшитилди.

Ясави қичқирди:

— Бўрон, олдинга чиқ. Ҳа, чиқавер, уялма, ҳамқишлоқларингни кўзига қара. Тушунтириб бер, Қорасойда сенга нима етишмайди? Сени темирчи қилишди. Сенга

машина ваъда қилгандим, машина бераман ҳам. Хўш, сенга яна нима етмайди?

Бўроннинг дами ичига тушиб кетди, лекин кутилмаганда Ҳамид унинг жонига ора кирди:

— Кетаман деган одамнинг нима қиласизлар йўлини тўсиб? Экспедицияга борадими ё бошқа ёққа кетадими, билганини қилсин... Ўзингларга маълум, леспромхозда анча-мунча пул ишладим. Мана улар, чўнтагимда. Хоҳласам, яна кетаман. Хўш, ким мени йўлимни тўса олади? Ўзимга ўзим хўжайинман.

«Яна йўлида Ҳамид пайдо бўлди... Чидамабди-да, қайтиб келибди-да... Ахир, Комилани унутиб бўларканми?..»— деб ўйлади Бўрон ғамгин.

Бўрон ўрнидан туриб, кўчага чиқди. У ўзидан хафа эди. Хижолат бўларкан, ўйларди: «Ҳамиднинг мақтовини эшитиб ўтирибди-я». Бунинг иши доим шунақа, чаппасига кетгани-кетган. Хўш, нега энди на отамнинг уйига, на шовқин-суронли устахонага, на жонажон овулимга сиғмадим? Балки, Комила билан, бировнинг хотини билан ёнма-ён яшаёлмаганлиги учундир? Яхшиси, мана бу ўжар инженер билан кетгани маъқул. Лекин Бўрон унинг ҳақида ҳеч нима билмайди-ю. Шу одамни деб бутун Қорасойни юзига оёқ босяпти. Хўш, бу одам шунга арзийди деб ким кафил бўла олади?

Шоймурот Бўронни қидириб топди, чолнинг орқасидан инженер кулимсираб келарди. Ҳозир у кулиши эмас, йиғлаши керак. Ҳозир куладиган пайт эмас.

— Мана, сизларга ишга ёлландим,— деди Бўрон қўполроқ қилиб.— Ишни нимадан бошлашим керак?

— Менимча эрталабки нонуштадан,— деди Белов.— Кеча эрталабдан буён туз тотганим йўқ, мана Шоймурот гувоҳ. Бизларнинг қорнимизни тўйдира оласанми?

— Тўйдирсак бўлади,— жавоб берди Бўрон, янги бошлиғига кўз қирини ташлаб.

ҲАММА ЙУЛЛАР ҚОРАСОЙГА ОЛИБ БОРАДИ

1

Гарчи Бошқирдистон республикасининг пойтахти Уфа шаҳри шундай кўз олдинда ястаниб ётгандай туюлса-да, лекин унга дарров кириб боролмайсан. Шаҳарни уч дарё — Оқ, Уфимка ва Дема дарёлари ҳалқадек ўраб

олган бўлиб, уни ташқи дунёдан ажратиб туради. Иван Грознийнинг қалъа учун жойни яқин йўлаб бўлмайдиган, ҳозир Уфа шаҳри жойлашган оҳақтошли тоғ бағридан танлагани бежиз эмас эди.

Тошқин пайтида олиб ташланган ёғоч кўприкларни ёз киришигача қайтадан қуриб улгуришмаган эди. Шунинг учун ҳам фақат паромда ўтиларди. Ҳозирча паром атиги бир марта қатнарди, соҳилда деҳқонларнинг юк ортилган юзлаб от-аравалари тўпланиб қоларди.

— Уч соатча турсак керак,— деди Бўрон елкасини қашиб, паром олдидаги турна қатор араваларга паришон қараркан.

Беловни кўнгли ғаш бўлди. Ахир ҳозир ҳар дақиқа ғанимат! Араваларни айланиб ўтаркан, деҳқонлардан жаҳли чиқарди. «Булар қаяққа шошилишади-я! Башанг кийинишган, хотин, бола-чақалари ҳам ёнларида, худди байрамга кетишаётгандай. Шуларни дастидан муҳим ишлари бор одамлар шаҳарга тушишолмайди».

Деҳқонлар отличларни синчковлик билан кузатиб қолишарди. Лекин Бўрон билан Белов соҳилга яқинлашганлари сари, улар истар-истамасгина йўл беришарди. Ниҳоят, тўхташга мажбур бўлишди.

— Ҳа, бу ёғи чатоқ бўлади-ю!— деди Белов, нариги баланд соҳилни кўздан кечираркан. У томонда улкан оқ бинолар, миноралар, мачитларнинг гумбазлари, пастбаланд кўримсиз уйлар аралаш-қуралаш бўлиб кўринарди.

«Завод трубалари камроқ! Туладагидан ҳам кам»,— деб ўйлади Белов. У яна ўзини бу ерга, Уфага келишга мажбур этган ғам-ташвишлари ҳақида ўй сура бошлади. Ҳа, халқ тўғри айтган экан: ёлғиз отнинг чанги чиқмас, чанги чиқса ҳам донғи чиқмас. Маҳаллий ҳукуматнинг ёрдამисиз Қорасойда бурғилаш идорасини ташкил қилолмайди. Ахир, бунинг учун ёғоч, йўл, одамлар керак, уларга бошпана, озиқ-овқат зарур. Ҳа, Уфасиз иши битмайди.

Шатакчи катер пишиллаганча, тутун бурқситиб паромни тортиб келди. Соҳилда турган оломон безовта бўла бошлади. Ҳа бўл, ҳа бўл қилишиб, олдинда турган аравани ағдариб юборишди, ҳаммалари бақириб-чақиришар, талашишар, сўқинишарди, баъзида муштлашиб кетишарди.

— Энди нима қилсак экан?— сўради Белов.

- Бўрон иккиланиб маслаҳат берди:
 — Таваккал қилиб қайиқда ўтсак-чи?
 — Отларни нима қиламиз?
 — Улар орқамиздан сузиб келади.
 — Чўкиб кетмайдими?
 — Э, ҳеч нима қилмайди!

Қайиқчи ўтказиб қўяман, деб уч сўм олди-да, Беловни ишонтирди:

— Ташвиш тортманглар, ўртоқлар, ҳаммангизни эсон-омон ўтказиб қўяман. Суягимиз шу иш билан қотган, қирқ йил бўлди-я. Менга ишонаверинглар...

Шаҳар йўловчиларни серчанг кўчалари билан кутиб олди, бу кўчаларга Екатерина замонасида тош ётқизилган бўлса керак. Илгарилари савдогарлар туришган икки қаватли уйлари билан Уфа бошқа кўпчилик вилоят шаҳарларига ўхшаб кетарди. Улар кўримсиз, оддийгина уйлар эди. Фақат шаҳар марказидаги уч-тўрт қаватли уйларгина архитектурасининг ўзига хослиги билан салпал ажралиб турарди.

Бошқирдистон Марказий Ижроия Комитетининг биниси кичкинагина, тинч ва тоза кўча юзида эди, область партия комитети ҳам шу бинога жойлашганди. Деразалари итальянча бу кўкиш бино атрофидаги уйлاردан шундай ажралиб турарди, у Арбатнинг тор кўчаларида кўп учрайдиган шинам, қулай, данғиллама уйлاردан бирини эслатарди.

Белов кийимининг чангини қоқди-да, катта бронза ҳалқадан ушлаб, эшикни шартта очди.

Обком секретарининг қабулхонасида ёш ёрдамчи Беловнинг нима иш билан келганини сўраб-суриштирди-да, уч кундан кейин келишни маслаҳат қилди.

— Бугун ишимиз бошимиздан ошиб ётибди: бюро бўлади,— тушунтирди у.— Эртага ўртоқ Олтинбоев командировкага кетяпти, индинга қайтиб келади.

— Бошқа битта-яримтаси билан гаплашиб кетишнинг иложи бўлмасмикин?

— Йўқ, иложи йўқ. Саноат, нефть билан Олтинбоевнинг ўзи шуғулланади.

— Обком секретарини бирпасга чақирса бўлмайдами?

— Йўқ, мумкин эмас!— деди ёрдамчи қатъий ва Беловга таъна аралаш қараб қўйди.

Битта йўли қолганди: Олтинбоевнинг бўшабини кутиб ўтириш керак.

Хонада ўн бештача одам ўтирарди: уларнинг орасида бошқирдлар ҳам, руслар ҳам, деҳқонлар ҳам, шаҳарликлар ҳам бор эди. Шуниси қизиқки, қабулхонада ўтирганларнинг сони камаймасди: биттаси кетса, бошқаси келарди.

Уч-тўрт киши шивирлашиб гаплашишар, бошқалар эса қўшни хонанинг эшигига тикилганларича жим ўтиришарди, бу хонага гоҳ архитекторларни, гоҳ қурувчиларни, гоҳ темирйўлчиларни дам-бадам чақриб туришарди. Баъзи бировлар бюро мажлисида узоқ қолиб кетишарди, айримлари саросимада қизариб-бўзариб бирпасда чиқиб қолишарди.

— Бюроям шунақа бўладими, ҳаммалари худди ҳаммомнинг иссиқхонасидан чиққандай қизариб чиқишяпти-я!— деди Белов асабий тўнғиллаб.— Бунақада соғ одамнинг касал бўлиши ҳам ҳеч гапмас.

Беловнинг ёнида ўтирган одам, «тўғри», дегандай бош ирғаб қўйди.

— Жуда тўғри айтдингиз. Мана, масалан, мени олайлик. Ижроқўмнинг кекса раисиман. Ҳамма иш ўз маромида кетаётганди, бирдан область газетасида менинг ҳақимда мақола босилса бўладими. Топган гапларини қаранг: «Ноқулай об-ҳавони баҳона қилишга йўл қўймаймиз!» Мана, навбатимни кутиб ўтирибман. Ҳеч нимадан ҳеч нима йўқ ҳайфсан олишим мумкин. Ахир, районимнинг бошқа районлардан кам жойи йўқ. Шу лаънати мақола умримни ярмини олиб кетди...

Ердамчи кекса ишчини бюро мажлиси кетаётган хонагача кузатиб қўйди-да, кейин Беловга шивирлади:

— Ихтирочи, унга йўл беришмаяпти. Ахир, мақсадига етди, ихтироси билан бюро шуғулланияпти.

Бурчакда бир гуруҳ семиз, йўғон одамлар ўтиришарди.

— Шаҳардан келишган. Улар ҳам саноат масаласида...

Ҳадемай кеч кирди, сўнгра қисқа ёз туни бошланди. Заранг дарахти барглари секин шитирлайди. Электр лампочкалари атрофида терак тўплари худди автомобиль чироклари нуридаги қор учқунларидай гужгон ўйнарди. Қаердадир паровоз қичқирди, сал ўтмай вагон ғилдирақларининг темир йўл кўприги устидан тақиллаб ўтаётгани эшитилди.

«Ахир, шу ҳам иш бўлдими — эртадан кечгача қабулхонада сарғайиб ўтирсанг-а!»— деб ўйлади Белов Олтинбоевдан жаҳли чиқиб.

Лекин бари бир у обком секретарини кўрмасдан кетмасликка аҳд қилди.

Бюро мажлиси кечаси соат тўртга бориб тугади, осмон гезара бошлаган эди. Бюро аъзолари гўё исташмагандай секин тарқала бошлашди. «Мажлисни яхши кўришади!»— Белов мийиғида кулиб қўйди.

Ҳозир унинг ҳаммадан жаҳли чиққан пайти эди.

Қотма, кўзойнакли киши дераза олдига, Белов ёнига тез-тез юриб келди.

— Кечирасан, азизим,— деди у қўлини узатаркан.— Иш, иш, ҳаммаси муҳим, тезда ҳал қилиниши керак бўлган ишлар. Шу ерда ўтириб турайлик, у ёқни тутун босиб кетди.

Белов Олтинбоевга қўлини узатди, лекин куни билан кўнглида йиғилиб қолган адоват ҳисси ўз кучини кўрсатди. «Ўзи нимжонгина-ю овози жуда баланд-а,— деб ўйлади у энаси қотиб.— Бу соддалик ҳам шунчаки хўжа кўрсинга, ўзини халқпарвар қилиб кўрсатмоқчи бўлади. Суҳбатдошига ҳадеб кўзини қисади, йўқ, мени бу йўл билан қўлга ололмайсан, доводиратиб бўпсан. Мен сўрагани эмас, талаб қилгани келдим».

— Ўртоқ обком секретари, олдингизга бир неча масала билан келганман.

Олтинбоев бош ирғаб қўйди-да, кейин бирдан кулимсираб сўради:

— Хўш, Ясавини кўндиролмадингми? Ҳа, жуда ўжар одам.

Белов секретарнинг кўз қисиб, қараб туришига бир оз сабр қилди-да, кейин сўзини хотиржам давом эттирди:

— Биринчи навбатда бурғилаш идораси қуришимиз керак. Бундан ташқари, бизга кадрлар зарур, асосан, ер қазувчилар билан қурувчилар керак, ёғоч, биринчи навбатда арраланган ёғочлар зарур... Транспорт... Ҳаммасини ёзиб келганман...

— Гапимиз анча жиддий ва узоқ бўладиганга ўхшайди-а?

— Ҳа.

Олтинбоев соатига қаради-да, саросима аралаш деди:

— Ҳадемай тонг ёришади-я. Э, узоқ ўтириб қолибмиз-ку! Менга қаранг... Эрталаб қурувчилар билан учрашим керак. Кеч қолишни ёмон кўраман. Юринг, олиб кетай. Йўл-йўлакай ҳаммасини гаплашиб оламиз.

Уйқусиз тундан кейин бу ғалатироқ обком секретарига эргашишдан бошқа иложи қолмаганди. Ахир, ўзини бошқачароқ қилиб кўрсатишни яхши кўрадиган одамлар бўлади-ку. Унинг назарида Олтинбоев ўзини шунчаки оддий бир деҳқон қилиб кўрсатмоқчи бўларди, эғнида жўн газлама камзул, муомалада ҳам ўзини содда дил қилиб кўрсатади.

Беловнинг ҳамроҳи ҳозир геологнинг кўнглида нималар кечаётганини тасаввур ҳам этолмасди. Улар уч деразали уйлар қатор тушган узун кўчага чиққанларидан кейин Олтинбоев гап бошлади:

— Мен ўзимни доимо скорий поездда кетаётгандек ҳис қиламан, лекин бари бир орқада қолмаяпманми, ҳаёт билан барабар қадам ташлаёлмаяпманми, деб қўрқаман.

— Поезда бир ўзингиз кетаётгандай бўлмаяпсизми? Бутун шаҳар, ҳатто қоровулар ҳам уйқуда-ю,— кесатди Белов жаҳли чиқиб.

— Жуда ўринли гап айтдинг. Ҳа, ачитиб гапирдинг! Лекин билиб қўй, кечаси поездда битта машинист ухламайди, ҳамма йўловчилар донг қотиб ухлаганда машинист тунни бедор ўтказида... Ҳа, мен сенга айтсам, секретарнинг юки ҳам энг кучли паровознинг юкидан кам эмас. Кел, яхшиси ишдан гаплашайлик.

Белов, ўқувчиларнинг дафтарига тикилавериб кўзи ожизланиб қолган кекса ўқитувчига ўхшаб кетувчи Олтинбоевнинг кўримсиз жуссасига қараб ўзича ўйлади: «Қадами кичкиналардан! Бунақа одам билан кўп иш қилолмайсан. Ҳа, секретарга энг обрўли, эътиборли одамларнинг номини рўкач қилишга тўғри келади».

— Аслида бу экспедицияни тузган ҳам, бу ерга юборган ҳам академик Губкин, экспедициянинг ишини халқ комиссари Оржоникидзенинг шахсан ўзи диққат билан кузатиб турибди. Биз, шу жумладан мен ҳам, уларнинг буйруғини бажаряпмиз холос...

Олтинбоев кўз ойнагини артишдан тўхтаб, Беловнинг сўзини бўлди:

— Тарихни қўйинг. Экспедицияни ким тузганлигининг аҳамияти бор эканми?.. Ҳа, айтмоқчи, Бошқирдистон партия ташкилоти ҳам бекор, қўл қовуштириб ўтиргани йўқ. Ахир, гап бунда эмас-ку. Бошқарма билан бир неча бор хат олишдик, шундан маълум бўлишича, экспедицияни фақат тоғли районлар қизиқтирар экан-да. Қани, мар-

ҳамат қилиб, менга тушунтириб беринг-чи, дастлабки план нега ўзгариб қолди?

Белов пича доводи раб қолди.

— Хуллас, буни тушунтириб бўлмайтиди... Бутун бир лекция ўқишга тўғри келадиганга ўхшайди.

Суҳбатдоши бош ирғаб қўйди.

— Лекция бўлса лекция-да. Биз, партия ходимлари сизга ўхшаган мутахассисларнинг лекцияларини камдан-кам эшитамиз. Кўпинча ўзимиз маъруза қиламиз.

Суҳбат кутилмаганда қизиқарли бўла борди. Белов беихтиёр гапга берилиб кетди. У Бошқирдистонда бўлган геологларнинг ҳаммасини бирма-бир эслади, уларнинг ер тагида ётган Урол нефти ҳақидаги бир-бирига зид фикрларини айтиб берди. Ҳа, нефтни қўлинг билан ушлаёлмайсан. Хуллас, нефть қидириш анча мушкул, қалтис иш. Бу ерга ҳатто ака-ука Нобелларнинг одамлари ҳам келиб-кетишган, уларни ҳам бошқирд нефти қизиқтирган. Тоғ департаменти «давлат ҳисобига» бурғилаш ишларини олиб боришдан бош тортган, ҳолбуки, ўроллик геолог Кандикин астойдил жуда кўп ҳаракат қилган...

Олтинбоев тўсатдан гап қистирди:

— Гражданлар урушидан кейин ҳам бу ерларни бурғилаб қовлашган-а, тўғрими?

— Ҳа, қовлашган, лекин ҳамма бало шундаки, у пайтларда техника жуда қолақ эди. 1919—1921 йилларда қудуқларнинг чуқурлиги қирқ метрга ҳам етмасди. Чуқур қудуқларсиз бир нимани аниқ белгилаб бўлмайтиди.

Олтинбоев кўзойнагини олиб, қўлларини ёзди.

— Қани, менга тушунтириб бер-чи, Қорасойни ерларига намунча ёпишиб олдингиз? Ясави менга сендан шикоят қилди.

Секретарнинг сўраб-суриштираверганидан Беловнинг жаҳли чиқа бошлади.

— Э, бу бошқа масала.

— Майли-да, ҳар ҳолда.

Сейсмологларнинг тадқиқотлари ҳақида гапириб беришга тўғри келди.

— Қорасой яқинида қатламлар равоқ ҳосил қилган, бу кўчиб юрувчи нефтнинг бир жойга тўпланиши учун қулай шарт-шароитлар яратади. Биз шунга асосланиб, ўша ерни танладик.

Бўлажак саноат гиганти, Черниковск комбинати Уфа-

га яқин экан, обком секретари худди ўша ерга шошиларди. Олтинбоев билан Белов қурилиш майдончасини айланиб юриб, комбинатнинг бош корпуси ва бўлажак социалистик шаҳарнинг қаерда бўлишини аниқлашди. Шамол қайси томондан эсади, у завод трубаларидан бурқсиб чиқаётган тутунни шаҳарга ҳайдаб келмасмикин? Сув билан таъминлаш борасида нималар қилинди? Сувни қаёқдан олишади — Оқдарёданми ё Уфимкаданми?..

Олтинбоев баъзида Беловдан ниманидир сўраб қоларди, у, мен қурувчи эмасман, деб елкасини қисиб қўя қоларди...

Белов Олтинбоевнинг орқасидан солдатдай эргашиб юраркан, ўзини янги ролда — экскурсант ролида жуда ноқулай ҳис этарди. Комбинат қурувчилари, Беловни Москвадан келган архитектор деб ўйлашиб, орқасидан шивир-шивир гапириб қолишарди. У ўзича, Олтинбоев мени «ишлар кўламани» кўриб қўйсин деб олиб келди, шекилли, деб ўйлади. У, ҳозир Бошқирдистон битта сенинг экспедициянг билан банд эмас, демоқчи бўларди.

Қайтаётганларида эски машина тоққа зўр-базўр ўрмалаб чиқаётганида Олтинбоев бир кулимсираб қўйди.

— Орадан йигирма йил ўтар-ўтмас, янги шаҳар Уфамизни орқада қолдириб кетади... Сен, оғайни, ҳойна-ҳой, колхозчиларнинг мажлисига яна бир бор тушасан. Сен ер тагида нефть борлигини исбот қилсанг бўлгани, бу ёғини менга қўйиб бер, ҳаммасига ўзим ёрдам бераман.

Олтинбоев ўзича ўйлади: «Афтидан, ўзига ишонган, серғайрат, бир сўзли йигитга ўхшайди. У говни бир ҳамла билан олиб ташламоқчи бўлди-ю, лекин эплаёлмади. Деҳқонларимизда ғурур кучли, уларнинг кўнглига йўл топа билиш керак».

— Мен колхозга, Беловни айтганларини қил, деб буйруқ беролмайман,— гапида давом этди у.— Шунини айтиб қўяйки, сен ўзбошимчалигинг билан ишга анча зарар етказдинг. Аввал-бошданоқ партия органларининг ёрдамига, кўмагига таянишинг керак эди... Ўзингни оқламайсан, бу яхши. Ёзганларингни обкомда қолдириб кет, мени кутгин, икки-уч кунда Қорасойга ўтаман. Сени Ясави билан яраштириб қўйишим керак. Бир ўзинг унга бас келолмайсан. Ҳали Ясави менгаям дарров қулоқ сола қолмайди.

Хайрлашаётиб Белов секретарнинг қўлини қаттиқ қисди, берган сабоғи учун ич-ичидан миннатдорчилик билдирди.

Белов уларнинг ҳар бири билан алоҳида-алоҳида — Ясави билан Қорасойдаги мажлисда, Олтинбоев билан Уфада учрашганди. «Қизиқ, энди Ясави ўзини қандай тутаркин? Ахир, унинг қаршисида нотаниш геолог эмас, обком секретарининг ўзи турибди-я!» — деб ўйлади Белов улар учови Қорасойда яна учрашган пайтларида.

У бир нарсани ҳисобга олмаган эди: Олтинбоев Ясави учун фақат обком секретари эмас, шунингдек, фронтда бирга жанг қилган қуролдош дўсти ҳам эди...

Кейинги вақтларда Артём Алексеевич ўзининг бево-сита иши — геологияси билан бутунлай шуғулланмай қўй-ди: у гоҳ от чоптириб юрар, гоҳ мажлис ўтказар, буйру-гини бажармаганларнинг пўстагини қоқар, гоҳ битта-яримтани танқид қилар ё ўзи таъналар эшитарди.

Белов ҳар куни ўзида алақандай янги бир хислат кашф этарди, буларнинг борлиги илгарилари эсига ҳам келмаганди. У одамларга бақириб-чақиривиши мумкин экан. Бўрон отни эгарлашдан бош тортиб, ўзини бурғилаш иши-га ўтказиб қўйишни талаб қилганида Белов унга бақириб берганди. Афтидан, маъмурларга, раҳбар кишиларга хос қобилият ана шундай пайдо бўлса керак. Маълум бўли-шича, унинг ҳарбий санъатдан — тактика ва стратегиядан ҳам анчагина хабари борга ўхшайди... У Великорецкийни аста-секин суриб чиқариб, ҳамма ишни ўз қўлига оливол-ди. Экспедициянинг ҳамма аъзолари, хоҳлаш-хоҳламасли-гидан қатъи назар, бурғилаш ишларига тайёргарлик кў-ришга мажбур эди. Ясси тоғдаги қидирув ишлари ўз-ўзидан иккинчи даражали иш бўлиб қолганди.

Бугун колхоз еридан бир қисмини келгусида қурила-диган бурғилаш идораси учун ажратиб олиш масаласи ҳал бўлади... Бу ҳам жуда оғир иш...

Колхоз раиси билан обком секретари ўртасида жуда галати гап бўлди. Улар тортишувни, жанжални бошқирд тилида (Белов бу тилни тушунмасди) бошлашиб ахийри рус тилига ўтишди.

— Мен бахт-иқбол тўғрисида гапиряпман, — гўнгиллаб гапирарди Ясави. — Мана, сен обком секретарисан, худди тоғ чўққисидан қарагандай ҳамма нарсани кўриб-билиб турибсан. Тўғриси айт: колхоз тузилгандан бери анча-мунча ютуқларни қўлга киритмадикми? Ҳали нималар бўлмайди. Фақат муҳлат бер. Яқин-яқиндагина Қорасой

қаддини кўтаролмай юрганди. Оналар қанчалик кўп туғишмасин, ҳаммасини қора ер ўз бағрига олди. Ҳар йили баҳорда неча ўнлаб деҳқонлар иш қидириб овулдан чиқиб кетишарди, улардан кўплари уйига қайтиб келмасди.

«Нега энди Ясави гапни узоқдан, тарихдан бошлади?»— ўйлади Белов.

Олтинбоев кўзойнагини синчиклаб кўздан кечирганча индамай ўтирарди. Белов бунга ҳайрон бўлди. Олтинбоев гоҳ кўзойнагини пуфлар, ҳўллар, гоҳ уни рўмолчаси билан артар ёки кўзойнагининг мугиздан ясалган гардишига тикилиб қоларди.

— Қара, ғалламизни кўряпсанми?— деди Ясави қўларини ёзиб.— Илгари ким бундай ҳосил етиштира олган? Помешчик Семёнов ҳар десятина ердан қирқ пуд, Билал мулла ўттиз пуд дон оларди. Бултур қанча ҳосил олгандинлар, деб сўрагин-а, сенга айтиб бераман: ҳар десятина ердан салкам олтмиш пуддан ҳосил кўтардик. Гапимга ишонавер, биз бундан ҳам кўп ҳосил оламиз!..

Ясави узоқ гапирди.

— Водийга вишкалар ўрнатишса, нима, сенга торлик қилиб қоладими?— савол ташлади кутилмаганда Олтинбоев.

— Мен ҳам шуни айтяпман-да!— жавоб қайтарди Ясави хурсанд бўлиб.— Албатта торлик қилади-да. Тагир, сени эсингдан чиққан бўлса керак: отангни уват бошида ўн туп кўчат учун ўлдиришмаганмиди? Ўсимлик учун ҳаво, балиқ учун сув қанчалик зарур бўлса, ер деҳқон учун шунчалик зарур...

Ясавининг овози тобора баландлашиб борди. Олтинбоев унинг нутқидаги эҳтиросни сал босишга уринарди. Ақли расо, зийрак обком секретари Ясавини бевосита ишдан гапиришга мажбур этарди. У Ясавига кулимсираб қаради-да, бирдан бундай деди:

— Менга маълум бўлишича, сен командировкага келган одамлар билан чиқишолмаётганга ўхшайсан. Эшитишимча, улардан биттасини Қорасойдан буқага миндириб жўнатганмишсан. Мениям битта-яримта нарсага миндириб юбормайсанми ишқилиб? Буқанг ҳаммага етадими?

Колхоз раиси Олтинбоевга қараб, тиззасига бир уриб қўйди.

— Етказишибди-да! Вой ярамаслар-ей!— деди у

жаҳли чиқиб.— Шунақа гапларни етказиб турадиган махсус одамнинг борми ёки инструкторларнинг ҳаммаси ҳам бу иш билан жиндак-жиндак шуғулланишадими?

Белов Ясавининг, бу ҳазилни обком секретари ҳазм қиладими-йўқми, деб чўчиганини дарров пайқайди.

Шу дақиқадан суҳбат оҳанги ўзгарди. Колхоз раиси, афтидан, ўз айтгани бўлмайдиганини тушунди шекилли, Белов, ҳозир Ясави ўрнидан туради-ю ҳа, майли, сен зўр келдинг, деган маънода менга қўлини беради, деб ўйлаганди. Қаёқда, колхоз раиси бўш келадиган эмас.

— Сенга нима, Олтинбоев, келасану кетасан. Халқ билан мана мен қоламан... Келиб-кетадиганларнинг одатини биласан-ку, аввалага озгина нарса сўрайди, уйингга кириб олганидан кейин, тўрингга чиқиб олади, паства туширолмайсан...— У суҳбатдошларига қараб қўйди.— Шунинг учун ҳам мен бир нарсани аниқ билиб олмоқчиман — хўш, бундан кейин нима бўлади? Борди-ю, берган нарсамиз уларга камлик қилса-чи? Биз уларга камида икки юз эллик гектарча ер бердик, бу кам эмас.

Белов колхоз раисини бир оз тинчитмоқчи бўлди:

— Бошқа керак бўлмайди. Биз атиги тўрт вишка ўрнатамиз.

Ясави биринчи бор Беловга мурожаат қилди:

— Бу нефтинг бор гапми ўзи? Олимлар илгарилари ҳам биз томонларга бир неча бор келишган, лекин ҳеч нима тополмай ҳаммаси ҳам қуруқ кетишган.

Белов «бор», дегандек бош ирғади.

— Хотиржам бўлинг, нефть топамиз!

Айёр деҳқон обком секретаридан яна сўради:

— Хўш, бунақада биз нима қиламиз, колхозимиз нима бўлади? Нима, ерни ташлаб овулдан бошимизни олиб чиқиб кетайликми?

Олтинбоев чўнтак соатига қаради-да, Ясавига ўғирилди.

— Сен ҳаётдан орқада қолиб кетганга ўхшайсан. Бу тоғлар орқасига худди хитой девори орқасига яширингандай яшириниб олибсан-да... Бир қулоқ солгин-а, тоғлар ортидаги минг-минглаб одамларнинг овозини, машиналарнинг гулдур-гулдурини сен ҳам эшитасан. Сендан уч юз километр нарида Магнитка қурилмоқда. Оғайни, коммунизмга битта отда кириб боролмайсан. Машиналар керак. Ҳа, машиналар ҳозиргига қараганда бир неча баробар кўп бўлади. Машина сенга от эмас, уни сув билан

қондириб бўлмайди. Уларга ёнилғи керак. Хўш, уни қардан оламиз?..

— Нима, мен ўзим учун куйиб-пишяпманми? Колхоз ғамини еяпман,— ҳамон бўш келмасди Ясави.

Беловни тоқати тоқ бўлди.

— Печь мўриси ортидан заводларнинг баланд трубаларини ҳам кўра олгин-да,— деди хотиржамлик билан Олтинбоев.

Лекин Ясави тўнини тескари кийиб олган, яланг ўзиникини маъқуларди:

— Хўш, бу донни ким учун экиб, ким учун етиштиряпмиз? Нима, фақат ўз қорнимизни ўйлаяпмизми?

Обком секретари ортиқ чидаёлмай, унинг гапини бўлди:

— Бунақада гап тамом бўлмайди. Хуллас, сен буни хоҳлайсанми ё йўқми, бари бир, одамларни яна бир йиғининг керак бўлади. Қани, колхозчиларни эшитайлик-чи, нима дейишаркин.

Ясави қош-қовоғи осилиб тўнғиллади:

— Одамлар билан ўзинг гаплашгин, мен аралашмайман...

Белов бошқа ҳеч нима демади. Ҳа, уни аралашини ларт ҳам эмасди. У айтиши мумкин бўлган гапларнинг ҳаммасини Олтинбоевнинг ўзи айтди.

3

Улар Қорасойдан чиқиб кетаётганларида сигирларнинг маъраши, қизларнинг шўх қўшиқлари, Галлямнинг болға гурсиллатиши қулоқларига чалинди. Бурғилаш идораси қурилади, ҳа, қурилади!..

Агар Бўроннинг ҳазил-мутойбага суяги йўқ ҳамқишлоқлари ҳозир уни кўришса борми, роса кулги қилишарди. Э, топган ишингни қара-ю, дейишарди. Шу ишни деб темирчиликни ташлаб ўтирибди-я!

Бўрон геологнинг кўрсатмаси билан ҳар хил пробаларни теради, этикеткалар ёзади, яхшиямки, ҳамқишлоқлари унинг бу ишини кўришмайди. У халта кўтариб юришга ўрганиб қолган, Бўрондай паҳлавон йигит учун шу ҳам юк бўлгани!

Лекин Бўрон пробалар тўлдирилган халта билан геологлар болғачасини эмас, бутунлай бошқа нарсаларни

орзу қилганди. У келгусида, эртами-кечми, вақти келиб дастгоҳ ёки машинада ишлайман, деб умид қиларди. У Беловнинг нефть топишига астойдил ишонарди.

— Менга қара, Бўрон, наҳотки Қорасойда бизда ишлашни хоҳловчи йигитлар топилмаса?

— Нега топилмас экан... Баъзи бирлари билан гаплашиб кўриш керак. Қандай иш ваъда қиласан?

Белов унга диққат билан тикилди. Бўрон ойлик эмас, иш сўраётгани уни қувонтирди.

— Мастерлар билан бурғиловчиларни бизга юборишадди, ёрдамчи ишчиларни шу ердан топишимиз керак. Уларни Бокудан ёки Верхнечусовск Городкиларидан олдиrolмаймизу...

— Нима, биз ёрдамчи ишчидан бошқасига ярамаймизми?— пича ранжиди Бўрон.

— Бугун ёрдамчи ишчи, эртага бурғилаш мастери. Ҳаммаси одамнинг ўзига боғлиқ!

Бўрон ичида қувониб қўйди.

— Йигитлар топилади. Ясави яна тихирлик қиладими дейман. У, бизлар колхозни хонавайрон қилишимиздан хавотирда.

— Қўшни овуллардан топилмасмикин?

— Топамиз. Водийдан кўплар четга бориб ишлашган. Бизга жон деб келишади, шу ерда, уйини олдида ишласа ёмонми...

Бўрон инженердан келгусида қиладиган ишлари тўғрисида сўраб-суриштирмоқчи эди, лекин инженер негадир ўйланиб қолди, қорасойлик савол-жавоблари билан унинг жонига тегишни ўзига эп кўрмади, вақти-соати билан ҳаммасини билиб оларман, деб ўйлади.

4

Олтинбоев янги Черниковск шаҳрини орзу қилгандай, Белов ҳам нефть шаҳри ҳақида орзу қиларди. Агар иш қизиган шу кунларда битта-яримта ундан шу шаҳар тўғрисида сўраб қолгудай бўлса, Артём Алексеевич бурғилаш вишкаларининг қаерларга ўрнатилишини, темир йўлнинг қаердан ўтишини, социалистик шаҳарнинг қаерда қурилишини сира иккиланмай аниқ кўрсатиб берган бўларди.

У вагон гилдиракларининг тақир-туқури, узоқ-узоқлардан келаётган паровоз гудоклари, ўт ўчириш команда-

си, кузатиш минорасидаги қўнғироқ овозини ҳозирданоқ эшитаятгандек бўлади. У кинотеатр афишаларини кўраётгандек, шаҳар газетасини хаёлан ўқиётгандек бўлади...

Шаҳар албатта қад кўтаради! Бу шаҳарда ҳамма нарса бошқа шаҳардагидан бутунлай бошқача бўлади. Бу шаҳар ўз қиёфасига эга бўлади!

Қизил Майдон фақат Москвада, Невский проспекти — Ленинградда, Крещатик — Киевда, Дерибасовская — Одессада бор! Белов, туристлар Тошкентга гўзал Навоий кўчасини томоша қилиш учунгина келишса, жуда ҳам хурсанд бўларди...

У ўзи бўлган шаҳарларни бирма-бир эслади. Афсуски, ҳамма жойда архитектура деярли бир хил. Ҳатто кўчаларнинг номлари ҳам бир хил. Ҳа, бундай ўхшашликни минглаб шаҳарда учратиш мумкин! Қаерга бормагин, бир хил номга дуч келасан. Гўё одам умри бўйи битта китобни ўқишга маҳкум этилгандай.

Агар унга қўйиб беришса, бўлажак шаҳарнинг бўлажак кўчаларининг номини ўзи топиб берарди. Айтайлик, Осмонўпар тераклар хиёбони ёки Биринчи муҳаббат майдони, ёхуд Биринчи вишка кўчаси ё Ошиқ булбуллар парки деб ном қўйган бўларди.

... Шундай ўгирилиб қарасанг, Қиз тоғини кўрасан. Бўрон армияга жўнашидан олдин Комила билан тоғ чўққисига чиқишганини эслади. Бу уч йилдан олдин эмас, гўё кун кеча бўлгандай эди.

Улар қуёшни ўз ётоғига кузатишаркан, водийларига тикилиб қараб туришарди. Қуёш нури тоғ чўққиларида ўйноқларди. Шафақ оқ қайинлар танасини қизғиш ранга бўяган, кичик-кичик кўллар устига тўқ қизил сўқмоқлар солган, Оқдарё устига тўқ сариқ кўприк ташлаган эди. Булутлар шундай паст эдики, гўё қўлингни узатсанг тегадигандай эди. Улар жар ёқасида туришаркан, ўзларини ўз бахтларининг эгаси деб ҳис этишарди.

Ушандан бери ҳамма нарса ўзгариб кетди. Улар ўз бахт қушларини ушлаб қололмадилар.

... Отлиқлар дара ичида илон изи бўлиб кетган чангли йўлдан шошмай, секин боришарди. Терга ботган отлар лабларини чўзиб, йўл бўйидаги ўт-ўланларни емоқчи бўларди.

Артём Алексеевичнинг қулоғига ҳуштакми, от туёқларининг тасир-тусурини эслатувчими, ғалати бир товуш эшитилди.

— Бу қанақа қуш?

— Зарғалдоқ.

«Кого-ково... кого-ково...» — макиён қур бир неча бор қақағлади.

Белов қизиқсиниб теварак-атрофига аланглади. Қаердадир қизилиштоннинг бир меъёрда тумшуқ тўқиллатгани эшитилди. Яна аллақандай, нотаниш товушлар таралди: «пис-хурк, пис-хурк...»

Бўрон тушунтирди:

— Шу атрофда ботқоқ бор. Урмон лойхўраги.

Белов қорасойликлар олдида буғдойни арпадан ажратолмай шарманда бўлганидан кейин, сўнгги кунларда табиатга диққат билан назар соладиган бўлиб қолганди, буни ўзи ҳам ҳис этарди. Ким билади, қачонлардир ҳаёт уни гуллар ва қушлар бўйича имтиҳон қилмасмикин!

Унинг қушлар ҳақидаги ўйлари ўз-ўзидан Людмила Михайловна ҳақидаги ўйларга уланиб кетди. Людмила Михайловна у билан ўшанда, палатка олдида туриб гаплашганидан кейин, Беловдан, сиз нефть топишингизга ишончингиз комилми, деб бирон марта сўраб-суриштираман, судланасиз, деб қўрқитмаган эди. У Беловнинг тақдирига қаттиқ ачинди, ҳатто афсусланди ҳам шекилли.

Қизиқ, Людмила Михайловна уни доим ҳам ўйлармикин? Е «кўздан нари — кўнгилдан нари», дермикин? У қандай қарши оларкин? Белов бирдан Қорасойга кетиши олдидаги охириги суҳбатларини эсларкан, илиқ кутиб олади, деб умид қилмасам ҳам бўлади, деган қарорга келди...

У қорасойликларни лол қолдирсам дерди, шунинг учун ҳам кетадиган кун кечқурун Людмила Михайловнадан Бельск водийсининг контур харитасини бўёқларда чизиб чиқишни, унга бўлажак бурғилаш вишкаларини туширишни илтимос қилганди. У бир нарсани ўйлаб қўйган, мўлжалимдаги тўғри чиқади дерди: ўжар қорасойликлар харитада болаликларидан ўзларига таниш Қиз тоғи чўққиси билан Оқдарёнинг бурилиш жойи ўртасида аниқ қилиб чизилган бурғилаш вишкаларининг шарпасини тушларида кўришса борми, бу вишкаларнинг аслида бўлишига қарши чиқишмайди, қаршимиз деб қўл кўтаришга юраклари бетламайди.

Е Людмила Михайловна хаританинг эрталабга кераклигини тушунмадими ёки Беловнинг илтимосига унчалик эътибор бермадими, хуллас, эрталаб у Людмила Михайловнанинг олдида кирганида, стол устидаги тоза ватман

қоғозга кўзи тушди. Милованова кичкина кўзгу олдида сочини тараркан, хотиржам тушунтирди: кечқурун чироқ мойи тугаб қолди, Шоймуротни безовта қилгиси келмади, лекин модомики харита унга жудаям керак экан, ҳозироқ чизиб беради.

Белов ўзича, мени калака қилишяпти деб ўйлади-да, бирдан тутоқиб кетди. У тўсатдан ўзича шундай фикрга келди: Людмила Михайловна бунинг ёқтиришини билади, бинобарин, нима қилсам ҳам у мени кечиради, деб ўйлайди шекилли. Белов унга бақириб-чақирди, ақл кунда керак, ҳусн тўйда керак, деган гапни эслатди. Яна ҳаммадан ҳам танбал, ишёқмас, уйқучи одамларни ёмон кўраман, қабилида анча гапирди.

Мана энди, қорасойликлар контур харитасиз ҳам ер беришга рози бўлганларидан кейин Людмила Михайловнанинг айби унга унчалик катта жиноят бўлиб туюлмади, ўшанда, қизиқ устида ортиқча гап қилганига энди, кеч бўлсаям ич-ичидан афсусланди. Белов, Людмила Михайловна яна ўша биринчи кунлардагидай мендан аразлаб юради деб чўчирди.

Лекин оромбахш ёз эртаси Беловни бу қайғули ўй-фикрлардан чалғитгандай бўлди, у бу гапларнинг ҳаммаси ўтиб кетади, охири бахайр бўлар, деб ўзига тасалли берди. У борганидан кейин аҳтимол узр сўрар. Людмила Михайловна қовоғини солиб, жаҳл билан бундай дейди: «Қўйинг, бу ҳақда гапирманг, икковимизда ҳам айб бор». Ахир, у ҳам нефть топмоқчи-ю, мен унга яқин кунларда бурғилаш идораси очилиши тўғрисидаги хушхабарни олиб боряпман-ку!

ИЗ ҚУВИШ

1

Казимир Павлович ўхтин-ўхтин ҳушидан кета бошлади. У гўё қуюқ туман ичида адашиб юргандай бўлар, бирон воқеани тўла, яхлит эслаёлмас, ҳаммаси аралаш-қуралаш бўлиб кетгандай узуқ-юлуқ эди. Аъзойи-бадани олов бўлиб ёнарди, томоғи қақрар, қулоқлари тинимсиз шанғилларди.

Кўзига океан кўринаверди. У океanning муздай сувида чўмилгиси келар, лекин кимнингдир бақувват қўллари уни қўйиб юбормас эди. Туман ичидан Шоймуротнинг юзи

қалқиб чиқарди. Севинчи ичига сигмай кетган Казимир Павлович ундан ўзини тоғ чўққисига олиб чиқишни ялинб-ёлвориб илтимос қиларди: у ерда қор бор, нафас олиш ҳам осонроқ.

Шоймуротнинг юзи ғойиб бўларди-да, яна ўша палатканинг тўқ қизил брезенти-ю, печкадан чиқаётгандай жазирама иссиқ ҳаво қоларди.

Безгак ҳар икки кунда бир тутарди. Казимир Павловичнинг ишлаши учун, безгак хуружини қайтаришга куч йиғиши учун атиги бир кун қоларди.

Мана, у яна қалтирай бошлади. Иссиқ-иссиқ чой ичгиси, хинин ичиб олиб, кўрпага ўралаганча қимир этмай ётгиси келарди.

— Ҳой, ким бор?

Овози ҳам чолларникидай хириллаб чиқарди, аранг эшитиларди.

— Хўш, нима дейсан, Казимир?— деб сўрарди Шоймурот палаткага бошини тиқиб.

— Аччиқ чой бер.

— Қоратоғ баргидан солайми?

— Ҳа, албатта. Қандай янгилик бор?

Чол ерга қараб палатка этагини диққат билан кўздан кечирди.

— Людмила бизни ташлаб кетяпти.

— Чой обкелгин, уни ҳам чақиргин.

Ахир, кекса одам, тажрибали геолог Людмила Михайловнани жанубий ўрол чакалакзорларига боришга яқинда кўндирмаганмиди, уни қидирув, тадқиқот ишларига астойдил қизиқтирмоқчи эмасмиди? Шу гапларга атиги ярим йил бўлди. У ишининг муваффақиятли чиқишига ишониб, Людмила Михайловнага астойдил ёрдам бермоқчи эди. Мана энди, Милованова экспедицияни ташлаб кетмоқчи, энди унда Людмила Михайловна қолса яхши бўларди деган ишонч йўқ, бу ёш қалбни тўлқинлантира оладиган, руҳлантира оладиган ўша эзгу, ёрқин сўзлар йўқ. Одам йўлини ёритиб турувчи ўша ички бир олов сўнди. Бу бепарволик, бу лоқайдлик қачон пайдо бўлди?

Казимир Павлович кўнглидаги ўзига, фанга бўлган ишончни қачон, нима сўндирганини синчиклаб билмоқчи, аниқламоқчи бўлади.

Балки бу Белов келган кундан бошлангандир? Еки бунга Москванинг бурғилаш асбобларини юборишга жуда тез, шубҳали равишда розилик бериши сабабмикин? Ехуд

тажрибали сейсмологлар унинг қаршисига ўтириб олишиб, ўз картограммаларини холисона ўқишга дақиқадан бошлангандир?

У лоқайдлик касалига қачон чалинганини аниқ эслай олмайди. Афтидан, бу лоқайдлик жуда кўп шубҳалар, хафаликлар натижасида пайдо бўлгандир.

Лекин у бу кайфиятга таслим бўлмоқчи эмас. Ҳалиям бўлса у ўзини қўлга олади, бунга кучи етади.

У инграб юборди, ҳаво етишмайди, нафаси сиқилади. «Лаънати касал қувватдан қолдирди! Оёққа турса, даядил қадам босса бўлгани, яна олишади, яна курашади!»

Эрталаб, нонушта пайтида у бехосдан ер қазувчиларнинг гапини эшитиб қолди. Улардан биттаси: «Менимча, бу белкураклар билан нефтга етолмаймиз»,— деди. Бошқаси жавоб қилди: «Мен ҳам шу фикрдаман, етолмаймиз». Биринчиси гапида давом этди: «Бош геолог бургилаш идорасини очармиш деб эшитдим. Ҳа, бу бошқа гап, ана унда пул ишласа бўлади!» Иккинчиси уни қувватлади: «Ҳа, ишласа бўлади».

Ҳа, уларнинг ҳам фикри-дарди қаёққадир қочиб қолиш!

Казимир Павлович Милованованинг енгил қадамини эшитди. Бирдан унинг Людмила Михайловнага шикоят қилгиси, ўзига нисбатан унда раҳм-шафқат уйғотгиси келиб қолди.

— Кирсам майлими?

— Марҳамат.

— Чақиришингизни кутмасданоқ, ўзим кириб хайрлашиб чиқмоқчи эдим.

— Утиринг,— илтимос қилди Казимир Павлович.— Сизни кўрганимдан хурсандман. Сизни ўрнингизда бўлсам, мен ҳам жон-жон деб кетардим.

Милованованинг кекса, хаста одамга раҳми келди.

— Сиз касалхонага ётсангиз бўларди, яхшилаб даволанишингиз керак.

Аёл кишининг ачиниш билан боқиши чолга дарров таъсир қилди. Йўқ, у Людмила Михайловнага аянчли, ғариб бўлиб кўринишни истамайди.

— Э, булар арзимас нарса. Ҳа, бир-икки ҳафта кўрпатўшак қилиб ётишга тўғри келади, лекин бу безгак деган балодан эртами-кечми қутуларман.

— Ёнингизда яқин одамнингиз йўқ. Ўзингизни эҳтиёт қилишингиз керак.

— Келинг, бу ҳақда гаплашмайлик... Хўш, режаларингиз қандай? Ҳар ҳолда, мендан хафа эмасдирсиз?

— Йўқ-э, нималар деяпсиз.

— Беловни менга мажбуран беришди...

— Бу гапни унутайлик.

— Йўқ, унутмаслик керак... Бунақа нарсалар билан ҳазиллашиб бўлмайди. Артём Алексеевич бургилаш ишига қаттиқ киришди. Ҳозир ғалати бир вазиятга тушиб қолдик: аслини олганда бир экспедиция қаноти остида икки экспедиция тинч-тотув яшамоқда. Менинг бепарволигим қимматга тушмаса, деб қўрқаман. Бургилашга қарши жуда кўп далиллар келтирдим, уларга қўшимча яна бир жиддий далилим бор. Техасда ҳам, Бокуда ҳам, Ироқда ҳам, Венесуэлада ҳам — ҳамма ерда нефть Урол нефти сингари қадимий структураларда жойлашган эмас.

— Сиз ташвиш тортманг, — деди Людмила Михайловна уни тинчитмоқчи бўлиб. — Ўзингиз биласизки, эртамикечми бари бир бургилаш керак бўлади. Бир-бирига зид гипотезаларни текшириб кўришнинг бошқа йўли йўқ. Беловнинг қилаётган ишларига индамаслик керак. Сизнинг виждонингиз пок.

Великорецкий ўрнидан сапчиб турмоқчи бўлгандай кўрпани суриб қўйди.

— Хўш, созурилган миллион-миллион сўм учун ким жавоб беради? Ҳа, келиб-келиб Великорецкийни жавобгар қилишади. «Хўш, экспедицияни кимга ишониб топширишганди? Сенга. Кўзларинг қаёқда эди, тизгинингни кимга бериб қўйдинг? Ёш болагами?!» дейишмайдами?!

Милованова бу гапни давом эттиргиси келмади. У хайрлашгани кирувди.

Казимир Павловичнинг бақироқ қўпол Беловни койигани Миловановага ёқиб турган бўлса-да, лекин ундаги табиий ҳалоллик туйғуси устун келиб, истар-истамас:

— Белов ҳам таваккал қиляпти, — деб қўйди.

Чол Беловнинг номини эшитди-ю, тутақиб кетди.

— Нима, сиз мени таваккал қилишдан қўрқадиган деб ўйлайсизми? Мен қуруқ, дабдабали сўзларни жинимдан ҳам ёмон кўраман. Бунақа «довюраклар» Туркманистонда ҳам бор эди, улар ҳам шошмашошарлик билан қудуқ қазишганди, кейин ҳаммасини тўхтатиб қўйишга тўғри келди. «Довюракларни» суд қилишади!..

Людмила Михайловна Казимир Павловичга тасалли

бергани сўз тополмади. Унинг ўзи кимнингдир тасалли-сига муҳтож эди.

Белов билан тортишув унинг кўп нарсаларга кўзини очди. Бош геологнинг ўта ўзига бино қўйган, фикри тор одам эканлигини илгари пайқамганига энди ўзи ҳам ҳайрон! Бош геолог вишкалар кўрсатилган контур хаританинг нима учун кераклигини бунга тушунтириб беришни лозим кўрмади. Тўғри, бу яна аллақандай ҳийланайранг учун қилинган... Лекин бунга бақиршига нима ҳаққи бор, ким ҳуқуқ берди? Ушанда у бир оз довдираб қолиб, бақироқ жонбознинг танобини тортиб қўймагани, унга ҳозир энг алам қилгани шу эди.

Белов хусусида шунчалик янглишгани алам қиларди: у Беловни Ўролда нефть топишга даъват этилган одам деб биларди. Эҳтимол, Белов нефть топар ҳам, лекин у бошқа бировнинг, шуҳратпараст одамнинг режаларини кўр-кўрона бажаришни истамасди. Бу ерда гап шон-шуҳрат устида кетаётгани йўқ. Аввалига Великорецкий, мана энди Белов, ҳар қайсиси ўзича, дайди геологнинг фидокорона ва машаққатли меҳнатига ҳамиша завқ берувчи севинч туйғусини ундан тортиб олишди. Улар ундаги орзуни йўққа чиқаришди, Ҳамзинга ўхшаб ёлғиз маош деб ишлашни истамайди.

Йўқ, яхшиси кетиши керак!

— Хайр, яхши қолинг, Казимир Павлович. Москвага айтадиган гапингиз йўқми?

— Хайр, Людмила Михайловна,— Великорецкий ёстиққа ҳорғин ёнбошлади.— Москвага ҳаммасини батафсил ёзиб юбораман. Шоймуротга айтинг, сизни станцияга олиб бориб ташласин.

— Сиз бир ўзингиз қоласизми?— эътироз билдирди Милованова.

— Ҳечқиси йўқ. Ҳамзин ишчилардан битта-яримтасини қўйиб қўяр. Йўлингиз бехатар бўлсин!

Мана, ҳамма чамадон ва рюкзаклар аравага ортилди. Палатка олдида от қўшилган арава турибди. Людмила Михайловнанинг биринчи марта йиғлагиси келди. У киприкларига қўнган кўз ёшини артиш учун ўгирилди.

Шоймурот охирида сўради:

— Ҳамзин билан хайрлашдингми?

— Ҳа.

— Беловга хат ёзиб бермайсанми?

— Йўқ.

— Унга нима деб қўяй?

— Ҳеч нима.

Чол норози бош чайқаб қўйди: бундай қилиб кетиш ярамайди.

Шундан кейингина Людмила Михайловна:

— Ишида омад тилайман, шуни айтиб қўйгин,— деди.

2

Милованованинг тўсатдан кетиб қолгани Беловни жуда таажжублантирди.

— Менимча, сиз Людмила Михайловнага жавоб бериб юбориб, нотўғри иш қилдингиз, оқибатини ўйламадингиз,— таъна қилди у Ҳамзинга.— Мен бурғилаш идораси учун ер олдим. Ҳадемай асбоб-ускуналар ҳам етиб келади. Ҳозир ҳар бир мутахассис ҳисобда, уларни қадрлашимиз керак.

— Менга маълум бўлишича Казимир Павлович сўнги дақиқагача жавоб бермади, лекин у кетаман, деб туриб олди. Хўш, нима қилишим мумкин эди?

Улар иккови экспедиция бошлигининг палаткасига киришди.

Великорецкый ўзини маҳкам тутди. У ҳатто ҳамкасбларини кўриши билан ўрнидан ярим тураркан, аламли кулгисини яшириб, Беловга мурожаат қилди:

— Сиз экспедиция базасини мутлақо ташлаб қўйдингиз. Тоғдаги конларни кўриб келиш керак эди. Ҳа, айтмоқчи, Сагит Гиззатович геологик харитани ажойиб топилмалар билан тўлдирди.

Белов бутунлай бошқа нарса: Людмила Михайловнанинг кетиб қолганидан қаттиқ изтиробда эди. Буни кўриб экспедиция бошлиғи таажжубланди.

— Афтидан, сиз Миловановани қолдириш, уни бунга кўндириш учун астойдил ҳаракат қилмагансиз, қаттиқ турмагансиз. Унга ўхшаган кадрларга бефарқ қарашга ҳаққимиз йўқ. Хўш, қайси юз билан бошқармадан янги кадрлар талаб қиламиз? Уни қайтариш керак.

— Бу гапни жуда кеч бошладингиз. Эртага тушда у станцияда, икки кундан кейин эса Москвада бўлади.

— Унинг кетидан ўзим боришимга тўғри келади.

Ҳамзин кулимсираб қўйди.

— Гапингизга қулоқ солармикни? Биз унинг феълини яхши биламиз.

Белов палаткадан чиқиб кетди.

— Бўрон, отни эгарла. Станцияга бораман.

— Эрталаб борганингиз маъқулдир-ов.

— Нега энди?

— Узоқ йўл, нималар бўлмайди дейсиз...

— Э, қўйсанг-чи!

— Ёлғиз йўлга чиқманг,— қовоғини солди Бўрон.—

Мен ҳам бирга бораман.

— Ие, бу қанақаси?— деди Белов жаҳли чиқиб.— Буюрган ишни қилгин. Шу ерда қоласан. Шоймурот кетди, касалга қарайдиган одам йўқ... У одам учун бошинг билан жавоб берасан. Тушундингми?

Белов, орқасидан борганимни Милованова бошқача тушунмасмикин, деб қўрқарди. Милованова унга геолог сифатида керак, ҳа, бошқа нияти йўқ. Бу гапни унга тушунтиришга уриниб кўради...

Ўн километрча юргандан кейин Белов отга дам берди. Қуёш ботиб борар, унинг сўнгги нурлари дарахт учларида ўйноқларди. Қушлар уйқу олдидан чуғурларди. У ўрмон этагига суқланиб қараб қолди.

Белов ўрмон ичкарисига кириб борган сайин, сершоҳ дарахтлар унинг йўлини кўпроқ тўса бошлади. Сўлим, кўркам ўтлоқлар тобора кам учрарди.

У Милованова билан учрашганда аёл ўзини қандай тутиши, юзини кўз олдига келтирмоқчи бўлди. Хурсанд бўлармикин? Хурсанд бўлмас-ов. Ҳайрон бўлармикин? Турган гап.

Хўш, унга нима дейди? Экспедицияга қайтишини талаб қилади. Лекин Милованова қулоқ солмаслиги ҳам мумкин. Унда нима қилади? Людмила Михайловна олдида ҳам, экспедиция олдида ҳам калака бўлмайми? Ҳа, бу мушкул иш, деҳқонлар билан яна бир бор мажлис ўтказишдан ҳам оғир, мураккаб иш.

Белов олдинда, йўл қайрилишида икки одамни кўрди. Биттасида ов милтиқ, иккинчисида бешотар. Овчилар бўлса керак!— Белов хурсанд бўлиб, уларга тезроқ етиб олиш учун тизгинни силкитди: ёнингда одам бўлса, ҳар қалай зерикмайсан.

Лекин ўрмонлар, чакалакзорлар ҳақидаги ваҳимали гапларни эслаб, орқасига ўгирилиб қаради-ю, сал нарида икки нафар қуроланган кишини кўрди. «Қизиқ, худди мени соқчилар олиб кетаётгандай-а!»— деб қўйди у кўнглига ғулғула тушиб.

Белов йўлтўсарларга рўпара келиб қолганига энди ҳечам шубҳа қилмасди. Хўш, нима қилиш керак? Қуролисиз тўрт қуроолланган одам билан олишишнинг фойдаси йўқ. Қочиб ҳам бўлмайди, кечиккан. Бу ёғи нима бўлишини кутишдан бошқа чора йўқ.

Йўлтўсарлар бир оз ергача Белов кетаётган томонга қараб юришди, кейин олдиндагиларнинг йўл четида тўхташганини кўриб, булар ҳам тўхташди. Ҳа, турган гап, бир кори ҳол бўладиганга ўхшайди.

Белов йўлида давом этаверди. Одамларга тенглашганда улар милтиқларини кўтаришди. «Ҳа, зўр команда»,— мийиғида кулиб қўйди у.

— Отдан тушайми?— хотиржам сўради Белов.

— Туш!

Орқада келаётган икки киши ҳам етиб келишди. Белов йўлтўсарларга синчиклаб разм солди. Кийимлари тўзиб кетибди, деб ўйлади ичида. Ҳа, ўрмонда яшаш осонмас. Биттаси енгини гулханда куйдириб олибди. Улар тўғри келган нарса билан қуролланишган: биротар милтиқ, қирқма милтиқ, фақат биттагина ҳақиқий учотар. Йўлтўсарлар ўқрайиб қарашса ҳам, лекин уларнинг қарашларида кек, қаҳр-ғазаб йўқ эди.

— Этигингни номери неччи?— сўради улардан бири, қисик кўзларини чақнатиб.

— Қирқ икки,— жавоб берди Белов.— Умуман, мен қирқ биринчи қияман. Оёғимга лойиғи йўқ эди, пайтавани қалинроқ ўрашга тўғри келди.

— Еч!— буюрди йўлтўсар.

У ўзича ечсаммикин, ечмасаммикин, дея ўйланиб қолди. Бари бир, қутулиб кетолмайман! Лекин балким ўлдиримас, деган умид ҳам сўнмаганди.

Шунинг учун Белов этигини ечди-да, ҳазиллашган бўлди.

— Иккинчисини ҳам ечайми? Кийиб кўрасанми?

— Қуролинг борми?

— Ҳамма бало шунда-да, экспедицияда қолдириб келибман.

— Қани, чўнтақларингни кўрсат.

Беловнинг ўжарлиги тутди. Нега кўрсатаркан энди? Тошларини теришсин.

— Биз виждон, ор-номус деган нарсани билмаймиз,— огоҳлантирди йўлтўсар.— Шартта отиб ташлашимиз мумкин...

Роса бемаъни иш бўлди-ку! Ҳа, ҳаммасига ўзини катта олиши, гердайиши сабаб. Ҳа, Артём, ҳалиям гўрсан, ҳаёт сабоғини тўла олмагансан! Ахир, Бўрон огоҳлан-тирган эди-ю, бир ўзингиз борманг деб.

— Шимимни ҳам ечайми?

Йўлтўсарлар индашмай ўзаро алланималар тўғрисида маслаҳатлашган бўлишди. Белов атиги битта гапни эшитиб қолди: «Малла билмаслиги учун...» Малласи ким бўлди, бошлиғимикин? Афтидан, улар ўша малладан жуда қўрқиса керак, уни, Беловни нима қилишларини билишмаяпти.

Қийиқ кўз йўлтўсар гап қотди:

— Биласанми, гап бундоқ. Ўрмонда дайдиб юрганимизга анча бўлди, газета ўқимаймиз. Дунёда нималар бўлаётганидан хабардор қилсанг.

Белов қулоқларига ишонмади. Унга қизил аскарлар, қурувчилар, студентлар, институтдаги ўртоқлари билан суҳбатлашишга тўғри келганди-ю, лекин йўлтўсарларга ташвиқот қиларман, деб сира ўйламаганди, яна бу ёқда милтиқ оғзини тўғрилаб туришибди. Улдиришдан аввал у-буни билиб олишмоқчи.

Белов истар-истамас (энди унга бари бир эди) жавоб қилди:

— Хўп, гапимни эшитинглар бўлмаса, граждандар... Бу ерда кўпга қолмоқчимисизлар? Агар колхозлар йўқ бўлади, деб ўйласанглар, янглишасизлар, кутиб овора бўлманглар. Колхозлар ҳеч қачон йўқ бўлмайди. Шунга қараб нима қилишни бир ўйлаб кўринглар.

Йўлтўсарлардан биттаси сабри чидамай Беловнинг гапини бўлди:

— Чет эл биз ҳақимизда, Россиядаги бадавлат одамларнинг хонавайрон бўлиши ҳақида нима деяпти?

Белов шошиб қолди. Гап нимадалигини у энди тушуна бошлаган эди.

Йўлтўсарлар уни Совет ҳокимиятининг вакили, уларни ўз туғилиб-ўсган овулларида қувиб чиқарган синф вакили, деб билишар, ундан жавоб кутишар эди. Ҳа, Белов билан йўлтўсарлар ўту сув эдилар. У ашаддий душманлар қаршисида турарди. Белов душманга қарши бисотидаги ягона қуроли — сўз билан олишиши керак. Улар ҳеч қачон мақсадга эришолмасликларини англата билиши лозим!

— Ҳа, ҳамма ерда эски дунё чок-чокидан кетяпти.

Ишонмасанглар, мана сизларга факт... Миллионлаб немислар Тельманни қўллаб-қувватлашяпти. Ҳа, ҳа! Хитой генераллари жон талвасасида бир-бирлари билан олишиб ётишибди! Испания кўзгалди. Қирол Альфонс тирақайлаб қочиб қолди, Парижда аранг ўзига келди... Буюк Британия инқироз тўфонида. Олтин стандартни бекор қилиш тўғрисида қонун қабул қилинди!..

Белов қанча гапирди, қанча вақт уларнинг юзига заҳрини сочди? Ун минутми, бир соатми? Номаялум. Белов улардаги сўнгги ишонч, халқаро реакцияга бўлган ишонччи чиппака чиқарди.

— Йўқ, японлар Хитойда қолиб кетишади, Сибирга етиб боришолмайди,— давом этди у.— Бошқа ҳеч ким сизларга кўмаклашмайди, ёрдам қўлини узатмайди. Сизлар буржуазиянинг хаёлига ҳам келмайсизлар, унинг ўз ташвиши бошидан ортиб ётибди. Нақ жар ёқасига келиб қолган...

Халқаро аҳвол тўғрисидаги гаплар йўлтўсарларга тасалли бермади. Шундан сўнг Беловни ечинтирган йўлтўсар маъюс оҳангда сўради:

— Афв умумий ҳақида ҳеч нима эшитмадингми?

— Қанақа афв умумий?

— Бизлар учун... ўрмонларда санқиб юрганлар учун.

Йўлтўсарлар чекиниш чораларини қидиришяпти. Улар халққа қарши курашишнинг фойдасизлигини кўриб-билиб туришибди.

Йўлтўсарлар Беловнинг жавобидан сўнг ўзаро маслаҳатлаша бошлашди. Белов кутар, пайтавадан зах ўтаётганини сезаркан, ҳозир ўлим, айни вақтда нефть ва Милованова ҳақида ҳам ўйламасди. Тўппонча олмагани алам қиларди. Белов ўзини ғалати ҳис этарди — гўё бу аҳволга у эмас, бошқа бир одам, унга сал таниш одам тушиб қолгандек эди.

— Биз шундай қарорга келдик,— деди бешотар милтиқ ушлаган йўлтўсар.— Сени қўйиб юборамиз. Қани, фикримиздан қайтмай туриб туёгингни шиқиллатиб қол-чи.

Уларга миннатдорчилик билдириш Беловнинг хаёлига ҳам келмади — йўлтўсарлар ноилож яхшилик қилишяпти. У отига минаркан мийиғида кулиб қўйди: Милованованинг ортидан этиксиз, сарпойчанг қувадиган бўлди-да!

Шоймурот Милованованинг кетаётганини эшитиб ҳечам ҳайрон бўлмади. Шундай бўлишини у олдиндан билган эди. Аёл зоти эркак ёки ишга узоқ вақт кўнгила қўёлмайди. Аёл ҳамма нарсани қалби билан, эркак эса ақли билан ҳал қилади. Шунинг учун ҳам эркак одамнинг азми қатъий ва узоқ муддатли бўлади.

Чолга Милованова билан хайрлашиш осон бўлмайди. Ажойиб, қалби пок аёл эди-я! Лекин чол кўнглидаги гапини, ҳис-туйғуларини ҳечам сездирмайди.

Хўжа кўрсинга хурсанд бўлиш, бу чинакам севинч ифодаси эмас. Ғам-андуҳни кўз ёши орқалигини ифодалаб бўлмайди. Чинакам соғиниш, қўмсаш — бу индамасликда, руҳан нечоғлик азоб чекаётганингни ҳеч ким билмаслиги керак.

Чол Людмила Михайловнанинг ўз ихтиёри билан кетмаётганини фаҳмларди, лекин кетишининг сабабини сўраб-суриштирмайди, эркак одам эзмалик қилиши яхши эмас.

Шоймурот бир нарсага қўшилолмайди: нега бировлар иккинчи бирларига бошлиқ бўлсайкин? Бошлиқ бўлганидан кейин бошқа одамни ишдан бўшатади, уни суд қилади, қамайди, ҳатто ўлдириш ҳақида ҳукм чиқаради, гўё ўша ўлдирилган одамга ўзи ҳаёт бахш этгандай. Инсонни ҳаётдан жудо қилишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ!

Людмила шаҳарда, баланд уйда яшайди. Бола-чақали бўлади-ю, дунёда Шоймурот деган одам борлигини унутиб юборади... Йўқ, унутмайди! Сен билан туз тоттишган одамни хотирангдан чиқариб ташлаёлмайсан.

Чол бошидан будёновкасини олиб, тизгинни сал бўшати-ди-да, хаёлга чўмди.

Ёшинг ўн саккизда бўлса, деб ўйларди у ўзича, ўттиз яшар одам ҳам сенга кекса бўлиб туюлади. Лекин ўттиз ёшда ҳам юрагинг ёш йигитларникидай ёнади, жўш уради, қирқ ёшдаги одамларга гўё умрнинг энг лаззатли палласини орқада қолдирган одамларга қарагандай телба ёшликка хос бир ғурур билан боқасан. Қизиқ, қирқ ёшдагилар ўзларидан икки баравар катта одамлар тўғрисида нима деб ўйларкин?

Бахт фақат ёшликда эмас. Одам саксон ёшида ҳам агар ақли равшан, юраги соғлом бўлса, ўзини бахтиёр ҳис қилиши мумкин.

Кексалик — бу фақат соқол ва бод касали эмас. Ҳаёт

сўқмоқларида бошқалардан кўп юриб, турмушнинг аччиқ-чучуги, севинч-ташвишларини бошқалардан кўп тотиш, ўз яқинларига ҳаёт бағишлаб, жангда душманни ер тишлатиш — кексалик дегани мана шу. Кекса одам ўз умрининг чўққисидан туриб, ҳаёт икир-чикирларига хотиржам назар ташлайди. У одамларга мурувват кўрсатади, уларнинг раъйига юра олади. Шоймурот ҳам мана шу ҳуқуқидан фойдаланади.

У ўз бошлиғи, Казимир ҳақида кейинги вақтларда: «Бошлиқ бўлиб бошлиқ эмас»,— дейдиган бўлиб қолди.

Ҳамзин билан эса: «Олим одам, Уролнинг ҳамма сирасрорини билади»,— дея фахрланади.

Белов биринчи кунданоқ Шоймуротни хижолатга қўйган эди. Лекин чол бош геологнинг кимлиги, нималарга қодирлигини билиб олган эди: «У узоқни кўрадиган, тутган ерини кесадиган одам!»

Бу Шоймуротнинг тилида энг зўр мақтов эди.

Чол Миловановани худди ўз неварасидек кўрарди. Бирор ширин нарса бўлса, унга яшириб қўядиган ким эди? Қорасойдан келган асал билан уни меҳмон қилган ким эди? Чивин таламасин, деб палатканинг этагини секин тушириб қўядиган ким эди? Яхшиликни сездирмай, билдирмасдан қилиш керак!...

Белов отда Шоймуротнинг олдига келганда чол ҳечам ажабланмади. Гўё Шоймурот уни кутаётгандай эди.

У икки геологнинг гапини жим туриб эшитди.

— Салом, қочоқлар!— деди Белов.

Шоймурот бош ирғади, Людмила ҳайрон бўлди.

— Бу ерга қаёқдан келиб қолдингиз?

— Сизни обкетгани келдим.

Людмила Михайловна ўгирилди.

— Мен ҳамма билан хайрлашиб чиққанман... Казимир Павловичнинг ўзи жавоб берди.

— Лекин қўлингизда бош геологнинг рухсат қоғози йўғ-у!

— Сизни қайтиб келишингизни кутолмасдим-да.

Бу даҳанаки олишувдан кейин Белов қичқирди:

— Шоймурот, аравани орқага қайтар!

— Йўқ, Шоймурот, йўлингдан қолма, ҳайда!— талаб қилди Людмила Михайловна.

Чол уларнинг буйруғини бажаришга шошилмасди. Бир отда бирданига икки томонга юриб бўлмайди. У эртами-кечми уларни тил топишишига ишонарди... ҳа,

ёшлар доим келишиб олишади. Беловга ўхшаганлар ён босмайди, аёл киши ён босиши керак!

— Мен сенга нима дедим?— Беловнинг жаҳли чиқди.

— Биз станцияга борамиз,— эътироз билдирди Людмила Михайловна тизгинни ўзи қўлига оларкан.— Станцияга борамиз, бошқа ҳеч қаёққа бормаймиз.

Белов отини йўлга қўндаланг қилди. Илгари замонларда муносиб душманга рўпара келса шундай қилишарди. Баракалла, Артём!

Шоймурот, Белов нега отдан тушмайди-я, деб ҳайрон бўлди. Аёл киши билан ёнма-ён туриб, кўзига қараб гаплашган маъқул. Кўзидан унинг дилидагисини билиш мумкин... Бирдан ҳангу манг бўлиб қолди: бош геологнинг оёғида этиги йўқ эди! Бу қанақаси бўлди? Е шошгани учун этигини кийишга улгурмаганмикин?

Тортишувнинг чўзилиб кетганини кўрган Шоймурот пастга сакраб тушди-да, арава тирқишини бўшатиб қўйди. Одамлар, майли, тортишаверсин, лекин отга жабр бўлмагани маъқул.

Белов ҳам отдан тушди.

— Хафа бўлдингизми? Кечирасизу, лекин тўғриси айтиман: ёш қизалоқдай иш қилдингиз. Арзимаган нарсага экспедицияни ташлаб кетяпсиз. Ўшанда ўйламасдан аччиқ устида кўп нарсани гапириб юбордим, ўзим ҳам афсусланман, ҳа, бемаънилик қилдим, лекин бургага ўчакишиб кўрпага ўт қўйиш керак эмас-да. Наҳотки қилаётган ишимизнинг аҳамиятини тушунмасангиз?

У, Людмилани шунақаям таъзирини бердики, боёқиш оғиз очолмай қолди. Белов роса бақириб-чақирди, одам ҳатто хотинига ҳам шунчалик бақиролмайди, сал ҳовуридан тушганидан сўнг алақандай Губкин деган одамни, Казимирни, бошлиқнинг номини қайта-қайта тилга олди.

«Бурунги замонларда йигит билан қиз учрашганда, ҳеч қанақа бақириб-чақиринлар, ғиди-биди гаплар бўлмасди,— дея мулоҳаза қиларди Шоймурот.— Гул, булбул ҳақида гаплашишарди, ашула айтишарди. Ўзларини сипо тутишарди. Ўқиган одамларда ҳаммаси бошқача. Ширин гапиришни билишмайди...»

Чол улардан хафа бўлиб, аравадан тушди-да, пиёда орқасига йўналди. Бу нодон одамлар билан жиқиллашиб нима қилди.

Чол йўлда кетаётиб ўзидан жаҳли чиқди: «Қариганингда олимларга илашиб юрибсан-а. Ўзимизнинг тўпори, сод-

да одамлардан яхшиси борми! Елкамнинг чуқури кўрсин-е, ўша экспедициясини...

Шоймурот бир неча чақирим юрганидан кейин, арава гилдираклари ва от оёғининг дукур-дукурини эшитиб, орқасига ўгирилиб қаради. Людмила қош-қовоғи осилиб арава ҳайдар, Белов эса хурсанд бўлиб, чолга кўз қисиб қўярди.

— Шоймурот, нега аравани ташлаб кетдинг?— сўради Людмила мулойимлик билан.

«Экспедицияга бари бир қайтар экансан, уч соат тижирлик қилишининг нима кераги бор эди, қизим?— деб ўйлади у ва саволига ўзи жавоб берди:— Агар аёл эркакка ўхшаганда, уни эркак дейишган бўларди».

Шоймурот бўлиб ўтган гапларга парво қилмагандай жиддий оҳангда жавоб қайтарди:

— Тизгинни қўлга олишдан аввал, эгар-жабудуқни бир текшириб кўриш керак. Қани, бундай тур, қарай-чи...

ОБ-ҲАВО ЁМОНЛИГИДА ЭРГА ТЕГАМАН

1

Ҳайдар ҳадеб отларни қистар, жавдар боғловчи эпчил аёллар унинг орқасидан изма-из келишарди. У бу дарғазаб аёллар билан беллашувда голиб чиқиши керак. Ахир, уларнинг орасида Зифа ҳам бор-а. Ҳа, йигит, бўш келма, гайратингни кўрсат.

У ҳар гал даланинг охирига бориб бурилганида, Зифага қараб қўяр ва қизларни қушга муқоиса қилиш ҳақидаги гап беихтиёр эсига тушарди. Турнанинг учинини ким кўрмаган? Турна бошқа қушларга ўхшаб бирдан кўтарилмайди, аввалига бўйнини чўзиб, анча жойгача чопиб боради-да, кейин узун қанотларини ёзади.

Зифа ҳам осмонга кўтарилиш учун чопиб бораётган турнани эслатарди.

Зифа эрта тонгда машиналар тинимсиз қатновчи, нефтчилар ўтадиган йўлга бирров қарашга вақт топарди. Очиғини айтганда, уни бир нефтчи, Бўрон қизиқтирарди, у ўша йигитни кутарди. Бўрон Зифани учратди дегунча гапга соларди. Бу гал ҳам Бўрон унга бир нима дейди, лекин нима дейишининг аҳамияти йўқ.

Зифа ишга берилиб кетиб, Бўронни ҳам ўйламай қўйди. Бу қиз ҳозир жавдар боғларидан бўлак ҳеч нимани

кўрмасди. Азалдан одати шу: бир нарсага киришса бошқа ҳамма нарсани унутади.

Унинг қўллари олдиндан тайёрлаб қўйилган боғларни илдам оларди. Ўрилган бир қучоқ жавдарни кўтарарди-да, уни тиззаси билан ерга босиб, боғ қилиб боғларди, кейин бошқа уюм олдига ўтарди. Эсиз, Бўрон кўрмаяпти-да. Зифанинг ишлашини бир кўриб қўйсиниди.

«Ҳа, майли, — тасалли берди ўзига, — кўрмаса кўрмас, бари бир билади, бошқалардан эшитади-ю».

Зифанинг ойиси Ойхилу енгил-елпи ишларни қиларди. Ҳар ҳолда ёши ўтиб қолган. У қизи тайёрлаган жавдар боғларини ғарамлар, тўққизта боғни тўп қилиб, ўнинчисини устига ташлаб қўярди.

Бир вақтлар Қорасойда жавдар боғлашда, Ойхилуга етадигани йўқ эди. Ҳа, гапимга ишонаверинг, йўқ эди.

Икки соат ўтар-ўтмас, она-бола қўшнилари, тажрибали Танхилу билан Назифани анча орқада қолдириб кетишди. Ҳа, шу билан кифояланса бўларди-ю, лекин бугун қизи негадир ҳар кунгидан бошқача. У онасига ҳам, ёнидагиларга ҳам қайрилиб қарамас, жазирама куёшга ҳам парво қилмасди. Бошидаги оқ дурраси соҳил бўйидаги қамишзорда юрган балиқчи қушдай буғдойзор қўйнида милтилаб кўринарди.

Зифа вақтни ҳам, жавдар боғларининг ҳам ҳисобини йўқотиб қўйган эди. Унинг кучи танасига сиғмаётгандек эди. Пешанасидан оқиб тушаётган тер кўзларини ачиштирарди. Лекин қўллари чарчоқ сезмас, бели оғримасди.

Бир боғни боғлашга ўн секунд кетади. Хўш, бир соатда неча боғ бўлади? Эртадан кечгача қанча бўлади? Санашга вақти йўқ. Қанча кўп бўлса, шунча яхши-да.

Жазирама офтобда ишлаш мумкин бўлмай қолгандагина тушлик қилишди, иссиқ нафас олдирмай қўйганди. Зифа муздай айрондан устма-уст уч стакан ичди-да, ғарам соясига бориб чўзилди.

Ойхилу ухламади. Қизи ҳар гал ташвишланиб, бошини кўтарганда, онаси меҳрибонлик билан унга тасалли берарди:

— Яна бирпас ухлагин. Анча боғладик, салкам икки норма.

Тушликдан кейин Зифа яна жадал ишлади. Онаси унга аранг етиб юрарди.

Ўроқ машина темир қанотларини тўқиллатиб, дала атрофида айланарди. Ҳайдар биринчи йил жавдар ўриши

эмасди, қаранги, у одамларнинг бунчалик берилиб ишла-
шини энди кўриб турибди. Бу аёлларга бир бало бўлган
ўзи!

У дилида Зифадан фахрланарди. Севган қизининг
унинг учун ҳаракат қилаётгани Ҳайдарга хуш ёқарди.

— Ҳой, Зифа, шошилма!— қичқирарди у от жиловини
тортаркан.— Мени ҳам, жонивор отларни ҳам адои
тамом қиласан-у.

Зифа жавобан қўл силтаб қўя қолди, бу билан гўё:
ҳой, тезроқ қимирлагин, йўқса, оёгингни босиб оламиз.
Ҳаммага кулги бўласан, деяётгандай бўларди.

Қуёш аксига олгандай ботай демасди. Бора-бора у одам-
нинг кўзига ёмон кўрина бошлади. Намунча имилламаса!
Осмонда юриш осон-да. Бели оғримайди, тер ҳам қуюлиб
турмаса керак.

Зифанинг қўллари тирналиб, томоғи қақраб кетди.
Энди ҳаракатидаги эрталабки енгиллик ва назокатдан асар
ҳам қолмаган. Ҳой қуёш, қизга раҳм қилсанг-чи!

Биринчи бўлиб Ойхилу ҳолдан тойди. У пешбандини
ечиб, чангини қоқди-да, қизига юзланди:

— Бўлди, ҳолим қолмади, бир қадам ҳам босолмай-
ман!

Мана, Зифага ҳам гал келди. У олдинга қарагани қад-
дини ростлади. Жавдар денгиздай чайқалади, ғувуллайти,
ўроқ машиналарнинг тақир-туқури узоқ-узоқлардан эши-
тилади, қаердадир хуноб бўлиб трактор тариллайти.
«Нефтчиларнинг трактори бўлса керак»,— деб ўйлади қиз,
секин ерга ўтираркан.

Ҳали совимаган ерда узала тушиб ётиш қандай гаштли.
Қани энди, осмонга тикилганча мана шундай, қимир этмай
эрталабгача ётсанг. У кечки салқинни ҳис этиш учун кўй-
лагининг тугмаларини ечиб юборди.

Ойхилу бригадирни чақириб келгани кетди. Ҳороқ ма-
шинанинг шовқини тинди, денгизсимон далага аста-секин
сукунат чўка бошлади.

Зифадан сал нарида аёллар гаплашиб туришарди. Қиз
уларни овозларидан таниди. Икки йигит — Бўрон билан
Ҳайдарнинг оналари бамайлихотир гаплашишяпти. Оналар
нима ҳақда гаплашишлари мумкин? Албатта ўз ўғиллари,
бўлажак келинлари ҳақида-да.

— Ҳғлим ҳали-вери уйланадиганга ўхшамайди,— деди
Танхилу хўрсиниб.— Қудалар ҳам келишди, ўзим ҳам бир
неча бор гаплашдим, отаси ҳам оғиз солди...

— Менинг ўғлим Зифани жонидан яхши кўради...— деди Назифа.

Зифага бу гаплар ёгдек ёқарди. Майли, эрталабгача гаплашаверишин!

Яқиндан эшитилган овоз уларнинг суҳбатини бўлди. Зифа Ясавини овозидан таниди, унинг ёнида бригадир Давлат билан Ҳайдар бор эди. Улар жавдар боғларини санаб юришарди.

— Бир юз қирқ беш ғарам,— деди Ясави.

— Ҳув анави билан бир юз қирқ олти,— тузатди Ҳайдар.

— Ҳа, майли, сенингча бўлсин. Бир юз қирқ олти, қирқ етти, қирқ... Ойхилу, қизинг қани?

— Шу ерда, чақирайми?

— Ҳа, майли, усиз ҳам ишимиз битади. Бир юз қирқ саккиз...

Овозлар узоқлашди. Ясавидан кейин ҳалиги аёллар ҳам кетишди. Теварак-атроф жимиб, борлиқ узра қисқа ёз туни чўка бошлади.

Зифа уйга шошилмасди, у нефтчилар билан кетма-кет Бўрон етиб келади деб умид қиларди. Агар сўраш унинг эсига келмаса, жавдар боғлари тўғрисида ўзи гапириб беради.

Овул яқинида, Оқдарёга қўйиладиган анҳордаги тегирмон олдида уни ҳарсиллаган Ҳайдар қувиб етди.

— Сени далада роса излаб тополмадим. Уйга бунчалик тез кетиб қолиши мумкинмас, деб ўйладим,— деди у ёнмаён бораркан.— Бугун қаттиқ ишладинг-да. Биласанми, қанча боғ қилибсан?

Зифа айёрона кулимсираб қўйди.

— Қанча бўпти?

— Икки минг олти юз қирқ!

— Бу икки кишиники-да! Ойим ҳам бор эди.

— Бари бир кўп-да,— деди Ҳайдар.— Ким учун бунчалик ҳаракат қилганингни биламан... Раҳмат. Шунинг учун ҳам сен билан гаплашмоқчи бўлдим...

Зифа унга сачраб қараркан, шоша-пиша деди:

— Йўлга қарагин! Яна келишяпти!

Ҳайдар қизнинг ҳар галгидай гапни чалғитаётганидан хафа бўлиб, йўлга қаради. Чиндан ҳам йўлда шаҳар томондан тракторлар келар, орқаларида шатаклари бор эди. Шатакларга бесўнақай станоклар ортилганди.

— Хўш, нима бўпти? Нима, тракторларни кўрмаган-мисан?

— Биласанми, ўзимни гўё ҳаётимда ҳамма нарса ўзгариб кетадигандай сезяпман. Бемаъни-а?

— Нега энди бемаъни бўларкан? Ким билади, балки ҳаммамиз экспедицияга бориб ишлармиз. Қара, идорага жуда кўп одам олишибди-ю.

Шу пайт аксига аёллар етиб олишди, улар Зифани ютуғини эшитишган бўлиб, ғаразгўйлик билан қизга уст-ма-уст савол бера бошлашди, жавоб беришга улгурса бўлгани: қанча боғ боғладинг, соат нечада бошладинг? Нима, похол боғларни олдиндан тайёрлаб қўйганмидинг?

Яна қулай пайтни қўлдан бой берди. Ҳайдар узоқлашадиган қиз орқасидан маъюс қараб қолди. Лекин бари бир, яхши кўриш-кўрмаслигини айтишга мажбур қилади. Яхши кўрса керак!

Ҳар ҳолда орқасига ўгирилиб қаради. Қўлини силкитди, ҳа, унга силкитди. Қўлига сариёғ суртишни унутмаса бўлгани. Яна ўгирилиб қаради, демак, севади.

2

Қишлоқ чевари учун янги қийинчиликлар туғилди. Шу вақтгача у бу ерлик жўн аёлларнинг дидига ёқадиган кийим тикиб, уларнинг кўнглини олиб келаётганди. Нефтчилар келгандан кейин одамларнинг диди ҳам ўзгарди. Энди қизлар шаҳарчасига кийинамиз, деб туриб олишади! Шаҳарча кўйлак тикиш осонми, аввало бунинг ҳадисини олиш керак.

Зифа уйларида ижарага турадиган Людмила Михайловнага ўхшаб кийинишни, худди ўшаникидек кўйлак кийишни истайди. Кийиб кўраётганида Зифа сўради:

— Енгини қандай қилсам экан?

Ойхилунинг фикрича, Людмила Михайловна кўйлагининг енги жудаям калта. Бунчалик бўлмайди-да. Қолган ҳамма нарсаси уникидай бўлади: башанг юбка билан бурмали кофта.

— Бўйинни жудаям бунақа очвориш яхшимас,— насихат қилди Ойхилу.— Бунақа ўмизи калта кўйлакда одамга кўриниш уят бўлади.

Ахийри, қорасойлик кекса аёлларга хос ифбатлилик, маъсумлик устун келди. Бўйинни номаҳрамлар кўзидан яширишга қарор қилинди. Ойхилу билан қизи ҳовлида

эркаклар овозини эшитишган заҳотлари парда орқасига ўтиб кетишди. Лекин меҳмонлар ҳадеганда кира қолишмасди.

— Келинглар, келинглар,— деди Ойхилу эшикни очаркан.

Аввал темирчи Галлям, орқасидан бир оз уялинқираб Ҳайдар кирди.

— Салом!— деб кўришди Галлям эҳтиром билан.

Ойхилу кулимсираб қўйди.

— Утиринглар, фақат айтиб қўяй, эркаклар учун тикмайман.

Тикувчининг беозор ҳазил-ҳузулини яхши кўришлигини ҳамма биларди. Галлям жавоб бермади, бугун унинг вазифаси жуда муҳим эди. У йўлига бир йўталиб қўйди-да, гап бошлади:

— Бизни хотин-қизлар кўйлаги қизиқтирмайди. Биз бошқа бир жиддий иш билан келдик.

Зифа ўрнидан турди.

— Зифа, сабр қил,— деб уни тўхтатди темирчи.— Менимча, бу сен билан битадиган иш.

Қиз ҳазиллашди:

— Мен жиддий ишларни ҳал қилишга ўрганмаганман.

Галлям унинг сўзларига эътибор бермади. Зифанинг ўз жойига итоаткорона ўтирганини кўриб, яна бир бор йўталиб қўйди. Гапни нимадан бошлашни билмай гаранг эди.

«Нега чўзишади-я?— деб ўйлади Зифа.— Нима ниятда келганларини очиқ-ойдин айтиб қўйиша қолмайдими? Ҳайдар нега нуқул кулимсирайди, намуноча хурсанд?» Бирдан миясига бир фикр келиб қолди: «Галлям совчи бўлиб келган бўлса-я?» Зифанинг қулоғигача қизариб кетди.

Темирчи яна бир бор томоқ қириб қўйди-да, гап бошлади:

— Узингиз биласиз-ку, мен хотин зотини ёқтирмайман.— Ана шундай шикоятдан кейин у нафасини бир ростлаб олди. Сўнгра ўзича бу гапни кейинги гапларимнинг салмоғини оширади деб ўйлади-да, яна давом этди.— Аммо ҳозир ўзгардим. Ҳайдарни жуда ҳурмат қиламан, у қаттиқ илтимос қилиб: «Мени Зифага унаштириб қўй»,— деяпти. Унга: «Ҳа, майли, нега унаштирамай? Лекин битта шартим бор: тўйингда яхшилаб меҳмон қиласан»,— дедим. Йигит рози бўлди. Хуллас, гап шу, Ойхилу, қизингга қулчилик қилиб келдик. Ҳа, намуноча қизариб-бўзармасанг, ойимтилла? — кейин қизнинг жавобини кутмасдан қўшиб

қўйди:— Ҳа, биламан, ичингда жон деяпсан. Йигитни мақтаб ўтирмайман. Битта камчилиги бор — тортинчоқ, ювошроқ, ўзига ҳам: «Қандай қилиб гармончи бўлиб қолгансан, ҳайронман»,— деганман. Қизлар шўх бўлишади, улар олиб қочиб кетишга қодир йигитларни яхши кўришади. Ё гапим нотўғрими, Ойхилу?

— Уялсанг-чи, Галлям! Қиз болани олдида шу гапларни гапириб ўтирибсан-а?— деди Ойхилу ялингансимон.

Галлям хафа бўлди:

— Борим шу, нима қилай? Гапни чўзиб ўтиришнинг нима кераги бор! Қиз сеники, йигит меники.— у Ҳайдарга ўғирилди: — Хўш, нега индамайсан? Бир нима десанг-чи?

Ҳайдар ўзини босиб олиб гапира бошлади:

— Ойхилу опа, сиз мени биласиз. Бошпанам бор, тўғри, янги эмас, лекин умримизнинг охиригача етади. Кузда томини қайта очиб ёпаман. Бузоғи билан сигирим, беш қўйим бор. Шаҳардан ўрдак олиб келиб боқяпман. Ойим ювош, феъли яхши аёл, ортиқча гап гапирмайди. Сингилларим йўқ, хотинимни ҳеч ким хафа қилмайди. Ўзи уйнинг бекаси бўлади.

Чевар уялинқираб турган қизига қараб қўйди.

— Она нима ҳам дея оларди? Сени ёқтираман, Ҳайдар. Лекин қизнинг ихтиёри ўзида, ундан розилигини олгин.

Йигит шоша-пиша ўзини оқлаган бўлди:

— У билан гаплашдим. Мен сизга айтсам, бир эмас, бир неча бор гаплашдим. Ҳеч аниқ бир жавоб бермайди. Пайсалга солгани-солган. Баҳорда ёз бўлсин, дейди, ёзда куз келсин, дейди. Ахир, қанча кутишим мумкин? Балки мени ёқтирмас, ёмон кўрар, унда очигини айтсин.

Галлям васийликка олган йигитининг гапини бўлиб, куйиб-пишиб деди:

— Э, сендақа куёвдан ўргилдим-э! Севгини сўраб эмас, талаб қилиб олиш керак. Гап бундоқ: мен совчи бўлиб келдим, энди бу ёғини ўзинг эпла. Одамни уятга қўйдинг-у.

Галлям шундан сўнг эшикни шартта ёпиб чиқиб кетди.

Орага жимлик чўкди. Йигитнинг хомуш юзида дадиллик, қатъийлик ифодаси пайдо бўлди. Зифа саросимада гоҳ онасига, гоҳ йигитга қарарди, унинг юраги орзиқиб кетди.

— Ойи, сиз қолинг,— деб илтимос қилди у, Ойхилунинг ўрнидан қўзғалганини кўриб. — Сиз кетманг.

Ойхилу чиқиб, секин эшикни ёпди.

Икковлари қолганларидан кейин Зифа унга юзланди:

— Ҳайдар, азизим, сенга нима дейишим мумкин? Ҳеч нима деёлмайман. Биламан, қанча-қанча қиз сени шайдо-йинг... Мен бўлсам... Ҳайдар, мени кечиргин, лекин мен Бўронга ўхшаган ўт-олов йигитларни яхши кўраман. Нима қилай, шунақа тентакман-да.

Бўроннинг исми беихтиёр оғзидан чиқиб кетди.

Йигит юзидаги бахтли табассум сўнди. Зифанинг Ҳайдарга раҳми келди. У кулимсиради.

— Хўш, нега энди мени бунча шошилтирасан? Нимани хоҳлашимни ҳали ўзим ҳам билмайман, — деди зорланиб. — Мендан хафа бўлмагин. Ҳозир хўнграб йиғлаб юборгим келяпти. Одам кимнидир севишга ўзини мажбур қилолмайди. Севги ўзи келади. Назаримда, ҳаво ёмон пайтида эрга тегадиганга ўхшайман-да. Ушанда момақалдироқ гумбурласин ё бўрон қутурсин. Кўрдингми, мен шунақа жинниман, тентакман. Ҳозирча ҳамма ёқ жимжит, на момақалдироқдан, на бўрондан дарак бор.

Зифа чиндан ҳам йиғлаб юборди. Гангиб қолган Ҳайдар унга яқинлашди-да, меҳр билан деди:

— Нега йиғлаяпсан? Қўй, бўлди. Мен яна бир йил кутишим мумкин, сендан ҳечам хафа эмасман. Нега кутмас эканман? Биламан, сен довюрак йигитларни севасан. Биласанми, мен ҳам ўт-олов бўла оламан.

Зифа кўз ёши аралаш кулимсиради.

— Бу бошқа гап!

3

Хирмонда, веялка ёнида аёллар ишлашарди. Ҳатто шундай чанг-чунгда ҳам қорасойликлар кийимларини ўзгартиришмасди: бошларида оқ дурра, белларига янги расм бўлган пешбанд боғлаб олишган. Ҳа, нима қилибди, ювса, оппоқ бўлади-ку.

Куни билан оғир иш қилганлари учун веялкани қўлда айлантиришар, кулги ҳам анча камайиб қолганди. Бригадир Давлат келиб, уларни шошилтиргудай бўлса, ҳазил-ҳузул билан қутулиб қўя қолишарди.

Ниҳоят, бева Ҳадича ортиқ тоқат қилолмади:

— Ҳой, қизлар, қани, бўлди қилинглар! Жиндак нафасимизни ростлаб олайлик.

Зифа ҳайрон бўлди:

— Бригадир келиб қолса-чи?

— «Кўпчилик бўлиб газета ўқиямиз. Тушлик пайтида ишладик, энди дам оляпмиз», — деймиз.

Улар энди ўтиришган ҳам эдики, Кабир келиб қолди.

— Ҳа, иш ҳам жуда зўр бўлаётганга ўхшайди! — деди у кулимсираб.

Ҳар галгидек биринчи бўлиб Ҳадича гап қотди:

— Биз бу ерда, хирмонда ишлаётганимизда мабодо сени колхозимизга раис қилиб сайлашмадимиз?

Қизлар бараварига шарақлаб кулиб юборишди.

— Ҳадича опа, бошланг! — илтимос қилди Магира.

Бева хотин буғдой уюми устига яхшилаб ўтириб олди-да, газетани ёзиб, ҳижжалаб ўқий бошлади:

— «О-пе-ра-тив маъ-лу-мот... учинчи но-мер... Индустри номидаги... ИндустрИАЛ-ли-зи...» Фу, жиң урсин! Қаёқдаги сўзларни топишади-я, тилинг айланмайди! Ма, Зифа, сен ўқигин.

Зифа ҳам узундан-узоқ жумлани аранг ўқиди:

— «...Индустрлаштирилаётган Бошқирдистон. Бирск райони рапорт беради. Шу ўн кунликда индустрлаштирилаётган Бошқирдистон номли колхозга бир юз олтимиш етти янги хўжалик келиб кўшилди. Коллективлаштиришнинг умумий проценти — қирқ иккию ўндан икки...»

Кабир улар ўтказётган бу сиёсий тадбирга бир нима деб эътироз билдирмади. Ҳа, майли, ўқишсин, билишсин.

— Нега ҳадеб бир нарсани ўқийверасан! — хитоб қилди Магира. — Қизиқроқ нарса ўқисанг-чи! Менга бер, ўзим... «Бошқирд отларининг зотли наслини кўпайтирайлик... жаҳолат ва консерватизм томирини қирқайлик...» Ана холос! Пойма-пой гаплар. Отни гапириб туриб, бирдан бошқа гапга ўтиб кетишади-я! Кабир, бу консерватизм дегани нимади? Жаҳолат-чи? Мана, яна: «Майдалар самара бермайди». Бунақа гапларни биринчи эшитишим.

— Кичик-кичик колхозларни ёзишяпти-да.

— Орқасини ўгир, — илтимос қилди бева хотин. — Суд ёки қўйди-чиқди ҳақида ҳеч нима ёзишмаганми? Шунақа нарсаларни ўқишни яхши кўраман!

Магира газетанинг янги саҳифасини очди.

— «Бошқирдистон қишлоқ хўжалиги учун олтимиш икки миллион сўм ажратилган...» Мана, бунисига ҳам тушуниб бўлмайди: «Объектив сабабларга кўра...» гўё газетани она тилимизда босишмагандай-а! «Ишбай асосида

ишлайлик, қўшимча ҳақ чекланмасин! Фақат қулоқ, иш-ёқмас, манфаатпараст, юлғич одамларгина ишбай ишлашга қарши!..»

— Менга қара, Кабир. Бу қанақаси бўлди? Борди-ю, мен ҳомиладор бўлсам, қандай қилиб ишбай ишлашим мумкин. Бола туққинг келган экан, ош-нонсиз қолавер дейишмоқчим, шундайми? Мен беваман, ўзимни гапиряпман. Эри борларга бари бир...

Кабир хотинларнинг авзойи бузуқлигини кўриб, дарров жуфтакни ростлаб қолди. Бева Ҳадичанинг тили ёмон, ундан нарироқ юрган маъқул...

Газетани ўша заҳотиёқ ташлаб юборишди. Ҳеч нимадан ҳеч нима йўқ Магира гапириб қолди:

— Эркаклар умуман аёлдаги гўзалликни ҳечам тушунишмайди. Мен сизларга айтсам, улар ҳар қандай соҳибжамол...

Зифа, Магира бу гапни битта Кабирга теккизиб айтяптими ё ҳамма эркакларга теккизиб айтяптими, тушунолмайд қолди.

— Ўзингни назарда тутяпсанми?— қизиқсинди Ҳадича.

— Балки ўзимнидир, хўш, нима бўпти?— жавоб берди Магира. — Ун саккизга чиқдим. Нима, чиройли эмасманми? Биронтаси бундай мулозимат қилмайди-я.

— Менимча, — деди қизлардан бири, — эркаклар шўх қизларни яхши кўришади.

— Сен ҳеч нимани тушунмайсан, — деб унинг гапини бўлди бошқаси. — Мана, масалан, Зифани олайлик. Нима, у шўх эмасми? Қани, бошқа унга ўхшаганини топиб кўрчи. Зифа бўлса, беоқибат севги ўтида қовурилиб ётибди. Билмадим, Бўронни нимасини ёқтираркин. Оддий бир йигит. Ҳайдарнинг ундан кам жойи йўқ.

— Кўнгилга буюриб бўлмас экан, — эътироз билдирди Зифа.

— Ҳайдар бечорани жудаям қийнавординг-у, шунчалик ҳам бўладими, — деди Ҳадича жаҳл аралаш. — Э, у ҳам тентак, экан. Сенга ёқайин деб қаёқдаги ишларни қилиб юрибди, айтгани уяласан. Ўтган куни уюлдаги айғирни совутган бўлди, йиқилиб бўйни узилишига сал қолди. Сен уни хароб қилмасанг деб қўрқаман. Ҳа, кўзингга қара, яхши қиз!

Магира гапни илиб кетди:

— Мен Бўронни деб ўзимни ҳечам камситмасдим.

Бўрон Комилани сира кўнглидан чиқариб юбора олмайпти.

Ҳадича пешанасига бир урди.

— Эшитдингларми, Комила эрини уйдан ҳайдаб чиқарганмиш.

Зифанинг кўзлари катта-катта бўлиб кетди.

— Мен ҳам эшитувдим, лекин ишонмагандим.

— Нимасига ишонмайсан? Менга ўзи гапириб берди. Эрим жуда қийнаб юборди, жонимдан тўйиб кетдим, дейди. Уни кўрарга кўзим йўқ, дейди. Хуллас, ҳайдаб чиқарибди. Ҳамид зўрлик билан кирмоқчи бўлган экан, Комила бутун овулни бошига кўтариб бақирибди. Айтишларича, Ясавининг ўзи келганмиш...

Зифанинг юраги ҳаприқиб кетди. Комила эрини уйдан ҳайдаб юборган бўлса, демак, Бўронни ҳалиям яхши кўрар экан-да.

— Мен кетдим, — деди у ўрнидан тураркан.

— Қаёққа?— ҳайрон бўлиб сўради Магира.— Веялани ким айлантиради?

4

Зифа тик этган товушга қулоқ соларди. Йигитни учрашувга таклиф қилиб, умрида биринчи бор ўзини камситиши эди.

У Бўронни кутаркан, учрашмаслик учун ҳар дақиқа отилиб туриб кетишга тайёр эди, лекин айни вақтда ўзича: «Ишқилиб келсин-да...»— деб қўярди.

У гапни нимадан бошлашни билмасди. Ахир, унга Комилани севма, мени, Зифани севгин, деёлмайсан-у.

Зифа Бўронни ишқида, ҳижрон ўтида қанчалик қовурилганини ҳеч ким билармикин? Ҳеч ким бунчалик изтироб чекканмикин? У ўзидан-ўзи нафратланарди. Шу пайт бемаврид қарга қағиллаб қолди.

Муҳаббат сирларидан бегона, ўзининг бемаъни қилигидан куйиб-пишиб, ҳамма нарсадан умидини узиб қўйган Зифа Бўроннинг оёқ товушини эшитиши биланоқ турган ерида ҳайкалдек қотиб қолди. Суймаганга суйкалиш нақадар уят!

— Салом, Зифа!— жўнгина сўрашди Бўрон, гўё улар мажлис олдидан клубда ёки кўчада, одамларнинг кўзи олдига тасодифан учрашиб қолгандай.

Зифа орадаги бу ўнғайсизликни Бўрон текислаб юборгани учун ундан миннатдор бўлди.

Зифа, Бўрондан менинг ҳақимда қандай фикрдасан, деб сўрагиси келарди. Лекин сўрашга юраги бетламасди....

— Бурғиланган қудуқларни билмоқчи эдим...

Бу гапларнинг сохталиги унинг юзидан шундай билиниб турарди. Зифанинг икки юзи баттар қизариб кетди. Бўрон яна унинг жонига ора кирди: ўз ишидан гапира кетди.

— Ҳалиям геологлар билан бирга ишлашяпман. Бурғилаш ишига ўтказинглар, деб иккинчи бор ариза бердим. Бошлиқ мени ҳечам машинага қўйгиси йўқ. «Сенсиз жудаям қийналиб қоламиз», дейди. Агар бу сафар ҳам йўқ дейишса кетаман. Шунча юрганим етар.

Зифа кўнглида, қани энди Бўрон бир қучоқласа. Қаршилиқ қилмайман,— дерди ўзича,— майли, тўйгунича қучоқласин.

Бўрон, энди ҳамма гап Артём Алексеевичга боғлиқ бўлиб қолди, бурғилаш ишида қандай малака орттириш ҳам ўша одамга боғлиқ деб тушунтираётганида Зифа бирдан бева Ҳадичанинг ўз ёшлиги ҳақидаги гапларини эслаб қолди. «Ҳеч ким Галлямдек қаттиқ ўполмайди»,— деганди Ҳадича ўшанда, ҳолбуки уни ҳозир ўлгудек ёмон кўради. Бўрон ҳам Зифани ўпса бўларди...

Бўрон бўлса гапга берилиб кетиб, ҳамон бурғилаш вишкаларининг монтажи, бурғилашга тайёргарлик кўриш ишлари ҳақида ҳикоя қиларди.

— Ҳа, бу жудаям қизиқарли,— унинг гапини қувватлаган бўлди Зифа, ҳолбуки у блоклар, роторлар, исканалар ҳақида ҳеч нима тушунмасди.

«Вишкалар ҳақидаги гапи қачон тамом бўларкин? Топган гапини-чи!»— деярди ичида.

— Жанубдан мастерлар келишди.— Гапида давом этди Бўрон,— идорага Оға Мамед Жафар ўғли директор қилиб тайинланди, тўртинчи бурғилаш участкасида бурғиловчи ҳам янги одам бўлди, фамилияси Птица.

Юқорида яна қарға қағиллади. У бутоқда чайқалиб турарди. Ҳу, овозинг ўчгур!

— Ҳар бригадада ўн саккиз кишидан бўлади,— тушунтирарди. Бўрон билагон одамдай.— Уч бурғиловчи, уч бурғиловчи ёрдамчиси бўлади, юқорида уч киши ишлайди, бундан ташқари, слесарлар, электриклар, қора ишчилар...

Нотаниш одамлар ҳақида бу қадар кўп гапириш, на-

ҳотки жонига тегмаса? Ахир, бу гапларнинг Зифа учун ҳечам қизиғи йўғу. Наҳотки шуни тушунмаса? Жилла қурса қучоқласа-чи. Зифа ортиқ чидаёлмади-да, бирдан унинг қўлларини чангаллади:

— Қўлларинг чинакам ишчининг қўли!

Бир куни, район комсомол комитетининг конференциясидан чиққанларидан кейин чиройли дўпили бир йигит уни қучоқламоқчи бўлди-ю, лекин уддасидан чиқолмади. Зифа, қўлларингга эрк бермагин, дегандек унинг юзига тарсаки туширди. Лекин Бўронга ҳеч нима демасди, олишмасди. Бўрон индамай қолди. Зифа орадаги жимликни бузиш учун шунчаки сўради:

— Қизларни ҳам ишга олишадими?

— Бўлмасам-чи, вақти келиб қизларни ҳам олишади. Идорадами ё лабораториядами иш топилади, лекин бурғи-лаш вишқасида хотин-қизларга иш йўқ.

Намунча гапни чўзмаса? Балки севишимга ишонмас? Зифа юраги қинидан чиққудай гуп-гуп ураркан, Бўроннинг кўзига дадил боқди-да, докадай оқариб кетган юзини унинг кўксига босди... Энди, энди нима бўлади? Қўрқувдан кўзларини юмиб олди. Агар кўкрагидан итарса, нима деган одам бўлади. Зифанинг оёқлари бўшашиб кетди. Бўрон уни ушлаб қолди. Зифа Бўроннинг юраги қаттиқ ураётганини эшитди. Ҳозир нимадир юз бериши керак, бу нарса инсон умрида бир марта бўлади. Зифа уялганидан, ор-номусдан қип-қизил олов бўлиб, пешбандининг бандини еча бошлади. Ҳозиргина дазмолланган оппоқ пешбанд оёғи тагига тушди. Нафаси сиқилгандай бўлди, кўз олди қоронғилашди. Вой, нима бўларкин?

Бўрон қизни қўйиб юборди-да, энгашиб пешбандни олиб уни боғлади. У жуда ҳаяжонда. Зифа унинг қўллари қалтираётганини кўриб турарди. Зифа эсанкираганича итоатгўйлик билан кутарди.

Бўрон юзини Зифанинг юзига яқин олиб борди-да, кутилмаганда унинг кўзларидан ўпди.

— Жонгинам, азизим, — деди у, — мен сенга арзимамайман. Мен Комилани севаман... яна...

У Ҳайдар тўғрисида яна алланималар деди, лекин Зифа унинг гапларини бошқа эшитмай, чакалакзорга чопиб кириб кетди, шох-шаббаларнинг юзига шатиллаб урилишига ҳам парво қилмасди.

Қочиш, қочиш керак, кучи борича қочиши керак! Дармони қуриганда Зифа майса устига юзтубан ётди-да, ач-

чиқ-аччиқ йиғлади, бу қизлик дардининг биринчи аламли ёшлари эди.

Зифа узоқ ётди. Кейин теварак-атрофга қулоқ солиб ўрнидан турди. Шундай ёнгинасида какку истар-истамас ку-кулади. Айтишларича, у одам неча йил умр кўришини олдиндан айтиб берармиш. Қиз бахтини башорат қила оладиган қушлар ҳам бормикин? Дунёда бунақа қушлар бўлмаса керак.

ЕВУЗ ОДАТЛАР ВОДИЙСИ

1

Оға Мамед Жафар ўғли Қорасойга пайшанба куни, қош қорайганда кириб келди. У Казимир Павлович ва бошқа геологларга ўзини таништириб бўлгач, дарров колхоз идорасига йўл олди. Жафар ўғли келиши биланоқ ишга кўмилиб кетди.

Лекин у жиддий гап учун ноқулай вақт танлаган эди. Маълумки, пайшанба куни овулдагиларнинг ҳаммомга тушадиган куни. Идорада қоровул Зокирдан бошқа ҳеч ким йўқ. У ҳам маълумотни район ер бўлимига айтиб қўйиш учун ушланиб қолганди. Зокир келган одамга ноҳуш боқаркан, дағалдан-дағал:

— Ким бўласан?— деди.

— Оға Мамед Жафар ўғли, Бокуда мени шундай деб чақиршади. Бу ерга «Бельск нефть разведкаси» идорасига бошлиқ қилиб юборишди. Етарлими ё таржимаи ҳолимни гапириб берайми?.. Раис қаёқда?

— У йўқ, бўлмайди ҳам.

— Ҳали буниси ҳам бормиди!— хитоб қилди келган одам. — Чақириш мумкиндир ахир?

Зокир бу ғалати одамнинг колхозга ҳеч қандай алоқаси йўқлигини дарров фаҳмлаб, у билан бетакалуф гаплашарди.

— Эртага хабар олиб кўр.

— Насиҳатинг ўзингга сийлов, — жавоб қилди Оға Мамед. — Ё раисни бу ерга чақиртирасан, ё унинг уйига ўзим бораман.

Зокир ким билан гаплашаётганини яхши ўйлаб кўрмаган эди. Бўш келадиганга ўхшамайди бу одам.

— Ҳа, майли, чақириб кела қолай, — деди Зокир.—

Мени ўрнимда навбатчилик қилиб тургин. Ер бўлимидан телефон қилиб қолишса, жавоб бер. Маълумот сўрашса айтгин. Қоғоз стол устида.

Зокир мўрчанинг кичкина деразасини тақиллатганида баданига супурги ураётган Ясавининг жаҳли чиқди.

— Мўрчада терлаётган одамни безовта қилиш тобутдаги жасадга қўл теккизишдай гуноҳи азимлиги эсингда йўқми, Зокир?

— Бир баджаҳл одам келди, — деди Зокир ўзини оқлаган бўлиб. — Гапга кўнадиган хилдан эмас, раисни топиб берасан, деб тархашлик қияпти. Эртага кел десам, унамади.

— Мабодо Уфаданмасми? Балки Олтинбоевдир? — Ясавининг қош-қовоғи осилиб кетди.

— Йўқ. Ҳалиги, ўшалардан, нефтчилардан.

— Ундай бўлса, кута туради, — деди Ясави яна қўлига супургини олиб.

«Шаҳарда мўрчанинг қадрига етишмайди, — дерди ичида қизиган тошга яна сув сепаркан у. — Э, шаҳарлик супургининг фарқига борармиди! Мўрча пархонасида май ойининг супургиси билан яхшилаб терлашга нима етсин, ундан нақ баҳор ўрмонининг ҳиди келиб туради-я! Еки буғни олайлик. Шаҳарлик учун буғ қанақа бўлишлигининг аҳамияти йўқ. Оловда қиздирилган тошдангина қуруқ буғ чиқишлиги уларнинг хаёлига ҳам келмайди. Шунинг учун ҳам қишлоқ мўрчаларида нафасинг қайтмайди...»

Ясави мириқиб, узоқ чўмилди. Лекин уйига кириб, бир пиёла чой ичишга улгурмаган ҳам эдики, қорачадан келган, ияги ингичка, шоп мўйлов ўша нотаниш одам кириб келди.

— Хонадонингларга қут-барака! — деди у остона ҳатлаб ўтаркан.

Ясави ўрnidан турмасдан таомилга кўра меҳмонни дастурхонга таклиф қилди.

— Қани, ўтиринг, ўтиринг, қайнанангиз суяр экан, дастурхон устидан чиқиб қолдингиз.

Меҳмон ноилож ўтирди.

— Сен бормасанг ҳам катта бошимни кичик қилиб мен келдим, — деди у. — Кел, танишиб қўяйлик. Мен бутун хўжалигим билан овулингда жойлашиб олмоқчиман. Идора ташкил қиялман. Қўшни бўламыз. Ён қўшни — жон қўшни. Исмин Оға Мамед Жафар ўғли.

— Нима, туркманмисан?

— Озарбайжонман. Бокуликман, ўша ерда туғилганман. Биз томонларда, жанубда камбағал оиласида боланинг туғилганини ойма-ой ҳисоблаб ўтиришмасди, — деб гапида давом этди меҳмон, узатилган чой учун миннатдорчилик билдираркан. — Одатда ота-оналар тўй олдиданми ё ҳарбий хизматга кузатиш олдиданми ўғлининг туғилган кунини эслашиб: «Қор кўп ёққан йили туғилганди», ёки: «Қўшнимизнинг эчкиси ўлган куни туғилганди», — дейишгучийди. Туғилган кунингни нишонламоқчи бўлсанг, истаган йилингни, истаган ойингни танлашинг мумкин эди. Менга, май ойи ёқиб қолди, ажойиб баҳор ойини танладим...

Ясави нотаниш одамнинг гапини кулимсираб, очиқ кўнгиллик билан тинглаб ўтираркан, ўзидан-ўзи сўрарди: «Нега менинг олдимга келдийкин? Унга нима керак ўзи?» Ясави одоб юзасидан ҳадеб сўраб-суриштиришни ўзига эп кўрмади.

— Бокудан жўнаётганимда, Бошқирдистоянинг киши совуқ бўлади, деб мени кўрқитишганди. Ростдан ҳам шунақами?

— Айтганларидан ҳам баттар.

— Кўрқитяпсанми?

— Ўзинг кўрарсан.

— Кавказда бўлганмисан? Ҳеч бормаганмисан? Ҳозир бизда сарв, дафна, зайтун дарахтлари айни чиройли бўлган пайт.

Бир неча пиёла чойдан кейингина меҳмон асл мақсадга кўчиб, дардини айтди:

— Шундай оёғинг тагидан нефть оламиз. Ясави Ҳакимов, сен мени биринчи кунлари қўллаб-қувватлашинг керак, кейин суришиб кетармиз. Қўлимда тракторлару машиналар бўлади... Қийналиб қолсанг, ўзимга айт, ҳар қалай қўшнимиз-у.

— Очиқроқ гапирсанг-чи, нима истайсан?

— Хўп, гапни идорадан бошлай. Иморатим йўқ. Идорангни ярмини ижарага олсам дегандим. Кўп бўлмаймак, қишгача, ўзим қуриб олгунимча тураман. Агар имкони бўлса, уч-тўрт хонангни сотгин. Ҳозирча устахонангдан ҳам фойдаланаман. Хўш, шунга нима дейсан?

— Гапир, гапиравер, яна нима керак?

— Ҳозирча шу етади, кейин яна кўрармиз. Агар кўпроқ сўрасам, йўқ дейдиганга ўхшайсан.

— Бу жуда катта, жиддий масала, бир ўзим ҳал қилолмайман, кўпчилик билан маслаҳатлашим керак.

— Ҳа, майли, маслаҳатлашгин. Жавобини қачон берасан?

— Бир-икки кун ичида.

— Йўқ, менга анигини айт. Чўзиб юришни ёмон кўраман. Фалон кун деб шартта айтавер!

— Икки кундан кейин бир хабар оларсан.

— Икки кун кўп. Эртага кираман. Хўп, омон бўл.

Ясави ўзича «қора одам», деб атаган ўша меҳмон унинг кўнглини гаш қилиб кетди.

— Унга қулоқ қилинган бойларнинг уй-жойини бера қолинг,— маслаҳат қилди Магира.

— Минғиллама, бу аёлларнинг иши эмас!— жеркиб ташлади Ясави қизини. У яна чой ичмоқчи бўлди, лекин энди томоғидан чой ҳам ўтмай қолганди.

2

Унинг отаси, Оға Жафар қўшниларига шундай дерди:

— Нега ўғилларим кўмирдек қоп-қора, биласизларми? Хойнаҳой, уларни жануб қуёши қорайтирган деб ўйларсизлар? Бўлмаган гап. Балки орангизда, болаларингизнинг юзи денгиз шамолида қорайган, дейдиган лақмалар ҳам бордир? Бу ҳам нотўғри. Мен сизларга бир сирни очай. Уларни бешикдалигидаёқ нефть чиққан қудуқда чўмилтириб олганман. Шундай ботириб-ботириб олганман. Нуфузли ишчилар сулоласидан бўлган отам, Жафар ҳам мени Боку нефтига чўмилтириб олган, нефтга содиқ қолсин деб шундай қилган...

Оға Жафар маъноли кулиб қўярди, одамлар унга ишонишларини ҳам, ишонмасликларини ҳам билишмасдан, қулимсираб ўтиришарди.

— Ҳа, бундай одам болаларини ростдан ҳам нефтга чўмилтириши мумкин, бундайларнинг қўлидан ҳамма иш келади,— дейишарди қўшнилари.

Оға Мамед Боқунинг ишчилар яшайдиган районида яшар, бу районни одамлар «Қора шаҳар» деб аташарди, унинг ёнида сон-саноксиз нефть вишкалари бўлиб, завод трубаларидан чиққан қурум район тепасида сузиб юрарди. У болалигида тенгқурлари билан қўлтиққа бориб, келиб-кетаётган кемаларни томоша қиларди.

У ҳам отасига ўхшаб шўх, ҳазил-мутойибасиз ишлаёлмасди. Лекин қизиққонлиги онасига ўхшарди. У жаҳл устида суҳбатдошига анча-мунча аччиқ гапларни гапириб юбориши мумкин эди, лекин беш минут ўтар-ўтмас ҳаммасини унутарди.

Оға Мамед бурғиловчи ишчидан мастерликкача бўлган оғир, машаққатли йўлни босиб ўтганди. У кейинги пайтларда денгизни жиловлашда иштирок этарди. Бокуликлар Сергей Миронович Кировнинг кўрсатмаси билан кўҳна Каспий денгизи тагидан нефть олишмоқчи эди.

Боку шаҳар партия комитетида гап қисқа бўлди:

— Гап бундоқ, Оға Мамед, Жанубий Ўролга жўнайсиз,— деди секретарь унга.

— У ёқда нима қиламан?

— Шу ерда қилган ишингни қиласан, нефть қазиб чиқарасан.

— Бокудан шундай узоқ жойда-я?

— Ҳа.

— Мени командировкага юборяпсизми?

Шаҳар партия комитетидаги ўртоқ уни елкасидан қучоқлади.

— Эҳтимол бу командировка умрингни охиригача чўзилар. Бу, қанча нефть топишингларга, кадрларни қандай тайёрлашингларга боғлиқ. Ахир, янги нефть конларини топишда бокуликлар ёрдам бермаса ким ёрдам беради? Бу муҳим ишни кимга топширсак экан, деб кўп бош қотирдик. Уйлаб-ўйлаб сени танладик. Сени яхши мутахассис сифатида қадрлаймиз, Бокуда ҳам ҳечам ортиқчалик қилмайсан.

У бир зум жим турди-да, кейин гапида давом этди:

— Биладан, сен денгизни жонингдан ҳам ортиқ кўрасан. Бошқирдистонда денгиз йўқ, денгиз тўлқинларининг шовиллашини соғинасан, қўмсайсан. Сен, Оға Мамед, жануб қуёшининг жазирама иссиғида улғайгансан, май ойида ҳамма бокуликлар сингари гуллаб турган олеандрани завқ билан томоша қиласан. Жанубий Ўролда кемабоп дарахтлар ўсади, баҳорда марваридгуллар очилади. Жуда ажойиб, чиройли гул, сен уни яхши кўриб қоласан. Лекин энг муҳими бу эмас. Ўзинг биласанки, энг муҳими нефть, бошқирд нефтини топиш.

Оға Мамед оиласи билан икки бор хайрлашди: биринчи марта катта кўчада, соҳил бўйида, иккинчи марта вокзалда. Икки сафар ҳам хотинига шундай деди;

— Хушхабар кутгин. Нефть отилиб чиқиши билан телеграмма бераман. Хавотир олма, йўл узоқмас, атиги беш кун юриларкан.

У Москвада академик Губкин билан учрашди. Иван Михайлович унга ишларида омад тиларкан, хайрлашаётиб шундай деди:

— Белов саноат нефти чиқади, деб мени ишонтиряпти. Ундан точкаларни қабул қилиб оласан. Ҳозирча тўртта бурғилаш вишкеси ўрнатамиз. Бурғилаш ишини ўзим кузатиб бораман. Қийналиб қолгудай бўлсанг, ўзимга мурожаат қилгин. Юқори инстанциялар орқали ишни юргизиб юбориш менга осонроқ. Трестга, Пермь билан Уфага тушиб ўтишинг кераклигини айтишдими? Жуда соз. Хўп, кўришгунча хайр.

Оға Мамед трестда роса тўполон кўтарди. У бошлиқларнинг кабинетларига бостириб кириб, станоклар, буғ қозонлари, транспорт, ишчи кучи, ёғоч, исканалар, бурғилаш трубалари беришларини талаб қилди. У бақириб-чақирар, ҳасрат қилар, ялиниб-ёлворар, Москвага ёзаман деб дўқ урар, таъна-танбеҳларни итоаткорона жим туриб эшитар, столни муштларди.

Трестъ бошлиғи уни кузатаркан, маслаҳат берди:

— Ҳозирча ёғочга наряд йўқ. Уфага, Бошқирдистон ҳукуматига мурожаат қилинг. Республика ўрмонга бой. Олти миллион гектар-а! Улардан ҳам биздан талаб қилгандай талаб қилинг. Нефть туфайли йўқ дейишмаса керак.

Жанублик Оға Мамед эҳтиросли, завқлана оладиган одам эди, лекин Уфада у кўрган нарсаларига айтарли эътибор бермади. Унинг бирдан-бир ташвиши бор эди: темир йўлдан чамаси юз километрча нарида, Чилига орасида, водийда нефть идораси ташкил қилиши кераклигини бир зум унутмасди.

«Трестдагилар ҳам ўйламай-нетмай гапиришаверишадди,— деб мулоҳаза юритарди у.— Бошқирдистонда олти миллион гектар ўрмон бор дейиш осон. Бориб, талаб қил, эмиш. Бу ерда ёғочни нарядсиз олиб бўларканми!»

У Совнарком билан «Южураллес» ўртасида ярим кун қатнади. У ердагилар бунинг гапини диққат билан эшитишди, астойдил, чин кўнгилдан ачинишди. Гап муҳим иш устида кетаётганлигини ҳаммаси тушунишарди-ю, лекин масалани амалий ҳал қилишга келганда қўлларини ёзишарди:

— Ахир, ким сизга нарядсиз ёғоч беради? Жавобгар-

ликни ким зиммасига ола олади? Наряд топсангиз, марҳамат, келингу олиб кетаверинг.

Оға Мамед бўш келмади, ахир, мени, Оға Мамедни Бокудан бу ерга нима учун юборишди, деб ҳаммага тушунтиришга уринарди. Ёғоч ололмаслигига кўзи етгач, сира тап тортмай, кўнгилдагисини шартта-шартта гапираверди.

— Ахир бу қанақаси!— бақирарди у.— Уфангизда менга ёрдам бера оладиган одам борми ўзи?

Унинг илтижоларига эътиборсизлик билан қулоқ солган трестъ ходими бурғилаш мастерининг дўқ-пўписаларига пинагини ҳам бузмади-да, маслаҳат берди:

— Энди битта йўли бор, у ҳам бўлса, ўртоқ Олтинбоевга учрашиш.

— Бу Олтинбоев деганинг ким бўлди?

— Хирллаб қолибсиз-у, азизим. Овозингизни эҳтиёт қилинг. Ҳадеб бақираверсангиз, умуман гапира олмай қоласиз. Олтинбоев — обком секретари.

— Ахир у ёқда бурғилаш ишлари кутиб ётибди, бақирмай, бўғилмай бўладими? Улай агар тоқатим тоқ бўлди, юрагим тарс ёрилгудай бўлиб кетяпти. Обкоминглар қаерда?

Ходим кулимсираб қўйди.

— Обком шундай ёнимизда-я, лекин кеч бўлди-да, ҳамма кетиб қолган бўлса керак.

— Сен ҳам мендай азоб тортгин, қийналгин, қовирилиб юргин! Уйига боришга тўғри келади,— деди мастер.

— Ахир, обком секретарини уйда безовта қилиб бўларканми?

Ярим соат ўтар-ўтмас боқулик киши иккинчи қаватдаги учинчи квартирани тақиллатди.

— Сизга ким керак?— деб сўради мастердан ўрта бўйли, кўзойнакли киши.

Оға Мамед ҳалиги одамнинг шими устидан боғлаб олган пешбандига энсаси қотиб қарагач, сўради:

— Тўғри келдимми ўзи? Менга обком секретари Олтинбоев керак эди.

— Ҳув анави хонага киринг,— деди эркак боши билан имлаб кўрсатаркан.— Кийим илгич чап томонда. Бирпас кутишингизга тўғри келади.

Оға Мамед бир ўзи қолганидан кейин хонага кўз югуртириб чиқди. Жиҳозлар ҳам айтарли эмас. Катта китоб жавони, ўртада ёзув столи.

«Бу уйда тартиб ғалати экан,— деб ўйлади у.— Эшикни эркак очувди, у яна ошхонада қозон-товоққа ўралашиб юрибди».

Хонага мастерга эшик очган эркак кириб келди. У чамаси эллик ёшларда эди. Кўзлари хира, лаблари юпқа, чаккалари ич-ичига ботиб кетганди. Оға Мамедга унинг мўйлови ёқди. Мўйловсиз эркак шохи йўқ буқадай бир гап.

— Қулоғим сизда, эшитаман,— деди эркак, ўтираркан.

— Ўртоқ Олтинбоев сиз бўласизми?

Уй эгаси «ҳа» дегандек бош ирғади.

— Кўзларимга ишонмадим!— деди боқулик.— Секретарь пешбанд тақиб юрса-я!

— Овқат иситаётгандим.

— Хотинингиз йўқми?

— Командировкага кетувди.

— Бунақа уйда жила қурса қайнана бўлиши керак.

Олтинбоев қўлларини ёзди.

— Ҳа, омадим келмади. Қайнанасиз хотин учраб қолди. Йложим қанча!

Оға Мамед унга командировка гувоҳномасини узатди.

— Ёғоч сўраб келувдим.

Олтинбоев гувоҳномани қайтариб бераркан, унинг гапини маъқуллади.

— Ҳа, ҳозир ёғоч ҳаммага керак. Ёғочларни Волгада сол қилиб Донбассга оқизяпмиз. Бу ерда ҳам ёғоч кўп керак.

Оға Мамед секретарнинг гапига қулоқ солмай, ўзи гап бошлади:

— Сизга шуни айтиб қўяйки, Уфангизда эрталабдан буён идорама-идора югуравериб оёғимда оёқ қолмади, жуда кўп гапирдим, лекин гапимга қулоқ солганлар кам бўлди. Ҳеч ким менга битта ёғоч бермади. Кейин, дардимни сиз эшитарсиз, деб тўғри олдингизга келдим. Гап шу, ўртоқ секретарь.

— Хўш, ҳозирча қанча ёғоч керак?

— Ҳозирча минг кубометр етади,— деди Оға Мамед қўрқа-писа, чунки у ҳадеб рад жавобини эшитавериб юраги безиллаб қолганди.

Секретарь бир варақ қоғоз олиб ҳисоблай бошлади.

— Тўртта вишка. Уй-жой қуриш керакми? Керак. Қўшимча бинолар ҳам керак. Беловнинг олдига борга-

нимда, кўприкларнинг мазаси йўқ, деб нолувди. Минг кубометр камлик қилади.

— Албатта кам,— маъқуллади Оға Мамед, иши юришаётганидан севинчи ичига сиғмай.

— Ҳозирча сизларга икки минг кубометр ёғоч ажратамиз. Бу масалани шу бугуноқ бюрода кўриб чиқамиз. Ёғочни Бошқирдистон қурилиш фондидан оласиз. Унгача нарядни тўғрилаб қўйинг.

— Хўп бўлади, ўртоқ секретарь.

— Менда бошқа ишингиз йўқми?

— Ҳозирча йўқ. Ишим чиқиб қолгудай бўлса, келаман. Раҳмат, ўртоқ Олтинбоев.

Лекин у остонага етганда яна тўхтади.

— Қоғоз қилиб берсангиз янаям яхши бўлармиди.

— Демак, сизга аслида ёғоч эмас, қоғоз керак экан-да.

— Сизга онт ичиб айтаманки,— куйиб-пишиб ўзини оқлаган бўлди Оға Мамед,— менга ёғоч керак. Ахир Уфангизда гапимга ишонмайди-да. Эртага яна кабинетма-кабинет изгиб юришга мажбур бўламан.

Олтинбоев стол ёнига ўтирди. Оға Мамед ошхона эшигига ташвишланиб қараб-қараб қўярди, қозон-товоқ секретарни бу муҳим ишдан чалғитмаса, деб чўчирди. Бирдан фикрдан қайтиб қолса-я? Унда ҳамма иш расво бўлади.

— Юз йил умр кўр, мен икки марта элликка кирай,— деб шивирлади у обком секретарининг ручкасидан кўзини узолмай.

3

Жангга ҳарбий санъатнинг ҳамма қонуи-қоидаларига амал қилиб тайёргарлик кўрилганди. Белов кулимсираб қўйди: граждандар уруши тажрибаси асқотди.

У ишни шундан бошладики, биринчи навбатда Миловановани ўз томонига оғдириб олди. Милованова экспедицияга қайтишга аҳд қилишидан олдин, ўша ёқда, йўлда иккови ўртасида бўлиб ўтган гап бу ерда ҳал қилувчи роль ўйнади. Белов ўшандагидай ҳеч қачон тўлиб-тошиб, ҳаяжон билан гапирмаган эди.

Унинг иккинчи ташвиши — Казимир Павловични четлатиб қўйиш эди. Ҳа, ҳа. Бусиз «қўш ҳокимиятчилик»ни тугатишни пложи йўқ эди!

Энди навбатда Ҳамзин турарди.

Ҳамзин, Белов тасаввур қилганидан кўра анча мураккаб, ичидан пишган, уста одам. У Великорецкий билан кўп йиллардан бери дўст эди. Ҳамзиннинг қанақа йўл тутишини Артём Алексеевич ҳам билмасди. Ҳолбуки кўп нарса шунга боғлиқ эди.

Шуни айтиш керакки, Белов Миловановани ярим йўлдан қайтариб олиб келганидан кейин, экспедициянинг ҳамма аъзолари билан муносабати ёмонлашди. Ҳатто Людмила Михайловна ҳам ўзини ундан олиб қочадиган бўлиб қолди, гўё у қайтиб келганига ачинаётгандай эди. Энди у ўзини доимо сипо тутади, ҳамиша нимадандир норози. Казимир Павлович ҳам ўзи билан ўзи овора бўлиб қолди, Ҳамзин бўлса, Беловнинг олдида бир неча бор илмоқли гап қилди.

— Севгиям иситмадай бир гап, дам зўраяди, дам пасаяди, иродангга бўйсинмайди,— деди Ҳамзин.— Аёлни эркакка боғлаб турган нарса аёл кишининг меҳри, илтифоти... Узоқ ялиниб-ёлвориш эркак кишини камситади, хотин кишига эса, аксинча, шон-шухрат келтиради...

Белов бу ҳикматли сўзларни қаерда эшитгандим ё ўқигандим, деб эслаша узоқ уринди. Ниҳоят эслади. Бу гапларни Стендаля айтганди! Белов Ҳамзинга қалтис ҳазил қилди. Учрашувларнинг бирида Беловнинг ўзи кутилмаганда ҳужум қилиб қолди.

— Сиз Сагит Гиззатович, севги масалаларини жуда яхши тушунасиз. Қани, айтинг-чи, Португалия монашкаларининг севгиси қанақа севги: эҳтиросли севгими ё шунчаки бир ҳавасми? Бу жисмоний севгими ё севгидан манманликка берилишими?

Белов, Ҳамзиннинг энг нозик жойини топганди. Шушу Ҳамзин уни калака қилмайдиган бўлди. Бош геолог Ясси тоғни текшириш материалларини, Ҳамзиннинг қидирув ишларини синчиклаб ўрганиб чиқди ва тоғли районларни ўрганишнинг мақсадга мувофиқлигини шубҳа остига олди.

— Сиз айланма йўлдан боряпсиз,— деди у.— Бекорга вақт сарф қиляпсиз. Экспедициянинг бир қисми нефть топса-ю, бошқа бир қисми боши берк кўчага кириб қолсачи? Хўш, бунга нима дейсиз? Биз шон-шухратимизни сизлар билан баҳам кўрмаймиз.

Белов бу гаплар билан чекланиб қолмади. У асбобускуналарни тезроқ жўнатинглар, деб Москвани шошил-

тирарди, Боку ва Эмбадан бурғиловчи мастерлар чақиртирди.

У асосий, ҳал қилувчи жанғи асбоб-ускуналар энг яқин темир йўл станциясига туширилганлиги ҳақида телеграмма олинган кунга тўғрилади.

Энди ҳатто Великорецкийнинг ўзи ҳам таслим бўлишга мажбур бўлди. Тўғри, у Беловни огоҳлантириб қўйди:

— Устингиздан шикоят қиламан, мендан бу ҳуқуқни ҳеч ким тортиб ололмайди. Ёмон оқибатлар учун ҳамма масъулият сизнинг зиммангизга тушади. Мен сиз билан бирга қора курсига ўтиришни истамайман...

Лекин бу дўқ-пўписа ҳам бош геологга таъсир қилмади.

«Қўш ҳокимиятлик» тугатилди, Великорецкий ошкора равишда ишга аралашмай қўйди. У ҳеч қандай буйруқ, кўрсатма бермас, ҳеч қандай қогозга қўл қўймас, афтидан, у бирор нимани кутарди.

Мана, куз ҳам келди.

Артём Алексеевич навбатдаги сафаридан станцияга қайтиб келаркан, ўзича кулимсираб қўйди:

— Бахтиёр, ғолиб одам ашула айтиши керак! Ашула айтолмайдигани орзу қила билиши керак.

... У замонларда ерда на одамлар, на қушлар бор эди. Гўзал қайин дарахтлари қуёшнинг заррин нурида қизариб кўринмас, осмонўпар қарағайлар бўйларини кўз-кўз қилмас эди. Дов-дарахтлар ўрнида япроқлари пальманикига ўхшаган энлик баланд папоротниклар бўй чўзиб турарди.

Чакалакзорда кўринган ким? Йўқ, бу туяқуш эмас, лекин бўйни иссиқ мамлакатлардаги қушларнинг бўйнига ўхшаркан. Мана, дарёнинг саёз жойида яна бир алақандай махлуқ исиниб ётибди. Бу думи узун, оёқлари катта-катта, боши кичкинагина пангалин. Соҳил бўйида бунақа махлуқлар ғиж-ғиж.

Денгиз тўлқинлари соҳилни, маржон оролларини майин ювиб ўтади. Денгиз қўйнида баҳайбат балиқлар сузиб юришади. Қоялар ортига тишлари ўткир йиртқичлар яшириниб олган, улар хира кўзлари билан денгиз ва соҳилни кузатади.

Денгиз суви кўм-кўк!

Белов Бельск водийсининг ўтмишини ўзича ана шундай тасаввур этарди. Бир неча миллион йил муқаддам бу ерда Пермь денгизи бўлган. Бу учадиган, сузадиган, судра-

либ юривчи махлуқлар, дарахтсимон папоротник ва плаунлар чуқур ер тагида кўмилиб кетган. Бир замонлардаги жонли зот ва ўсимликлар қолдиқларидан нефть пайдо бўлган. Мана энди, унинг, геологнинг вазифаси ер тагида яшириниб ётган ўша нефть конларини топиш...

Белов ҳамроҳи Шоймуротга қизиқсиниб қараб қўйди. Қизиқ, у водийнинг узоқ ўтмиши ҳақидаги ҳикояни эшитса нима деркин-а?

— Шоймурот!— деб чақирди Белов чолни.— Биласанми, биз ҳозир ўлик денгиз устидан кетяпмиз.

— Денгиз устидан?— чол унга шубҳаланиб қараб қўйди.

— Геологлар бу денгизни Пермь денгизи дейишади.

Чол ишонмагандай бош чайқаб қўйди. Унинг кўзлари таънали боқарди. Оппоқ соқолли одамни калака қилишга бу йигитнинг нима ҳаққи бор? Ахир, ёшини ҳурмат қилиш керак-да.

— Чол одамдан куляпсан-а,— деб жавоб берди Шоймурот.— Бу яхшимас. Вақти келиб сен ҳам қарийсан. Денгиз устида кетаётган бўлсак, нега чўкиб кетмаймиз?

Лекин кўринишдан Белов ҳазил қилмаётганга ўхшайди-ю.

— Бу, бор гап, отахон,— деди Белов жиддий.— Худди шу ерда, оёқларимиз тагида бир замонлар денгиз бўлган. Исканаларимиз шу денгизга етди дегунча, ер остидан нефть чиқади. Ҳа, нефть фонтан бўлиб отилади. Қорасойнинг ўрнида шаҳар қурамиз, Уфагача темир йўл ётқизамиз. Ана ўшанда икковимизга бронзадан ҳайкал ўрнатишади. Бошқасига рози бўлмаймиз.

Белов хахолаб кулиб юборди, чол, геолог яна ҳазил қилипти, деб ўйлади.

Шоймуротнинг яқин-яқинларда ҳам нефть билан ҳечам иши йўқ эди. Нефть, геологларнинг иши, деб ҳисобларди. У отларга қарар, уларни ёлғиз оёқ йўлдан моҳирлик билан олиб юра оларди. Ҳар бир одамнинг ўз ташвиши бор. Мажлисда, бутун қорасойликлар олдида чиқиб гапирганидан кейин Шоймурот геологлар ишини зўр қизиқиш билан кузатадиган бўлиб қолди. У овулнинг чоллари билан тортишиб қолгудай бўлса, қўлидан келганча бошлиқларининг ёнини олиб гапирарди. Ҳазил-ҳузулга суяги йўқ. Зокир билан Галлям бўлса, Шоймуротнинг бу ҳомийлигидан кулишарди.

— Темир йўл тўғрисида бошқа ҳеч кимга гапириб

ўтирма,— деди Зокир.— Бу ёлғон-яшиқ гаплар сенга, Шоймурот, оппоқ соқолли одамга ярашмайди!

Ушандан буён Шоймуротда, Белов ҳикоя қилиб берган, ўша ўлик денгиз тагида яшириниб ётган хазинани очиш истаги туғилди. Лекин Шоймурот Белов билан Велкорецкийнинг тез-тез жанжаллашишларини кўриб ҳайрон бўларди. Нефть ҳақидаги гаплар ҳақиқат экан, тортишиб, жанжаллашиб нима қилишади? Ҳар хил шубҳалар Шоймуротнинг фикрларини чалкаштириб юборар, кўнглига ғулғула соларди. Мана, геолог ҳозир ҳам денгиз ҳақида кулиб гапиряпти. Нималигига тушунмайсан, Шоймуротни калака қилиптими-йўқми, билмайсан. Агар оёқларининг тагида денгиз бўлса, бу тоғлару ўрмонлар, овулару далалар чўкиб кетмасмиди? Шоймурот таънали бош чайқаб қўйди.

Отлар секин юриб келяпти. Артём Алексеевич яна чолни гапга солгиси келади. Ҳа, бу осонмас: чол нуқул «ҳа» ё «йўқ» деб бир хил жавоб қилиб қўя қолади.

Лекин Белов Шоймуротнинг нозик жойини билади: чол от ҳақида гап сотишни яхши кўради. У, бошқирд отидай чайир, чидамли от бу дунёда топилмайди, деб неча-неча бор гапирганди.

Артём Алексеевич бу ишчан, меҳнатсевар, бир сўзли чолни ҳурмат қиларди. У, чолга қараб, яна кулимсираб қўйди: бири Дон Кихоту иккинчиси Санчо Панса. Дон Кихот — оёқлари йўғон, бўйни калта, йирик тўриқ отда. Шоймуротнинг тўриқ бияси унинг тўриғи олдида жуда кичкина кўринарди. Лекин отларни тилини яхши биладиган одам ҳеч шубҳасиз Шоймуротнинг кўримсизгина, пишиқ тўриқ биясини танлаган бўларди. Шоймурот, менинг байталим кунига юз километр чопиши мумкин, дейди.

Белов чолнинг жиғига тега бошлади:

— Шоймурот, отингни алмаштириб олсанг бўларди. Қарагин, отингни бўйни узун, оёқлари ингичка, танаси худди итникига ўхшайди, тумшугининг хунуқлигини-чи...

— Ҳусн аёл кишига керак. Одам эгарда ўтирганида отнинг тумшугига эмас, йўлга қарайди!— эътироз билдирди чол.

Артём Алексеевич бўлса гапида давом этди:

— Гапираётганимнинг боиси, биянг жудаям бўшанг, нимжон.

Чол мийиғида истеҳзоли кулимсираб қўйди.

— Бўпти, ким ўзарга чопишганимиз бўлсин,— деди у бўғиқ овозда.— Ҳув анавини кўряпсанми? Уша гарамга-ча уч километр келади. Қани, отингга қамчи бос. Сенга етиб, ўзиб кетаман!

— Етиб ол!— қичқирди Белов.

Шамол юзни ачиштирар, Беловнинг қулоқлари битиб қолганди. Юраги кураш иштиёқи билан ёнарди. Йўл сер-тупроқ эди, тўриқ чопишда қийналмасди.

Артём Алексеевич орқасига ўгирилиб қаради. Тўриқ биянинг етишига сал қолган, Шоймурот паст энгашиб олганди. У тажрибали чавандоз эмасми, отига ёрдам берарди.

— Ҳа, тулпорим, бўш келма!

Белов отнинг жиловини қўйиб юборди. У чолнинг деяр-ли ёнма-ён келаётганини ҳис этгани учун ҳам энди ор-қасига қарамай қўйганди. Ҳа, жуда оз қолди. Кўзларида севинч учқуни порлади, юраги тобора тезроқ ура бошла-ди. Яна жиндак, тулпорим! Худди шу пайт Шоймурот-нинг бияси ўзиб кетди.

— Яна бир зўр берсанг!

Тўриқнинг оғзи кўпикланиб, терга пишиб кетганди. Йўқ, у чолнинг биясига етолмайди. У, туёқларининг таги-дан тупроқ сачратиб, олдинда чопиб борарди.

Тўриқ атиги ўн метрча орқада қолганди.

Шоймуротнинг кўзлари порларди.

— Хунук отни чопишини кўрдингми?

— Ҳа, майли, бу сафар зўр келдинг, лекин ҳали...

Чол жавоб бермади, унинг серажин юзида такаббу-рона бир кулимсираш пайдо бўлди. У ёш геологга ўз ҳаётидан баъзи бир воқеаларни гапириб бериши мумкин эди. Шоймурот пойгаларда неча-неча бор совринлар олган, ёш геолог бутун умри давомида ўз ўқитувчисидан ўшанча баҳо олмаган бўлса керак. Шоймурот биринчи марта пой-гада қатнашганида саккиз ёшда эди. Татар, қозоқ, қирғиз-ларнинг тўйларида бир неча бор бўлган. Чувашларнинг наврўз байрамида қатнашган. Улар оқ тўй дейишади. Шоймурот Лев Николаевич Толстойнинг ўз қўлидан му-кофот олган, рус ёзувчиси бу пойгаларни бошқирдлар овулида уюштирган эди. Ҳа, ана шунда бошлиқ бу чол-нинг унча-мунча йигитдан қолишмаслигини билган бў-ларди.

Тўриқ бия, қулоқларини диккайтириб, шундай ёнгина-сида одимларди. Чол бўлса, ғолибларга хос бир виқор билан отда мағрур ўтирарди.

Артём Алексеевич ўз ҳамроҳига ҳурмат ва меҳр билан қараб-қараб қўярди. Ўйигитлигида, айти кучга тўлган пайтида қандай бўлган экан, ўша даврда кўрсанг эди!

4

Тушки офтоб аёвсиз куйдиради. Осмонда бир парча булут йўқ. Кўп юрилганидан тиззалар қалтирайди, томоқлар қақраб кетганди.

Геологлар тўп-тўп бўлиб боришар, Шоймурот билан Бўрон энг орқада келишарди.

— Биринчи точкани қаерга қўйишмоқчи?— сўради Милованова.

Белов, Қиз тепасининг жанубий этаги томон етаклади.

— Шу ерга. Хўш, сиз нима дейсиз?

Оға Мамед инжиқлик билан сўради:

— Асбоб-ускуналарни тоққа қандай олиб чиқамиз?

— Тракторлар ёрдамида.

— Локомобилни-чи? Йўқ, бунақа баланд жойга уни олиб чиқиб бўлмайди. Балки, точкани икки юз метрга пастига туширармиз?

Белов бир оз ўйлаб турди-да, рози бўлди.

Иккинчи точкада Ҳамзин қизиқсиниб сўради:

— Сувни қаердан оласизлар?

— Оқдарёдан.

— Дарёгача беш километрча йўл юриш керак.

— Уч километру олти юз метр.

— Турган-битгани ташвишу. Қудуқни ўйламадингларми?

— Текшириб кўрдик, сув етти-саккиз метрдан чиқаркан,— жавоб берди Белов.

Келгусида бурғилаш вишкалари ўрнатиладиган жойга қозиқлар қоқиб чиқишди.

Орадан икки ой ўтгач, Бельск водийсида бурғилаш вишкалари бўй чўзди. Қорасойликлар уларга анчагача ўрғанолмай юришди: енгил, тўрсимон вишкалар олдида Қиз тепаси гўё унчалик баланд, баҳайбат эмасди... сал назардан қолгандай эди.

Нефтчилар учун айти ишлар қизиган пайт эди.

Белов одамлар олдида ўзини ҳамон бурунгидай вазмин ва дадил тутарди. Унинг ҳар хил шубҳаларга бориб, кечалари ухламай чиқаётгани, справочникларни титки-

лаб ётгани, бурғилаш учун тоқкалар тўғри белгиландими, вишкалар тўғри, жой-жойига қўйилдими, ақалли шулардан биттаси нефть бор жойга тўғри келармикин, пастки қатламлар тўғрисидаги маълумотлар аниқмикин, деб қайта-қайта, юзинчи, мингинчи марта ҳисоблаб, чамалаб кўраётгани ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмасди.

У душман ҳақидаги тўла, аниқ маълумотлар асосида эмас, балки ўз интуициясига асосланиб буйруқ бераётган командирни эслатарди. Ҳа, ҳар бир разведкачи-геологнинг қисмати шу. Радиофизик-химиявий разведка қанчалик тўла, у ёки бу даражада мукамал ўтказилмаган бўлсин, бурғиламасдан туриб, қатламнинг қалинлигини, нефтнинг қанчалик чуқурликда жойлашганини аниқ белгилаб бўлмайди. Разведка берган маълумотларнинг кўпчилиги тахминий маълумотлар.

Йўқ, Беловнинг асаблари ҳам Людмила Михайловна ўйлаганчалик темирдан эмас.

Мана, вақти-соати келиб, у буйруқ берди:

— Геолог-техник нарядни осиб қўйинг.

Людмила Михайловна узун, бўяб ташланган, катак-катак қилиб чизиб чиқилган ватман қоғозни кулёт будканинг деворига ҳафсала билан осиб қўйди. Оқ-сарғиш ранг юмшоқ, жинсларни англатарди, унинг тагида кўк ранг билан қаттиқ қатламлар, қизил рангда тешиш анча қийин бўлган жинслар белгилаб чиқилганди.

— Сиз бир нима демайсизми?

Людмила Михайловнанинг айтадиган гапи йўқ. У Артём Алексеевичга кўз қирини ташлаб қўйди: Беловнинг кўзлари қизариб кетган, юзи сўлғин, гўё ташвишли бир олов уни ич-ичидан куйдираётгандай эди. Лекин овози бояги-боягидай.

— Хўш, бошласак бўладими?

— Менимча, бўлади.

Баланд бўйли, сочи тақир қилиб олинган бурғиловчи Птица бошлиқ тўртинчи бригада аъзоларининг ҳаммаси тўпланган эди. Бошқа бурғилаш бригадасининг қўли бўш ишчилари ҳам келишганди. Тўртинчи бригада вишка ўрнатишда бошқалардан ўзиб кетган, бугун уни ҳамма табриклар эди.

Қиз тепа этагида одамларнинг тўпланганини кўриб қишлоқ болалари чопиб келишди. Бир неча йилқичилар ҳам ўз уюрларини сал нарида қолдириб, бу ерга келишганди.

Людмила Михайловна ҳамманинг жангга шай бўлиб турганини дарров ҳис этди: тали блоки аъзолари учидан шарикли исканаси бор «шам» бурғилаш трубаларини маҳкам ушлаб туришарди. Бурғилаш мастерининг сигнали билан труба қудуққа туширилди. Двигателни юргизишди, бурғилаш станогини гир-гир айлана бошлади, вертлукка лойқа суюқлик шалоплаб урилди...

Жимжитлик. Людмила Михайловна бу жимликни бутун вужуди билан ҳис этар, гўё ўзининг юрагини ҳам секин ураётгандек бўларди...

Ҳамманинг кайфияти чоғ. Гўё ҳамма ҳам ўз сўзига аллақандай, алоҳида, чуқур маъно бераётгандек бўларди. Охирги кунгача вишкаларни ўрнатиш, асбоб-ускуналарни монтаж қилиш, буғ қозонини қуриш билан банд бўлган Оға Мамед:

— Бошладик!— деб қўйди, холос.

Шу бир оғиз сўзда қанчадан-қанча маъно ва мазмун бор! У иши юришиб кетишига ишонади. «Ҳамма нарса тайёр! Монтаж аъло, асбоб-ускуналар яхши. Хотиржам ишлашингиз мумкин. Сизга омад ёр бўлсин!»

Людмила Михайловна, Артём Алексеевич маънодор қилиб айтган «ўртоқлар» сўзида ҳам ана шундай чуқур маъно ҳис этди. Гўё бош геолог унга, ҳаммага: «Меҳрибон, азиз дўстларим! Бардам бўлинглар, ишонинглар. Ҳар нима қилиб бўлса ҳам нефть қазиб чиқарамиз»,— деяётгандек эди.

— Ҳар ким турган жойида ўтирсин,— деб ҳазиллашди Птица.

Ҳамма кулиб юборди. Оға Мамед бир нарсани яхши биларди: модомики иш кишилар табассумидан бошланган экан, демек, у муваффақиятли якунланади. Бу одамларнинг ҳаммаси тарқаб кетади, геологлар янги майдонларни разведка қилиш билан банд бўлади, у, Оға Мамед билан Птица эса, бу ерда қолишади. Улар билан бирга уч бурғиловчи, уч бурғиловчи ёрдамчиси, уч ишчи билан слесарь қолади. Ковлаш ишининг муваффақияти ё муваффақиятсизлиги, станокларнинг кўнгилдагидай ишлаши, асбоб-ускуналарнинг ҳолати ўшаларга боғлиқ.

Беловнинг вазмин, хотиржам овози уни ҳушига келтирди.

— Уфа свитаси юз, юз йигирма метр чуқурликда ётади,— деди Артём Алексеевич.— Икки юз метргача кўнғур қатлами бор. Артинск конининг қалинлиги юз эл-

лик метр. Тўрт юз метрдан бошлаб устки карбон билан учрашишга тайёргарлик кўриш керак.

Шу кунлари маълумотлар энг аввало мастерга керак бўлади. Юриш маршрути аслида унинг учун тузиб берилган. У бурғилаш мастерини гўё огоҳлантирган бўлади: «Кейинги қишлоққа етгунингизча икки жарликдан, ҳайдалган даладан, ботқоқликдан ўтишинларга тўғри келади». Бурғиловчи, ҳар бир қатлам ўзига алоҳида бир эътибор талаб қилишини яхши билади. Биттасида исканага босимни кучайтириш мумкин, бошқасида мумкин эмас, баъзи қатламларда парманинг айланишини ошириш мумкин, бошқа қатламларда бу аварияга олиб келади.

Геолог гапида давом этди:

— Самарали қалин қатлам етти юз метр чуқурликда бўлиши мумкин.

Мастер бир зум шубҳаланиб қолди: етти юз метр — бу шартли забой, бу ҳақда Беловнинг ўзи ҳам гапирганди. Борди-ю, саккиз юз метр чуқурликда ҳам нефть бўлмасачи? Бу асбоб билан минг метр чуқурликка тушса бўлармикин?

Лекин мастернинг шубҳаю гумонларини ҳеч ким пайқамаслиги керак. Раҳбардаги шубҳа қўл остидагиларда ишончсизлик ва ваҳима уйғотади. Мастер, нефть албатта бўлиши керак, деган фикрга асосланиб иш тутиши лозим.

Оға Мамед бош геологга қараб қўйди. Беловнинг қарашидан: «Бўшашма, бардам бўл, бу кун биз учун бахтли кун!»— деган маънони ўқиш мумкин эди. Казимир Павлович билан Сагит Гиззатович ҳам шу ерда ўтиришарди. Улар Беловнинг гапини диққат билан тинглашарди. Людмила Михайловнанинг ҳаяжонланганидан юзи қизариб кетганди. Қизиқ, у ҳозир нималарни ўйлаётгидикин?

«Иш бошланди. Ҳали олдинда минг-минглаб синовлар турибди. Бунга қаранг-а, Уролда нефть топилса-я!» У ҳозир мана шулар ҳақида ўйларди.

Людмила Михайловна вишкага қараб турарди. Вишканинг учи кўкка чўзилган, гўё у момиқ булутларга тегиб тургандай эди. Ёғочлардан энди қирқилган қарағай ҳиди келар, улар офтобда худди янги асалдай ялтирарди.

Тепадан пўлат трослар осилиб тушиб турарди. Лойқани тортиб оладиган насосдан вертлюкка фил хартумига ўхшаш йўғон шланг тортилган.

Птицанинг буйруғи билан вахта ўз жойини эгаллади. Бурғиловчи станокнинг, тормизларнинг олдига бориб турди. Унинг ёрдамчиси билан яна бир ишчи ротор ёнига келишди. Бурғилаш машинаси ишга тушди. Буғ двигателининг катта маховиги айлана бошлади. Бурғилаш станогини гулдираб ишлаб кетди. Насос пишиллаб нафас ола бошлади. Парма қудуққа тушди-ю, шу заҳоти ер остидан гулдиреган товуш эшитилди.

МАНЗИЛСИЗ ЙҮЛ

1

Қор лахтаклари эринчоқлик билан аста ерга қўнади. Арчалар оқ телпак кийиб олган. Теварак-атрофдаги яккам-дуккам дарахтлар атрофида қор уюмлари ҳосил бўлганди.

Оппоқ осмон қўйнидан тушаётган миллион-миллион қор зарралари ўрмондаги ҳайвон ва қушларнинг изларини кўмиб юборган. Оч бўрининг чуқур оёқ изигина чакалақзор ичида ҳалқа-ҳалқа бўлиб кўзга ташланарди.

Ҳар қишда, ўлжа топиш қийин бўлиб қолган пайтларда, йиртқич Оқ водийга тушарди. У қорасойликларнинг саройларига, қўтонларига осонгина кириб оларди. Мана ҳозир ҳам ўша томонга йўл олган. У жуда эҳтиётлик билан ҳид ҳидлаб боряпти.

Оч бўри ўрмон четида саросималаниб тўхтаб қолди: ҳамма ёқда ўт ёнар, станоклар гурилларди. Аллақандай, хатарли шовқин-сурон бўрини қайтадан чакалақзорга кириб кетишга мажбур қилди.

Қор парчалари секин, имиллаб тушарди. Бўри ўрмоннинг бошқа томонидан чиқади, яна кўз олдида ўт-аланга, яна машиналарнинг гувиллагани эшитилади. Ҳамма ерда одамлару машиналар. Улардан ҳеч қаёққа қочиб қутулиб бўлмайди.

Бўри кўзларини юмиб, тумшугини осмонга кўтарди-да, улиди. Бир оздан кейин чўзиб-чўзиб улий бошлади. Уни алам ва ғазаб, ҳасрат ва қўрқув чулғаб олганди. Водий бўйлаб таралган бўри улиши пастликларда, дараларда акси садо берди.

Йиртқич совуқ оч кўзлари билан олдинга, ғира-шира туманга тикилди, гўё ҳалиги «шарпалар» ғойиб бўлади, деб умид қилаётгандек эди. Ҳадемай чакалақзордан улиш эши-

тилди. Чамаси, очлик азобидан улиётган бир бўригина эмас, шекилли.

Иртқич тишларини шақиллатиб, тоғ сари йўл олди.

...Шарқда осмон бўзара бошлаган эди. Танхилу узоқ-узоқларда бўрининг ночор улишини эшитиб, уйғониб кетди. Шу-шу кейин ухлаёлмади. Кейинги пайтларда у нота-ниш овозлар ва машиналар шовқинидан тез-тез уйғониб кетарди.

Тўсиқнинг нариги томонида ўғли ётарди. У ишга киядиган шими, резина этиги, пахтали нимчасини қазноқда қолдирарди. Улардан лампа мой, ёғ ҳиди келар, уйга олиб кириб бўлмасди.

Зокир идорада навбатчилик қиларди. Танхилу якка ўзи, ўз қисмати ҳақида истаганча ўйлаши мумкин, унга ҳеч ким халақит бермайди. Нефтчилар келишди-ю, унинг ороми бузилди. Баъзида унга, ўзининг ва қўшнилари-нинг уйлари-ни Қиз тепа билан Оқ водийга қўшиб, қаёққадир, сершовқин бир ўлкага кўчириб олиб кетишгандай бўлиб туюларди. Жуда кўп бегона одамлар келишди. Уларнинг ҳар бири доимо қаёққадир шошади, ниманидир қидиради, алланималар тўғрисида бақириб-чақиришади, жанжаллашишади. Бу йил Қорасойга кимлар келиб кетмади! Руслар ва озарбайжонлар, татарлар ва қозоқлар, мордвинлар ва чувашлар. Овулнинг ярмаркадан фарқи қолмади. Фақат ярмаркалардагина мана шундай олағовур, тўс-тўполон бўлади.

Танхилу бу янги, цотаниш Қорасойда ўзини бегона одамдек ҳис этарди. Бир қарашда кўчалар ҳам, уйлар ҳам ўша-ўша, қудуқлар билан омборлар ҳам эски жойида тургандай, лекин бари бир овул бутунлай бошқа бўлиб қолганди.

Янги уйлар, ертўла ва палаткалар пайдо бўлди, уларга одамлар кўчиб киришди, жойлашиб олишди. Қанақа одамлар денг! Нефтчилар билан бирга келишган аёллар калта кўйлак кийиб юришади, тиззалари шундай кўриниб туради.

Ахир, бу яхшимас-да. Бегона сўзлар ва нотаниш қўшиқлар эски, сокин файзли Қорасойни эсга солиб, кишида ғамгин туйғулар уйғотарди. Қани энди, буларнинг ҳаммаси бир ёмон туш бўлса-ю, ҳеч из қолдирмай тезда ўтиб кетса.

Кампир бир хўрсиниб қўйди. Йўқ, бу туш ўтиб кетадиган тушлардан эмас. Ёз ўтиб, куз келди, куз кетиб, қиш келди, лекин бегона одамлар кетадиган эмас, қайтага янги-янги одамлар келишяпти. Кўчаларга, дўконларга, ҳамма ёққа одам сизмай қолди.

Келгиндилар ўзлари билан фақат машиналар олиб келишганлари йўқ. Кампир юзини бужмайтириб қўйди: кечалари товуқ ва ўрдакларни ўғирлаб кетишяпти. Илгарилари қорасойликлар қулф-калит нималигини билишмасди, мана энди катта қулфлар олишиб, эшикларга маҳкам илгаклар қилишди. Келгиндиларнинг сўкинишганини айтмайсизми, оғизларидан боди кириб, шоди чиқади! Эртадан кечгача улар ўзларининг ва бировларнинг онасини сўккани-сўккан. Бу кап-катта одамлар гўё ўзларини дунёга келтирган оналарини бирдан ёмон кўриб қолгандай эди.

Ҳатто энг ярамас қорасойлик ҳам унга ва унга ўхшаганларга ҳаёт ато этган онасини ҳақоратлашга, сўкишга тили бормасди...

Ўғли тўсиқни нариги томонида ухляпти. У ҳам бошқа қорасойликларга ўхшаб тиришқоқ, миришкор деҳқон бўлиши мумкин эди. Лекин Бўрон ҳаётда бошқа йўл танлади. Келгиндилар Танхилудан ўғлини тортиб олишди. Бўрон онаси билан эмас, уйларида турган геолог билан кўпроқ гаплашарди. Ҳамма Артём Алексеевич, деб чақирадиган Артём унинг ўғлига китобларини берар, у билан тез-тез гаплашиб турарди. Танхилу буни кўриб ҳам хурсанд бўлар, ҳам негадир чўчирди. Унинг назарида бу бегона одам ўғлини қишлоқ билан тезроқ хайрлашишга ундаётгандай, уни ота-боболари юрмаган йўлдан юришга мажбур қилаётгандай эди.

Лекин у қанчалик хавфсирамасин бари бир уйда ижарага турган одам ҳақида бирор ёмон гап айтолмасди. Агар уйда чол бўлмаса, у Танхилуга ўтин ёриб беради. Сув ҳам олиб келиб беради, буни уят деб билмайди, лекин Танхилу унга сув ташитмайди. Ахир, қўшнилар кўришса, нима дейишлари мумкин?

Бу одам уйларида кўп турган сари Танхилу уни кўпроқ ёқтира борди, инженер уларнинг оиласи учун яқин одам бўлиб қолди... Қизлигида — бунга неча-неча йиллар бўлиб кетди — унга руслар ёмон одамлар, деб ўргатишарди, болаларни, ана, руслар келяпти, деб қўрқитишарди. Ғайри дин одамга ҳамма овқатланадиган идишини бериб бўлмайди: ахир руслар чўчқа гўшти ейишади, дунёда чўчқадан ҳам ифлос махлуқ йўқ! Танхилу ҳам ота-боболар удумига амал қилди: у геологнинг идишини алоҳида қилиб қўйди. Танхилу бир куни унинг ҳамма фойдаланадиган

стакандан сув ичаётганини кўриб қолиб, стаканни бир неча бор чайиб ташлади.

Ҳадемай тонг отади. Ҳозирча ҳеч ким ётмаган пар тўшакда яна бир оз мизғиб олса бўлади.

Сал ўтмай Танхилу яна уйғониб кетди-да, сукунатни бутун вужуди билан ҳис этди. Тўсиқ орқасига қаради. Ўғли аллақачон турганди. Солдатликда ўрганган одатига кўра, ўрнини йиғиштириб қўйибди. Уни кўриш учун дераза ёнига борди. Бўрон қўлларини кўтарар, гоҳ туриб, гоҳ ўтирарди. Худди номоз ўқиётганга ўхшарди. Ўғли унга, киши ўзини доим тетик ҳис этиши учун эрталаблари қўл-оёқнинг чигилини ёзиш керак, деб тушунтирди.

Ўғли ҳовлидан киргунича онаси сут қайнатиб қўйди, ширгуруч тайёрлади, бўлка нондан кесиб қўйди — бугунги кунда колхоз нони ҳар бир хонадонда мўл-кўл.

Танхилу ижарада турган одам учун ҳам нонушта тайёрлади. Геолог барвақт туриб, қора қаҳва ичишни яхши кўради. Танхилу унга ҳам ўзи пиширган нондан кесиб қўяди, геолог дўкондан сотиб оладиган нон қора ва яхши пишмаган бўлади.

2

У тишини тишига қўйиб узоқ чидади. Лекин инсон бардошининг ҳам чегараси бор. Бўрон ҳам худди шундай аҳволга тушганди.

Бўрон экспедиция билан бирга Қорасойга қайтиб келганидан кейин ҳамқишлоқлари унга таъна билан қарай бошлашди. Унинг назарида Ясави ҳам ўзини тантана қилган одамдек тутаётгандек эди. «Ҳа, ҳали гапимни кўп эслайсан!»— деяётгандай бўларди. Галлям учраб қолгудай бўлса, унинг кўзига қарамасликка уринар: «Менга ёрдамчи бўлгинг келмади, ана, мағрурлигинг бошингга етди! Темирчилик касбини отбоқарлик касбига алмаштириб ўтирибсан-а. Сендай йигитга уят-е!»— деган таънали гапларни айтгиси келмасди. Кабир эса, «ажаб бўпти», дегандай ошқора хурсанд эди. Давлат ачинди, отаси хафа бўлди.

Фақат бир одам унга чинданам қойил қоларди, бу Зифа эди. Унинг ўзига овул торлик қилиб қолганди...

Бўрон ўз қисматидан хурсанд эмасди. У ўзини омади юришмаган, кўпнинг назаридан четда қолган одам, деб ҳисобларди. Бурғилаш вишкаларида йигитлар асбоб-уску-

наларни қуриш, монтаж қилиш билан машғул, тўртинчи билан биринчида бурғилашга киришилди. У бўлса Белов билан бирга келаркан, ўзини бегона одамдек ҳис этарди. У бир вақтлар, армияда танкчи ва тўпчиларга ҳавас билан қарагандай, бу ерда машиналарда ишлаётганларга ҳам ҳавас билан боқарди. Машинанинг аллақандай жозибаси, оҳанрабои бора.

Авелбоев ўзини бурғилаш ишига ўтказиш хусусида бош геолог билан бир неча бор гаплашди. Белов ҳар гап унинг илтимосини рад этарди.

— Ўзинг кўриб турибсан-ку, сен мени ўнг қўлимсан,— деб уни ишонтирмоқчи бўларди.— Сенсиз нима қила оламан? Бир оз сабр қил.

Йигитнинг тоқати тоқ бўлди, сабри тугади. Бу ҳам худди устахонадан кетиб қолгандагидай бирдан юз берди. Бўрон бир куни эрталаб бош геологнинг отини эгарлаб беришдан бош тортди. Белов аввалига ҳайрон бўлди, кейин тутақиб кетди:

— Бу нимаси?! Эсингни едингми?

— Ҳа, эсимни едим,— деди Бўрон геологнинг кўзига тик боқиб.— Мени бурғилаш ишига ўтказинг ё жавобимни беринг! Отга эгар уриш илгари ҳам қўлимдан келарди.

Беловнинг тили қичиб турувди, сўкиниб юборишига сал қолди.

«Бор, жўна, тошингни тер!»— дегиси келди-ю, лекин ўзини босишга мажбур бўлди. Райком комсомол даъвати билан бурғилаш ишига келган қишлоқ йигитлари уларни кузатиб туришарди.

Белов буюрди:

— Шоймуротга айт, мен билан ўзига от эгарласин.

Бўрон унга бурғилаш ишига ўтишга рухсат беришганини дарров тушунди. У қабул қилишларини кутиб туришган бир тўда йигитлар орасидан ўтди-да, фанер билан тўсиб қўйилган директор кабинети эшигини, худди бу ерга ҳар куни кириб-чиқиб юрган одамдай дадил очди.

— Сенга нима керак, Авелбоев!— деб сўради Оға Мамед.— Нима, Белов чақиряптими?

Бўрон кулимсираб қўйди.

— Бош геолог мени сизнинг ихтиёрингизга юборди. Мени бурғилаш ишига қўяркансиз, шундай деб буюрди...

Оға Мамед елкасини қашиб қўйди.

— Э, болагинам, ишимизни жиндак тушунсанг эди...

Очиғини айтиш керакки, идора директори бу ердаги бирдан-бир бурғилаш мастери. Оға Мамед қишлоқ йигитларининг ёпирилиб келишларидан унчалик хурсанд эмасди. Боқуда бўлса, бутунлай бошқа гап, у ёқда талаб қилинган заҳоти кадрлар бўлими сизга керак мутахассисни юборарди. Бу ерда эса, бу сўлоқмонлар билан озмунча овора бўлиш керакми...

— Хўш, сени қаерга юборсам экан?

Бўрон дарров унинг эсига солган бўлди:

— Машинага яқинроқ иш бўлса дегандим...

Оға Мамед ўрнидан сапчиб туриб кетди.

— Нима бало, ҳаммаси келишиб олганми, ҳаммаси машина-машина дейишади-я. Транспортга ёки ер қазिशга ҳеч ким борамаи демайди. Наҳотки, сен, мени дарров бурғилаш станогига юборишади, деб ўйласанг? Хомтама бўлма! Машинага аввал зимдан назар ташлаб юриш, уни ҳурмат қилишни ўрганиш керак. Осонгина қўлга киритган нарсанинг қадри бўлмайди. Менга қара, Авелбоев, сенга дилимдаги гапни айтдим. Птицанинг олдига, тўртинчига боргин, мени Оға Мамед Жафар ўғлининг ўзи юборди, дегин. Сени юқорига ишга қўйишсин. Бақувват йигитсан, юқорида сенга ўхшаган йигитлар керак. Кейин яна кўрармиз...

Бўрон Оға Мамед билан гаплашиб бўлгунича, ҳовлида одам янаям кўпайиб кетди. У йигитларнинг орасида Ҳамидни кўриб жуда ҳайрон бўлди. У анчагача дом-дараксиз кетувди, мана, яна пайдо бўлиб қолибди. Демак, уйига қайтиб келибди-да. Бўрон ўзини кўрмаганликка солиб, Ҳамиднинг ёнидан индамай ўтиб кетмоқчи эди. Лекин Ҳамиднинг ўзи уни чақириб қолди, Ҳамид ўзини гўё ораларида ҳеч гап бўлмагандай тутарди. Ташқаридан қараган одам, яқин дўстлар учрашиб қолишибди, деб ўйлаши мумкин эди.

— Бўрон, шошма!

Қўлини беришга тўғри келди. Ҳа, йигитмисан йигит, муносиб рақиб. Яғрини янаям кенгайибди, анча қорайибди, мўйловининг учларини бураб қўйибди, шаҳарчасига кийинган. Унга жиндак ҳаваси ҳам келди: ҳа, бундай йигит ҳар қандай қизнинг бошини айлантириши мумкин!

— Нима, леспромхоз ёқмадими? Бутунлай келдингми?— сўради Бўрон.

Бошқа нима ҳам дея оларди? «Комилани олиб кетгани келдингми?»— деб сўраёлмайди-ку, ахир.

Ҳамид Бўроннинг бошидан оёғигача разм солиб чиқди, кўнглида хурсанд бўлиб қўйди шекилли.

— Мен бир ўзим келганим йўқ, оғайним билан келдим,— деди Ҳамид ва баланд овозда қичқирди:— Ҳой, оғайни, бери кел, сени бир одам билан таништириб қўяман.

Ҳамид чақираётган одам Бўрон сабантўйда кураш тушган ўша ўрмон кесувчи эди.

— Биз танишга ўхшаймизу,— деди полвон кулимсираб, Бўроннинг қўлини сиқаркан.— Шундайми?

Бир оз ушланиб қолди, улар билан у ёқдан-бу ёқдан гаплашди. Ҳамид, Бўрон мендан хафа экан, аламзада бўлиб юрган экан, деб ўйламасин-да.

— Айтишларича, бу ерда мўмай пул ишласа бўларканми?— сўради ўрмон кесувчи.

— Ёғлиқ жой қидириб юрибмиз, денглар?— пичинг қилди Бўрон.

— Э, бу маълум гап-ку, балиқ чуқур жойни, одам ёғли жойни қидиради. Ахир, сен ҳам бу ерга бекорга келмагандирсан? Шундай эмасми?

Бўрон машина ва станокларга қанчалик қизиқишини гапириб ўтирмади. Бунақа одамларга кўнглингни очиб гапиришнинг фойдаси йўқ.

— Ҳа, майли, директорни олдига киринглар, жойлашинглар,— деди Бўрон.— Балки олишар. Фақат озарбайжонлига катта пул ишлагани келдик, деб гапира кўрманглар. Бу гапни эшитса, ҳечам ишга олмайди.

Бўрон бу гапни шунчаки ҳазил аралаш айтди-қўйди. Оға Мамед бари бир уларни ишга олади, унга мана шунанганги полвон йигитлар керак.

3

Икки ҳафтача бурун Комиланинг ўғай отаси онаси ва укалари билан қўшни шаҳарга кўчиб ўтди ва ёғоч тилиш заводига ишга жойлашиб олди. Овулда Комиланинг бир ўзи қолди, ҳолбуки уни энди Қорасойга боғлаб турадиган ҳеч нима йўқ эди.

Ҳа, севги масаласида у янглишди. Оила қуролмади, фарзанд кўрмади, бошқага эрга тегиш тўғрисида ўйлашни истамасди. Яна хато қилмаслигига ким кафил бўла олади?

У ўзидан ўзи сўрарди: наҳотки Бўронни ҳали ҳам юрагимдан чиқариб ташлаёлмасам? Илгариги кучли,

оташ севгидан асар ҳам қолмаганди. Бўронга бўлган муҳаббати энди худди омонат ёниб турган чироқни эслатарди, сал шамол эсгудай бўлса, ўчади қолади...

Хўш, Комилани бу ерда нима ушлаб турибди?

Кутубхонада унинг ўрнида Кабир ишлаяпти.

Иккиқат ҳолингда бегона юртларга иш қидириб бормайсану. Балки нефтчиларга ишга кирар? У эскичасига, қиз боладай беғам, бепарво яшашни истамасди, эри бор хотинларга қўшилишни негадир эп кўрмасди. Кунини, вақтини иш билан ўтказарди. Полизга, молларга қарарди. Энди унинг ишонадиган, орқа қиладиган одами йўқ, бир ўзи қолди.

У Бўрон билан учрашган ўша ёз эртасини сира-сира унутолмасди. Унинг ҳақидаги хотираларга берилар, бу хотиралар мисоли бир шуъладай гоҳ қоронғи кўнглини севинч-ла ёритар, гоҳ ўша севинч учқунларини сўндирадди. Севган одамингни бепарволигига, илтифотсизлигига чидашдан кўра, хундор душманингни ҳақоратига, хўрликларига чидаш осон. Комила ҳанузгача ўзини, ўз қилмишини кечиролмас, булар ўз бошига таъна тоши бўлиб ёғиларди.

Ҳамиднинг қайтиб келгани тўғрисидаги биринчи хабарни бева Ҳадича олиб келди, у ҳамма янгиликларни бошқалардан бурун биларди. Комила унинг гапини эшитди-да, бепарвогина деди:

— Биз орани очиқ қилиб олганмиз. Энди у билан ҳечам ишим йўқ.

Чиндан ҳам Комила Ҳамидни қайтиб келганини эшитиб, зиғирча ҳам ташвишланмади. Келадими, кетадими, энди унга бари бир.

Комила уни кутмагани учун Ҳамид кечқурун уйига бостириб кирганида буни олдиндан ўйлаб қўймаганига ачинди. Ҳамиднинг оғзидан ароқ ҳиди анқирди.

— Мана, мен яна келдим! Салом, хотинжон!

Ҳамид ўзини гўё хотини билан озгина вақт кўришмаган одамдек тутарди. Илгарилари ҳазил-ҳузул бўлиб кўринган нарса энди ёвузлик, шафқатсизликдан бўлак нарса эмасди. Бу кулиб турган ниқоб тагида қора юрак яширинганини Комила яхши биларди.

— Нега келдинг?

Ҳамид хонанинг ўртасида туриб қолди.

— Гапимга қулоқ сол. Комила... Одамни кўкрагидан итариш, ташлаб кетиш жуда осон, лекин унга ҳеч ким ёр-

дам бергиси келмайди. Сенсиз мен бутунлай хароб бўламан.

Ачиниш ҳисси Комиланинг юрагини бир зум тимда-лаб ўтгандай бўлди. Лекин у шу заҳоти ўзини қўлга олди. Ҳеч бир аёл кечиролмайдиган таҳқиру ҳақоратни эслаши билан уни яна аввалгидай ёмон кўриб кетди.

— Кетгин! Ўтмишни қайтариб бўлмайди.

Ҳамид истеҳзоли жилмайиб қўйди.

— Умид қилма, Бўрон сенга уйланмайди. Бу йигитнинг қанақалигини яхши биламан.

Комиланинг ранги оқариб кетди. Бунга Комиланинг ҳам ақли етарди. Ҳамид унинг нозик жойини биларди.

— Менга ҳеч ким керакмас, ёлғиз ҳам яшай оламан.

У эътироз билдирди:

— Сени яхши биламан. Сенга ўхшаганлар эркаксиз яшай олмайди.

— Кет деяпман!— хитоб қилди Комила инграниб.

— Мени ўз уйимдан ҳайдаяпсанми? Қорасойда ҳеч ким ҳеч қачон эрини ҳайдаган эмас, ҳайдамайди. Сени бутун овул лаънатлайди.

Комила бўғиқ овозда жавоб қайтарди:

— Майли, лаънатлашсин, қоралашсин, лекин мен ҳеч нимадан тап тортмайман. Бу уй сеники эмас, уни отам қурган.

— Уни кулини кўкка совураман!— дўқ урди Ҳамид стулга ўтираркан.

— Ўзимга бошқа уй топиб оламан.

Ҳамид дўқ-пўписалар ёрдам бермаслигини тушунди. Агар у ҳушёр бўлганида, бунчалик қизишмасди.

— Орамизда бўлган яхши нарсаларнинг ҳаммасини унутдингми? Ахир, мени севардинг-ку!— деб нуқул ўзиникини маъқулларди.

Комиланинг кўзлари хиралашди.

— Орамизда чинакам севги бўлганмас, мен буни тушундим. Ўзимни ўзим алдаб юрган эканман. Энди кетгин!

Ҳамид хахолаб кулди-да, сўрининг олдига келиб, кўрпа-ёстиқларни ҳар томонга ота бошлади.

— Мен ўз ўрнимга ётаман.

Қаҳр-ғазаби тошганидан юраги қаттиқ ура бошлаган Комила болтани олди-да, унинг боши узра кўтарди:

— Яхшиликча кетгин, йўқса...

— Сенга нима бўлди?!

Ҳамид эшик томонга тисарилди.

Болта кўтарганиданми ё қаттиқ асабийлашиб, кучли ҳаяжонланганиданми, бирдан юрагининг тагида бола типирчилагандай бўлди. Унинг вужудида иккинчи юрак ура бошлади. Уғилмикин, қизмикин? У гўё жавоб кутаётгандай қулоқ солди. Болта ушлаган қўлини секин туширди.

Комиладаги бундай кескин ўзгаришнинг сабабини, юзи нега ёришиб кетганини Ҳамид тушунмади. У, Комила таслим бўлди, деб ўйлади. Ҳамид унинг олдига келдида, елкасидан ушлаб, юзини ўзига қаратди.

Аёлнинг кўзларида ғазаб, нафрат ўти чақнарди. Ҳамид қўлларини туширди, аёлнинг қарашларига тоб беролмай орқасига тисарилди. Аёл ўзига ўзи: «Йўқ, ундан ўғил кўришни истамайман. Иккинчи Ҳамиднинг кераги йўқ. Уни ўлдираман»,— деб қўйди.

4

Бўрон Птицани сира тушунолмас, унинг қилган ишларидан ҳайрон бўлиб юрарди. У, бурғиловчининг уйга муҳтожлигини, болалари билан бева Ҳадичанинг тор, каталакдай ҳужрасида қийналиб, қисилиб туришини яхши биларди. Лекин биринчи «давлат» уйини қуриб бўлганларида, Птица унга кўчиб кирмайман, деди.

— Мендан ҳам муҳтож одамлар бор,— деди у.

Ушандан кейин хонани унинг сменачисига, иккинчи бурғиловчига беришди.

Бўрон ўзидан ўзи сўрарди: «Мен шундай вазиятга тушиб қолсам нима қилардим?» Кейин ўзи жавоб берарди: «Ҳойнаҳой, уйни бошқага бермасдим».

Бу одам ўз вахтасидагиларга жавоб бериб юборгач, кўпинча қолиб иккинчи сменадагиларга кўмаклашарди. Бўрон қизиқиб қолди: балки у қўшимча пул ишлаётгандир, иш вақтидан ташқари ишлаётгани учун ҳақ олаётгандир? Ахир, оиласи бор, жўжабирдек жон. Унга, Птица доим ўз ихтиёри билан қолади, бунинг учун ҳеч қачон пул талаб қилмайди, дейишди.

Бу қанақаси бўлди?

Бўрон бу саволга жавоб беролмасди. Бир куни бу саволга Птицанинг ўзи жавоб берди. У яқиндан бери Бўронга шерик бўлиб ишлаётган, ишга кечикиб келган Ҳамидга шундай деди:

— Кўриб турибман, сенда ишчи руҳи йўқ!

— Ишчи руҳи деганинг нимаси?— сўради Ҳамид сурбетларча тишларини иржайтириб.— У солдат руҳидан фарқ қиладимиди-йўқми?

Птицанинг жони чиқиб кетди.

— Революция қилган ҳам,— деди у,— тарихни яратаётган ҳам ўша ишчи руҳи. Ишчи бўлиш, ишчи деган ном — бу шунчаки машина олдида ишлаш эмас. Ишчи — бу дунёдаги энг онгли, энг илғор киши. Тушундингми? Агар ишчига «ўлсанг ҳам, қолсанг ҳам нефть топгин», дейишса, у нефть топади. Уни ҳеч нима тўхтата олмайди, на совуқ, на сув, на олов, на қўрқув ва на дўқ-пўписалар. Ишчи пўлатдай мустаҳкам, солдатдай содиқ. Улгудек шўх ҳам.

Бўрон бу кекса ишчига беихтиёр зимдан назар ташлаб юрар, кўнглида унга ўхшашни орзу қиларди.

Бўрон бурғилаш машинасида ишлаган биринчи кунларини эслади, ўшанда у ўн қаватли бино баландлигида трубаларни узатиб турганди. Ҳа, у машинани узоқ ўрганишига тўғри келди.

Мана, бугун Птица Бўронни ўзига ёрдамчи қилиб олди. Уни севинчи ичига сиғмасди. Энди Бўрон овулда бошини баланд кўтариб, мағрур юра оларди. У паст кўчадан, айланма йўл билан кетди. Ҳамма кўриб қўйсин, деб шундай қилмадимикин? Йўқ, ҳар ҳолда ўзини кўз-кўз қилмоқчи эмасди. Эҳтимол, Комилаларнинг уйи олдидан ўтмоқчи бўлгандир? Ахир, бу уйни кўрмаганигаям анча бўлди.

Қиш кунлари қисқа бўлади. Соат олти бўлмасданоқ қош қорайиб қолади. Бўрон паст девор олдида тўхтади-да, нафасини ростлаб олди. Қор босган скамейкага кўзи тушаркан, ҳаяжонланиб эслади: Комила у билан учрашгани шу ерга чопиб чиқарди. Шунга кўп бўлдимиди?

Пастки кўча жимжит. Бу кўча бурғилаш вишкасидан анча нарида. Комилалар ҳовлисида ҳеч ким йўқ.

Бўрон энди кетмоқчи бўлиб турганида, бирдан эшик фирчиллаб очилди. У Комилани бир кўргиси келди.

Комила ҳовлига чиқди-да, аёллар қилмайдиган ишга унналди. У ҳеч кимга халақит бермаётган катта ходани кўтармоқчи бўларди.

Аёл ходани аранг елкасига қўйиб олди. Бўрон ҳайратда қотиб қоларкан, сал бўлмаса ёрдам бергани девордан ошиб тушай деди. Мени шу ерда турганимни

кўрган бўлса-чи, деган хавотиргина уни тўхтатиб қолди.

Комила ходани ҳовлининг бир четдаги, қачонлардан бери ётган харсангтошга яқин қудуқ олдига олиб борди. Аёл уй билан қудуқ ўртасида бориб-келар, Бўрон унга ҳам ҳавас, ҳам аллақандай бир алам билан қарарди. У Комилага ҳеч қачон бундай оғир нарсани кўтартирмасди!

Нега ходани ҳовлининг у ёғидан бу ёғига кўтариб юрган бўлсайкин?

Бўрон миясига келган даҳшатли фикрдан чайқалиб кетиб, йиқилмаслик учун деворни ушлаб қолди.

«У Ҳамиднинг боласидан қутулмоқчи!»

Бўрон пана жойидан чиқди. Оёқлари остида қор ғичирларди. Комила ва қўшнилари кўриб қолмасидан кетиши керак. Юраги гуп-гуп уради! У хурсанд бўлишини ҳам, хафа бўлишини ҳам билмай, уйга тезроқ етиб олиш учун қадамини тезлатди.

5

Ҳаяжон ва ташвишда яна бир кун ўтди.

Каттакон, оғир илгак йўғон тросларда чайқала-чайқала секин пастга тушарди.

Бўрон элеватор трубасининг бир учидан ушлаб олди, шу заҳоти элеватор устида энгашган Ҳамиднинг катта-катта, қора кўзлари билан Бўроннинг қаҳрабо ранг қўй кўзлари тўқнашди. Қора кўзлар худди шум мушукнинг кўзларидай йилт-йилт этарди.

Қўй кўзлар кулиб боқарди. Бўрон овулга қайтиб келганидан буён ўзини биринчи марта рақибидан устун сезди. «Комила сени севмайди, мен буни яхши биламан! Сен унинг олдига ҳеч қачон қайтиб бормайсан!»— Бўроннинг қарашларидан шу фикрни уқиш мумкин эди.

Бўронда яна умид, ишонч пайдо бўлди, у неча-неча ойлар давомида ана шу умид учқунини ўзи сўндириб келаётган эди. Унинг кўз олдида Комила қайта-қайта намоён бўлаверди, бу ўша, охирги марта, соҳил бўйида кўрган Комила эди. Бошлари устида чағалай ва қарғалар ғужғон ўйнардди. Сойда қушларнинг қора ва оқ патлари сочилиб ётарди... Комиланинг тунги осмон акс этган хумор кўзлари эсида қолди. У кўзларнинг ҳар бирида — кичкина ою, саноқсиз юлдузлар акси. Комила дала гул-

ларини босиб-янчиб индамай кетганди. Ушанда Бўрон уни тўхтатиб қололмаган, «Кетма, орқангга қайт!»— дея қичқиролмаганди, унда бунга қодир севги қудрати йўқ эди.

— Нималарни ўйланиб қолдинг?— сўради бурғиловчи Птица.— Калитни тайёрла!

Бурғилаш машинасида иш қизгин эди. Насослар тинмай пишиллар, ротор тарилларди. Лекин бари бир юрак уриши оёғи тагидаги парманинг гувиллашини босиб кетаётгандай эди.

— Ҳой, Бўрон, ёзиб бор!

Бўр билан трубага чизиқ чизиб қўйиш керак эди. Квадрат труба роторни ҳаракатини такрорлаб, пармани қудуққа туширарди. Бўрон чизган чизиқ тобора пастга тушиб борарди.

— Кетиши ёмонмаса-а?— кулди Птица телпагини боғларкан.

Бўрон унинг фикрига қўшилмади. Назарида парма ер бағрига жуда секин кираётгандек эди. Бунинг устига гўё ҳамма иш бурғилашни секинлатиш учун жўрттага ёмон қилинаётгандек туюларди. Гўё лойли суюқликни олиб келишини кутишади, усиз бурғилашга рухсат беришмайди, гоҳ ҳар ўн метрдан кейин кернни олиш керак бўлади, бунинг учун трубаларни тушириб, чиқариш керак.

Бўрон кернсиз иш битмаслигини яхши билади. Геологлар ер ости жинслари намунасига қараб, искананинг қандай қатламларидан ўтаётганини кузатиб боришади. «Бу имиллашлар жонга тегди-да!— дерди у туюқиб.— Агар водиймизда нефть бўлса, уни тезроқ топсак эди!»

Нефть тўғрисида талашиб-тортишадиганлар биргина геологлар эмасди. Бурғилаш машинасида ишлаётганлар ҳам нефть ҳақида кўп гапиришарди. Буни қарангки, Қорасойда ҳам нефтни жон-жаҳди билан ёқлайдиганлар ва унинг мурасасиз душманлари ҳам топилиб қолибди. Тавба, кулгинг келади: ҳатто отаси ҳам четда қолмабди — у, ҳойнаҳой, Ясавининг таъсирида ҳамма нефтчиларни ёмонга чиқарибди...

Яқиндагина ҳамма қорасойликларни бир нарса — дон ташвиши бирлаштириб, бир-бирига яқин қилиб турганди. Мана энди улар пароканда бўлиб кетишди. Ҳаммалари боши оққан томонга, бошқа-бошқа йўллардан кетишди.

Бўрон Ҳайдарни эслади. «Уни анчадан бери кўрганам йўқ. Мендан хафа бўлиб юрибди, шекилли. Бекор қилади.

У билан бир гаплашиб қўйиш керак. Ахир мен Зифага уйланаман деяётганим йўғу? Ҳозир ҳеч қаёққа бормаяпман, ҳаммага ўқияпман, деяпман. Тўғри, бурғилаш машинасида ишлаётганимдан бери кўп нарсани билдим, ўргандим. Агар тўғри келиб қолса, бурғиловчиларнинг ўрнида ҳам ишлашим мумкин. Лекин фақат шу ишни деб одамлардан холи юрганим йўқ. Зифага кўринмасликка ҳаракат қиламан. У чиройли, оқила, сен уни севасан. Мен заррача ҳам айбдор эмасман. Ахир, юракка уни севма, буниси сев, деб буюриб бўладими?»

Бўроннинг ўз дўсти билан юзма-юз, очиқчасига гаплашиб олишига нимадир халақит беряпти. Балки нафсонияти йўл қўймаётгандир?

Кечқурунлари овулга Ҳамид икковлари бирга қайтишади. У бригадада яхши ишчи ҳисобланади. Нега Бўрон у билан хафлашиб юриши керак? Комила учунми? Ахир Ҳамид ҳам бу иши билан Ҳайдарга ўхшаб ўзини кулгили аҳволга солиб қўяётгани йўқми?

Ҳамид кутилмаганда:

— Икковимиз ора очиқ бўлдик,— деди-да, кулимсираб қўйди.

Бўрон тушунмади.

Ҳамид унга ўқрайиб қараб қўйди.

— Комила икковимиздан ҳам воз кечди. Энди икковимизни ҳам ҳақ-ҳуқуқимиз бир.

— Шундай деб ўйлайсанми?

Ҳамид сурбетлик билан тиржайди.

— Мен ундан ўзимга керагини олиб бўлдим... Биласан-ку, хотин кишини кўндиришдан осони йўқ. Уйланаман десам, менга ким йўқ дейди?

Бўроннинг нафаси сиқилгандай бўлди, Ҳамидга мушт тушириб қолмаслик учун тишини-тишига босиб, ўзини аранг тутиб қолди.

6

Сагит Гиззатович соатлар коллекциясини одатда икки сафар: иши ўнгидан келиб, катта ютуқ арафасида турган ёки унинг ҳаётини кемаси бир томонга оғган пайтида олиб кўради.

У печкага ўт ёқди-да, хазинасини қаршисига териб қўйди. Стол устида юмалоқ ва тўртбурчакли олтин ва чўян швейцар ва рус соатлари ётарди.

Уларнинг ҳаммаси бир оҳангда тиқиллаб юряпти. Уларда инсон умри жо бўлган. Соатлар ўз эгаларидан кўп яшаяпти: солдат ва муллалар, темирчи ва агрономлар аллақачон ўлиб кетишди, лекин уларнинг соатлари ҳамон давр одимини ҳисоблаб турибди.

Сагит Гиззатович ўз ўтмишдошларининг хатосини такрорламайди. Бу соатлар ҳам унинг ўзи билан бирга бу ҳаётдан кўз юмади. У ўлими олдидан ҳамма соатларини йўқ қилиб ташлайди. Ҳамзин шунақа қайсар одам.

У секин кулиб қўйди: балки геолог Ҳамзин ўз умрида шундан бошқа нарса қилолмас? Йўқ, бўлмаган гап! Ҳамзин, сенинг ҳам олишадиган соатинг келди! Сен шу дақиқани узоқ кутдинг, мана энди енг шимариб ишга тушгин, ҳа, бехато ишлагин!

Сен, Петербург кўчаларига суқланиб қараб, менинг иқбол соатим қачон бонг ураркин, деб ўша дамларни орзиқиб кутгандинг, орзу қилгандинг. Ҳамзин ҳам бошқаларга ўхшаб бахтли бўлишга ҳаққи бор!

Сен кўнглингни бир четда ўз иқболингни, келажагингни Урол билан боғлагандинг. Сен орзулар қанотида учиб, ўзингни темир қироли, тоғлар султони, деб ҳис этгандинг.

Соатлар чиқиллаб юриб турар, Ҳамзин бўлса, ўтмиш ва келажак ҳақида ўй сурар, мулоҳаза юритарди.

Революция эндигина Петербург университетини тамомлаган Ҳамзинни синовлар ўпқонига ташлади. У орқа-олдини ўйламасдан Оренбургда ўтаётган миллатчилар қурултойида иштирок этди. Ҳамзин бошқирд оқ гвардиячи эскадронига асос солган «Йигирма тўрт чавандозлар» сафида бўлди. Лекин мусулмон революцион комитети контрреволюцион «бошқирд ҳукуматини» тезда суриб ташлади. Ҳамзиннинг қочишдан бошқа чораси қолмади.

У лип этиб қизиллар томонга ўтиб олди. Ҳатто алақайси полкда ярим йил интендант бўлиб ҳам ишлади. Ҳарбий мартаба билан у узоққа боролмасди. Ҳамзин буни ҳадемай тушунди-ю, Кавказга келиб, нефть конига ишга ўрнашиб олди.

Ҳамзин Москвада, Великорецкий билан учрашгунига қадар аввал Апшеронда, кейин Грознийда оддий геолог бўлиб ишлади.

Унинг дарбадарлик кунлари тугаб, яна ўзи туғилиб ўсган ўлкасида. Ҳамзин Уролга қайтиб келди, бу ерда у Шоймуротдай, бахтсиз, ҳақ-ҳуқуқсиз бир одам эди. Ора-

ларида фақат битта фарқ бор эди: Шоймурот ҳеч қачон катта, олий орзулар даражасига кўтарила олмаган.

Ахир Ҳамзин ўз орзуларини унута оладими, у Урол тоғларига эгаллик қилмоқчи эди-я! Йўқ, у судралиб юришни, беъмани ҳаёт кечиршни истамайди. Ўзи экспедиция бошлиғи бўла олади, бошқирд нефтини тасарруф қила олади!

Ҳамзин шу бугунгача Великорецкий билан ёнма-ён келди, маслаҳат, йўл-йўриқлари орқали унга ёрдам берди, Казимир Павлович сал иккиланганида унинг ёнини олди, қўллаб-қувватлади. Экспедиция бошлиғи билан бош геолог тўқнашиб қолган пайтларида Ҳамзиннинг сукут сақлаши ҳам Великорецкий учун қўллаб-қувватлаш, мадад эди. Ҳамзин узоқ вақтгача Великорецкийнинг содиқ, ҳалол сояси бўлиб юрди.

Соатлар секундларни санаркан, тўғри-тўғри, деяётгандек эди.

Ҳамзин экспедиция тақдирини масаласи ҳал қилинган кунни ҳали-ҳали эслайди. Ушанда Белов бурғилаш ишига тайёргарлик кўришга рухсат беришни илтимос қилгани йўқ, энди у тоғда қидирув ишларини тўхтатишни талаб қилганди.

Ҳамма шу соатни кутган эди, мана ўша дам келди. Брезент палаткада худди саркарда чодирдагидай тарихий қарор қабул қилинарди. Бошқирд нефти бўладими-йўқми, деган масала бошқа бир масала билан боғлиқ эди: улар геологнинг пок номини сақлаб қолишармикин? Фақат пок номини эмас, балки бошини сақлаб қола олармикинлар...

Ярим соат аввал Великорецкий, мен Белов билан олишавериб чарчадим, деб шикоят қилганида Сагит Гизатович ўрнидан сапчиб туриб кетди:

— Бу нима деганингиз? Шу гапларни сиз гапиряпсизми! Ғайратингизга, иродангизга қойил қолиб юрардим. Қани ўша ғайрат, ўша ирода? Наҳотки, лаънати безгак сизни шу қадар бўшаштириб юборган бўлса? Кўзингизни очинг! Ҳушингизни йиғинг! Биз ҳозир ҳечам чекинмаслигимиз керак.

— Белов ҳамма режаларимни остин-устун қилиб юборди,— гапида давом этди Казимир Павлович.— Миловановага гапимни ўтказишим, сиз билан тил топишим мумкин, лекин Беловни қорасини кўргим йўқ.

— Ҳа, майли чекининг, ўз эътиқодингиздан воз ке-

чинг, Беловнинг соясига салом беринг!— деди Ҳамзин тутақиб.

Эсида, Великорецкий ҳатто ўрнидан сапчиб туриб кетганди:

— Шу гапларни ўз дўстимдан эшитяпманми?

— Ҳақиқий дўст, менинг билишимча, хавф-хатар ҳақида биринчи бўлиб огоҳлантириши, унга тўғри маслаҳат бериши керак. Бу дўстнинг вазифаси, бурчи...

Ҳамзин куйиб-пишиб, самимий гапирарди. У Великорецкийни Беловга ўхшаганларнинг учтасига алмаштирмасди. Лекин ўша гап-сўздан кейин кўп ўтмай бўлган қисқача кенгашда Белов масалани қўндаланг қилиб қўйди: бурғилаш тарафдорими ё унга қаршими? Бошқа, учинчи йўл йўқ. Бу дунёда анча эҳтиёткор одамлар борлиги билан Беловнинг сариқ чақачалик иши йўқ эди...

У Миловановани ўз томонига ағдариб олишга муваффақ бўлди, Людмила Михайловна, бурғилашни бошлаш керак, деб очиқдан-очиқ айтди. Ҳамзин ўзини ўзи балого қўёлмасди. Энди Великорецкийни эмас, ўзини ўйлаши керак эди.

Тарозининг палласи қайси томонга оғиши номаълум бўлиб қолганда Ҳамзин Белов тарафдорлари томонига ўтишни лозим кўрди. Лекин бу ишни ниҳоятда эҳтиётлик билан қилиш керак эди.

Ҳамзин биринчи қулай пайтданок фойдаланиб, Белов билан гаплашиб олди, биз, Великорецкий икковимиз, бурғилашни қадрига етмай, хато қилган эканмиз, деди. Иккинчи сафар Иван Михайлович Губкиннинг зийраклигини, узоқни кўра олишини шунчаки гап орасида мақтаб ўтди. Белов ўзини Губкиннинг шогирди ҳисобларди.

Ҳозирча шу билан чекланди. Ҳа, Белов, Ҳамзин фақат инсофлигина эмас, шунингдек, мулоҳазали, фикр қила оладиган одам эканлигини билиб қўйсин. Ҳа, шунинг ўзи ҳам етиб ортади.

Унинг ҳақ-ноҳақлигини вақт кўрсатади.

Ҳа, Сагит Гиззатович, сен ҳаётни аччиқ-чучугини хўп тотиб кўрдинг! Одамлар қаторига қўшилгунингча не-не машаққатли йўллари босиб ўтганинг бир худога аён. Студентлик вақтингда, оч-яланғоч юрган пайтларингда сенга ҳеч ким ёрдам бермади. Бутун оламга бир ўзинг қарши турганинг!

Великорецкийни суриб ташлаш анча осон. Белов би-

лан олишиш анча мушкул, буни Ҳамзин яхши тушунади. Лекин бу тирранчани букиб ололмаса Ҳамзин отини бошқа қўяди.

Ҳамзин шу фикрга келиб, стулнинг суянчигига ястанди. Ҳамма соатлар бир вақтни: ўн яримни кўрсатиб турарди. Яна бир тун ўтади-ю, яна тонг отади.

Экспедиция катта коллектив бўлиб қолганди. Энди фақат Белов тўғрисида эмас, Оға Мамед, Бўрон Авелбоев, бурғиловчи Птица, ҳатто чол Шоймурот ҳақида ҳам ўйлаш, уларнинг ҳар бирининг кўнглига йўл топа билиш керак.

Печь гуриллаб ёниб, хона анча исиб қолди. Кеч куз ўз ҳукмини ўтказа бошлаган эди. Ҳамзин пахтали нимчасини ечди-да, печкага чойнак қўйди. У, Ҳиндистондан олиб келган хушбўй чойдан бир стаканини қачон роҳат қилиб ичаркинман-а, деб ўйлади.

Ҳамзин бир неча соат чиқиллаб юриб турган хонада ёлғиз чой ичиб ўтиришни яхши кўрарди, уни бирдан-бир хурсанд қиладиган нарса шу эди. У стаканни лабига олиб келди. Шу ичимликни топган одамга мингдан-миг раҳмат.

Ҳали олдинда кўз илғамас, мураккаб, чигил ишлар кўп. У ғалаба қилишига ишонган қиёфада мийиғида кулимсираб қўйди.

7

Орадан бир ой вақт ўтди, шунча вақт ўтиб кетибди-я! Комила қанчалик ҳаракат қилмасин, бурғилаш машинасидан ҳар кун олиб келинадиган кернларнинг нималигини аранг тушуниб оларди. У ҳар гал ёрдам сўраб Людмила Михайловнага мурожаат қиларди.

У айниқса ёзиб боришда қийналди. Анализ натижаларини коллектор журнаliga ёзиб қўйиш учун ручкани ҳаяжонланиб қўлига оларди. Милованованинг қаҳри қаттиқ эди, гўё Комила бутун умри геология экспедициясида коллектор бўлиб ишлаётгандай ҳамма нарсанинг аниқ бўлишини қаттиқ талаб қиларди. Ҳаммасига чидаб, ўқиб-ўрганишдан бошқа иложи йўқ эди.

Бахтига, идора уйларига яқин эди. Комила уйига тез-тез бориб, ўғлини эмизар, уни ҳар гал қўшнисиникига ташлаб келарди.

Оға Мамед кабинетида камдан-кам бўлар, кабинети колхоз идорасидан фанер билан тўсиб қўйилганди. У эрталабдан кечгача бурғиловчиларнинг олдида бўларди ё узоқ вақт станцияга кетиб қоларди.

Ҳамма нарса ўша ёқдан келарди: машиналар, ёниги, махсус кийим-бошлар, запас қисмлар, озиқ-овқат... Ҳаво яхши бўлган пайтларда машиналар бузилмасдан, тўқсон километргача йўл босарди. Қорасойдан темир йўлгача тўқсон километр келарди. Лекин сал бўрон кўтарилди дегунча, станция билан алоқа узилиб қоларди.

Комила «элеватор», «лебедка», «искана», «шланг», «трос», «блок», «вертлюг» деган сўзларга аста-секин кўника борди, лекин уларнинг номини билса-да, кўзи билан кўрмаган, қандайлигини аниқ тасаввур этолмасди. Лекин бу механизмларнинг аҳамияти катта бўлса керак, Оға Мамед ана шуларни деб бўрондаям станцияга қатнардди, хуноб бўлиб, ўнлаб телеграмма юборарди.

Геологлар уйларида деярли бўлишмайди. Куз кириши билан улар доим сафарга чиқишади. Гоҳ унисини, гоҳ бунисини Москвага чақиришади. Казимир Павлович Пермда нефть трестида икки марта бўлди. Артём Алексеевич билан Сагит Гиззатовичнинг Уфадан қайтиб келганига атиги бир ҳафта бўлди. Улар йўқлигида бурғиловчиларнинг ишига Людмила Михайловнанинг ўзи қараб турди.

Комила коллекторлик журнаlinesи эҳтиром билан очди. Журналдан ҳар бир қудуқнинг тарихини билса бўлади. У ёки бу қатламнинг қандай чуқурликда жойлашганини кўрсатиб берувчи кернлар махсус чўзинчоқ қутиларда сақланарди. Улар «тош кутубхона»да китобларнинг ўрнини босади.

Милованова ёрдамчисининг кернларни саралаётгани устидан чиқиб қолди.

— Хайрият, кетиб қолмаган экансан,— деди у тивит рўмолини ечиб, қўлларини печкага тутаркан.— Ҳамма бурғилаш машиналаридан керн олиб келишдими?

— Ҳа, ҳаммасидан, фақат тўртинчидан олиб келишмади,— деди Комила.

— Яна Птица чўзиб ётибдими?— деди Милованова жаҳли чиқиб.— Экспедиция бошлиғи билан бош геолог эртага эрталаб Москвага жўнаб кетишлари керак. Уларга бурғилашнинг бориши тўғрисидаги энг сўнгги маълумот

зарур. Тўртинчига телефон қилиб кўр. Агар гаплашолмасанг, бориб келишга тўғри келади.

Комила бунинг сира иложи йўқлигини билса-да, лекин бари бир тўртинчи бурғилаш участкаси билан телефонда гаплашишга уриниб кўрди.

— Жавоб беришяптими? Ўзим билувдим-а, бориб келгин.

Кернларни йиғиб олиш коллекторнинг вазифасига кирарди. Комила пўстинини кийди-да, рўмолини ўради.

— Тез кел, ҳаяллаб қолма,— огоҳлантирди Милованова.— Шамол туряпти, бўронга қолиб кетма тагин.

— Ҳечқиси йўқ,— тинчлантирди Комила.— Бу ерда менга ҳар бир дарахт, ҳар бир жарлик таниш...

У даҳлизда Ҳамзинга рўпара келиб қолди.

— Ҳа, опоқ қиз, йўл бўлсин?— сўради у, пиймаларининг қорини қоқиб тушираркан.

— Тўртинчига кетяпман.

— Бормасангиз ҳам бўлади. Мен йўл-йўлакай кириб, уларнинг кернларини ола келдим.

— Вой, ёрдам қилдингиз-е!— деди Комила хурсанд бўлиб.— Жуда меҳрибон, яхши одамсиз-да!

Ҳамзин лабораторияга кириб, гапида давом этди:

— Бўрон кўтариляпти. Кечаси янаям зўраяди, ҳа, айтдим қўйдим. Салом, Людмила Михайловна! Мен олижаноб иш қилдим, тўртинчидан сизга намуна олиб келдим.

— Раҳмат, Сагит Гиззатович. Бошлиқларни Москвага чақиришганини эшитдингизми?— сўради Милованова ўз навбатида.

— Йўқ ҳали. Қаёқдан эшитай, куни билан бурғилаш участкасида бўлдим. Қачон кетишяпти?

— Эртага эрталаб.

— Казимир Павлович билан бир пиёла чой ичишга улгуришим керак,— деди Ҳамзин шоша-пиша.— Ҳисобот тайёрлаб ётибсизми? Мен сизга керак эмасманми?

— Йўқ, раҳмат.

— Комила,— буюрди Людмила Михайловна,— журналга қараб, тўртинчидан ташқари ҳамма бурғилаш участкаларининг сўнги натижаларини ёзиб бергин. Сагит Гиззатович олиб келган кернларнинг анализини эрталабгача тугатишга ҳаракат қиламан.

Шамол очиб юборган дераза-эшикларни ёпиб қўйиш

учун ишни бирпасга тўхтатишга тўғри келди. «Бўроннинг ҳоли нима кечаётганикин?»— ўйлади Комила, қўлларини иситаркан.

Милованова намуналарни текшириб, кислота, бензин, микроскоплар устида куйманаётганида Комила ўз иши билан машғул бўлди.

«Чуқурлиги олтиш уч метр, — деб ёзарди у. — Қум аралаш лой тупроқ». Биринчи қудуқнинг натижаси бу. Кейинги ёзув иккинчи бурғилаш участкасига тааллуқли: «Қўнғир-қизғиш рангдаги юмшоқ лой тупроқ. Ним-кўк ва яшил тарам-тарамлари бор.

С НСИ қайнапти. Доломит парчалари... Мана, учинчини: «Чуқурлиги етмиш олти метр. Кул ранг гипс, тарам-тарам лой тупроқ бор, колонканинг бошида аниқ кўринади. Кукусимон оқ гипс учрайди. Лой-тупроқдан кучли сероводород ҳиди келади».

Қўшни хонада тинимсиз жиринглаётган телефон унинг диққатини бўлди. Оға Мамед телефон қиларди.

— Тўртинчига сув келмай қолди! Афтидан, бирон жойда труба ёрилиб кетганга ўхшайди!— дея қичқирарди у.— Великорекский билан Беловга айтиб қўйинг. Аварияни йўқотиш учун чора кўряпман.

8

Ҳақиқатан ҳам тўртинчи бурғилаш участкасида ишлар чатоқ эди. Агар шошиб қолишса, қудуқни нобуд қилиш мумкин. Оға Мамед ортиқ чидаб туролмай бурғиловчиларга ёрдам бера бошлади.

Қор бўрони қутуриб, авжига минган, нафасни қайтарар, кўз очиргани қўймас, одамни ағдариб юборай дерди.

Бригада трубаларни кўтаришга шошиларди, чунки улар забойда кўмилиб кетиши мумкин эди. Ҳаммадан ҳам юқорида ишлаётганларга оғир эди. Юқорида, ўн қаватли уй баландлигида бўрон бор кучини кўрсатарди. Совуқ кишини суяк-суягидан ўтиб борар, қўллар тарашадай қолиб қолганди. Оға Мамед юқорида ишлаётганларни ҳар ўн беш минутда алмаштириб туришни буюрди.

Бўрон ҳар галгидай Ҳамид билан бирга ишлашига тўғри келди. Улар трубаларни ажратиб, бир чеккага олиб чиқишар, блок яна осмонга бўй чўзарди.

Элеватор ёпилганидан кейин уларнинг кўзлари бир

зумга тўқнашиб қолар, лекин ҳозир кечинмалар ҳақида ўйлаш вақти эмасди. Бир зум кечикилса, ҳамма трубалар қудуқда тиқилиб қолиши мумкин эди.

Блок трубаларни юқорига кўтариб бўлгунча бир зум нафас ростлаб олиш мумкин эди. Бўрон ўйлашга ҳам улгуради: «Ҳамид яхши ишчи ҳисобланади. Газетада уни ёзиб чиқишди. Белов ишчиларга ёзилган хатга қўл қўйди. Уни икки марта президиумга сайлашди. У, Комила ишончини қозониш учун жон-жаҳди билан ишляпти, ҳа, нияти шу!»

Икковларининг ўртасида аёл киши турганлиги ёмон бўлди-да. Шунини деб бундан бир умр хафа бўлиб юриши яхши эмас. Ҳамид ёмон ишламаяпти.

Бўроннинг увиллаши ва роторнинг гулдираши орасидан бирдан бурғиловчи мастернинг қичқиргани эшитилди:

— Ҳой, эҳтиёт бўлинглар!

Бўрон ўгирилиб қарашга аранг улгурди-да, ўзини орқага ташлади: чайқалиб турган труба тушиб кетса, одам тил тортмай ўлиши мумкин эди.

Навбатдаги труба ажратиб олаётганида лойли қоришма мисоли фонтан бўлиб отилади. Кийимларнинг устида муз пўстлоқ, оёқларнинг остида яхмалак ҳосил бўлганди.

Бўрон қутуриб, фонусларни тинмай чайқарди. Бўрон шу дамда ўзини кема палубасида тургандай ҳис этарди. Юпқа тахта тўсиқ орқасида қиш қаҳрини сочарди. Боши тепасида пўлат арқонлар ғувиллар, тор айланма зина тинмай ғичирларди.

Бармоқлар совуқдан қотиб қолган, қимирлатиб бўлмасди. Бўрон сирпаниб бориб элеваторга қўлини чўзиб, сўнги кучи билан бурғилаш трубасини босди.

«Э, жонга тегди!— койиниб қўйди у, қудуқдан олинган трубаларнинг сонига етолмай. — Қачон тамом бўларкин?»

Лекин бу ишнинг кети кўринай демасди. Назарида қудуқни қутқариб қолишолмайдигандек туюларди. Меҳнат зое кетди, умидлар пучга чиқди. Ўзини койиди: овулда темирчи бўлиб қолса бўлмасмиди, ҳозир уйда оёғини узатиб ётган бўларди. Уни овулдан кетишга ким мажбур қилди? Бурғилаш ишига бор, деб ким зўрлади? Ҳаммасини ўзи қилди! Энди нолима, оҳ-воҳ қилма, чидагин!

Ҳа, Бўрон тишини тишига қўйиб чидади. Чидади-ю, ўйлади. Хўш, Ҳамид нега изтироб чекади? Унга нима етишмайди? Айтишларича, пул йиғаётган эмиш. Ҳа, май-

ли, пулни яхши кўраркан, йигавёрсин. Кимнинг қанча иши бор?

Кейин миясига бирдан қувончли фикр келиб қолди: «Бари бир Комила уни яхши кўрмайди».

Мана, ниҳоят, энг охирги труба олинди. Наҳотки қудуқни асраб қолишган бўлишса? Ишонгинг келмайди.

— Табриклайман!— деди Оға Мамед ҳорғин кулимсираб.

Унинг мўйлови музлаб қолган, кўзлари ич-ичига ботиб кетганди. Птицага буйруқ берди:

— Қудуқни тартибга солиб қўй, майдонни тозалаб чиқ, бурғилашга ҳозирлик кўр. Аварияни бартараф қилшимиз билан команда бераман. Нега сув келмай қолди, шуни аниқлаш керак.

— Тушунарли, команда бўйича бурғилашга тайёргарлик кўраман.

— Ишга кириш, — гапида давом этади Оға Мамед.— Бузилган жойини топиш учун водопровод ёқалаб траншея қазий бошлаймиз. Лекин бир ўзимиз ҳали-вери тугатолмаймиз...

Ҳамма унинг фикрига қўшилди. Бир ўзимиз ҳечам эп-лаёлмаймиз! Хўш, нима қилиш керак?

— Бошим билан онт ичаман!— хитоб қилди тўсатдан бурғилаш мастери. — Чораси бор. Ясавига ялиниб бораман. Зора ёрдам берса.

— Бир ўзингни юбормайман, — деди Птица қовоғини солиб.— Йигитлардан кимдир бирга борсин. Ўзинг етиб боролмайсан!

Оға Мамед ўжарлик қилиб ўтирмади.

— Ҳа, майли, отлан, Авелбоев.

9

Паҳмоқ думли оқ мушук дераза рафида ўтириб олиб, алой баргларини шошмасдан чимдирди. Зифа мушукни ҳайдаб юбормоқчи бўлди — гулларни нобуд қилади-ю, лекин пишт деган товуш бўғзида қолди. Бошини кўтармоқчи бўлганди, кўз олди қоронғилашиб кетди. Ожизликдан, аламдан инграниб қўйди.

Ойхилу ўша заҳоти қизининг бошига чопиб келди.

— Қимирламай ёт, қизим, ҳеч нимани ўйлама, — деди у ғамгин.

— Менга нима бўлди-я?

— Бурғилаш машинасини қутқаришга борганингда совуқда ўпкангни шамоллатиб олибсан. Энди анча енгил тортдинг, ҳадемай туриб кетасан. Овқат ейсанми? Сут қайнатиб берайми, ичасанми?

Зифа кўзларини юмиши билан олдида сарғиш доиралар суза бошлади, уларда аллақандай воқеалар манзараси гоҳ пайдо бўлар, гоҳ йўқолар, аллақимларнинг юзлари ғирашира кўринар, ҳаяжонли овозлар эшитиларди. Буларнинг ҳаммаси қачон ва қаерда содир бўлди?

«Тинч, хотиржам ётиш керак». Бу ҳам унинг сўзлари эмас. У бу сўзларни қоп-қоронғида эшитди. Бу сўзларни айтган одамни у кўрмади. Балки, врач айтгандир.

Доиралар ҳамон кўз олдида сузиб юрибди, улар тобора кенгайиб боряпти. Мана, Ҳайдар эшикни тақиллатяпти. Ҳадемай Кабир чопиб келди. Бу ячейка бюроси эмас, мажлис қилиб, маслаҳатлашиб ўтиришга вақтлари йўқ: нефтчиларда авария юз берибди, ёрдам сўраб келишибди. Бундай бўронда ким ҳам борарди? Комсомоллар боришадди, албатта. Кабир, ёшлар йиғилишмаса-я, деб қўрқади. Боради. Зифанинг бунга ишончи комил. Ҳайдар уни қўллаб-қувватлаяпти. Демак, бюро аъзоларининг кўпчилиги ёрдам бериш тарафдори.

Буни қарангки, ҳатто Ясавининг ўзи ҳам ёрдам бериш керак деяпти. «Бизларсиз улар ҳеч нима қилишолмайди!— деб қичқиради у.— Улар уйларимизда туришибди, сунтимизни ичишяпти, печкаларимиз олдида исинишяпти, демак ёрдам беришимиз керак. Бу ҳаммамизнинг ишимиз, албатта. Ахир, минг қилсаям қорасойликлар ерида меҳнат қилишяпти-ю. Лекин мавриди келганда уларга буни эслатиб қўяман!»

Зифа секин кўзларини очди. Кўзлари олдида сузиб юрган доиралар йўқолди. Деразадан чарақлаб нур тушиб турибди. Оқ мушук бўлса, ҳамон алоғи баргини чимдиб ўтирарди. Тавба, мушукларнинг бу аччиқ ўсимликни еб маза қилганини сира кўрмагандим.

Зифа ҳамма воқеаларни бирма-бир эслашга уринади. Ўттиз икки одам ерга кўмилган водопровод трубази ёқалаб траншея қазитарди. Бу ерда бўрон билан олишишнинг ўзи бўладими! Бир курак қор олиб ташласанг, шамол ўн курак қор олиб келиб тўқади. Лекин бари бир, имконлари борича олдинга силжидилар.

Ярим кечада — улар дам олмасдан олти соатдан бери ишлашарди — тарқалиша бошлашди. Баъзи бировлар бар-

дош беролмади. Доимо шундай бўлади: ишга енг шимариб тушишади-ю, кейин совиб қолишади. Зифа охиригача ишлаганлар сафида бўлди.

Тўғрисини айтганда, Зифанинг ҳам ишлашга мадори қолмади. Ишлашидан кўра кўпроқ ўтирарди. У, одамлар кўз ёшимни кўрмаса бўлгани эди, деб ўйларди. Чарчаганидан, тинкаси қуриганидан йиғларди. Бу зимистонда унга ким ҳам эътибор берарди, Зифа истаганча йиғлаши мумкин эди.

Аксига олгандай, авария бўлган жойни сира топишолмасди. Ҳайдар унинг шундай ёнгинасида ишларди. У тез-тез: «Совуқ емадингми?»— деб сўрарди. «Йў-ўқ!»— жавоб берарди Зифа.

Зим-зиё кеча, қаттиқ совуқ. Зифанинг сув ичгиси келарди, у қор ютарди-ю, лекин ташналиги босилмай қийналарди.

Ҳайдарнинг овози тобора бўғиқ эшитиларди. Зифа оғир куракни аранг кўтарарди. «Траншеяда жиндак нафасимни ростлаб олсам бўлмайдимми-а? Чуқурда шамол тегмайди-ю»,— деб ўйлади. Кейин боши айланиб, кўзи тинди.

Бир куни у ярим кечада, кейин саҳарда уйғонди. Оқ мушук дераза рафида кўринмасди. Каравотининг ёнида Ҳайдар ўтирарди.

— Хўш, аҳволинг қалай?

Зифа ўзини оқлаган бўлди:

— Узим айбдорман. Бекорга чирандим-да.

— Бу ҳақда ўйлама, — далда берди Ҳайдар.

— Нега ўйламас эканман.

Ахир Зифа ёш қизалоқ эмас-ку, нима гаплигига ақл етади.

— Траншеяни эрталаб ҳам қазишган. Ҳаммаси бўлиб олтмиш тўққиз киши қатнашди. Авария бўлган жойни қидириб топишди. Труба кузда саёз кўмилгани учун ёрилиб кетибди...

Яна бир кун ўтди. Олдига Комила келиб кетди. Улар анчадан бери мана шундай юзма-юз ўтириб гаплашишмаганди. Комила жуда ўзгариб кетган, кўзларининг таги кўкариб қолганди. Сочини ҳам бошқача қилиб ўрибди, янаям чиройли бўлиб, очилиб кетибди. Зифанинг юраги шиф этиб кетди, ўшанда, веялканинг ёнида ҳам худди шундай бўлувди: йўқ, бундай гўзални Бўрон ҳечам унутмайди!

— Келганингга жуда хурсандман.

Комила унинг овозини эшитиб, кулимсираб қўйди.

Оқ мушук алой баргларини чимдиб ётибди. Қуёш нури деворга қиялаб тушиб турибди. Бу жуда яхши, одам ўзини хотиржам ҳис этади. Соатлар бунча шошилмаса, чиқиллагани-чиқиллаган, гўё уларни биров шошираётгандай.

Дугонасининг овози гўё девор орқасидан эшитилаётгандай бўлади. У совуқда, қорда ўлиб қолган аллақандай тракторчи ҳақида гапиради. Агар уни топишмаганда, қутқариб қолишмаганда Зифа ҳам совуқда қотиб қоларди. Бўрон, ҳойнаҳой, унинг ўлигини кўргани келарди, чунки унга тирик Зифа керакмас.

— Зифа, бирор еринг оғрияптими?

Зифа: «Мени уйга Бўрон олиб келди. Ҳайдар иккаласи. Менга ойим гапириб берди. Мен ҳатто авария бўлганидан хурсандман»,— дегиси келади. Лекин у бу гапларни дугонасига айтолмайди. Агар Комиланинг жаҳлини чиқарса, у Бўронни тортиб олиши мумкин. Комила жудаям чиройли!

Хона нимқоронғи бўлиб қолди. Демак, кеч кирибди. Ёнида, курсида Комила бошини қуйи солиб ўтирибди.

Зифа қачон уни бундай ачинарли аҳволда кўрганди? Ҳа, эслади. Саҳар пайтида, Ҳамидни қамоққа олишганда Комила остонада паришон бир ҳолда, бегона одамдек турганди. У пайтларда улар ҳали рақиб эмасдилар.

Томоғига бир нима тикилгандай бўлди. У Комилага астойдил ачинди. Зифа ҳис-туйғулар туғени ичида, дугонасидан шу йиллар қандай яшаётганлиги, Ҳамиднинг ўғли ҳақида сўраб-суриштирмоқчи ҳам бўлди... Ҳаёти дарз кетган экан, нима, бунга Комила айбдорми?

Онаси унинг қаравоти ёнига бир неча бор келиб кетди, ниҳоят, чидаёлмай:

— Доктор уринмаслигингни тайинлаган,— деди.

Комила хайрлаша бошлади.

— Бориб, ўғлимни эмизишим керак, кейин идорага кириб чиқаман,— деди у типирчилаб.

Шу гап билан кўнглидагисини айтганди. Зифа дугонасининг дардини тушунди. Комила бу билан гўё: «Мен ўз аравамни ўзим тортаман, ҳеч кимга юк бўлмайман. Худонинг берганига қаноат қиламан»,— дегандай эди.

Йўқ, Комила бундай демайди, у ҳеч қачон худога илтижо қилган эмас. У ўз кучига ишонади. Энди ким ҳам олло таолодан нажот кутарди?

Комила Зифанинг устига энгашди:

— Юрагим тўлиб-тошиб гапиргим келади-ю, лекин

ўзимни гапирмасликка мажбур эта боламан,— деди у шивирлаб.— Биласанми, гўзал севгисиз гўзал ҳаётнинг бўлиши мумкинмас.

Ҳа, бунини Зифа яхши тушунади.

— Яқинда Сагит Гиззатович ўқигани менга бир китоб берди. У «Севги ҳақида» деб аталади. Шу ҳақда гапириб берайми?

Зифа «ҳа» дегандай бош ирғади.

— Бир жойи эсимда қолди. Бир араб иккинчисидан: «Сен қайси халқдан чиққансан?»— деб сўрайди, у бўлса: «Мен севги йўлида қурбон бўладиганларданман»,— дея жавоб қайтаради.

...Комила эшикни тарақлатиб ёпиб чиқиб кетди. Хонада хомуш онаси, мушук, печка устидаги қизғиш нур қолди.

СЕВГИ — ОВУЛИМИЗ МЕҲМОНИ

1

1932 йилнинг апрели етиб келди. Ҳамма тўрт точкада бурғилаш ишлари давом этарди.

Бўрон гулдираётган тракторни кузатаркан, бурғилаш идорасининг иши юришмаётгани ҳақида ўйлай бошлади.

Бекор туришлар кўпайиб кетди. Гоҳ трубалар етишмайди, гоҳ аҳтиёт қисмлар, гоҳ ёнилғи тахчил. Баъзида локомобиллар, баъзида бурғилаш станоклари туриб қоларди.

Одамлар тажанг, баджаҳл. Мажлисларда кўпинча муштирашиб кетишларига сал қоларди. Муваффақиятсизликлар одамлардаги иш ютуғига ишончини сўндиради, ишга кечкеладиганлар, «учарлар» сони ортиб, улар ишни ташлашиб, бошқа жойга ўтиб кетишарди.

Трубалар йўқлиги учун тўртинчи бурғилаш станогини ҳам ишламасди. Трубаларни олиб келиб қолишади, деб ҳар кунни кутишарди. Мана, ниҳоят, тракторлар трубаларни судраб келиб қолишди. Тракторчилар ҳаммани, жумладан, шундай лойгарчиликда труба олиб келасизлар, деб мажбур қилган Оға Мамедни бўралаб сўкишарди. Тракторчиларнинг юзлари ифлос эди. Ҳа, улар бундай лойгарчиликда, станциядан Қорасойгача тўқсон километр йўл босиб, роса қийналишганга ўхшайди.

Ҳеч ким уларга эътироз билдирмас, талашиб-тортишмас эди. Трубаларсиз ишлари чатоқлигини ҳаммалари билишар, кўнгилларида бу йигитлардан жуда-жуда миннатдор эдилар.

Трактор кетди. Бўрон ёрдамчи ишчи билан пастга тушди. Улар трубалардан бирини илинтирарканлар, станокни ишлатиб, трубани юқорига тортгунларича анча вақт балчиқда туришларига тўғри келди. Кранблок юқорига сурилди-ю, трубани илаштириб кетди.

Бўрон элеваторда турди. Ротор зўр бериб тарилларди. Майдонча тахталарига лой ёпишиб қолган, бу лойни улар этиклариди олиб келишганди.

— Ҳавонинг расволигини-чи!— деди Птица тупуриб, папирос тутатаркан.— Кийимлар ҳам расво бўлди, ҳамма ёқ ифлос, қарагинг келмайди!

Бўрон мастернинг гапини ўзича тушунди. Бўрон ёрдамчисига имлаган эди, у шлангни олди-да, майдончадан лойни ювиб тушира бошлади. Бўрон тормоз олдида туриб, бурғилаш станогини мустақил бошқаришни жуда-жуда истарди. Ана ўшанда у қандай ишлаш кераклигини кўрсатиб қўяди!

Птица чеккани ё тамадди қилгани кетганида Бўрон станок ёнида қолиб, ишни кўнгилдагидай бажарар, у бурғиловчининг ўзидан ҳам қолишмасди.

Бир куни Птицанинг йўқлигида лойқа суюқликнинг ҳаммаси тошиб чиқиб кетди. Илгарилари ҳам шундай бўлиб турарди, фақат буларда эмас. Нима қилиш керак? Инструкция бўйича бурғилаш станогини тўхтатиб, трубаларни тортиб олиш керак. Лекин Бўрон ишни ҳечам тўхтатгиси келмасди, у таваккалига тоза сув ёрдамида бурғиламоқчи бўлди. Беш метрча бурғилади, парма пастга нормал тушарди. Лекин Бўрон авария бўлишидан чўчиб, бу ишини йиғиштириб қўйди-да, лойқа суюқлик олиб келишларини кутиб турди.

Лекин бу воқеа уни жуда тўлқинлантириб юборди. Балки лой умуман керак эмасдир? Усиз ҳам ишласа бўлар? Бу саволлар Бўронни қийнади. Мана ҳозир ҳам у шу ҳақда ўйлаб ўтирибди.

Кўпчиган булутлар уфққа бориб туташди, жиндак ҳам ёруғ жой қолмади. Тоғлар хиралашиб, йўллар ҳувиллаб қолди. Фақат бурғилаш вишкаларигина бу қайғули манзарага сал файз бериб турарди.

— Ҳой, ярамаслар, кўзинглар қаёқда ўзи?— қичқирди Птица пастдан.— Пармани алмаштириш керак!

Буйруқ буйруқ-да! Бўрон ёрдамчиси билан пастга чошиб тушишди, янги парма танлашди.

Великорецкий билан Белов Москвада ушланиб қолишди. Қудуқ қазиш ишлари секин борар, одамлар ҳамон мажлисларда бир-бирларини кечирилмас гуноҳларда айблаб, роса жанжаллашишарди. Бўрон бўлса ковлаш ишларини қандай қилиб тезлатиш устида бош қотирарди.

Бурғиловчилардан биттаси тўсатдан касал бўлиб қолганида Птица унга таклиф қилиб қолди:

— Кўряпсанми, бурғиловчи етишмайди. Сен тўғрингда Оға Мамед билан гаплашиб кўрмоқчиман. Қалай, уддалай оласанми?

— Уддалай оламан,— деб қатъий жавоб берди Бўрон.

У ишлай олишига ишонар эди. Оға Мамед Птицанинг таклифига рози бўлди, энди Бўрон тўла ҳуқуқли бурғиловчи бўлиб қолди.

Мана, ниҳоят кўпдан бери кўнглига тугиб юрган орзусига эришди. Бўрон машинанинг хўжайини бўлиб олди! Яна қанақа машина денг?! У ўз қуввати, қудратига кўра кичкина бир заводга тенг келади. Бўрон ричагни босиши билан ротор гулдираб ишга тушади-ю, блокни ҳам, вертлюгаларни ҳам, тўртбурчакли трубани ҳам, ер остидаги ҳамма трубаларни ҳам ҳаракатга келтиради.

Мураккаб техникадан қўрқиш, хавфсираш ҳиссидан ҳадемай асар ҳам қолмади, бир ҳафта ўтар-ўтмас Бўроннинг бутун фикри-зикри бурғилашни тезлатиш ҳақида бўлиб қолди. У бурғилаш қанақа бўлишини кўрсатиб қўймоқчи!

Бўроннинг ҳисоб-китобига кўра ковлаш иши жуда секин борар, Белов Москвадан қайтиб келса, уларнинг ишидан хурсанд бўлмаслигини у аниқ биларди.

«Инструкцияларга бекор амал қилишади-да, бари бир фойдаси йўқ,— деб мулоҳаза юритарди у.— Машинани тезроқ ишлашга мажбур этиш мумкин». Боқулик бир мастер ёзган брошюра унинг қўлига тушиб қолди. Уша мастер қуюқ лойқа эритмани анча суюқ эритма билан алмаштирса бўлади, деб ёзибди. Лекин сув тўғрисида мастер ҳеч нима демабди. Қизиқ, у сув ишлатиб кўрмадимикин, инструкцияда ёзилганининг тескарисини қилмадимикин?.. Ё бу ҳақда ёзишга юраги дов бермаганми?

Ҳар хил ўй-хаёллар билан бир неча кун ўтиб кетди.

Ниҳоят, Бўрон ўз режасини амалга оширишга қатъий бел боғлади.

Бир нарсани ўйладингми, бажариш керак. У смена-нинг бошида қуюқ эритмадан аста-секин анча суюқ эритмага, кейин эса сувга ўтишни буюрди. Бўрон ўлчов асбобларидан кўзини узмасди. Оғирлик ошди. Искана пастга, ер қаърига тез тушиб борарди. Бўроннинг севинчи ичига сиғмасди: демак, тезроқ бурғилаш мумкин экан!

Парма ер қатламларига тобора чуқур кириб борарди. Буни трубага қўйилган белгининг қанчалик тез пастга тушаётганидан ҳам билса бўларди. Бўрон яна ричагни ушлади.

Бурғилаш станогида ишлаётган, ҳозир бурғиловчининг ёрдамчиси бўлиб олган Ҳамид билан яна бир ишчи Бўронга қўрқа-писа қараб қўйишарди-ю, лекин чурқ этишмасди.

Бўрон босимни яна оширди. Бўрон экспедицияга кетаётганида роса калака қилишган қорасойликлар ҳозир уни кўришларини жуда-жуда истарди. Ҳозир бу ерга полк комиссарининг ўзи келади, дейишса ҳам у йўқ демасди. Ўзининг қизил аскарини бир кўриб қўярди-да. Лекин ҳаммадан ҳам ўзининг ишини Комила кўришини истарди. Ҳа, у шундаям идорадан ҳаммасини билиб олади.

Асбобларнинг стрелкалари жудаям тез ишларди. Бўрон яна ричагни босди. Балки ҳозирча босимни тўхтатгани маъқулдир? Бўрон сезгирлик билан қулоқ сола бошлади. Ҳеч қўрқадиган ери йўқ, станок бир меъёрда ишлаяпти. Труба пастга жадал тушяпти-да!

Бирдан оёғи остидаги пўлат плита силкиниб кетиб, унинг тагида нимадир гумбурлади-ю, ротор шартта ўчиб қолди. Бўрон тормозни босди... Ҳа, кеч бўлганди. Культбудкадан Птица чопиб чиқди-да, унга ташланди.

— Трубаларни кўтар! Тезроқ қимирласанг-чи! Мен сенга нима дедим?!

Бурғилаш станогини асраб қолиш учун кураш бошланди, лекин трубаларнинг ҳаммасини олишолмади. Парма забойда қолиб кетди.

Бир соатдан кейин Оға Мамед билан Ҳамзин келишди. Ёш бурғиловчининг айби билан авария бўлганини эшитиб, идора директорининг қони қайнаб кетди:

— Бунақа ишлар учун судга бериш керак, бу ҳам оз!

Йигитлардан биттаси Бўроннинг ёнини олмоқчи бўлди:

— Ахир бу яхши ниятда...

Оға Мамед бу чақирилмаган ҳимоячига бақариб берди:

— Сендан сўраётганимиз йўқ! Жим бўл. Авелбоевнинг ўзи жавоб берсин. Ким сенга босимни оширгин деди? Диаграммадан кўриб турибман, искана тақиқланган тезликда ишлаган. Бурғилаш станогини хароб қилдинг!

— Мен тонаётганим йўқ: лойқа эритманинг ўрнига сув ишлатдим, босимни оширдим,— иқрор бўлди Бўрон.— Тезроқ бурғиламоқчи эдим. Бор гап шу.

— Бунинг гапига бир қулоқ солинглар-а! «Бор гап шу эмиш!» Биласанми, авария қудуқни ишдан чиқариши мумкин-а! Зарарни қоплашга бошингдаги сочинг ҳам етмайди. Бошга бало орттирдинг-ку!

Доймо хотиржам ва вазмин Ҳамзин гапга аралашди.

— Бурғилашни бошлаганимиздан бери бу биринчи кўнгилсиз ҳодиса. Нега авария юз берди? Фақат шунинг учунки, Авелбоев меҳнат интизомини, пролетарча темир интизомни бузди. Агар ҳар биримиз ишга мана шундай масъулиятсизлик билан қарасак, бора-бора оқибати нима бўлади? Бугун биттаси қилиқ кўрсатади, эртага бошқаси. Менимча, Авелбоевни қаттиқ жазолаш керак, токи бошқаларга ибрат бўлсин.

— Хўш, нима таклиф қиласиз?— сўради Оға Мамед қовоғи осилиб.

Унинг сўзлари йигитнинг юрагига тош бўлиб ботди.

— Ишдан четлатилсин,— деди Ҳамзин қуруққина қилиб.

— Ҳайдаш керак!— қувватлади уни Оға Мамед.— Судга бермаганимизга шукур қилсин.

Бурғилаш мастерининг қаттиқ хафа бўлганини Бўрон кўриб-билиб турарди. Ахир, унга ҳам осон эмас-да.

— Гапимга ишонинг, яхши бўлсин дегандим,— деди у шоша-пиша.— Нагрукани оширсанг,— парма тезроқ айланади. Йигитлар гапимни тасдиқлаши мумкин. Хатойим шуки, босимни жудаям ошириб юборганман.

— Хўш, йигитча, сенинча қалай, мени бу ерга нима учун юборишган: нефть топганими ё авариячиларнинг айбини босди-босди қилиш учунми?— деди Оға Мамед жиғибийрон бўлиб.— Сени ишдан четлаштираман. Умуман, бурғилаш идорасидан туёғингни шиқиллатиб қол, бошқа қорангни кўрмай!

Ҳайдаб юборишди, вассалом! Ога тўғри айтди: бунақа авария учун судга бериш ҳам оз. Ҳа, чиндан ҳам суд қилишлари мумкин: авария, бу ҳазил гап эмас. Уни бар-тараф қилгунча қанча вақт керак. Агар парма забойда қолиб кетса, қудуқ қўлдан кетди деявер. Ахир бу неча юз минг сўм деган сўз. Умринг бўйи ишласанг ҳам қутулмайсан, қарзингни узолмайсан.

Бўрон йўл танлаб ўтирмасдан даладан кетиб борарди. Энди унинг учун қаёққа боришнинг аҳамияти қолмаганди!

Теварак-атроф жимжит. Тўртинчи бурғилаш бригада-сида энди гуриллаган товуш эшитилмайди. Чиранма гоз, ҳунаринг оз, дейдилар. Тажрибали бурғиловчи Птицадан ўзиб кетмоқчи бўлди! Ҳа, уни жуда «хурсанд» қилди! Унинг куйиб-пишгани, изтироб чеккани билан ҳеч кимнинг сариқ чақачалик иши йўқ. Ҳа, тўғри-да, энди қанча куйиб-пишма фойдасиз.

Солдатлик хизмати ҳам орқада қолди — ҳа, энди ҳаётга жиддийроқ қараш керак, вақти келди. Чегарачи деган номга доғ туширди-я. Овулининг юзини ерга қаратди. Бу бемаъни ишингни ҳечам кечиришмайди. Бўрон, Қорасойда бош кўтариб юролмайсан. «Бу ўша Бўронми, пармани олти юз метр чуқурликка туширган Бўрон Авелбоевми?» — дейишади ҳамқишлоқларинг. «Э, Бўрон Авелбоевни таниймиз, биламиз. Эшитганмиз. Ўзларини кўрсатганлар. Нефтни ҳаммадан олдин топмоқчи бўлганда...» Энди унинг ҳақида ҳар хил гап тарқалади, ёмонотлик бўлади!

Қаёққа борсин, дард-ҳасратини кимга тўкиб солсин?

Онаси ҳеч қачон унга озор бермайди, минг қилса ҳам она-да. Отаси тилини тиёлмайди, гапиради. «Сенга айтувдим, гапимга кўнмадинг!» — дейди. Ясави ҳам хурсанд бўлади, ажаб бўпти, дейди. Ахир, у ҳам Бўронни йўлдан қайтармоқчи эмасмиди? Ҳа, энди у тантана қиладиган бўлди. Балки Галлям тасалли берар: «Нега хафа бўласан? Яна қайтиб олдимга келгин, доно устозга ёрдамчи бўласан...»

Ҳамидни-ку, гапирмаса ҳам бўлади, севинганидан осмонга сапчийди. Ҳайдарнинг олдига Бўроннинг ўзи бормайди. Ораларида Зифа пайдо бўлди-ю, дўстлик барҳам топди.

Оёқлари остида лой ёқимсиз чапиллайди. Қани энди ҳаммасини қайтадан бошласа... У бир йил бурун уйига не-не орзулар билан қайтганди! Ҳамма орзулари чиппакка чиқди.

Тўсатдан миясига Комила ҳақидаги фикр келиб қолди. Унинг дардини тушунадиган бирдан-бир одам шу — Комила!

У Комилага нима дейди? Борди-ю, Комила ундан юз ўгирса-чи? Унда кетишга тўғри келади. Эртага уни нималар кутаётганини ким билади дейсиз? Ҳамма нарса пармага боғлиқ бўлиб қолди. Ҳа, одамларга ҳам боғлиқ. Балки ҳеч қасққа кетмас. Майли, уни судга беришсин. Ўзи ҳам билади — жазога лойиқ...

Бўрон Комилани ҳамиша севиб келди, ҳозир ҳам севади. Боласи билан-а? Бировнинг боласи билан-а?

Қони қайнаб кетди.

Бу синовдан ўтиш керак. Агар севса, ўтади.

У кўм-кўк осмонга, Қиз тепасига, тоғдаги ёлғиз қайинга бир нигоҳ ташлаб қўйди. Ҳеч ким унга маслаҳат бермайди. Кабирнинг олдига маслаҳат сўраб бормади-ю! Барибир, у тушунмайди. Унинг бутун умри протокол ёзиш билан ўтди. Қоғоз уни одамлардан тўсиб қўйди. Қани энди ҳозир ёнида Артём Алексеевич бўлса! У тушунарди! Лекин бурғилаш вишкасига ишга ўтаётиб, у Артём Алексеевич билан тортишиб қолганди.

«Ҳа, ҳимоячи қидиряпсанми? — деб кулимсиради Бўрон. — Бунақаси кетмайди! Гуноҳ қилдингми, ўзинг жавоб бергин-да».

Бўрон бу уйнинг кўча эшигини роса бир йил очмади. Мана энди ҳовлидан секин, бир-бир қадам ташлаб боряпти. Яна бир ўйлаб кўриши учун ҳали вақт бор...

У эшикни очганида Комила стол атрофида, самовар ёнида ўтирарди. Эндигина ишдан келганга ўхшайди. Аёл қўлини сочиқ билан артаркан, секин ўрнидан турди-да, Бўронга савол назари билан қаради. Унинг юзида на севинч, на ғазаб ифодаси бор эди. Наҳотки, ҳаммасини унутган бўлса?

— Олдингга келдим.

Комила тутақиб кетди. Афтидан, у ҳамма гапни: даставвал ўша ерда, соҳилда хафа қилганини эслади шекилли.

— Борадиган ерим йўқ, — деб қўшиб қўйди Бўрон.

У нолимоқчи, ҳасрат қилмоқчи эмасди, негадир беихтиёр гапириб қолди. Комила иккиланиб сўради:

— Эсингни йиг! Нималар деяпсан?

— Бу ёруғ дунёда сендан бўлак ҳеч кимим йўқ...

— Биз бахтли бўлолмаймиз...

Бўрон бир неча ой давомида кўнгил дардини енгиллаштиришга уринди. Комила ҳақида ўйларкан, ўзига ўзи: «У янглишди, азоб чекапти. Мени ҳам, ўзини ҳам бунчалик қийнашнинг нима кераги бор! Биз бахтли ҳаёт кечиршимиз мумкин. Мен уни кечиршим керак».

— Ичкарига кир ҳам демайсан-а? — деди Бўрон таъна аралаш.

— Ҳа, майли, кира қол.

У эгнидаги ифлос камзулини, этигини ечди, уйда қилганидай уларни даҳлизга олиб чиқиб қўйди.

Самовар шарақлаб қайнарди. Комила нонни юлқа кесиб, столга қанд билан ёғ олиб келиб қўйди.

— Утир, чой ичгин.

— Сен-чи, ўзинг қаёққа кетяпсан?

— Ўғлим қўшнимникида. Чиқиб олиб келай.

Бўрон Комиланинг ўғилчасини уйнинг ўртасига осиб қўйилган беланчакка ётқизишини қизиқсиниб кузатиб турди. Комила ўз ишини бамайлихотир бажарар, гўё уйда ўздан бўлак ҳеч ким йўқдай эди. Кейин ўтириб чой ичишди. Бўрон афсус-надомат билан ўйлади: Комила ҳақ, у Ҳамиднинг боласига ҳеч қачон ота бўлолмайди. Ўридан туриб, кетмоқчи ҳам бўлди.

Бўрон иссиқ чойни лабига олиб келди. Уларнинг кўзлари бир зумга тўқнашди. Ана ўшанда у бу қуралай кўзларсиз яшаёлмаслигини тушунди. Бўрон ўз севгисини қайтариш учун ўтмишга қарши бош кўтарди, овул урф-одатларини бузди. Ҳа, бу осонмас, лекин севар экансан, шу азобларга чидайсан. Қани, ҳал қил.

Уни ушлаб турган нарса нима — йигитлик нафсониятими, рашкми ё ўжарликми?

Йўқ, севги оташи уни қўйиб юбормади!

Бўрон бу кечани бир умрга эслаб қолади. Комила ўзига уйнинг бир бурчагига, унга бўлса бошқа бурчагига жой солди. Осма беланчак кечаси билан икковининг ўртасида чайқаларди. Беланчакда ётган кичкина бир одам уларни бир-биридан ажратиб турарди.

Печка ковагидаги чироқнинг пилиги паст қилиб қўйилган, чақалоқ уйқусида лабларини чапиллатарди.

Бўрон Комиланинг уйғоқлигини сезарди. Уни гапга солишга юраги дов бермади: кўнглига бошқа гап кели-

шй мумкин, деб чўчиди. Унинг назарида Комила кўрпага ўралганича деворга сиқилиб ётарди. У ўзини қўлидан келганча эҳтиёт қилди, асради.

Комила, афтидан, ўша соҳилда бўлган иш яна такрорланмаса эди, деб чўчиса керак. Ушанда Бўрон ҳеч нимани ўйламаганди. Унда севги ҳисси эмас, балки нафсоният, ўч олиш ҳисси ҳукмрон эди. Ҳозир бошқа гап. Улар энди бошқа ажралишмаслик учун учрашишди. Шунинг учун ҳам ақл ва андиша билан иш кўр, Бўрон! Аёлни ҳақорат қилишдан эҳтиёт бўл!

Бўрон ухламади ҳисоб. Тушига ўзи ҳеч қачон бўлмаган ярмарка қарибди.

Одатича барвақт турди.

— Салом, Комила!

— Қандай ётиб-турдинг?

Комиланинг кўзлари айёрона кулимсиради. Эҳтимол унга шундай кўрингандир? Йўқ. Комила ундан кулмайди, уни калака қилишга ҳаққи йўқ.

— Мени бурғилаш ишидан ҳайдаб юборишди.

— Эшитдим.

— Нима маслаҳат берасан?

— Сени ҳайдашга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ. Ахир, авария бепарволигинг туфайли юз бергани йўқ, тўғрими?

— Тўғри.

— Ахир сен ишни яна ҳам яхшиламоқчи эдингда-а? Ишнинг фойдасини ўйлаб, таваккал қилган одамни ҳайдашмайди. Сени қайтиб олишсин, олишмаганига қўймагин.

— Бунинг учун нима қилишим керак?

— Бригадага бориб, ҳаммасини гапириб бер. Мана, кўрасан, ўртоқларинг сени тушунишади. Кейин ҳақлигингни ишда исбот қиласан...

Бўрон Комила билан хайрлашди-да, хонадан чиқиб кетди. Бундан кейин нима қилишлигини ўзи ҳам билмасди.

У кўча эшиги олдида тўхтаб қоларкан, ҳам ҳайрон бўлар, ҳам ич-ичидан газабланарди. Кимдир кўча эшигига қора мой суриб кетибди. Комилани шарманда қилди. Шу ишни қилган одамга минг лаънат! Қорасой Бўрондан мана шундай ўч оларди. Қўшнилариининг назарида улар асрий анъаналарга, урф-одатларга оёқ босган одамлар эди. Комила эрини уйдан ҳайдаб юборди, бирорта аёл бундай иш қилмаганди. Бўрон ҳам унинг уйида тунаб қолиб, одамлар нафратига дучор бўлди.

Йўқ, у севгилисини ҳақорат қилишларига йўл қўймайди!

Бўрон кўча эшигини шартта юлиб олди-да, оёғи тагига ташлади...

Бўрон кўчада онасини учратди. Афтидан, уни кутиб турган бўлса керак.

Бўрон индамади.

— Ҳаммасидан хабарим бор, пармани йўқотганингни ҳам, бировнинг хотини уйда тунаб чиққанингни ҳам биламан... Мен сени шу ниятда боқиб катта қилмагандим! Қўй уни! Остонасига қайтиб қадам босма!

Бўрон атрофига хавфсираб қаради, унга Комиланинг юзи ойнада кўрингандай бўлди.

— Ойи!

Танхилу кетди. У янаям букчайиб қолгандай эди.

Бўрон муюлишда бева Ҳадичани учратиб қолди. Бехтиёр ғижиниб ўзича ўйлади: «Ҳамма гапни бутун овулга тарқатиб бўлиб, энди яна бирор янги гап эшитарми-канман, деб келяпти!»

Доимо биринчи бўлиб кўришадиган икки қизча ҳозир бошларини қуйи солганларича унинг ёнидан индамай ўтиб кетишди. Ҳатто ўшалар ҳам Бўрондан ҳазар қилишарди.

Овул чеккасида у Ясавининг қизи Магирани учратиб қолди. У Бўрон билан учрашмаслик учун лип этиб бировнинг ҳовлисига кириб кетди. Гўё Бўрон мохов одамдай ҳамма ундан ўзини олиб қочарди. Ҳатто Галлям ҳам унинг орқасидан индамай қараб қолди, номини атаб чақирмади. «Гўзал ҳаёт шайдоси» ҳам бу муртадни кечирмади. Фақат кучукларгина илгаригидай думларини ликиллатиб, Бўроннинг орқасидан чопишарди. Ахир, улар дарвозага қорамой чаплаш нималигини қаёқдан билсин.

4

Гарчи ўртоқлари бурғилаш вишқасида кечаси билан ишлашган бўлса ҳам, лекин авария тугатилмаганини у узоқданоқ кўрди.

«Бор, тўхтамагин. Тортинма, боравер!»

Бўрон майдончага кўтарилишга юраги бетламади. Цементдан бўшаган қути устига ўтирди-да, папирос тутатди.

Бу ердан майдонча Бўронга жуда яхши кўринарди. У ерда, Птица, Ҳамид ва унинг сменачиси ишларди. Икки вахта пармани чиқариб олиш билан овора.

Йигитлардан биттаси ўгирилиб қаради-да, Птицага Бўронни имлаб кўрсатди. Лекин бурғиловчи Бўронни чақирмади, у томонга ўгирилиб қарамади ҳам. Демак, жуда хафа бўлибди, кечирмабди.

Тушки овқат пайти бўлди, лекин ҳеч ким ишини ташламади.

Бўроннинг оёғи тагида папирос қолдиқлари уюлиб ётибди, бир пачка папиросни чекиб тугатди. Йигитлардан сўрашга юзи чидамайди.

Птица қўл силтаб буйруқ берди:

— Тайёрлан!

Бўрон одамларнинг блокни қанчалик зийраклик билан кузатаётганларини кўриб турарди. Ишқилиб парма қўлдан чиқиб кетмаса бўлгани!

Ротор гувиллаб, занжирлар жаранглади. Блок тобора баландга кўтарилди. Птица бирдан тормозни босди. Демак, узилиб кетган...

Бўрон бурғилаш вишкасининг олдига чопиб борди.

— Келинлар, мен ёрдамлашиб юборай!— қичқирди у, чарчаган ўртоқларини туртиб-суртиб олдинга ўтаркан.

— Кет,— деди Птица қатъий, уни четлаштираркан.

Апрель қуёши тобора пастлашиб боряпти. Бўрон очликни ҳам сезмасди, фақат руҳан қаттиқ эзиларди. У яшиқ устида ўтираркан, бошқаларга ўхшаб блокдан кўзини узмасди. Пармани яна илинтиришди.

Кўнглида жиндак умид пайдо бўлди. Бир кеча-кундуз бекор туриш айтарли кўп эмас. Уни кечеришлари мумкин, Бўрон майдончада яна ўз жойини эгаллайди. Ер қатламларининг энг чуқур жойига тушиб, миллиард-миллиард сўмлик бойлик топган одамнинг севинчини ким тушуна олади?

Бу гал чиндан ҳам омадлари келди, пармани чиқариб олишди. Ҳамма парма устига энгашган, Бўронга энди бурғиловчиларнинг орқаси-ю, лойдан ифлос бўлган шимларигина кўринади холос. Бўрон ортиқ чидаёлмай майдончага чопиб чиқди.

Ҳамма ўгирилиб қаради.

— Ҳа, анча овора бўлдик,— деди Птица.— Ҳеч бунчалик қийин бўлмовди. Бир марта Верхнечусовск Городкиларида ҳам шундай бўлувди...

Птицанинг кайфияти сал ўтмай яна бузилди. У яна буйруқ берди:

— Майдончани тозалаб қўйинглар! Бурғилашга тайёрланинг! Эрталабки вахта, бориб ухланглар! Бегона кишиларнинг кетишини сўрайман.

Бегона киши — бу Бўрон.

Бу ерда қаққайиб туришнинг нима кераги бор? Идорага, директорнинг олдига бориш керак.

Бўрон юз қадамча юрганидан кейин ўгирилиб қаради, юраги чидамади. Орқада роторнинг гувиллагани эшитилди. Демак, лойқа эритма вертлюгага чапилаб урила бошлади. У ёқдан эритма кучли босим таъсирида забойга ўтади-да, қудуқни шламдан тозалайди. Ротор трубаларни айлантиради, парма яна ер қатламлари кўксини ёриб киради...

Вахтада Бўрон эмас, бошқа одам турибди, бошқа одам бурғилаяпти...

Идорада Ҳамзиндан бошқа ҳеч ким йўқ эди. У билан гаплашганнинг фойдаси йўқ.

Бироқ Ҳамзиннинг ўзи уни тўхтатиб қолди.

— Қани, бу ёққа кир, гаплашайлик.

Ҳамзин уни директор кабинетига олиб кирди. Стол устида телефон, бир неча дона керн, уюм-уюм газета, учи чиқарилмаган қизил қалам, деворга Бельск водийсининг геологик харитаси осилган.

Ҳамзиннинг кўзлари кичкина, қисиқ. Қуюқ киприкларининг тагидан кўзларидаги ифода кўринмайди.

— Тушунаман,— деб гап бошлади у Бўроннинг рўпарасига ўтираркан,— яна бурғилаш вишқасига ишга юборинг, деб келгансан. Қудуқни асраб қолишганидан кейин сен яна ишонгансан. Шундайми?

— Шундай.

— Сен директор билан гаплашмоқчисан. Шундайми?

— Шундай.

Ҳамзин мийиғида кулимсираб қўйди.

— Улар сени ҳечам қайтиб олишмайди.

— Нега энди?

— Бу иш битта менинг қўлимдан келади.

Гарчи идорада ҳеч ким бўлмаса ҳам Ҳамзин овозини пасайтирди.

— Биз бир миллат фарзандларимиз, бир-биримизни тушунамиз. Уларга, келгиндиларга бари бир, келишади кетишади, бу ерда биз яшаймиз. Қочадиган еримиз йўқ. Шунинг учун ҳам доим бирга бўлишимиз керак. Биламан, аҳволинг оғир, сенга ёрдам бермоқчиман. Бу анча қалтис

иш, лекин бари бир айтганимни қиламан. Ўз одамим учун ҳар қандай ишга тайёрман, ҳеч нимадан қайтмайман. Хуллас, эртага ишга чиқавер. Озарбайжонни кўндираман. Мана, қўлимни бераман.

Ишни қўмсаб, кечаю кундуз ўз ёғига ўзи қовурилиб юрган Бўрон Ҳамзиннинг узатилган қўлини зўр миннатдорчилик билан сиқди.

— Хўп, сенга омад тилайман!— кулимсираб қўйди Ҳамзин.— Комилага салом дегин!

Бўрон уйига хурсанд бўлиб қайтарди. Ҳаммаси ўзи ўйлаганидан, кутганидан ҳам зиёд бўлди. У бирдан тўхтаб қолди. Шошма! Шошма, миллатининг нима даҳли бор, ҳалиги «келгиндилар», «шу ерликлар», деган гапларни қандоқ тушунса бўлади? Ҳамзиннинг «биз доим бирга бўлишимиз керак!» деган сўзларини қандоқ тушунса бўлади?

Комила эрталаб унга бурч, масъулият ҳақида гапирганда, Птица билан Оға Мамед дардингни тушунишади, сени қўллаб-қувватлайдилар деганди...

«Мана яна зиқ бўла бошладим!— у ғамгин фикрларни миясидан чиқариб ташламоқчи бўлгандай қўл силтади.— Э, ҳеч нимани ўйламагин! Энг муҳими, қайтиб олишса бўлгани. Комилаям жуда хурсанд бўлади-да!»

У остона ҳатлаб кириши билан хурсанд бўлиб қичқирди:

— Ҳаммаси жойида. Аварияни тугатишибди. Эрталаб вахтага тушаман.

Столда икки тарелка турарди. Демак, Комила уни кутибди. Кечқурун у овқат еб ўтириб Комилага деди:

— Кўнглимда нималар кечаётганини билсанг эди!

Комила гапни бошқа томонга бурди:

— Этигингни даҳлизга олиб чиқиб қўй, тозалаб қўяман.

Бу Комиланинг оғзидан чиққан биринчи ширин, ёқимли сўзлар эди.

5

Мана, Бўроннинг Комиланикида яшаётганига бир ҳафта бўлди. Етти кечаки улар хонанинг бошқа-бошқа бурчагида ётишади. Бўрон гўё Комила билан бир уйда ётганидан, бир ҳаводан нафас олаётганидан қаноатлангандай эди.

Бўроннинг сиполиги, оғирлиги Комилани тобора кўпроқ ташвишга соларди. Комила тунларни бедор ўтказарди.

Бўрон ишдан чарчаб келарди-да, овқат еб бўлиши билан ухлаб қоларди. Уйқусида бир текис нафас олар, фақат баъзи-баъзида инграниб қўярди. Шундай пайтларда Комила унинг юзини ўзига қаратиб қўйгиси келарди.

Комила кечалари нималар тўғрисида ўйлаганини ҳозир ҳеч эслаёлмайди. Ҳойнаҳой, Бўрон ўзини эҳтиёт қилиши ҳақида ўйлаган бўлса керак.

Хотирасида қизлигидаги ажойиб дамлар жонланди. У мактабга биринчи келган кунни Бўрон билан бир партада ўтиргиси келганди. Уқитувчи уни бошқа бола билан бирга ўтқазганида Комила йиғлаб юборганди.

Бўрон билан бирга бўлса, у ҳеч қачон, ҳеч нимадан қўрқмасди, Бўрон уни Оқдарёни сузиб ўтишга ўргатганди, Қиз тепа чўққисидан чанғида тушишга мажбур қиларди.

Комила Бўронни армияга кузатаркан, ундан бўлак кадрдон одами йўқлигини биларди. Нега энди қизлик номусини Ҳамидга топширди-я? Ойдин кеча алдади. Ҳамиднинг ёшлиги-ю, ширин сўзига, эркалашларига алданди. Кейин ҳаммасига кўникиб кетди. Комила кўрпани иягигача тортиб ёпди. Йўқ, шунча гаплардан кейин Бўронга хотин бўлолмайди. У кетиши керак.

Беланчакда ўғли типирчилади. Бўрон унга ҳеч қачон ота бўлмайди, тақдирга тан бермайди, ўз йигитлик ғурурини буколмайдди. У ҳозир Комиланикига кўнгил раъйига, кўнгил васвасасига берилиб келди. Лекин ақли тилга кирганидан кейин чидаёлмайди, кетиб қолади.

Унинг жуда яқин бўлишига йўл қўймаслик керак. Ўзи ҳам энди унинг ҳақида ўйламаслиги лозим.

Чироқ лип-лип этди-да, ўчиб қолди.

Комила бир сесканиб тушди. У Бўроннинг қора мой суртилган кўча эшикни қанчалик ғазаб билан юлиб олганини эслади. Гўё кўча эшиги унинг ашаддий, хундор душмани эди.

Бўрон бурғилаш вишкасида ишлаб юрган кунлари Комила бир амаллаб янги эшик қўйиб қўйди. Янги кўча эшик ҳам худди илгаригисидай нуқул ғичирларди,— Комила эски ошиқ-мошиқларни қолдирганди.

Комила фақат иш билан овунар, ишда сал кўнгли тас-

кин топарди. Ишда ҳамма нарсани унутиб юборарди. Унинг Милованова билан, ўз тенгдоши билан бир дардлашгиси келарди. Уларни бир-бирларига яқин қилиб турган нарса фақат иш эмасди, улар бир-бирларини ёқтирардилар. Ундан бирор маслаҳат олмоқчи, панд-насиҳат эшитмоқчи эмас — кўнгил ишида, севги масаласида маслаҳатчи бўлмайди — шунчаки, ўз дарди ҳасратини тўкиб солгиси, тўйиб-тўйиб йиғлаб олгиси келарди.

Лекин бундай суҳбат учун қулай пайт топила қолмасди.

Мана, яна бир кеча ўтди. Қиров босган деразалар кўкаряпти. Шифтда жимжимадор соялар пайдо бўла бошлади.

Комила енгил тортиб, шивирлади:

— Ҳадемай тонг отади!

6

Нонуштадан кейин Комила лабораторияга шошилди. У кетишидан олдин доимо ўғлини ўраб-чирмаб, қўшнисиникига ташлаб кетарди. Бугун Бўрон беланчакнинг олди-га келди-да, Комилага деди:

— Ўғлингни уйда қолдирсанг ҳам бўлади. Бугун дам оладиган куним.

— Унга қараёлмайсан, жудаям серхархаша!

— Эркаклар доим тил топиша олади.

— Сени қийнавормасмикин?

— Қийнагундай бўлса, қўшнисиникига олиб чиқиб берман.

Комила Бўроннинг олди-га чаққон келиб юзидан ўпди-да, хонадан чопиб чиқиб кетди.

Эркаклар биринчи бор ўзлари қолишди.

Бўрон аллақандай ашулани хиргойи қилиб, хонада у ёқдан-бу ёққа юра бошлади, кейин беланчак олдида тўхтади-да, кулимсираб қўйди.

— Чўзилиб ётавериш жонингга тегмадими, танбал?

Бола унга тикилиб қаради. Бўрон қўлини қимирлатди, чақалоқ ундан кўзини узмасди.

— Ҳа, ақлли бола экан! — деди Бўрон.

Шундай қилиб, улар гапга тушиб кетишди. Тўғри, Бўроннинг ўзи гапирарди.

— Ойинг икковинглар тил топиша олармикансизлар, деб шубҳаланяпти. Хўш, биз икковимиз нега жанжаллашишимиз керак, болакай? Сен ойингни яхши кўрасан, мен ҳам уни яхши кўраман. Агар икки одам учинчи бир одамни севса, улар рақиб бўлишмаса, ўзаро адоват қилиб юришларининг нима кераги бор? Тўғрими? Сут ичасанми? Ҳозир сут бераман.

Бўрон шишачанинг оғзига сўрғични киргазди.

— Ичмайсанми, қорнинг тўқми? Ҳа, майли, бир оздан кейин ичарсан. Сен жимгина ёт, мен китоб ўқийман.

«Бокулик бурғиловчи кекса мастер Шоқир Фатхулин суюқ лойқа эритма ёрдамида қудуқлардан ўта бошлаган. У бу ҳақда китоб ёзган. Нега энди бокуликлар эскидан келаётган тартиб-қоидаларни бузиб, бурғилашади-ю, бошқирд нефтчилари эскининг этагига ёпишиб олишлари керак?»

Бўрон китобнинг бир неча саҳифасини ўқиб чиқди-да, ўзича мулоҳаза қилиб, хонада у ёқдан-бу ёққа юра бошлади, чақалоқ нима қилаётган экан, деб баъзида унинг олдига келиб кетарди.

— Ётибдиларми?— деб сўрарди у.— Ҳа, ётаверсинлар!

Чақалоқ типирчиллаганди, Бўрон унинг таглигини алмаштириб қўйди. Ҳозирча ҳамма иш жойида, кўнгилдагидай.

«Бокуликларнинг ери юмшоқ. У ерда бир ҳафтада, кўпи билан икки ҳафтада қудуқ қазиса бўлади. Бу ерда эса, бир неча ой керак бўлади.

Лекин бари бир биринчи марта иш бермаган ўша усулга қайтиш керак: бурғилашда суюқ эритма, балки сувни яна бир бор қўллаб кўриш керак.

Чақалоқ ғингшиди.

— Хўш, нима дейсан, болакай? Жим ёт, хархаша қилма, йўқса калтак ейсан!

Бола йиғлаганида худди Ҳамидга ўхшаб кетарди: кўз қийиғи ҳам, ёноқлари ҳам худди ўшаники... Жудаям совуқ!

Яқинда Давлат унга бундай деганди. «Сенинг бу ишинг ҳеч кимга маъқул бўлмади. Наҳотки ўзингга қиз тополмадинг!»

Бўрон унга ҳеч нима демади.

Бўрон қиз болага уйланиши мумкин эди, албатта. Зи-фа ҳам, Магира ҳам унга тегарди. Агар Бўрон эски одат-

лар, ота-боболар удумига қараб иш тутганида чиндан ҳам у қиз болага уйланарди. У янгича ҳаёт кечирмоқчи, янги одам бўлмоқчи.

Эҳ, хурофотни енгиш қанчалар оғир! Лекин у бари бир севги эски урф-одатлар, ота-боболар удумидан кучли эканлигини исботлашга уриниб кўради. Комила иккови ўз бахтларини ўз қўллари билан яратадилар.

Бўрон беланчак олдига келди-да, иккинчи эркакка иноқлик, аҳиллик қилгандай деди:

— Ҳа, сени зериктириб қўймаймиз. Укалик бўласан. Онангдаги бутун гўзаллик унга ўтади, ҳа, мана кўрасан. Битта ўғил ўғил эмас. Икки ўғил— улар ҳам ўғиллар эмас. Уч ўғил — бу бошқа гап!

ҚУРУҚ ҚУДУҚЛАР

1

Станциядан уфққа қадар чўзилиб кетган қорамтир дала ястаниб ётади: қуёшли кунларни зориқиб кутаётган колхознинг кенг, бепоён далалари-ю, у ер-бу ердаги якка хўжаликларнинг бир парча ҳайдалган ерлари. Кичик-кичик ўрмонлар, тинч қишлоқлар онда-сондагина учраб қолади.

Ўйдим-чуқур, балчиқ йўл. Йўл четида, ўнқир-чўнқирларда бурғилаш трубалари юмалаб ётарди, чаналар ағдарилиб кетганди. Афтидан, бурғилаш вишказига ҳамма нарсани олиб келишолмабди-да...

Машина секин ўрмалаб боради. Мотор зўриқиб ғувиллайди, радиатордан буғ кўтарилади. Машина ғилдираклари жойидан силжимаёй айланаверади, кузовга палахса-палахса лой сачратади.

Юракни сиқадиган, тинкани қуритадиган йўл. Велюкорекций Қорасойга икки-уч соатда етиб олайлик, деган умидда станцияда нонушта қилиб ўтирмади. Мана энди, бекор қилибман, деб ўкиняпти: бундай лойгарчиликда кун билан юрсанг ҳам етолмайсан. Қазимир Павлович телпагини бостириб, пальтосининг ёқасини кўтарди-да, кўзларини юмиб олди.

Машина жарликка тушаётиб, гўё норози бўлаётгандай ириллайди, тепаликка кўтарилишда ўкиради. Аста-секин манзара ўзгара боради. Осмон этагида дўнгликлар кўта-

рилади, уларнинг орқасида, узоқ-узоқлардаги тизма тоғларнинг кул ранг сояси кўзга ташланади.

Губкинни энгиш осон эмас. «Комиссар» ўта билимдон, ажойиб нотик, нуфузли одам. Казимир Павлович, Иван Михайловичнинг яқинда Москвада сўзлаган нутқини эсларкан, андак жунжикиб қўйди.

— Балки шу ерда тамадди қилиб олармиз?— сўради Великорецкий, олдинда элеватор қорасини кўриб.

— Бир соатлик йўл қолди,— эътироз билдирди орқада ўтирган Белов.— Қорасойга ёруғда, қоронғи тушмасдан етиб ола қолайлик.

Бутун йўл давомида уларнинг энг узоқ суҳбати шу бўлди.

Белов идора олдида машинадан тушиб қолди, Великорецкий уйига кетди. Шундай уйининг олдида Ҳамзин учраб қолди. У Казимир Павловични елкасидан қучоқлади-да, қўярда-қўймай уйига олиб кириб кетди.

— Уйда дастурхон ясоғлиқ. Бирпас исиниб, тамадди қилиб оласизлар.

Казимир Павлович, шофёрдан чамадонларни уйига олиб кириб қўйишни илтимос қилди-да, Сагит Гиззатовичнинг таклифини жон-жон деб қабул қилди. Ҳамзин уни стол атрофига ўтқизаркан, сабри чидмай сўради:

— Хўш, қалай?

Казимир Павлович ярим стакан ароқ ичди-ю, дарров баданига иссиқ югурди. Бир неча соатнинг бир оҳангда чиқиллаб юриб туриши, уйнинг иссиқлиги, ароқ унинг кайфини чоғ қилди.

— Мени СССР ишлаб чиқариш кучларини ўрганиш бўйича Кенгаш мажлисига таклиф қилишди. У ерда кўп нарсалар ҳақида гап бўлди, ҳаммасини айтиб беролмайман, лекин аввалига ўзимизга тегишли бўлган нарсани гапириб ўтмоқчиман. Кенгашнинг иш плани муҳокама қилинаётганда кимдир нефть бўйича разведка ишлари тўғрисида савол бериб қолди. Ана шундан кейин иш чатоқлашди, даҳанаки жанг бошланди. Губкин Урол — Волжск областини ўзлаштириш зарурлигини ҳимоя қилиб гапирди, мен буни олдиндан билувдим. Сергей Сергеевич унинг гапини бир неча бор бўлди, эсингиздадир, у бошқармада ишлайди. У, Губкинга Москва, Ленинград, Қозон геологларининг натижасиз тадқиқотларини эслатиб ўтди, машҳур инглиз геологи Мурчисон, француз олими Вернейланнинг номларини тилга олди. Улар ҳам Урол билан

Волга оралиғида нефть борлигини инкор этишарди. Лекин сиз Губкиннинг қанақалигини биласиз-ку. У ўзини ўзи балога қўйди. Сергей Сергеевич: «Жаҳон уруши арафасидаёқ бугильминлик помешчик Малакиенконинг бурғилаганини ўз кўзим билан кўрганман!»— деб қичқирди. Губкин эътироз билдирди: «Малакиенко ишим ўнгидан келади деб нимага умид қилган ахир? Қудуқнинг чуқурлиги ўттиз беш метрдан ошмагану!» Кимдир, америкалик саноатчи Шандор қудуқни уч юз эллик метр чуқурликда қазиган бўлса ҳам бари бир нефть тополмаган, деб эслатди. Бу гап ҳам Губкинни ишонтиролмади. У янги қудуқлар қазиш керак, янада чуқурроқ қазиш лозим, деб ўзиникини маъқуллаб туриб олди. Шу ерга келганда Сергей Сергеевич тоқат қилолмай: «Аслида кон ҳам, бурғилаш вишкалари ҳам бўлмаса-ю, уларнинг лойиҳадаги чуқурлигини қандай қилиб аниқладингиз-а?»— деб сўраб қолди. Губкин хотиржам жавоб берди: «Лойиҳадаги чуқурликни аниқлашда биз Верхнечусовск Городкиларидаги биринчи Урол конларининг тажрибасига суяндик...»

Сергей Сергеевич кейин сўзга чиқиб, Губкинни дабдала қилди, ҳамма гапларини чиппакка чиқарди. «Верхнечусовск Городкиларини далил қилиб келтириш жуда кулгили-ю,— деди у,— бу кон туғилмасиданоқ ўлган, Уролда саноат нефти бор, деган назарияни ҳам дабдаба билан йўққа чиқарди».

Бу орада ёшлар бақариб-чақариб қолишди. Маълумки, бу ўзбилармон ёшларни ҳамма ёқда буюк кашфиётлар кутаётгандай бўлади. Сергей Сергеевични гапиргани қўйишмади, уни қўрқоқликда, узоқни кўра билмасликда айблашди.

— Хўш, жанжал нима билан тугади?

— Губкин сира бўш келмади. «Шарқ нефтини текширган бурунги тадқиқотчиларнинг деярли ҳаммаси,— деди у.— Урол — Волжск области геологик жиҳатдан ҳеч қандай қизиқиш туғдирмайди, дейишган. Сўнгги экспедицияларнинг ишлари бу афсонани чиппакка чиқарди. Нефтли қатламларнинг ер қобиғининг айрим структурали формалари билан боғлиқлигини энди ҳатто душманларимиз ҳам инкор этолмайди. Бинобарин, шундай бирдан-бир тўғри хулосага келиш мумкин: нефтни чуқур қатламлардан қидириш мумкин, қидириш керак.

— Сиз бунга эътироз билдирмадингизми?

— Унга кўплар қарши чиқди. Мен ҳам чуқур бурғи-

лашнинг қалтислигини эслатиб қўйдим, Губкин дарров дағдаға қила кетди: «Ҳа, бу ишнинг қалтис томони бор! Биринчи қудуқларни шошилиш қазилган — мамлакат нефть маҳсулотларига муҳтож эди. Биринчи жаҳон уруши арафасида ҳам, граждандар уруши йилларида ҳам бурғиланган... Биз энди Урол — Волжск областига кўпроқ эътибор бериш имкониятига эгамиз. Янги нефть базаси проблемасини бурғилаш йўли билангина ҳал қилиш мумкин. Юзлаб мажлису кенгашлар бир неча бурғилаш виш-каларининг ўрнини босолмайди...»

— Шундай қилиб, Губкинни қўли баланд келдими?

Казимир Павлович Ҳамзиннинг шивирлаб гапирганини эшитиб, ҳайрон бўлди. Унга нима бўлди? Кенгаш қарори нега уни бунчалик ташвишга солади?

Казимир Павлович мамнуният билан маълум қилди:

— Кенгаш Губкинга қарши овоз берди. Лекин чол кўпларни, ҳатто ўз душманларини ҳам ўйлантириб қўйди, шунга мажбур қилди, мажбур қилади ҳам.

— Мени Кенгаш қарори қизиқтиради...

— Наркомнинг буйруғини кутиш керак.

Ҳамзин Великорецкийни стаканига яна ароқ қўйди-да, тантанавор деди:

— Соғ-саломат қайтиб келганингиз учун ичамиз!

2

— Ҳа, сизга энг муҳим гапни айтмабман. Фақат бу икковимизнинг ўртамизда қолсин,— гапида давом этди Казимир Павлович.— Мен сизлардан кетяпман. Менга Пермда трестнинг бош геологи ўрнини таклиф қилишди.

— Нима, рози бўлдингизми?

— Ҳа. Маъқуллайсизми?

Ҳамзин ҳушёр тортди. Великорецкийнинг ўрнида ким қолади, экспедицияни ким бошқаради? Бундай имкониятни қўлдан бой бермаслик керак.

— Бизни кимга ташлаб кетяпсиз-а?— эҳтиёткорлик билан сўради Ҳамзин.— Наҳотки биз Беловнинг қўлида эзилсак?

Чолнинг кайфияти жуда яхши эди.

— Табиийки, ўрнимга сизни қолдириб кетаман.

— Ёшим ўтиб қолди, қандай бўларкин...

Великорецкий тасалли берди:

— Москва менинг фикримни маъқуллади. Табриклайман!

— Сизга ҳавасим келади,— деди Ҳамзин хўрсиниб.— Биринчидан, минг қилса ҳам шаҳар. Марказдан узоқда бўлсаям, ҳар ҳолда шаҳар. Тоза ўрин, овқат жойида, атрофингда ўқимишли, билимдон одамлар, театр... Иккинчидан, яхшилаб даволанишингиз керак. Врачлар сизни отдай қилиб қўйишади. Узимизга ҳам энди кўпроқ ёрдам бера оласиз. Ҳокимият қўлингизда бўлади! Ишончингиз учун раҳмат! Бу яхшилигингизни ҳеч қачон унутмайман. Сиз билан дўст бўлганимдан доим фахрланиб юраман...

Бир соатлардан кейин Ҳамзин сўради:

— Қачон жўнамоқчисиз?

Великорецкий елкасини қисди.

— Бир неча кундан кейин, буйруқ келиши билан кетаман.

— Энди мени гапимга қулоқ солинг,— деди Ҳамзин. Великорецкий, зўр-базўр эътироз билдирди.

— Иш тўғрисидаги гапни эртага қолдирсак бўлмай-дими?

— Йўқ, бўлмайди. Шу бугун гаплашиб олишимиз керак. Агар пок номимга доғ тушмасин десангиз, дарров тадбир-чора кўришингиз керак.

Казимир Павлович итоаткорона бошини эгди.

— Губкиннинг СССР ишлаб чиқариш кучларини ўрганиш бўйича Кенгаш мажлисидаги мағлубияти авантюристларга қарши қатъий кураш олиб боришимизга имкон беради. Москвада Губкинни гирибонидан олишди, биз эса бу ерда Беловни гирибонидан олишимиз керак. Икковини бирини олиб бирига урса арзийди.

Великорецкий бу фикрни дарров маъқулламади. У жуда эҳтиёткор одам эди. Энди уни экспедиция ишлари унчалик қизиқтирмасди.

— Мен қандай қилиб Беловни гирибонидан оламан? Энди бу ишни сиз қилишингиз керак.— Казимир Павловичнинг ҳазил-мутойибага ҳам майли бор эди, у кулимсираб қўйди.

Ҳамзин жаҳл билан гапини давом эттирди:

— Узингиз жуда яхши биласизки, ҳозирги шароитда зудлик билан чора кўриш керак. Обрўли комиссия тузиш керак, маҳаллий ҳукуматни жалб қилиш лозим, Беловнинг ишини бир текшириб кўриш зарур...

Великорецкий индамасди. Ундан қатъий чоралар кў-

ришни талаб этишарди, у бўлса, қани энди бу ишларнинг ҳаммаси менсиз, мен кетгандан кейин содир бўлса, дерди ўзига ўзи.

— Маслаҳатингиз учун раҳмат албатта. Фақат мени шошилтирманг, яхшилаб ўйлаб кўрай. Шошилганни ёмон кўраман...— деди Великорецкий мужмал қилиб.

— Вақтни қўлдан бой бериб ўтирмайлик тагин.

— Албатта ўйлаб кўраман,— ваъда берди Великорецкий ўрнидан тураркан.— Кетишимдан олдин ҳаммани йиғиб, ўз фикримни айтаман. Ҳа, менга ишонсангиз бўлади.

Великорецкий сўзининг устидан чиқди. Кетиш арафасида у геологларни тўплади-да, уларга мурожаат қилиб, шундай деди:

— Кетаётганимдан хабарингиз бўлса керак, азиз дўстлар, ҳамкасбларим. Энди менга бир эмас, бир неча экспедиция билан шуғулланишга тўғри келади. Лекин бари бир Бошқирд экспедицияси мен учун энг қизиқарли, энг зарур экспедиция бўлиб қолади. Ютуқларни мунтазам кузатиб бораман, сизларни ҳамиша қўллаб-қувватлайман, бунга сира шубҳаланмасангиз бўлади. Хат ёзиб туринглар, қўнғироқ қилинлар, биз томонларга боринглар.

У Беловга ўгирилди-да, қўшиб қўйди.

— Сиз билан биз, Артём Алексеевич, кўп масалаларда келишолмадик. Мен фикрларингизга қўшилмайман, лекин сиздан хафа бўлиб кетаётганим йўқ. Икковимиздан ким ҳақ, ким ноҳақлигини келажак кўрсатади. Сиз билан Людмила Михайловна, сиз билан Сагит Гиззатович хайрлашиш мен учун оғир... Кўнглим ғаш бўлиб кетяпман, лекин Сагит Гиззатович тажрибали геолог, экспедицияга мандан ҳам яхшироқ раҳбарлик қилишига ишонаман. Ҳаммангизга катта муваффақиятлар тилайман!..

3

Бурғилаш идорасига ҳар хил машиналарни (ўн трактор, ўшанча юк машинаси) олиб келишганидан кейин геологлар отбоқардан у-бу нарсани кам сўрайдиган бўлиб қолдилар, ошхона қурилганидан кейин эса Шоймурот умуман ишсиз қолди. Чол экспедициядан кетсаммикин-а, деган фикрга борарди. Ахир, у энди ҳеч кимга керак эмас-да.

Лекин Белов унга жавоб бермади. Шоймуротнинг ўзи ҳам бу ғалати, ўзига ўхшаган дайди одамларга жуда ўрганиб қолганди. Геологларнинг Шоймуротга ўхшаб, на уйи, на оиласи бор. Улар умрбод кўчманчиларга ўхшаб, тоғма-тоғ кезганлари кезган.

Шоймурот бекорчиликдан, ишсизликдан семириб кетган отларига ем-хашак бериб суғориб бўлганидан кейин, идоранинг олдида буйруқ кутиб ўтирди. У баъзида «тош кутубхона»га бир зум кириб чиқарди, бу ерда кернлар уюлиб ётарди, Людмила ё Комила билан икки оғиз гаплашган бўларди. Агар бошлиқлар бўлмаса, бурғилаш вишқасига кетарди.

Мана, ҳозир ҳам чол культбудканинг олдидаги супа-чада ўтирар, тўртинчи бурғилаш бригадасининг ҳаётини диққат билан кузатарди.

«Одамлар манманлик тошидан миноралар қуришган, худога яқинроқ бўлмоқчи бўлишган,— деб мулоҳаза юритарди у.— Бошқирдлар мачит, руслар — черков, яҳудийлар — синагога қуришган. Геологлар ҳам баланд минора қуришди, лекин улар художўй одамларга ўхшаб тангрига яқин бўлишмоқчи эмас, аксинча, ундан узоқлашиб, ерга, ер тагига яна ҳам чуқур тушишмоқчи».

У ерни қандай ковлашларини анчадан бери билгиси келиб юрарди-ю, лекин сўраб-суриштиришга ғурури йўл қўймасди. Чол одам ёш болага ўхшаб ҳадеб сўраб-суриштиравериши яхши эмас. У ҳар бир нарсани ўз ақли, зеҳни билан билишга ўрганганди. Лекин бу ишни бошқа бировнинг ёрдамисиз ўзи билолмайдиганга ўхшайди.

Мана, кўз олдида баланд минора, ҳамма ёғига арқон тортилган. Ичидан гумбурлаган овоз эшитилади. Унг томонда машина — уни локомобиль дейишаркан,— у станокларга куч бераркан. У ёқда, пастда нималар бўлаётгани ёлғиз худогагина аён...

Машиналар гувиллайди, одамлар у ёқдан-бу ёққа изғишади.

Бақироқ Оға Мамед бир зум тинч турмайди, Қорасойдагилар уни «қора одам» дейишади. У билан, ўша чол билан у ёқ-бу ёқдан гаплашса бўлади. Птицанинг олдига яқин йўлаб бўлмайди, у жудаям банд одам. Узининг ишчиларидан бўлак ҳеч кимни тан олмайди.

У ҳатто экспедициянинг янги бошлиғи Ҳамзин билан ҳам айтишиб қолади.

«Бўрондан сўрасаммикин? Ҳар ҳолда ўзимизнинг

одам-ку. Гапни нимадан бошлашни яхшилаб ўйлаб кўриш керак, яна йигит ўзини катта олиб ўтирмасин... Лекин ҳозир Бўрон станок олдида турибди, ёрдамчиларига буйруқ берапти. Вахтанинг тугагини кутишга тўғри келади. Буни қара-я, Бўрон жуда тиришқоқ йигит чиқиб қолди-ю. Бир неча ой ичида бурғиловчи бўлиб олди-я. Шоймурот Галлямни гапига ишонмайди. Галлям, агар хоҳласа ҳар ким ҳам бурғиловчи бўла олади, дейди. Бу ишнинг ҳеч қийин жойи йўқ,— деб ўзиникини маъқуллайди темирчи.— Сирини билиб олиш қийинмас. Икки тормози бор: қўл билан оёқ тормози. Трубанинг ер қаърига кириб боришини кузатиб турасан, анқайиб қолмасанг бўлди. Агар хоҳласам, шундай ишлардимки, Бўронинг менга етолмасди».

Галлям Бўронни кўролмаганидан шундай деса керак. Собиқ шогирди ундан ўзиб кетди-да. Уларнинг ойлигини ҳечам тенглаштириб бўлмайди. Бўрон ишлаб топган пул қишлоқ темирчиларининг тушига ҳам кириб чиқмайди.

Йўқ. Галлям Бўронни ўрнида ишлаёлмайди. Бу ишда фаҳм-фаросату эпчилликнинг ўзи етмайди. Ахир, Бўронни профессор деса бўлади-я. Қўли бўшади дегунча китобга ёпишиб олади, ўқигани-ўқиган. Белов уни ҳаммага ибрат қилиб кўрсатади.

Чол бу йигитча билан фахрланади. Илгарилари бошқирдлар фақат қора ишни бажаришарди. Конларда, ер тагида бошларини кўтармасдан ишлашарди, пристанда юк ташишарди, ҳаммоллик қилишарди, темир йўлда эса, ер қазिशарди. Уларни ҳеч ким машинага яқин йўлатмасди.

Экспедицияда ҳозир икки машҳур одам бор: Ҳамзин билан Бўрон. Иккови ҳам ИТР. Ҳозир инженерларни ана шундай деб аташади.

«Ҳар бир халқ ўз кишилари билан фахрланиши керак,— деб мулоҳаза юритади Шоймурот.— Халқнинг ёмони бўлмайди, катта ва кичик халқлар бор. Экспедицияда хилма-хил одамлар бор: руслар ва татарлар, чувашлар ва украинлар, мордвинлар, бошқирдларни гапириб ўтирмаса ҳам бўлади. Ҳаммалари бир оила фарзандидай иноқ ва аҳил. Ҳатто битта овул одамлари ўртасида ҳам бундай дўстликни учрата олмайсан».

Вишкадаги гуриллаган овоз бирдан тиниб қолди. Чол Бўронга хавфсираб қараб қўйди: у яна авария қилмади-микин? Энди ҳечам қутулиб кетолмайди, боши кетади!

Ҳеч нима бўлмаганга ўхшайди. Бўрон буйруқ беради, бошқалар унинг буйруғини хотиржам бажаришади: узун трубаларни кетма-кет чиқаришади... Ер тагидан сув фонтан бўлиб отилади.

Шоймурот лампа мой шунча машаққатлар билан олинади, деб сира ўйламаганди. Минг пудча келадиган ҳар хил темир-терсақларни айлантиришга тўғри келади-я.

Бўроннинг сменаси қачон тугаркин?..

Ниҳоят, навбатдаги смена вахтага турди. Бўроннинг ўрнига Птица ўтди, қандайдир нотаниш йигит Ҳамидни ўрнини эгаллади. Бўрон ўз одамлари билан майдончадан тушди, уларнинг ҳамма ёғи ифлос, ўзлари жудаям чарчаган эди.

Йигитлар сал наридан ўтиб кетишаётиб Шоймурот билан кўришишди. Бўрон Шоймуротнинг ёнига бориб ўтирди-да, ёнидан бир пачка папирос олди. У илгари чекмасди, армияда ўрганди...

Орадаги жимликни чол бузди:

— Чарчадингми?

— Чарчадим,— жавоб берди Бўрон.

— Бурғилашни ўргандингми?

— Ҳа, ўргандим десам ҳам бўлади.

Чол иккиланади: сўрасаммикин ё йўқми? Гапни нимадан бошласа экан?

— У ёқда, пастда ер нега гувиллайди?

— Парма жинсни кемиради-да.

— Қаттиқ тошлар ҳам учраса кераг-а?

— Ҳа, ҳар қанақаси учрайди. Агар қаттиғи учраб қолса, парма секин силжийди.

— Нега энди ер тагига сув туширасизлар?— савол беради чол, мийиғида кулимсираб, гўё шунчаки ҳазиллашиб сўраётгандай. Бурғилаш пайтида сувнинг нима учун керак бўлишини Шоймуротнинг ўзи ҳам билади.

Лекин Бўрон жиддий жавоб берди:

— Сув пастга кучли босим билан тушади, у қудуқни ювади, забойни ҳар хил жинслардан тозалайди...

— Парма нега айланади?

Бўрон бу саволга ҳам бажону дил жавоб беради:

— Станок ҳамма трубаларни айлантиради, улар билан бирга парма ҳам айланади.

«Яхши жавоб беряпти, кўп китоб ўқиши бежиз эмас экан.— деб хулоса чиқарди Шоймурот.— Ҳақиқий ИТР!»

У вишкаларга чўл кишисига хос зийраклик билан ти-

килди. Йўқ, бу вишкалар бекор қурилмаган. Геологлар юлдузларга қўл чўзишаётгани йўқ. Инсон ўз бахтини ерда топади, буни улар яхши тушунишади.

4

Артём Алексеевич бургилашни синаб кўриш мақсадида ўтказишнинг зарурлигига ҳечам шубҳа қилмасди. Шунинг учун ҳам Кенгашдаги муваффақиятсизлик, у ерда Ўрол нефти душманларининг қўли баланд келиши уни қаттиқ хафа қилди-ю, лекин иккилантирмади, бўшаштирмади. У баҳсни шу ерда, нефть учун кураш кетаётган жойда давом эттирди. Ахир, унинг ихтиёрида тўрт қудуқ бор-а!

Белов чекинадиган одамлар тоифасидан эмас. У ўзи ҳам тиниб-тинчимасди, бошқаларга ҳам тинчлик бермасди, иродасиз, бўшашган одамларга нисбатан қаттиқ қўл бўлди, ғалабага ишончини йўқотганларни сира аямади, уларга гапини ўтказди. Белов ўзини мутлақо ўйламасди. Унинг ўз темир қонуни, қондаси бор эди: даставвал қудуқ, нефть, шахсий ишлар кейин бўлаверади.

Лекин ҳаёт бу чекланган формула қолипига сиғмасди. Одамлар севишар, нафратланишар, тўй қилишар, байрамларда ўйнаб-кулишар, спектаклларда ҳаяжонланишар, спорт билан шуғулланишар... Ҳаётнинг Белов ўзгартира олмайдиган ўз қонунлари бор эди.

У нефть учун курашга алоқаси бўлмаган ҳамма нарса ни унутиб, виждонини тамоман поклагандай, ҳамма бегона, ортиқча ўй-фикрлар миясидан чиқиб кетгандай туюлса-да, лекин бари бир бу ўзини ўзи алдаш эди. Белов бутун фикри-дарди фақат нефтда эмаслигига тобора кўпроқ ишонч ҳосил қила борди.

Баҳор Артём Беловнинг ҳаётига аралашди. Баҳор унинг ўй-режаларини айқаш-уйқаш қилиб юборди. Кўк-лам сувлари бекорга тошмади шекилли, табиат ҳам Белов бу сувларда Людмила Михайловнанинг ой юзининг аксини кўрсин деярди чамаси. Қушларнинг қанот қоқиши унга қиз боланинг енгил одимлашидай туюлар, юзини ҳаяжон ва аҳтирос билан баҳор шабадасига тутарди-да, яна баҳордан хафа бўларди.

Артём Алексеевич бургиловчиларни шошилтирар, биринчи қудуқни тезроқ текшириб кўрсам дерди, тахминича искана нефтли қатламга яқинлашиб қолганди.

У биринчи қудуқни текшириб кўриш тўғрисидаги ўй-хаёллар билан «тош кутубхона»га йўл олди. Лабораториянинг эшигини очди. Икки аёл ишдан бошларини кўтаришиб, кирган одамга ўгирилиб қарашди. Беловнинг совуқ, пича хўмрайган юзига қараб туриб, бу одамнинг баҳор ҳақида орзу қила олишига ишониб бўлмасди. У хотиржам, шошмасдан саломлашгач, сўради:

— Хўш, қандай янгиликлар бор?

— Биринчидан оҳактош учрабди,— жавоб берди Милованова.— Бир неча кундан кейин цементация қилса бўлади.

— Қанақа керн?

— Нефтнинг унча-мунча нишонлари, айрим-айрим доғлар бор.

— Кўрсатинг-чи. Бошқаларида-чи?

— Иккинчининг чуқурлиги — олти юз бир метр. Тўқ кул ранг оҳактош, ғовак жинс, ковак, бўш жойлар кўп. Фауна: ёмон сақланган брахиопод. Ҳозирча нефть нишонаси кўринмайди.

Белов Комилага кўз қирини ташлаб яна савол берди:

— Тўртинчи қалай? Журнални кўрсатинг.

5

Геологлар Уролда нефть топамиз деб, бир ярим аср беҳуда уринишган. Қидиришлар натижасида Урол нефтига бўлган ишонч шубҳа туғдирди, кейинчалик эса умуман, умид ҳам йўқолди.

Сагит Гиззатович, улар, экспедиция раҳбарлари пайпасланаётганларини яхши биларди. Уларни ё иқбол қучарди, ё худ шармандалари чиқади. Сагит Гиззатович, Великорецкийнинг ўрнида қолди-ю, лекин унинг формуласидан воз кечгани йўқ: ютуқни Белов билан баҳам кўради, борди-ю, иш чаппасига кетса, ёлғиз бош геологнинг ўзи жавоб беради. Ана унда ҳамма калтак Беловнинг бошида синади, ҳаммасига ўша рўпара бўлаверсин. Ишқилиб Ҳамзин сувдан қуруқ чиқса бас...

Биринчи қудуқни синаб кўриш ҳақида қарор қабул қилинаётган пайтда Сагит Гиззатович эҳтиёткорона иш тутди. У сабрсиз Белов ёки қизиққон Оға Мамедга ўхшаб ҳовлиқмади, синаб кўришга қарши бир нима демади. Ле-

кин Ҳамзин дарҳол Великорейскийга хат ёзиб юборди, у хатида қудуқларни синаб кўриш бирор яхши натижа беришига унчалик ишонмайман, деди. Унинг учун энг муҳими Қазимир Павлович билан трестнинг розилигини, сенга ёрдам берамиз, деган ваъдасини олиш эди. Борди-ю, иш қутилган натижани бермаса, ўзига гап теккизмаслик чорасини кўради.

...Пастликда жойлашган биринчи бурғилаш вишқасини ҳамма томондан сув ўраб олган эди. Унинг атрофига, кўз иллаган жойгача Оқдарё тошганди. Сув вишқанинг тагига яқин келиб қолганди.

Оға Мамед хотиржам буйруқ берди:

— Тайёрланинг! Свабни туширинг!

Свабировка қилиш қудуқни тозалаш демакдир. Бурғиловчилар буни қудуқнинг ҳаяжонга келиши, деб аташади. Улар свабни тортиб чиқаришаркан, гўё нефтни свабнинг кетидан ер бетига таклиф қилишаётгандай бўлишди.

— Бир... икки... уч...— деб ҳисобларди Оға Мамед свабларни.

Лекин ер остидан бўғиқ гувиллаш, гумбирлаган овоз эшитилмади, одатда нефть фонтан бўлиб отилишидан олдин ана шундай овоз келарди.

— Беш... олти... етти...

Озарбайжон йўгон овоз билан бир оҳангда ҳисобларди:

— Ҳн бир... Ҳн икки... Ҳн уч...

Белов қудуқ оғзидан тизиллаб оқиб чиқаётган сувга индамай қараб турибди. Унинг гапирадиган гапи йўқ. Старший мастер ўз ишини жуда яхши билади.

Ҳамзин Беловнинг ёнгинасида турибди. У ҳам қудуқнинг оғзидан кўзини узмасди. Ҳамма интиқ.

Милованова билан Комила шивирлашиб гаплашишарди.

— Наҳотки нефть чиқмаса?— сўради Комила.

Людмила Михайловна нима ҳам дея олади? Парма артинск қатламига етиши билан Белов икковлари биринчи қудуқни синаб кўриш керак, деган қарорга келишди. Улар янглиш ҳисоблаган бўлишлари мумкин эмас: қудуқдан топилган керн нефть борлигини аниқ кўрсатиб турарди.

Ёввойи ўрдаклар тошқиндан ҳосил бўлган жигар ранг сунъий денгиз устида парвоз қиларди. Қуёш заптига ол-

ган. Узоқдан кеманинг чўзиқ гудоги эшитилди — тошқин пайтларида ҳатто Оқдарёнинг юқори томонига ҳам шатакчи кемалар киришарди.

— Йигирма уч... йигирма тўрт... йигирма беш...

Қудуқ тозалаётган ишчилар алмашинди. Белов гўё бунга эътибор ҳам бермагандай эди.

— Ўттиз саккиз... ўттиз тўққиз... қирқ...

Майдончага янги смена кўтарилди. Қош-қовоғи уюқ, ишни кузатиб турган Ҳамзин ортиқ чидаёлмади:

— Артём Алексеевич, шунча тозалашгани етмасмикин?

— Йўқ ҳали.

— Кейинги кунларда Артём Алексеевич анча ўзини олдириб қўйди,— деди Комила.

Людмила Михайловна устунга суяниб турган Беловга кўз қирини ташлади. Бош геолог ҳайкалдай қотиб турарди.

— Қирқ саккиз...

Ногаҳон қудуқ оғзидан лой отилиб чиқди. Одамлар орқаларига тисарилишиб майдончадан чопиб тушишди. Шу дақиқада бурғиловчиларнинг қиёфаси тамоман ўзгариб кетганди. Улар ови бароридан келган овчиларни эслатишарди. Одатда лой фонтанидан кейин нефть ҳам отилиб чиқади.

Энди бошқа қиладиган иш қолмади, фақат кутиш керак.

Лой фонтани кўндаланг қўйилган биринчи хариларга етди-да, кейин вертулгага ёпирилди, бир оздан сўнг тиниқлаша борди.

— Сув, — шивирлади бурғиловчи.— Тиниқ сув.

— Э, падарига лаънат!— деб юборди Оға Мамед.

Қудуқдан тиниқ сув отилиб чиқарди. Ер остидан чиққан сув станокларни, вишкани, трубаларни ювиб, кейин Оқдарёга бориб қўйиларди.

— Қуруқ,— деб шивирлади кимдир.

Нефтчилар нефть ўрнига сув чиққан қудуқни ҳазилашиб шундай дейишарди.

— Хўш, энди бу ёғига нима қиламиз?— сўради Ҳамзин Беловдан.

Белов қўл силтади.

— Майли, чиқаверсин, балки нефть ҳам чиқиб қолар...

У нефть чиқишига ҳеч қандай умид қолмаганини тушуниб турарди.

Ёнига Оға Мамед билан Милованова келишди. Фақат Ҳамзин ўз жойида қолди.

Белов ҳеч нима демай, ўгирилди-да, аста Қорасой томон йўналди.

У Шоймуротнинг овозини эшитиб, бир сесканиб тушди:

— Яхшилаб ухлаб олгин, инженер...

Чол Белов билан ёнма-ён бораркан, ундан орқада қолмасликка уринарди. Геолог сезилар-сезилмас кулимсираб қўйди.

— Сен нима демоқчийдинг, Шоймурот?

— Ноумид бўлма, бўшашмагин. Ойнинг ўн беши қоронғи бўлса, ўн беши ёруғ.

6

Белов остона ҳатлаб кирганида Ҳамзин алланималар ёзаётган қоғозини шоша-пиша яширди.

— Мен иккинчида бўлдим.

Ҳамзин четлаб ўтиб, қўлини узатди.

— Хўш, гапир, бирор қувончли хабар борми?

Белов ўзини анча олдириб қўйган, кўзлари киртайиб кетганди. Энди бу бақириб-чақирадиган, талабчан Белов эмас, бутунлай бошқача — руҳи тушган, хафақон Белов эди. Аслида ҳеч ким онадан хафақон, ғамгин бўлиб туғилмайди, турмуш уни шу қўйга солиб қўяркан.

Иккинчи бургилаш бригадаси лойиҳадаги чуқурликка етса ҳам лекин нефтдан ҳеч қандай ном-нишон кўринмасди. Бу қанақаси бўлди? Наҳотки биринчи қудуқ бургилаб бўлинганидан кейин геологлар ўша изи топилган рифли массивларни йўқотиб қўйишган бўлишса? Наҳотки бу водийда қатламлар структураси шу қадар хилма-хил бўлса?

— Сагит Гиззатович, нималигига тушунолмамай қолдим, ёрдам беринг... Ўзи нималар бўляпти. Бошим қотиб қолди...

«Оғайни, бургилашни қаттиқ туриб талаб қилган ўзинг,— дилдан ўтказди Ҳамзин.— Бу дардисар ишни ўзинг бошладинг, энди ўзинг ҳал қилгин. Оғайни, геология билан ҳазиллашиб бўлмайди. Ун миллион сўмдан ортиқ маблағ сарфлаб қўйиб, энди ўйланиб қолдингми?»

— Ҳа, ҳаммасини текшириб, аниқлаб олиш керак албатта,— деди у ниҳоят.

— Буни ўзим ҳам тушунаман. Лекин қандай қилиб?

«Бу энди сенга ёрдам бермайди,— деган фикр келиб қолди Ҳамзиннинг миясига, кейин бирдан у даҳшатлана бошлади.— Агар вақтида олдини олмасам, Белов ўзи билан бирга менинг ҳам оёғимдан тортиши мумкин».

— Батафсил доклад тайёрла, ишлаб чиқариш кенгашида муҳокама қиламиз. Фақат геологларни эмас, бурғилувчиларни ҳам таклиф этамиз. Тажрибали одамлар, фойдали маслаҳат беришлари мумкин...

Ҳамзин Беловнинг елкасига қоқаркан, қўшимча қилди:

— Бирор йўлини топамиз. Кернлар билан ўзим шуғулланаман. Агар ўзимиз ҳал қилолмасак, трестдан ёки Москвадан ёрдам сўраймиз.

Ҳамзин Беловни кузатиб қўйди-да, стол тортмасидан тугатилмаган хатни олди-ю, яна ёзишга киришди.

«Белов ҳозир олдимдан чиқиб кетди. Унинг аҳволини бир кўрсангиз эди, Казимир Павлович... Ҳа, хафа бўлганича бор: иккинчи бурғилаш бригадаси ҳам нефтдан номнишон тополмади. Бу қудуқ характеристикаси биринчи қудуқ характеристикасига тўғри келмайди... Геологик-техник нарядда кўрсатилишича, қумлоқдан кейин кунгур қатлами келади. Артинск қатлами заиф, қалин эмас. Уни бурғилаб ўтишган, лекин газ ёки нефть нишонлари кўрилмаган...»

У стул суйанчигига ястанди-да, ўйланиб қолди: ҳа, бир нолиб ҳам қўйй.

«Урнингизда қолиб ишлашга розилик берганимга ачинапман. Ҳа, биламан, бошимда ёнғоқ чақилади. Лекин бари бир сизни, сиз орқали «Уролнефть» трести бошлиқларини огоҳлантириб қўйишга мажбурман, бу ерда нималар бўлаётганини билиб қўйишинглар керак. Тўрт қудуқдан иккитаси салбий натижа берди. Бу бемаъни тажриба нима билан тугашини яқин келажак кўрсатади... Ишонаманки, сиз экспедициямиз тақдирига бефарқ қарамасиз...»

Ҳамзин унга сиҳат-саломатлик, ишида муваффақиятлар тилади-да, хатни тугатди.

Экспедиция бошлиғи учун машаққатли кунлар бошланди.

Тўртинчи бурғилаш вишқасидаги одамлар тинчини йўқотишган эди: ишчилар дастлабки икки қудуқнинг ҳеч қандай натижа бермаганига қаттиқ куйинишди. Оға Мамед буни жуда яхши тушунарди. Агар у битта-яримтанинг кўзига қараса, ўша кўзларда қайғу ифодасини кўрган бўларди. Фронтда, қисмга устма-уст шикаст етказилган пайтда одамларнинг руҳий ҳолати, кайфияти ана шундай бўлади. Одамлар суст, лоқайд, тажанг бўлиб қолишади. Иродаси бўшлар ҳамма нарсага қўл силтай бошлашади.

«Одамларга ҳам ҳайронсан! Биринчи синовдан кейинок дод дейишяпти-я!— койинарди Оға Мамед.— Баъзилари кетмоқчи бўлишди, бошқалари саросимага тушиб қолишди, учинчилари: «Фақир киши панада, ҳеч нима билан ишим йўқ»,— дейишяпти.

Уни ҳозиргина Ҳамзин чақиртирди. Бу айёр тулки бурғилашни тўхтатгин, деб уни кўндириш пайида. У, сиз кекса коммунистсиз, идоранинг директорисиз, бу нарса сизга жуда қўл келади, бу ишни оқибатини ҳеч ким ўйламаганда ҳам, сиз ўйлаб кўришингиз керак, демоқчи бўлади.

Ҳатто Милованова ҳам саросимага тушиб қолди: «Чиндан ҳам қуруқ ерни бурғилаётган бўлсак-чи?..»

Йўқ, Оға Мамедни лақиллатолмайсан. Бундай муваффақиятсизликлар — у ўзи умрида нималарни кўрмади — йўлдан қайтаролмайди. У кимлигини, нималарга қодир эканлигини худди мана шундай пайтда кўрсатиши керак.

Орадан ўн минут ўтар-ўтмас, Оға Мамед Белов турган ўйнинг эшигини тақиллатди.

— Ҳеч ғам-ташвиш кўрмагин, доим омадингни берсин!— деди Оға Мамед эшикдан кириши билан.— Улай агар, кўнглимга чироқ ёқса ёришмайди, ичимни ит тирнаб ётибди... Лекин менинг гапимга қулоқ сол... Бари бир, ахийри бизни қўллаб-қувватлашади!

Оға Мамеднинг тили бирдан тутилиб қолди. Қош-қовоғи осилган, тунд Белов кутлмаганда хахолаб кулиб юборди. Оға Мамед бунчалик куладиган нима деди?

У жаҳли чиқиб, Беловга ўқрайиб қаради-да, индамай қолди.

— Оға, ана, телеграммани ўқиб кўр, ҳув ана, столда ётибди. Ана шунда бизни қанчалик қўллаб-қувватлашаётганини биласан...

Оға Мамед телеграммадаги сўзларга кўз югуртириб чиқди: «Синов муваффақиятсиз чиққани учун бурғилаш вақтинча тўхтатилсин. Соловьёв».

— Бу Соловьёв дегани ким бўлди?

— Трестнинг янги бошлиғи.

— Хўш, акаси, энди нима қилмоқчисан?

— Бурғилайверамиз.

— Бу ёғи нима бўлади?— Мастер телеграммани имлаб кўрсатди.

Белов унинг олдига келди.

— Олишамиз, курашамиз.

— Умринг узоқ бўлсин!— Оға Мамед кўнгли бўшаб, Беловни бағрига босиб қучоқлади, кейин қўлини қаттиқ сиқди.— Кўксимда битта эмас, мингта юрагим бор!

Людмила Михайловна ишдаги муваффақиятсизликни ўз мусибатидай қабул қилди. Бирор нарсани ўзгартиролмаслигини, қаҳри қаттиқ табиат одамлардан кучли келганини ўйлаб, ич-ичидан эзиларди. Людмила Михайловна: «Бошқа қудуқлардан ҳам сув чиқса-я, унда нима бўлади? Балки бу ерни эмас, бошқа ерни бурғилаш зарурдир?»— деб ўйларди ваҳима аралаш.

У ташвишли ўй-фикрларни, ҳар хил гумону шубҳаларни миясидан чиқариб ташлашга уринар, ноумид бўлмаслик керак, дерди. Лекин бари бир бу ҳам унга тасалли бермасди. Агар бош геолог бўлганида бу муваффақиятсизликлар уни бурғилашни давом эттиришдан воз кечишга мажбур этарди. Лекин Белов бунақа одамлардан эмас, у ишини ярим йўлда қолдириб кетмайди. Қани, бошқа қудуқлардан нима чиқаркин?

Қуруқ нефть қудуқлари — бу унинг ҳаётида юз берган биринчи фалокат эди. Геолог меҳнати у ўзи тасаввур қилганидан кўра анча мураккаб, анча масъулиятли иш экан.

Ҳамзин ўзини ғалати тутарди. У Людмила Михайловнага ҳар қачонгидан ҳам кўра кўпроқ эътибор берадиган, илтифот кўрсатадиган бўлиб қолганди... Унга нима бўлди ўзи? Людмила Михайловна Ҳамзинни кундан-кунга кўпроқ ёмон кўра борарди. Ахир ҳамма иш чаппасига кетиб турганда бу қадар беғаму бепарво бўлиш яхшимас-ку.

Людмила Михайловна ҳар гал беихтиёр Артём Алексеевич ҳақида ўйлаб кетарди. Бундан кейин нима қилиш кераклигини у ҳаммадан кўра яхши билади. Биргина у ўзини йўқотмади.

Орадан озмунча вақт ўтдими, ўн ой-а! Людмила Ми-

хайловнанинг Артём билан танишганига уч юз кун бўлди. Аввалига у Артёмга ишонқирмай, сергак кузатиб юрди. «Унинг кўзлари ўйчан, лекин катта, шалпанг қулоқлари ёқмайди. Унинг талабчанлиги, тиришқоқлиги яхши, лекин анча тунд одам. У дадил, ўз фикрида ҳамisha қаттиқ туради, лекин баъзан қўпол гапириб юборади...»

Людмила Михайловна бора-бора ундаги қусурларни камроқ пайқайдиган бўлди. Эҳтимол, шунчаки кўникиб кетгандир. Кейинчалик у Артёмнинг яхши фазилатларини кўпроқ сезадиган бўлди, илгарилари эса бу нарса хаёлига ҳам келмасди.

Беловнинг йўгон овози, секин, салмоқлаб гапириши унга ёқарди. Доимо озода юради: соқоли олинган, галстуги яхшилаб дазмолланган бўлади.

Белов ҳали ҳам илгаригидай одамови, камгап эди-ю, лекин Людмила Михайловна унинг қараб турганини кўпинча пайқаб қоларди. Гоҳо Людмила Михайловнанинг назарида Белов ҳозир унинг олдига келади-ю, муқаддас, азиз бир нарса ҳақида гапира бошлайдигандай туюларди. Лекин доимо уларга кимдир халақит берар, кейинчалик эса Белов уни унутиб юборадигандай бўларди.

Эҳтимол Беловни ушлаб турган бошқа сабаблар ҳам бордир. Ахир Людмила Михайловна унинг ўтмишини билмайди-ю.

У келгусида муносабатлари қандай бўлишини, умумий ҳаёти қандай кечишини яхши билмайди. Муваффақиятсизликдан кейин (ишнинг оқибати шунга олиб борадиганга ўхшайди) ҳаммани бошқа жойларга, сал перспективаси бор районларга жўнатиб юборишлари мумкин. Ҳаммалари мамлакатнинг турли томонига тарқаб кетишади, балки икковлари бошқа кўришишмас.

Севгида шошилиб бўлмайди. Севги мисоли бир гул, уни олдинроқ узиб қўйсанг, нобуд қиласан. Гўр муҳаббат — муҳаббат эмас... Людмила Михайловнанинг бир дугонаси муҳаббат гулини шошилиб узиб қўйган: мана энди бутун умри изтиробда ўтади шекилли. Комиланинг тўсатдан тавба-тазарру қилиши Миловановани ҳайратда қолдирди. Одамлар ўртасидаги муносабат оғир, машаққатли кунларда синовдан ўтади. Омадсизлик баъзиларни ажратиб юборади, бошқаларни яқинлаштиради.

— Мен ортиқ бундай яшаёлмайман. Ешман, бахтим очилишини истайман,— деди Комила ҳаяжон билан.

Людмила Михайловна унинг гапига қулоқ соларкан,

ўз бахти ҳақида ўйлади. У йигирма учга кирибди-ю, ҳали ҳам сўққа бош... Унинг севимли, содиқ, пок, меҳрибон, бақувват, мард кишиси йўқ. Бўлиши керак. Комила тўғри айтяпти: ёшлик энг катта бахтга — севгига эга бўлиши керак, бунга ҳаққи бор...

У Комилага ўзи ҳақида гапириб бергиси келди. Уларнинг тақдири нимаси биландир бир-бирига ўхшаш.

— Комила, сен олдимга маслаҳат сўраб келдингми? Лекин бу иш маслаҳат билан, ундай қил, бундай қил, деган билан битмайди. Буни Бўрон икковинглар, ўзинглар ҳал қилишинглар керак. Юрагингга қулоқ сол. Қани, у нима деркин? Мен ярим йўлдан қайтдим, чунки қалбим шуни буюрди. Белов мени қайтарди. Сенга фақат бир нарсани айтишим мумкин: шошилма, бўшашмагин ҳам.

МАЖЛИС

1

Бошқирдлар баҳор ҳақида ҳазиллашиб: апрель охиригача қиш бўлади, кейин то июнгача, яъни жазирама ёз киргунига қадар доим баҳор, баҳор ва яна баҳор бўлади...— дейишади.

Водийда яшовчи одамлар баҳорнинг роҳатбахш кунлари гуллар оралаб юришади, марваридгул ва гунафшаларнинг муаттар ҳиди тутиб кетган баҳор ҳавосидан тўйиб-тўйиб нафас олишади.

Биргина Артём Алексеевич баҳор кирганини ҳам сезмайди, ўз ташвишлари билан банд. У ҳозиргина Олтинбоев билан гаплашди. Қишлоқ советининг телефон аппарати эски бўлиб, трубка нуқул қитирлар, гапи узилиб қолаверарди. Бақириб гапиришга тўғри келарди.

Олтинбоев Беловнинг ҳамма гапини, «Уролнефть», махсус комиссия келмагунча бурғилашни тўхтатиб туриш тўғрисида телеграмма юборгани ҳақидаги гапларини эшитиб бўлганидан кейин, экспедицияда ишлар қандай кетаётгани ҳақида сўради.

— Бурғилашни давом эттиряпмиз,— жавоб қайтарди Белов.

— Тўғри қияпсизлар.

— Лекин агар сиз бизни қўллаб-қувватламасангиз, ишимиз узоққа бормайди,— деди Белов.

— Учинчи билан тўртинчи қудўқлар қандай?

— Лойиҳадаги чуқурликка яқинлашиб қолдик.

Трубкада узоқ чўзилган жимликдан сўнг яна Олтинбоевнинг овози эшитилди:

— Афтидан, лойиҳадаги чуқурликкача бурғилаш тўғри бўлади. Ишни ярим йўлда тўхтатиб бўлмайди-да, ахир.

— Мен ҳам шуни ҳаммага исбот қилмоқчиман.

— Бурғилашни давом эттираверинг.. Бугун Соловьёв билан гаплашаман... Пермни чақираман.

Белов Олтинбоев билан гаплашиб бўлганидан кейин Иван Михайлович Губкинга хат ёзиб юборди. У хатида келиб кетишини, агар иложи бўлмаса, трест билан курашишда буни қўллаб-қувватлашни илтимос қилди. Пермдаги бошлиқларнинг хатти-ҳаракатида у Великорецккийнинг қўли борлигини сизди. Чол бу ишда ўзини кўрсатиб қолиши мумкин.

Беловга Олтинбоев билан Губкиндан ёрдам сўраш осон эмасди, лекин трест билан олишишнинг ўзи бўлмайди, бунда иттифоқдошларсиз иш тутиш оғир.

Белов «тош кутубхона»да бир неча кун ўтириб, қудуқларнинг характеристикасини солиштириб чиқди. Керн ҳақидаги гаплар сира бир-бирига тўғри келмасди. Лекин бари бир у ишни ўнгидан келишига ишонарди.

Белов шу ишлар билан банд бўлиб, Қиз тепасининг ён бағирлари кўм-кўк, қалин майса билан қопланганини ҳам пайқамай қолди.

Буни қарангки, қушлар то қоронғи тушгунча сайрашар, чуғур-чуғур қилишаркан, қуёш ботганидан кейин булбул хониш қиларкан. Булбул аввалига гўё овозини синаб кўраётгандек секин, ҳадиксираб сайрайди, кейин ўзига ишонч ҳосил қилганидан сўнг овозини барала қўйиб авжига чиқади, узоқ ўтмишни эсга солиб, кўнгилда ушалмаган орзу-умид туйғуларини уйғотади. Булбул туни билан хониш қилиб, тонг саҳарда тинади. Кавказ, Сибирь, Украинадан келган одамлар туни билан мижжа қоқишмади. Булбул уларни гўё ўз она юртларига қайтаргандай, биринчи учрашув, ёшлик орзуларининг тотли дамларини ҳады этаётгандай бўларди. Булбул ўз навоси билан ҳатто Артём Алексеевичнинг ҳам ўз ғам-ташвишларини унутишга мажбур этарди. У дарахт тагида тураркан ё юмшоқ майса устида ётаркан, табиатнинг азалий чиройига мафтун бўлиб боқарди. У гоҳ янги тоғ тизмаларини кашф этар, гоҳ хонбалиқларнинг тоғ дарёсида тез сузишини

завқ билан томоша қилар, гоҳ дала гулларига тикилиб қоларди, у бу гулларнинг номини билмасди.

Баъзида у орзу қанотида парвоз қиларди. Гоҳо тор юбка, кичкина шляпа, пошнаси баланд туфли кийган бирор москвалик қизнинг бу ерда одамларнинг кўзига қандай кўринишини ўзича тасаввур қилиб кўрмоқчи бўларди. Э, бу бемаънилик-ку. Бундай кийимдан одамлар кулади.

Бу ерда жуда содда кийинишади: кенг кўйлак, паст пошнали туфли, соябони кенг шляпа.

У, Людмила Михайловнани худди мана шундай кийинган қиёфада тасаввур этди. Агар бу гўзал соддаликка, доимо ҳушёр, кулиб боқувчи кўзлар, офтобда қорайган юз, ҳар қандай спортчи қиз ҳавас қилса бўладиган келишган қомат қўшилса, у билан ёнма-ён яшаб, меҳнат қилаётган, севинч ва ташвишларини у билан баҳам кўраётган қизнинг тўлақонли сиймоси кўз олдига келарди.

Унинг қулоғига Людмила Михайловнанинг кулгиси эшитилди.

— Артём Алексеевич, олдингизда гулларга бўлган иштиёқ ҳақида гапирсак бўладими?

Белов ясама қовоғини солди-да, унга насиҳатомиз оҳангда жавоб қайтарди:

— Фақат бир шарти бор: агар кундузги нормангизни бажарган бўлсангиз...

Белов у билан бошқача гаплашолмасди. Ҳа, айтмоқчи, Людмила Михайловна ҳали кўп гаплашади. Ўзи, ўз ҳис-туйғулари ҳақида унга ғалабадан кейин гапиради. Ҳамма иш чаппасига кетиб турган бир пайтда ўзи ҳақида ўйлаб бўладими, ахир.

Шу заҳоти шубҳага борди: бирор кун бўлса ҳам у Людмила Михайловна билан жиддий гаплаша олармикин?

2

Ҳамзин ўзини ҳали замон портлаб кетадиган бомба устида ўтиргандай ҳис этарди. Бир томондан, Белов қолган икки қудуқни бурғилашни талаб этарди. Агар тўғри муҳокама юритилса, забойни лойиҳада кўрсатилган чуқурликда қовлаш керак; иккинчи томондан, «Уролнефть» трести ҳечам муросага келмаяпти. Бурғилашни тўхтатиш тўғрисида дўқ-пўписалар билан иккинчи телеграмма юборди..

Бундай шароитда панд еб қолиши ҳам ҳеч гап эмас. Фақат битта йўл қолди: бирор баҳона топиб, Беловни атиги уч кунга бўлса ҳам жўнатиб юбориш керак. Унинг йўқлигида бурғилашни тўхтатиш, асбоб-ускуналарни, демонтаж қилишни бошласа бўлади. Бошлиқлар ҳам худди шуни талаб қиляпти-да...

Бахтига Беловнинг ёзма докладини эслаб қолди, доклад қишдан буён қўлида ётибди. Беловни шу йўл билан тузоққа илинтира олмаганикинман?

Ҳамзин шу ўй-фикрлар билан ҳузурига бош геологни чақиртирди.

Белов бошлиқ кабинетига кирди-да, офтобда ўнгиб кетган кепкасини дераза рафига ташлади-ю, стулга бориб ўтирди.

— Ҳа, жуда вақтида келдингиз,— деди Сагит Гиззатович шоша-пиша, стол тортмасидан ниманидир қидираркан.— Ҳозир докладномангизни қайтадан ўқиб чиқдим. Сиз унда қудуқлар сонини ўнтага етказишни таклиф қилгансиз. Фикрингизга асосан қўшиламан. Сиз билан бирга қўл қўйишга тайёрман. Лекин сизни чақиртишимдан мақсад, баъзи бир шубҳаларимни сизга рўйрост айтмоқчиман. Биринчидан, дастлабки қудуқларни синаш ҳеч қандай натижа бермаганидан кейин бу масалани трест олдига қўйиш қандай бўларкин? Ҳозир шунинг вақтимикин? Раҳбар ўртоқлар бизга қарши чиқмасмикин, деб қўрқяпман. Иккинчидан, докладномани почта орқали жўнатишининг ҳожати бормикин? Яхшиси биронтамиз трестга бориб, лойиҳани ўтказиб келсак бўлмайдами? Тушунаман, ҳозир айни иш қизиган пайт. Лекин бу масала ҳам жуда оғир масала-да, терстда уни жон-жаҳдинг билан ҳимоя қилишга тўғри келади... Бунинг устига, трест бизни телеграммага кўмиб юборди. Бориб, улар билан орани очиқ қилиб келиш керак...

Белов Ҳамзиннинг фикрига қўшилмасдан иложи йўқ эди. Қудуқлардан фақат сув чиқиб турган бир пайтда разведка ишларини кенгайтириш керак, деб ким ҳам айта оларди, бу иш масъудиятини ким ҳам бўйнига оларди. Буни исботлаш, қаттиқ туриб олишиш керак.

— Ҳа, командировкасиз ишимиз битмайдиганга ўхшайди,— рози бўлди Белов.— Комиссияни ҳали ҳам юборишмаяпти, трестга ўзим бориб келмоқчиман.

Ҳамзин девор билан стол ўртасидаги тор жойдан чаққонлик билан ўтиб, хонада у ёқдан-бу ёққа юра бошлади.

— Менимча, сиз ўз планингизни мендан кўра яхшироқ ҳимоя қила оласиз. Сизга халақит бермайман, енг шимариб киришинг. Хўп, сизга омад тилайман... Ҳа, айтмоқчи, командировкани қайси числодан ёздирай? Ҳа, бу ишни пайсалга солиб бўлмайди.

— Қудуқларни синаб кўришга тайёргарлик кўриш иши кечикиб кетмасмикин?— сўради Белов ташвиш аралаш.

— Менга, Людмила Михайловна икковимизга ишонсангиз бўлади. Менсиз синаб кўриш иши барбод бўлади, деб ўйламангиз керак? Гап Урол нефтининг бўлиш-бўлмаслиги ҳақида бораркан, бу ишни муваффақиятидан ҳар биримиз манфаатдормиз. Янги майдонларни бурғилаш учун бошлиқларнинг розилигини олиш қийин масала. Бу масалани сиз ҳал қилмасангиз, ким ҳал қилади?

Белов экспедиция бошлигининг олижаноблигига тан берди. Шундай оғир шароитда Ҳамзин масъулиятдан қўрқмади. Энди икки муҳим, пайсалга солиб бўлмайдиган ишдан энг оғирини шундай ноқулай бир шароитда разведкали бурғилаш иш планини кенгайтиришни қаттиқ туриб ҳимоя қилиш керак эди. Олдинга қараш керак. Артём Алексеевич чекинмоқчи эмас, ҳатто тўрт қудуқнинг ҳаммаси қуруқ чиққан тақдирда ҳам у ўз фикридан қайтмайди.

Беловни зимдан кузатиб турган Сагит Гиззатович ичида хурсанд бўлиб қўйди — ҳамма иш силлиқ кетяпти.

— Сизни шошилтирмайман. Учунчи қудуқни синаб бўлгандан кейин жўнаб кетишингиз мумкин, лекин шуни унутмангки, бу орада тўртинчини ҳам синаш вақти яқинлашиб қолади. Бу жуда муҳим иш. Ўзингиз биласиз.

Ҳамзиннинг далилларига қўшилмасдан бўлмасди.

— Менимча, ҳозир жўнаганим маъқул,— розилик берди Артём Алексеевич.

— Бўпти, ҳозирлигингизни кўринг,— маслаҳат берди Ҳамзин, қўлини узатаркан.— Хужжатлар эрталабга тайёр бўлади...

3

— Кўйлагингиз нега осилиб турибди, деб сўраяпсан-а? Комила, сен кундалигимни ўқиб чиққин. Кимлигимни билиб оласан.— Людмила Михайловна шундай деди-да, Комилага қалин дафтарни узатди.

Комила Миловановага ҳайрон бўлиб қаради-да, дафтарни очди.

«1932 йилнинг 1 юни.

Бугун йигирма учга тўлдим. Шу куни мени ҳеч ким йўқламади. Балки телеграммалар йўлда ушланиб қолгандир? Бунақа узоқ жойларга ҳатто телеграмма ҳам беш кун деганда келади...

2 июнь.

Учинчи бурғилаш вишкасида газларнинг ажралиб чиқиши кучайди. Лекин хурсанд бўладиган ери йўқ. Бурғилаяпмизу, лекин ишчиларнинг моюнасига пулни қаёқдан олиб беришимизни билмаймиз. Бурғилашни тўхтатиш тўғрисида буйруқ бор.

3 июнь.

Ҳой қиз, ваҳима қилма!

4 июнь.

Ҳатто Олтинбоевнинг ўзи ҳам ёрдам беролмади: трест бурғилашни тўхтатишни қаттиқ туриб талаб қиляпти.

5 июнь.

Артёмни севмайман. Улгудай тентакман, ҳа, тентакман.

6 июнь.

Ниҳоят бувам билан бувимдан телеграмма олдим!

7 июнь.

Белов менга бақриб берди. Ҳа, майли... Кема чўкяпти.

Ҳамзин, ишимиз ҳеч қандай натижа бермайди, дейди. Лекин очиқ гапирмайди, муғамбирлик қиляпти! Питирлаб қолди! Уни миридан сиригача биламан! Казимир Павловичдан ҳеч ортиқ жойи йўқ. Ушанинг ўзи.

9 июнь.

Белов Пермга кетмоқчи эди. Уришиб бердим, бормайсиз, дедим. Ахир бурғилашни ташлаб кетиб бўладими? Бу қаҳр-ғазаб қаёқдан келганига ҳайронман. Ҳайрон бўлди, қош-қовоғи осилди, жаҳли чиқди... лекин бари бир кўнди.

10 июнь.

Ҳозир бутун умрим, куним кутиш билан ўтяпти. Нефтни кутяпман, яна...»

— Мен ҳечам кундалик тутмайман,— деди Комила ўйчан.

— Нега энди?

— Хотира энг қимматли, энг азиз нарсани эслаб қолади, қоғоз эса ҳамма нарсани танлаб ўтирмайди...

Экспедиция иши тўғрисидаги тортишувлар роса қизиди, аҳтиёт бўлиш керак эди. Москва, Уфа, Пермдан телеграмма устига телеграмма келарди. Телеграммалар бири-бирига бутунлай зид эди. Ҳамма ҳайрон, боши қотиб қолганди.

Белов Пермга кетмади. Нега фикридан қайтди, тушуниб бўлмасди. Бош геолог бирдан мажлис чақирадиган бўлиб қолди. Хўш, нега энди? Унинг ниятини билиш керак. Эътиборсизлик қилсанг, балога қолишинг ҳеч гап эмас. Уларга доим кўз-қулоқ бўлиб туриш керак!

Ишчилар мажлиси — Беловнинг охириги таянчи. У трестга қарши зарба бермоқчи. Бу жуда хавфли ўйин!

Ҳамзиннинг бир маромдаги ҳаёти бузилди. Ҳатто соатлар коллекцияси билан хушбўй чой ҳам унга тасалли беролмасди. У экспедиция ишлари ҳақида ҳеч нима ёзишмаганмикин, деб доим кечикиб келадиган газеталарнинг бир ойлик сонини бир варакай шоша-пиша қараб чиқарди.

Бугун унинг таъби тирриқ, жудаям тажанг эди. Ҳа, у ўзини қўлга олиши керак. Ҳамзин яна бир стакан чой ичгани ўрнидан турди. Иссиқ чой бармоқларини куйдирди. Ҳамзин стаканин газетанинг устига қўйди. Шундай сўзларга кўзи тушди: «Судралиб юрувчиларни бехато уриш керак!», «Лойгарчиликка, сен берухсат келмагин деб бўларканми?!», «Ўз қорнини ўйлайдиганларни ўлимга маҳкум этиш керак!».

— Ўз қорнини ўйлайдиганларни ўлимга маҳкум этиш керак! — Ҳамзин хахолаб кулиб юборди.

Бўм-бўш хонада эркак кишининг қаттиқ кулгиси эшитилди. У, газетада тилни бузиб ишлатаётган одамлардан, ўзидан, ўзининг беҳаловат, носоз ҳаётидан куларди.

Сўнгги пайтларда у неча-неча бор: бор-е, ҳаммасига қўл силтаб, бутунлай Беловни томонига ўтиб, қолган умримни жонажон Бошқирдистонимда нефть қидиришга бағишласаммикин, деган фикрга ҳам борди. Лекин ўша заҳоти ўзига ўзи дерди: «Сагит, шошилмагин!» Борди-ю, Қорасойда нефть топилмаса-чи? Унда нима бўлади? Ахир, экспедиция бошлиғи сифатида у ҳам ҳамма нарса учун жавоб бериши керак-ку, уни зараркунандаликда айбашлари мумкин.

Шунинг учун ҳам Сагит Гиззатович икки ўт ўртасида худди оёғи куйган товукдай типирчилаб қолганди: ҳам

Беловнинг жаҳлини чиқаришдан қўрқарди, ҳам Велико-рецькийга, сизга содиқ бўлиб қоламан, деб онт ичарди. У бутун умри бировларнинг қўлида қурол бўлиб юрди, кимнингдир хоҳишини кўр-кўрона ижро этиб келди. У шунга кўникиб қолганди. Мана энди ҳаммасини ўзи ҳал қилиши керак. Ҳамзин ўзида бунинг учун етарли куч тополмасди.

У ўзини алданган кишидай ҳис этарди, гўё ўзини ўзи алдагандай эди: ўзининг геологияси-ю, ноёб соатлар кол-лекцияси билан машғул бўлиб, ҳаётда қандайдир муҳим бир нарсани бой берган эди, ўша нарсасиз ҳаёт ўз маъно-сини йўқотар, бемаъни, завқсиз бўларди...

Ҳамзин соатларга қаради, улар унинг қолган умрини санаркан, бир меъёрда, бепарвогина чиқилларди. Соатлар-нинг мили қаёққа шошсайкин-а?

5

Идорага биринчи марта шу қадар одам кўп тўпланган-ди. Ҳамма иш кўнгилдагидай кетган, одамлар турли вах-таларда, ҳар хил сменаларда ишлаган пайтларида бирга ҳечам тўпланиша олмасди.

Артём Алексеевич мажлисга бир умид билан келди. У еттинчи чироқ ёқилган нимқоронғи залга диққат билан тикилди. Биринчи қаторларда ишчилар ўтиришибди, ҳам-маларининг юзлари таниш. Кейинги қатордаги одамлар-нинг юзини ажратиб бўлмайди, залнинг охирида, икки қоронғи бурчакда ўтирганлар чурқ этишмасди.

Унга, Беловга қарши турганлар трест, табиат... Лекин у ёлғиз эмас-у! Бу одамлар у билан бирга катта иш қи-лишди, у одамларнинг ёрдамини ҳамиша ҳис этиб турди, бу нарса жангда ҳал қилувчи аҳамиятга эга... Белов ўша одамларга ишонади. Ахир, бошқача бўлиши мумкинми? Ҳув ана, Оға Мамед ўтирибди, у ҳам Беловга ўхшаб нефть топиш орзусида юрибди. Бу — пармалаш мастери учун ор-номус иши. Ҳамзин ҳам экспедицияга боши билан жавоб беради.

Птица — парторг. У иш учун жонини бериши керак, бу вазифаси. Комиссарлар хавф-хатарни писанд қилмай ҳами-ша олдинда боришади. Тўғри, Птица ҳали ёш комиссар, лекин тажрибали, катта ёшли ишчи-ку. Унга ишонса, суян-са бўлади.

Бўрон ҳам шу ер фарзанди, янгиликни қалби билан ҳис қиладиган одам. Наҳотки у нефтли қатламга етишни, нефть олишни истамаса? Истайди.

Белов стол атрофида Ҳамзин, Оға Мамед, Птицалар билан ёнма-ён ўтирарди. Уларнинг қаршисида қош-қовоғи осилган, эгниларига кийимлари мойга беланган парма-ловчилар, мўйлови сабза урмаган ёш йигитлар, кўпни кўрган нефтчилар, Боқунинг кекса пролетарлари, катта пул ишлаш ниятида келган тасодифий одамлар...

Ноғиҳон қоронғи бурчакдан кимнингдир бўғиқ овози эшитилди:

— Нима, бизнинг ҳисобимиздан қутулиб кетмоқчимизлар?

— Бунақаси кетмайди! Аввалига биз билан қонуний ҳисоб-китоб қилиб қўйинг,— деди кимдир бошқа бурчакдан.

Кимдир Беловнинг бошидан совуқ сув қўйиб юборгандай бўлди.

«Қувватлашмайди, ишни бузишади,— деб ўйлади Артём.— Хўш, нега энди бу бир-бирига ўхшамаган ҳар хил одамлар менга ўхшаб фикр юритишлари керак? Ҳар бирининг ўз калласи бор. Уларнинг ҳар бири пармалаш идорасига ўз ўй-фикрлари, ўз ҳисоб-китоби, ўз режаси билан келган».

Белов чарчаганди. Ҳаммалари ҳам чарчашган, лекин у ҳаммадан кўп чарчади.

Белов мўйловини индамай силаб ўтирган Оға Мамедга қаради.

Птица мажлисни очгани ўрнидан туради. Шу пайт Ҳамзин Белов томонга энгашиб шивирлади:

— Учинчи бурғилаш бригадасидан олинган охириги икки керни ҳозиргина текшириб кўрдим. Иккинчидагидай бунда ҳам нефтдан нишона йўқ. Ишингиз чатоқ!

Шу гапни ҳозир гапирадими-а? Сўнгги умид учқуни ҳам сўнди.

Белов мажлисда ўтирганларга энди бошқача кўз билан қаради. Залда жим ўтирганлардан яхшилик кутиб бўлмасди. Ишчилар қўллаб-қувватламайди. Кўплар ундан норози. Белов уларни ишлашга мажбур қилди, бақириб-чақирди, хафа қилди, бир жойдан иккинчи жойга кўчирди. Салга ўчакишарди, айтганини қилдирарди.

Биттасига, агар ишга яна кечикиб келсанг, ҳайдаб юбораман, деб дўқ-пўписа қилди. Бошқасига отпусқа бер-

мади (шундай долзарб пайтда дам олишга бало борми). Учинчи бир одам вахтага маст бўлиб келди — Белов уни ишга қўймади. Тўртинчиси моюнасини вақтида олмади... Хуллас, мушкул аҳволга тушиб қолган бош геологдан қасдини оламан, деса ҳар бири ҳам баҳона топа олади...

Ҳатто Бўрон Авелбоев билан ҳам жиқиллашиб қолган. Бу йигит Белов йўқ деганига қарамасдан бурғилаш участкасига ишга кетиб қолди.

Энди ҳаммаси ҳам «шошмай тур ҳали», деб ўтиришибди.

Қани энди бу кучли, аҳил коллектив бўлганда эди! Лекин ҳали шундай коллектив бўлиб қарор топганича йўқ. Ҳар хил одамлар, тиллари ҳам, феъл-атворлари ҳам турлича. Птица ҳам анча бўш, ўзи зўр пармаловчи-ю, лекин одамлар билан ишлашни билмайди, тиллашолмайди, юраги йўқроқ. Бундай пайтларда комиссар бошқача бўлиши керак.

Белов ўрнидан турувди, кимдир қичқирди:

— Ҳисобот бериб ўтиришнинг нима кераги бор? Шундай ҳам ҳаммаси равшан!

Белов шошиб қолди. Лекин бари бир гапирди:

— Уртоқлар! Мен сизларга ҳар ҳолда...

Уни гапиргани қўйишмади. Буни қарангки, олдинга Бўрон Авелбоев чиқса бўладими, ахир у Беловдан кўп яхшилик кўрди-ю, Бўрон бош геологга жаҳл билан қараб:

— Бизга докладнинг кераги йўқ...— деди.

— Уртоқ Авелбоев!— бақирди Птица.

Бўрон парторгнинг бақирганига парво ҳам қилмай гапида давом этди:

— Шунча гап сотганимиз етар! Ҳаммаси аён! Тўғрими, ўртоқлар?

— Тўғри!— деб қичқиришди залдагилар.

Шундай дақиқалар бўладики, иш ҳеч юришмаганидан ҳафсаласи пир бўлган, руҳан толиққан одамлар ҳамма нарасага рози бўлиб қолишади. Севган ишни ташлашади, ҳар қандай айбни бўйинга олиб, ҳатто ўзларига ўзлари ҳукм чиқаришади... Белов ҳозир шундай аҳволга тушиб қолганди.

Бўрон ҳамон қичқирарди:

— Таклиф бор: доклад бекор қилиниб, қарор қабул қилинсин. Ҳозироқ муҳокама қилиб ўтирмасдан...

Зал жимиб қолди. Ҳатто залнинг икки қоронғи бур-

чагида ўтирганлар ҳам индамай қолишди. Чироқ пилигининг вижиллагани эшитилиб турарди.

— Пармалаш керак! Ўртоқлар, қани кетдик, парма-лаймиз! Бор гап шу!

Птица шошиб қолди. Белов гужанак бўлиб олган, юраги уришини гўё биринчи марта эштаётгандай эди. Улар ҳақ, тўғри айтишяпти, гапнинг кераги йўқ! Вақт ғанимат, ишлаш керак. Белов Птицага ўгирилди:

— Овозга қўй!

Птица елкасини қисди: нимани овозга қўяман?

Белов мажлис раисини бир чеккага суриб қўйиб қичқирди:

— Қани кетдик, пармалаймиз, деганлар қўл кўтарсин.

Одамлар қулишиб, қўлларини кўтаришди. Сон-саноксиз қўллар кўтарилди, залда тантанавор кулги янгради. Белов ҳаяжонини яшириш учун йўталиб қўйди.

Ҳамма ташқарига шошилди. Эшик олди тиқилинч бўлиб кетди. Беловга ишчиларнинг ёғ босган елкалари кўринадиди, холос. Тамаки тутуни ичида одамлар бир-бирларига ўхшаб кетишганди. Қани энди мажлис бошланишида дўқпўписа қилиб қийқирганлар, ким у Беловнинг жонига ора кирган, унга елкасини тутиб, унинг ишига охиргача ишонган ким, топиб, ажратиб кўр-чи!

Белов уларнинг орқасидан қараб қоларкан, ўзича ўйларди: «Бундай кучли, ақил коллектив қачон пайдо бўлди-а? Шунчасига чидадимми, энди ҳеч нимадан қўрқмасам бўлади».

6

Белов Людмила Михайловнани мажлисга юбормади, у лабораторияда ўтираркан, ишчилар нима дейишаркин, қандай қарорга келишаркин, деб мажлис ҳукмини ҳаяжонланиб кутарди.

Бензин солинган банкада бир парча керн. Бензинда жиндак бўлса ҳам нефть ранги бор. Ҳа, ҳар ҳолда нефт-ку.

Людмила Михайловнанинг нефть нишонларини топиши биринчи марта эмасди. Лекин Беловнинг қудуқларни синаб кўришга юраги дов бермасди. Беш юз метрдан, олти юз йигирма метр чуқурликдан газ фонтан бўлиб отиларди, бу ҳам нефтдан дарак бериб турибди, лекин Белов бари бир пармалашни буурди.

Пастроқда нефть нишонлари бўлган доломитлар топилди, кўк ва қорамтир, оҳактош аралаш ангидридлар учради, бу ҳам нефть борлигидан далолат бериб турарди. Лекин пармалаш ҳамон давом эттириларди. Агар коллектив Беловни қўллаб-қувватласа, пармалаш ҳеч қачон тўхтатилмайди. Агар кўпчилик қарши чиқса, трестнинг буйруғини бажаришга тўғри келади.

Артём стол ёнидан туриб, вақтинча лаборатория жойлашган культбудкадан чиққанда, Людмила Михайловна иллюминаторга ўхшаган кичкина дарча олдига келиб, баланд бўйли, сал беўхшов Беловнинг орқасидан меҳр билан қараб қолди.

Людмила Михайловна кўнглида нималар кечаётганини ўзича мулоҳаза қилиб кўрмасди.

У илк бор севиб қолганида ҳали 12—13 ёшлар чамасида қизалоқ эди, севги ўтида қовурилганди. Яноқлари ловуллаб ёнар, юраги гуп-гуп урарди, ўзини қўярга жой тополмас, мўйлови сабза урмаган йигит унинг кўзига гоҳ Ленский, гоҳ Ромео бўлиб кўринарди.

Энди унда ўшандагидай ҳислар туғён урмасди. У Артёмни қалби билан эмас, ақли билан севарди.

Фақат ақли биланми? Людмила Артёмнинг кўзларини севади, бу кўзлар унга, унинг сочларига, лабига, кўкрагига узоқ тикилиб қолса, ўзида йўқ севинади. Белов, Людмила Михайловна менинг қараганимни сезмаяпти, деб ўйларди.

— Людмила Михайловна!

У ёрдамчисининг овозини эшитиб сесканиб тушди.

— Нима дейсан?

— Бориб керни олиб келайми?

— Ҳа. Шошма, журналга ҳаммасини ёздингми?

— Сизга кўрсатдим-у.

Людмила Михайловна ортиқ чидаёлмади, ишчиларнинг фикрини тезроқ билгиси келиб, мажлисга боришга қарор қилди... Лекин у идорага келганида мажлис аллақачон тугаб, ҳамма тарқаб бўлганди.

Людмила лабораторияга қайтиб келиб, Беловни учратди.

У мажлисда бўлиб ўтган гапни Людмила Михайловнага тезроқ етказиш, севинчини у билан баҳам кўриш учун лабораторияга шошилганди, унга биз энди ёлғиз эмасмиз, энди бизни ҳеч қандай трест йиқитолмайди, демоқчи бўларди. Белов енг шимариб, дарров ишга киришишга аҳд

қилди; у, ишчиларнинг ишончини фақат шу йўл билан оқлаш мумкин, деб ўйларди. Лекин Людмила Михайловна лабораторияда йўқ эди. Тўртинчи бурғилаш бригадасидан олинган сўнги кернларнинг анализи ҳали тайёр эмасди.

Белов бетоқат бўлиб, бармоқлари билан столни чертаган, Миловановадан жаҳли чиқди, бояги яхши кайфият аста-секин йўқолаётганини ҳис этди.

— Хўш, нега индамайсиз?— сўради Людмила Михайловна лабораторияга қайтиб келганидан кейин.— Гапингизни ўтказолмадингизми?

Белов бошини шартта бурди.

— Ҳозирча бошим соғ-ку...

— Сал дурустроқ тушунтирсангиз-чи. Ахир, биз ҳам бегона эмасмиз-у.

Белов ўрнидан турди.

— Сизнинг қўлингиздан битта нарса — безовта бўлиш келади. Афсуски, галаба учун бунинг ўзи камлик қилади.

— Сизни шунчаликка борарсиз деб ўйламовдим!— жавоб берди Милованова кўз ёшини аранг тийиб.— Шундай пайтда ҳам...

Улар бир-бирларига юзма-юз туришар, ҳозир бир-бирларини ҳақорат қилишлари, қаттиқ ранжитишлари мумкин эди. Комила уларга ҳайрон бўлиб қараб турарди. Нима гап ўзи? Модомики ҳурматли одамлар ўзларини шундай тутаётган эканлар, демак, иш расвога ўхшайди! Афтидан, у тўртинчидан олинган кернга умид қилиб янглишган, ўзига бекорга тасалли берган экан-да.

— Нима, менга ташаккурнома эълон қилади, деб ўйлаганмидингиз?— сўради Белов истеҳзо билан.— Қани, айтинг-чи, кернларни назорат қилиб боришга ким жавоб бериши керак? Лаборатория бошлиғими ё бошқа бирор одамми?

— Мен,— деб шивирлади Людмила Михайловна овози қалтираб.— Лекин, бари бир менга бақаришга ҳаққингиз йўқ.

— Хўп, гапимга қулоқ солинг: бизга тезда анализлар керак. Сизни лабораторияга ташлаб кетувдим, сиз бўлсангиз, қочиб кетибсиз...

— Сиз одамларнинг фақат ёмон томонини қидирасиз. Мажлисда нима гаплар бўлганини тезроқ билгим келди, ортиқ кутолмадим. Мажлисга кетдим... Бундан ташқари, қўполлигингиз, дағаллигингиз менга ёқмайди! Биз ўзимизни аямай ўлиб-тирилиб ишладик, эвазига эшитган га-

пимиз шу бўлдим, буни сира унутиб бўлмайди... Буни ҳечам кечириб бўлмайди.

Овози бўғилган Людмила Михайловна кўз ёшини яшириш учун тескари ўгирилди.

Артём Алексеевич индамай қолди. Комила журнал устига энгашди, Людмила Михайловна халатининг чўнтагидан рўмолча қидира бошлади. Юраги сиқилди. Ахир, Артём Алексеевич бутунлай бошқа нарсани айтмоқчи-ю, ишчилар мени қўллаб-қувватлашди, демоқчи, Людмила-ни хурсанд қилмоқчи эди-ку.

Милованова шартта Белов томонга ўгирилди. Артём Людмила Михайловнанинг юзи ўзгариб кетганини кўриб, ҳайратда қолди. Милованованинг юзида қон йўқ, лаблари мағрурона қимтилганди. Гўё унинг олдида бегона, нота-ниш одам тургандай эди.

— Мен бундай шароитда бошқа ишлаёлмайман,— деди қиз аста.

Белов Людмила Михайловнадан бу гапни эшитиб, ундан айрилиб қолиши мумкинлигини ҳис этди. Худди шу пайт у неча ойлاردан бери ўйлаб юрган, юрагида муқаддас бир нарсадай сақлаб, ардоқлаб келган гапи оғзидан чиқиб кетди.

— Биласанми, Люда, мен бутунлай бошқа нарсани гапирмоқчи эдим... Сенсиз яшаёлмаслигимни билсанг эди!..

Людмила Михайловнанинг юзи қизариб кетди. Унинг негадир ўтиргиси келди. Лекин ўзини қўлга олди-да, кала-каомиз сўради:

— Сиз севги изҳор қилишни доим мана шунақа жанжалдан бошлайсизми?

— Йўқ. Биринчи марта,— деди Белов бир оз довди-раб.

Людмила Михайловна беихтиёр жилмайди.

— Сендан сўраяпман, Люда: мени севасанми-йўқми? Очиғини айт. Ҳа, гапирмасанг ҳам бўлади, кўзларингдан кўриб турибман, мени севасан.

Милованова ерга қаради. Ҳаммаси сира кутилмаганда бўлди... Нега энди бу гапларни бу ерда, лабораторияда гапириб ўтирибди-я? Нима, Комиланинг шу ердалигини кўрмаяптими?..

Комила секин чиқиб кетди-да, эшикни ёпди. Улар холи қолишди.

Белов қизнинг қўлидан ушлаб, юзига қарашга мажбур

этди. Ҳозир гапирмагани маъқул эди, у бўлса тинмай гапиряпти.

— Менга жавоб беришдан аввал яхшилаб ўйлаб кўр,— деди Белов эҳтирос билан.— Фейл-атворим оғир. Менга ўхшаганларнинг яшаши осонмас. Мен курашдан қўрқмайман, агар тўғрилигимни билсам, сира чекинмайман, айтганимда қаттиқ тураман. Тараллабедод юришни ёқтирмайман. Менга ҳамроҳ бўласанми? Агар ишимиз яна юришмаса, мени қамаб қўйишлари, ҳамма айбни менга тўнкашлари мумкин. Ҳа, турмушимиз енгил бўлмайди. Энди у ёғини ўзинг ҳал қил!

Девор ортида ротор гувиллар, гумбур-гумбурдан культбудка деворлари силкинарди. Очиқ деразадан кирган шамол столдаги қоғозларни тўзғитиб юборди. Лабораторияга тасодифан кириб қолган асалари тинмай гувилларди.

Ташқарида офтоб чарақлаб нур сочганидан, шамол марваридгул ва лампа мой ҳидини учуриб келганидан кўнгиллар чоғ, кайфият яхши эди. Улар ўзларини жудаям ёш, кучли ҳис этишарди. Белов Людмила Михайловнанинг севишини, унинг албатта «ҳа» дейишини билгани учун ҳам ўз севгиси ҳақида шундай қатъий, дадил гапирарди.

ЗАНЖИРБАНД ОҚҚУШЛАР

1

— Улар сени олдинга келишяпти,— деди Шоймурот.— Шу оқ соқолим билан онт ичаманки, улар нимадан дир норози, нимагадир қўшилишмаган, қўлларини силкитишларини қара!

Артём Алексеевич йўлга қаради-да, Оға Мамед билан Ҳамзинни кўрди. Улар алланималар тўғрисида талашиб-тортишардилар. Қотма, оёқлари узун Оға Мамед бир қадам босса Ҳамзин уч қадам юрарди. Идора директори кўйлагининг тугмаларини ечиб ташлаган, доимо батартиб юрувчи экспедиция бошлиғи бўлса, кун иссиқ бўлишига қарамай, камзулининг ҳамма тугмаларини қадаб олганди.

Оға Мамед узоқданоқ қичқирди:

— Ҳеч гам-ташвиш кўрмагин! Телеграммани ўқидингми?

— Биласанми, отахон,— деб мурожаат қилди у Шоймуротга,— яна телеграмма олдим. Яна пармалашни тўхтатгин, деб буюришяпти. Бу етмагандай, агар идорани беркитмасанг, сени, Оға Мамедни судга берамиз, деб дўқ уришяпти. Мана, ўқигин. Хўш, бунисига нима дейсан?

Белов телеграммани ўқиб чиққунича Ҳамзин ўзича ўйлади: «Уни эгиш мумкину, лекин синдириб бўлмайди. Бўш келмайдиган хилидан. Унда солдат чидами, матонати бор. Ҳа, осонликча жон бермайди».

Артём Алексеевич телеграммадан бош кўтарди-да, идора директоридан сўради:

— Хўш, нимасига тушунмайсиз?

— Бу ёғига нима қилишни билмаяпман.

— Билмаяпман, дейсизми? Мажлисда овоз бердингизми?

— Ҳа.

— Бўпти-да, қарорни бажаринг. Оқибати учун мен жавоб бераман. Бугун эрталаб Марказий Комитет билан Фанлар академиясига телеграмма жўнатдим. Қаттиқ турамыз. Сиз шунга розимисиз, Сагит Гиззатович?

— Ахир, Москвага мурожаат қилинг, деб ўзим маслаҳат бердим-у...

Оға Мамед ўйчан сўради:

— Балки яна бир бор мажлис ўтказармиз? Ахир тушунсанг-чи, тўртинчи телеграмма-я.

Чарчаган, асаблари қақшаган Белов ўзини аранг босиб деди:

— Яна мажлис чақиришни нима кераги бор? Шундаям, бўлар-бўлмасга одамларни йиғиб мажлис ўтказамиз. Вақт бекор кетади. Ахир, ҳамма нарсани гаплашиб олдикку. Биласизми, қадимда, бошқирдларда ажойиб одат бўлган экан: қабила мажлисида нотиқ бир оёғида туриб гапираркан, яъни камроқ гапиришга мажбур бўларкан. Узундан-узун қарорлар масаласида қадимги юнонларни мисол қилиб келтирмоқчиман. Кимда-ким бирор янги гап, янги таклиф киритмоқчи бўлса, халқ олдида бўйнига сиртмоқ солиб чиқаркан. Агар унинг таклифини кўпчилик маъқулламаса, сиртмоқ ўша заҳотиёқ тортиларкан.

Оға Мамед бу бемаъни гапни эшитиб, ҳатто орқасига тисарилиб кетди, бош геологга ҳайрон бўлиб қаради.

— Хуллас, пармалашни давом эттирамизми?

— Бўлмасам-чи!— деди қатъий Белов.— Олдинга дадил боқиш керак. Гап тўртинчи бурғилаш вишкаси ҳақида

эмас, юзлаб янги бурғилаш вишкаларини ўрнатиш, ўз трестимизни ташкил этиш устида боряпти.

— Демак, кўрсаткичлар яхши экан-да?— Оға Мамед лаборатория томонни имлаб кўрсатди.

— Ҳа, чакки эмас...

— Уша оққушларни қўлдан чиқармаслигимиз керак!— деди идора бошлиғи эҳтирос билан.

Белов тушунмади:

— Қанақа оққушлар?

— Бизда, Бокуда, нефтни сўриб оладиган чиғирларни ана шундай деб аташади.

— Оққушларни қўлдан чиқармаймиз!— Артём Алексеевич хахолаб кулиб юборди.

— Идорани йўқотиш учун Пермдан бизга махсус комиссия келяпти...— гапга аралашди Ҳамзин.

— Бу ерга қўймаслик керак!— деди Белов.

— Қўймаслик керак деганингиз нимаси?— ҳайрон бўлди Ҳамзин.

— Қўймаслик керак, вассалом. Бурғилаш ишини тугатмагунимизча уларни қадам бостирмаслик керак.— У Шоймуротга қаради-да, кулиб, қўшиб қўйди:— Бурғилашимизга халақит бермоқчи бўлган комиссияни йўлини қандай қилиб тўсишни, мана, Шоймурот билади, ундан сўрагин.

У шундай деди-да, кейин бурғилаш вишкаси майдончасига кўтарилди.

2

Инсон интилган манзилнинг йўллари кўп. Лекин шулардан фақат битта сўқмоққина мақсадга элтади, ана шу сўқмоқни танлай билиш керак.

Шоймурот кексайгунича ўз йўлини қидирди. Геологлар келганида у, ҳа, энди ниҳоят ўз йўлимни топдим, деб ўйлаганди. У улкан иш билан банд бўлган бахтиёр одамлар орасига тушиб қолувди. Мана энди, ўша умид учқуни сўнди қўйди. Ҳа, бу мисоли бир сароб эди. Гарчи Шоймурот отбоқар сифатида моянасини олиб турган бўлса-да, у ҳозир ҳеч кимга керак эмасди. Казимир кетиб қолди. У бу ерда ўз ўрнини тополмади. Беиш одам жонсиздай бир гап.

Шоймурот водийда нефть қидираётганларга ёрдам берарди. Ҳозир у тўртинчи қудуқни пармалашаётган ишчи-

ларга тушки овқат тайёрлаяпти. Агар бу тўртинчи қудуқ ҳам қуруқ чиқса, Шоймурот бошқа иш қидиришига тўғри келади.

Унинг орқасида бурғилаш станогги гувиллаяпти. Бу гувиллаш одамларнинг овозини босиб кетяпти. Бошқа бурғилаш станокларининг овози бутунлай тинган. Пермдаги бошлиқлар Артём билан Оғадан зўр келишди. Ишчилар ўзлари қурган вишкаларни энди бузишяпти.

Чол норози бўлиб бош чайқади:

— Галлям тўғри айтади: «Болға қўлимда экан, бошқа ҳеч кимни тан олмайман».

Агар Великорецккий, Белов, Ҳамзин ва Милованова бир ёқадан бош чиқарганларида ҳеч қандай бошлиқ буларга бас келолмасди. Улар болғани қўлларида маҳкам ушлаёлмаяптилар, ҳа, ҳамма гап шунда!

Белов билан Ҳамзиннинг гап-сўзидан чол бир нарсани англади: ҳадемай бошлиқлар келишади-ю, бурғилашни тўхтатиб қўйишади. Бошқирд нефтига қарши чиқаётганларнинг оғзига қандай қилиб урсайкин?

Белов, Милованова ва Оға Мамед кечаси билан бурғилаш вишкасида бўлиб, саҳарда овулга қайтиб келишди. Лоп этиб комиссия келиб қолгудай бўлса, Шоймуротни бир ўзи нима қила олади?

Яхшиси комиссиянинг Белов ёки Оға Мамед борлигида келгани маъқул. Оға Мамед ҳам ҳеч кимга бўш келмайди. Зардали одам, айтганини қилдирмай қўймайди.

Чошгоҳда йўлда енгил машина кўриниши билан чол ҳушёр тортди. Аксига олгандай бошлиқлардан ҳеч ким йўқ эди. Комиссияни Шоймуротнинг ўзи қабул қилиб оладиганга ўхшайди, бошқа иложи йўқ.

Машинадан ёши анчага бориб қолган, миқти бир одам тушди. У калладор, кўзойнаклик. Қўлида портфель. Шоймурот катта портфель кўтарганларни ҳурмат қиларди: кўриниб турибди, мўътабар зот. Ҳа, чол, бўш келма, уялтириб қўйма!

— Тўртинчи бурғилаш вишкаси шуми?— сўради келган одам.

Шоймурот сесканиб тушди. Ҳа, ҳойнаҳой, комиссия. Чол келган одамга шубҳа аралаш бир қараб қўйди-да, сўради:

— Кимсан? Ҳужжатинг борми?

Кўзойнакли киши у-бу деб ўтирмай, дарров ҳужжатни узатди. Шоймурот гувоҳномани қўлида анча айланти-

риб турди, неча-неча бор кўз олдига олиб келди. Юмалоқ печатни кўриб, нохуш оҳангда сўради:

— Бошлиқмисан?

— Ҳа.

— Фамилиянг нима?

— Губкин Иван Михайлович.

— Ҳозир замон нотинч, ҳар хил ярамастар изғиб юришади... Нима, доктормисан?— сўради вақтни чўзиш ниятида.

— Нефть соҳасида,— жавоб қилди Губкин, чолнинг синчковлигидан ҳайратда қолиб.

— Ўзинг нефть топганмисан?

— Топганман.

— Кўпми?

— Ҳа, анча-мунча.

— Бу ердан узоқдами?

— Майкопда. Шунақа жойни эшитганмисан?

Чол бир оз ўйланиб турди-да, кейин бош чайқаб қўйди:

— Эшитмаганман. Уфани биламан, Чишмани биламан. Челябиндан ҳам узоқда бўлганман. Свердловскда бўлганман, лекин Майкоп деган жойни эшитмаганман.

— У жой Кавказда.

Чол қорасойликларга хос одоб-андишани ўрнига қўйиб, меҳмонга илтифот кўрсата бошлади.

— Тушлик тайёр. Балки овқатланиб оларсан?

У ўзича, бу қовоғи солиқ, келгинди одамни фақат яхши гап билан кўнглини топиш мумкин, деб ўйларди. Қадимда доим келган ҳар қандай одамнинг кўнглига йўл топишарди.

Бошлиқ таклифни қабул қилганидан Шоймурот анча хурсанд бўлди. Уни доно суҳбатдош дейишлари бежиз эмасди.

Улар иккови стол ёнига ўтиришди. Овқатни деб бошқаларни ишдан қўйишнинг ҳечам ҳожати йўқ. Гал гўштга келганида Шоймурот танги мезбон сифатида кастриюлкани меҳмоннинг олдига қўйди.

— Билишимча, кўп мамлакатларни кўрганга, кўп илмларни биладиганга ўхшайсан. Сендай меҳмонни бошимизга кўтарамиз. Мен чол одам нима ҳам дейишим мумкин: мана гўшт, мана қимиз, атрофингда одамлар, қани, буюр, дейман-да!

Шоймурот бошлиқни ўзига яқин дўст деб билиб, қани,

тамадаликни қандай эпларкин, деб қизиқиш билан кузатиб турарди. Меҳмон қимиздан ичди-да, мақтади. Кейин косани Шоймуротнинг олдига қўйди. У гўштнинг ҳам бир бўлагини аввал Шоймуротга узатди.

Чол қимиздан ичди-да, фахр билан деди:

— Чўл одамларининг урф-одатини биларкансан. Сени тўйда ҳам тамада қилиб қўйса бўларкан, буни ҳеч айбун йўқ!

Худди шу пайт буларнинг олдига Белов, Милованов ва Ҳамзинлар келишди.

— Ниманки бўлса, ҳаммаси яхшиликка бўляпти,— деди академик ўрнидан туриб, уларга пешвоз чиқаркан.— Узр, олдиларингга боролмадим. Овқатланиб ола қолдим. Раҳмат, отахон. Қани, танишайлик бўлмасам.

3

Губкин Ҳамзиннинг қўлини сиқаркан, сўради:

— Кечирасиз-у, ўртоқ Ҳамзин, мабодо сиз билан йигирма иккинчими ё йигирма учинчи йилда Бокуда, катта ёнғин пайтида учрашмаганми?

Ҳамзин илтифотли кулимсираб қўйди.

— Хотирангиз яхши экан. Учрашсак учрашгандир-миз. Йигирма иккинчи йилда Бокуда бўлганман.

— Артём Алексеевич, сизни соғ-саломат кўрганимдан жуда хурсандман.

У Людмила Михайловнага мурожаат қилганди, Милованова хижолатдан қизариб кетди:

— Чолларни эсдан чиқариш ярамайди, азизим, Роман Степанович, жияним жуда кам хат ёзади, деб нолиди.

Губкин геологлар билан бирма-бир қўл бериб кўришиб, салом-алик қилганидан кейин, ишга кўчди. У дарров ўзгарди. энди Губкин Шоймурот билан бирга овқатланган оқ кўнгил, ҳазилкаш одамга сира ўхшамасди.

— Марказий Комитет мени сизларнинг ҳузурингизга юборди, ўртоқлар,— деди у жиддий.— Рус ерини айланиб юрибман. Верхнечусовск Городкиларида бўлдим, сизлардан кейин Самара билан Сизранга ўтаман. Вақтим кам, бу ерда икки кундан ортиқ бўлолмайман. Москвада доклад қилишим керак, кутиб туришибди...

Милованова секин, эҳтиётлик билан сўради:

— Верхнечусовск Городкиларида ишлар қалай?

— Уша-ўша, илгаригидай. Кон одамлар умидини оқламади. Хўш, қани энди ўз хўжалигингларни кўрсатинглар.

Танишишни Людмила Михайловна мақтаб, фахрланиб юрган ўша лабораториядан бошлашди.

Губкин тилла гардишли кўзойнагини бурнига қўндириб, кернларни синчиклаб кўздан кечирар, уларни бармоқлари билан ушлаб кўрар, жинсларнинг намуналарини ҳидлаб кўрарди. Геологлар унинг ҳар бир ҳаракатини индамай кузатиб туришарди.

Академикнинг чаккаларига оқ оралаган, сочи орқага таралган бўлиб, йўл юриб келганиданми, ҳурпайиб турарди, Людмила Михайловнага Иван Михайлович нимадандир норозидек туюлди. Кўзойнак остидаги қисик кўк кўзлари совуқ боқарди.

— Денгиз фаунасининг бу қадар бой коллекциясини қаердан топдингиз!

— Қиз тепадан.

— Юринг, ўша ерга борамиз...

Унинг танишишни бурғилаш вишқасидан бошламаганига ҳамма ҳайрон бўлди.

Академик тик сўқмоқ йўлдан енгил кўтарилар, бошқалар унга аранг етиб юрарди. У геологлар тушунтирмаса ҳам осонгина йўл топиб борар, ўткир назаридан ҳеч нима қочиб қутулолмасди.

— Мшанки!— деди у қоя деворини лупада кўздан кечираркан.

— Ҳа, мшанки!— маъқуллади Милованова.

Ҳамзин энг орқада, худди соядай эргашиб келар, академикдан кўзини узмасди.

— Маржонлар!— хитоб қилди Губкин.— Фораминифери! Ие, бу ерда кринидей ҳам бор экан-у!

Улар Қиз тепани айланиб бўлишганда қуёш тоғ чўққиси ортига яширина бошлаган эди.

— Уртоқлар, сиз ўз изланиш ва орзуларингизда жуда жураътсизлик қиляпсиз,— деди Губкин уларни қоралаган бўлиб.

Кечки овқатдан кейин у Оға Мамедни ҳузурига чақиртириб, унинг узундан-узоқ, эҳтиросли, мақолу маталарга тўла докладини тинглаб бўлганидан кейин деди:

— Қийналиб кетяпман деяпсан, бошлиқларингдан, йўлларнинг ёмонлигидан, дарёлардан нолиб гапиряпсан, ҳа, бу гапларингда жон бор, тушуниб турибман. Лекин,

мен бир нарсага сира қўшилолмайман: қўлингда ишлаётган қишлоқ йигитларини нега хуш кўрмайсан, нега уларни назарингга илмайсан? Тўғри, улар бурғилаш ишида янги одамлар, машиналарнинг тилини билишмайди. Лекин уларни ўрнига Боку нефтчиларини олиб келишингга мутлақо қаршиман. Империалистик уруш арафасида Кавказда Нобел, шунга ўхшаш бошқа нефть қироллари озарбайжон халқингни жиловлаб олиб, қанчалик эзганини ўз кўзим билан кўрганман. Улар нефтнинг асл, ҳақиқий эгаларини назар-писанд қилишмасди. Мағрур ва мард озарбайжон халқининг чет эл босқинчиларини қандай қувиб чиқарганини ўз кўзинг билан кўрдинг, қара, Бокуни қандай гўзал қилиб юборди! Вақти-соати келиб бошқирларнинг ҳам ўз нефтлари бўлади. Миллий кадрларни тарбиялаб етиштириш сиз билан бизнинг вазифамиз, азизим. Бу ишга давлат манфаати нуқтаи назаридан қараш керак.

4

Гарчи ҳамма келган одамни самимий кутиб олса ҳам, лекин Шоймурот унга ишонмасди. Шунинг учун ҳам чол кечаси алламаҳалда лабораторияга йўл олди, академик ўша ерда тунарди.

— Сенга нима керак, қария,— сўради Губкин.

— Мен шу ерда бўлишим керак,— жавоб қайтарди Шоймурот.

— Тилингни тиёласанми?

Шоймурот «ҳа» дегандай бош ирғади-да, ўзича ўйлади: «Бу одамга доим кўз-қулоқ бўлиб туриш керак. Ғалати одам».

Иван Михайлович ҳадемай чолни бутунлай унутиб юборди.

У бу ерда кўрган нарсалардан қандай хулоса чиқарса бўлади? Тўртинчи бурғилаш вишқасидан у хурсанд. Бурғилашни давом эттириш керак, албатта. Ҳадемай уни текшириб кўрса бўлади. Вазият тезда, қатъий аралашишни талаб қилади, бошқа уч қудуқни бурғилашни давом эттириш зарур. Бу ҳақда Оржоникидзегга алақачон телеграмма юборилган. У ҳали отпускага чиқмаган бўлса керак. Нарком қўллаб-қувватлайди.

Лекин буларнинг ҳаммаси ҳали улуғ ишнинг бошлани-

ши. Маҳаллий бошқирд трести тузиш тўғрисида ўйлаб кўриш керак, буни ён дафтарига ёзиб қўйди.

Губкин қаттиқ ҳаяжонлангани учун бир жойда ўтиролмас, гўё улкан бир ишнинг хотимаси яқинлашиб келаётгандек эди. Урол-Волга нефти ҳақида қанчадан-қанча нутқ сўзланмади, қанчадан-қанча мақолалар ёзилмади. қанчадан-қанча жанжал, тортишувлар, кўнгилсизликлар бўлмади! «Ҳа, бошқирд нефти осонликча қўлга киритилмади. Сени деб озмунча меҳнат қилдикми, тер тўқдикми?!»

Девордан деворгача олти метр келади. Губкин шартта ўгирилди-да, ҳайрон бўлиб турган Шоймуротнинг ёнидан ўтиб кетди. У Шоймуротни кўрмай, гап қотди:

— «Бўш» структураларда бургилаш мақсадга мувофиқ эмас, бошқирд нефти «ўлик», деб қичқирган ким? Синалган Кавказни текшириш керак, Уролни тарк этиш керак, деб талаб қилган ким?

Губкин 1932 йилнинг январида бўлиб ўтган нефтчилар конференциясини эслади, ўша конференцияда уни авантюристликда айблашган эди.

— Қани кўрамиз, ким ҳақ экан. Биз ҳали кимлигимизни кўрсатиб қўямиз!— деди у ўз душманлари билан хаёлан баҳс қиларкан.

У ёққа олти қадам, бу ёққа олти қадам юриш керак.

Яқиндагина фараз, гипотеза бўлган нарса энди амалда исботланмоқда. Бу ерда Пермь денгизи бўлган, энди у ўлик. Шуни ишонч билан айтиш мумкинки, Урол билан Волга ўртасида жуда катта нефть ҳавзаси ястаниб ётибди. Бу ерга бир неча Бокуни жойлаштириш мумкин. Бу улкан нефть.

Лекин орадан бир минут ўтар-ўтмас, у ўзига ўзи эътироз билдирди:

— Жуда катта кетма, Иван Михайлович. Ҳали нефтга етганингча йўқ. Самара, Сизран яқинида қазилаётган қудуқларни ўз кўзинг билан кўришинг керак, ана ўшанда кўп нарса равшан бўлади. Хаёлпараст одам ўзи турган заминдан узилмаслиги керак...

Губкин ҳужжатларни яна бир бор текшириб кўргани стол ёнига ўтирди.

Мана, геологик-техник наряд: аввалига шағал, кейин қумтош, қизғиш лой, шағал аралаш лой, сўнгра яна шағал, жигар ранг лой, қорамтир, кул ранг лой, ганч. Ганч қат-

ламнинг қалинлиги бир юз қирқ метрча келади. Кейин ангрид аралаш ганч келади. Унинг пастиди — қум аралаш ангрид, лой аралаш ангрид. Беш юз қирқ метр чуқурликда биринчи бор оҳактош учрайди. Беш юз етмиш метрдан олти юз ўн метргача газ фонтан бўлиб отилади.

Иван Михайлович схема ва хариталарга хурсанд қараб қўйди.

У кернлар солинган қутилар ёнига келиб, ҳар ўн метрдан олинган олтмиш олти керннинг ҳаммасини бирма-бир кўздан кечириб чиқди. Ҳаммаси тўғри!

Шоймурот, бу келгинди одам бир балони бошламасайди дегандек, унинг ҳар бир хатти-ҳаракатини ҳушёрлик билан кузатарди.

«Лекин бари бир хулоса чиқаришда шошмаслик керак,— дерди Губкин ўз шахтини қайтарган бўлиб.— Бирпас дам олиш керак». Иван Михайлович стул суянчиғига ястанди. Кўп ўтиролмади. Сабри чидамай, дераза олдига келди.

Кўчада қизлар ашула айтишарди. Айниқса, биттасининг янгроқ, баланд овози ажралиб турарди. Қўшиқ узоқдан эшитилар, унчалик баланд эмасди-ю, лекин сўзларни аниқ тушунса бўларди.

«Нега бу чол мендан кўзини узмаяпти? Ҳадиксираб кузатяпти-а?»— ўйлади Губкин чолнинг тикилиб турганини пайқаб. Хаёлида узоқ ўтмиш кунлар жонланди.

...Куз, ёгингарчилик. У йиртиқ калишда холаваччаси, болаликдаги дўсти Алёша Наумов билан пилч-пилч лой кечиб боришяпти. Иккови ҳам очу, лекин кайфиятлари яхши, хурсанд: улар қишлоқ мактабини тугатишганди. «Энди уезд мактабига кирамиз, ҳаш-паш дегунча мактабда ҳам ўқиймиз, ундан «билимли кишилар» бўлиб чиқасан»,—деб орзу қилишарди болалар. Лекин уларнинг ҳаёт йўли орзу қилганларидек енгил эмас экан. Етуклик аттестати олгунларича не-не хўрликларга чидашмади! Бу нима, ҳеч нима эмас.

5

— Олдинга силжиган сайин йўлимизда тўсиқлар кўп учрайди, биз ўша говларни енгиб ўтолмасак, нима деган одам бўлдик? Ўша кеча чолингиз ақлли бир гап айтди: «Қуш парвозда, от юқорига кўтарилаётганда, жангчи жангда синалади».

Иван Михайлович геолог ва бурғиловчиларга оқ йўл тилаб, шу сўзларни айтди.

Людмила Михайловна унинг гапини тингларкан, ўзича ўйлади: «Атиги битта одам келди, лекин у қанчалик керак экан. Ҳамма ишимизни синчиклаб ўрганди, хатоларимизни кўрсатиб берди, мана энди ўз ишимиз учун хотиржам курашишни ўргатяпти». Шу заҳоти миясига бошқа бир фикр келиб қолди: «Қизиқ, ёшлигида қандай бўлганикин? Мана шундай оғир, вазмин бўлганмикин ё Артёмга ўхшаб тажанг, баджаҳл бўлганмикин?»

У ҳар бири ўзича азиз, ардоқли бўлган икки киши: билими, иродаси ва таланти олдида ўзи бош эгадиган Иван Михайлович билан ўзи севган Артём Беловни беихтиёр бир-бирларига қиёс қилиб кўрди. Эҳтимол Губкин табиатидаги айрим хислатларни Беловда кўришни истагани учун шундай қилгандир?

— Хуллас, қилинган ишларга якун ясаб, жиндак хаёл сурамиз-да.

Экспедицияни қийнаган нарсалар: трестнинг буйруқлари, ҳар хил шубҳа-ю гумонлар, муваффақиятсизликлар гўё Губкин учун йўқдай эди. У қилинган ишларни хотиржам бирма-бир санаб чиқарди. Унинг гапини эшитсанг, гўё анча иш қилингандай туюлади. Ахир улкан кашфиётлар жуда катта меҳнат талаб қилади.

— Ҳадемай бизда тўртта қудуқ ҳам ишга тушади. Уларни яна чуқурлаштириш керак. Турли горизонтларни синаб кўринглар. Белов анча жиззаки. У бундай хотиржам суҳбат билан қаноатланмас эди. Битта-яримтани албатта ранжитган, ким биландир жанжаллашган бўларди.

Людмила Михайловна бу хотиржамлик фақат Бошқирд экспедициясининг геологик ҳужжатлари билан танишишнинг натижаси эмаслигини яхши биларди. Губкин Урол — Волжск областини узоқ йиллар ўрганди, у жуда кўп олишди, доим ҳам голиб чиқавермади, лекин мағлубият ҳам олимдаги иштиёқни, қизиқишни сўндирилмади... Ҳа, ҳа, у ёш йигитдай ғайратли, шижоатли эди.

— Кўмилган рифли массивлар жануб, шарқ, ғарб томонга қараб чўзилиб кетган. Сизлар нефтни жануб, шарқ, ғарб томондан қидиринглар. Артинск қалинлигидан саноат нефти олишингиз керак. Бу энг биринчи вазифангиз.

Людмила Михайловна Беловга қараб қўйди. У бир чеккада миқ этмай ўтирар, оғзидаги папироси ўчиб қолганди. Белов ҳозир нималарни ўйляпти?

Узоқда бургилаш станоклари ғувиллайди. Артём ғалабадан хурсандмикин ё уни шубҳалар қийнаяптими? Қудуқдан нима чиқиши — сувми ё нефтми, ҳали маълум эмас-у.

Лекин нима бўлганда ҳам ҳозирча Беловнинг қўли баланд келди.

— Катта нефтни анча чуқур структураларда қидириш керак,— гапида давом этди Иван Михайлович.— Эҳтимол бир ярим-икки минг метр чуқурликда қидириш керакдир. Менимча, Россия нефтга жуда бой. Бу область чегараси Волгадан Урол тоғ тизмаларигача, Каспийдан Москвагача чўзилиб кетиши мумкин. Сизлар, Урол нефтининг кашшофлари биринчи нефть конини очиб, тезда, ўша заҳоти янги, бой нефть конларини қидириб кетасиз. Айримларингиз конни ўзлаштириш билан шуғулланасиз...

«У Самара ва Сизран яқинида нефть қидирувчилар билан ҳам мана шундай дадил, ўзига ишонган ҳолда гаплашади,— деб ўйлади Людмила Михайловна.— У катта орзулар билан яшайди, ҳаммани орқасидан эргаштиради, кейин уларни ҳечам тўхтатиб бўлмайди...»

У, қани энди Белов ҳам Губкинга ўхшаб ёшлик ғайратшижоатини бир умрга сақлаб қолса. Ёшлик, ўз ишига қатъий ишонч туйғуси унга ҳамиша ёр бўлса, дея хаёл сурарди.

БАХТИ БОР

1

Уша куни ҳам Қорасойда ҳаёт ўз маромида борарди. Темирчи Галлям хотини билан уришиб, яна ароққа зўр берди. Чевар Ойхилу шу ерли сатанг аёлларга кўйлак тикарди. Ҳайдар ўйлагани-ўйлаган: Бўронга ўхшаб нефтчилар билан ишлашсамикин?

Бўрон Комила билан топишганидан буён Зифа анча камгап, салга аччиғланадиган бўлиб қолди.

Бева Ҳадича Галлямни қарғаб, безорилиги билан ҳаммага отнинг қашқасидай маълум бўлиб қолган ўз ўғилларини мақтагани-мақтаганиди. Такасалтанг бўлиб ўсишди, бунақаси етти иқлимдан ҳам топилмайди!

Уша куни Ясави Ҳакимов Оға Мамед идорасининг остонасига биринчи бор қадам қўйиши эди.

— Салом, Оға! Мени кутмаган бўлсанг керак-а?— деди у идора директорига.

Идора директори Ясавига қўлини узатди.

— Кутмовдим, лекин бари бир келганингга хурсандман.

Ясави гапни анча узоқдан бошлади:

— Идоранг жуда эски-ю, Оға.

— Ҳа.

— Бу уй қирқ йилдан буён турибди. Уни қулоқ қилинган дўкондор Калимулланинг отаси қурган экан.

— Яна ўшанча туради.

— Йўқ, ремонт қилмаса илвираб қолибди.

— Тўғри, ремонт қилиш керак. Лекин ишчини қаёқдан оласан? Одамларимнинг ҳаммаси бурғилашда банд.

«Нега келдйкин-а?— деб ўйларди нефтчи.— Ҳеч қачон қорасини кўрсатмаган одам, энди бирдан...»

— Ишчиларни топса бўлади, қўли гул дурадгорларим бор.

— Ҳа, бу бошқа гап, қўшничилик шунақа бўладида,— деди Оға Мамед кулимсираб.

— Эшитишимча озиқ-овқат узилиб қолаётганмиши?

— Ҳа, ун йўлда ушланиб қолди, гўшт ҳам тамом бўлди. Сутни бу ерга умуман олиб келиб бўлмайди. Ўзингдан чиқмагандан кейин...

Ясави айёрона кулимсираб қўйди:

— Ҳа, майли, сут ҳам, ун ҳам, гўшт ҳам топиб беришимиз мумкин. Ахир бир-биримизга бегона эмасмиз-у. Ҳа, тўғри айтдинг, қўшнимиз. Ҳақ гап.

Оға Мамед Жафар Ясавининг феъл-атворини билгани учун ҳам сўраб-суриштириб ўтирмади.

— Ҳа, бу ҳаётимиз қонуни. Дўст дўстга ёрдам бериши керак. Бусиз яшаш мумкинмас.

— Мумкинмас,— деб қўшилди Ясави ҳам.— Бошқирдларда: «Сендан угина, мендан бугина»,— деган мақол бор.

«Тушунарли! Нимадир сўраб келган,— деб ўйлади Оға Мамед.— Қизиқ, унга нима керак бўлдийкин?»

Ясави у ёқ-бу ёқдан гапни айлантириб, ниҳоят, мақсадга кўчди:

— Сендан ҳеч нима сўраган эмасман. Тўғрими?

— Тўғри.

— Мана энди сўраб келдим.

— Яхши одамга қўлимдан келган ёрдамимни аямайман.

— Биласанми, гап бундоқ... Ўзингга маълумки, мени

«фордзон» машинам бор. Кичкина бўлгани билан, жуда чаққон машина. Колхозимиз катта, машинанинг кучи етмай қолди. Далаларни кенгайтиряпмиз. Планларимиз жуда катта. Сенда ўнта трактор бор. Миямга бир фикр келиб қолди, алмаштирсак қандай бўларкин?

— Алмаштирсак, дейсанми?

— Ҳа. Сенга «фордзон»ни бераман, сен менга трактор берасан. Биламан, бошма-бош алмаштиришга кўнмайсан. Устига ун билан гўшт бераман.

— Беролмайман, иложи йўқ,— жавоб қилди Оға Мамед.

— Яхшилаб ўйлаб кўр.

— Нимасини ўйлайман... Бунинг учун бошим кетади-я.

— Ҳеч нима бўлмайди,— деди Ясави ишонч билан.— Сен ким билан, савдогар билан алмаштиряпсанми? Йўқ. Берсанг, колхозга беряпсан. Хайрли иш қиляпсан! Менчи, мен ун билан гўштни кимга беряпман? Ишчилар синфига.

— Нима сўрасанг ҳам майли, лекин трактор беролмайман.

Ясави стулни яқинроқ суриб қўйди.

— Ҳа, майли, сенингча бўлсин. Дарров рози бўлмаслигингни, ўзингни у ёқ-бу ёққа ташлашингни билувдим-а... Менга қара... Яна устига битта айғир бераман... Зотли айғир. Озарбайжонликлар от минишни яхши кўришадими?

— Яхши кўришади.

— Бўпти-да, зотли айғирим бор, деб ҳисоблайвер.

Оға Мамед яна бошини сарак-сарак қилди.

— Савдолашиб ўтиришнинг фойдаси йўқ. Трактор давлатники, уни бошқа бировга беришга ҳаққим йўқ...

— Шунақамисан?! Бир марта ёрдам сўраб келибману йўқ, деб ўтирибсан-а...

Ясави хомуш ўрнидан турди.

— Демак, сенга устахона, идора, ун, гўшт керак бўлганида биз яхши қўшни эдик, транспорт сўрашим билан ёмон қўшни бўлиб қолдимми?

Ясави шартта ўгирилди-да, хайрлашмасданоқ чиқиб кетди...

— Қани, бу ёққа ўтир-чи,— деди у Зокирга колхоз идорасига келганидан кейин.

Чол шоша-пиша раис қаршисига бориб ўтирди. Аф-

тидан, бирор кўнгилсиз ҳодиса рўй берганга ўхшайди.

— Бир масалани ечолмаяпман, қарашвор-чи. Мана, масалан, сени олайлик... Сенинг Бўронинг нефтчилар билан бирга ишлашяпти-а?

— Нега энди меники бўларкан?— деди чол хўрсиниб.— Уни Комила йўлдан урди.

— Буни аҳамияти йўқ... Унинг ишлаётганига қанча бўлди?

— Бир йилча бўлди.

— Хўп. Шу вақт ичида у нима сотиб олди?

— Комилага пўстин олиб берди, ўзига пальто, велосипед олди.

— Ҳаммасини гапирганинг йўқ. Кампир икковингга қарашиб турибдими?

— Ҳа, бизгаям ёрдам берди: менга пийма, онасига шол рўмол олиб берди.

— Самовар олиб бердими?

— Олиб берди.

— Кўрдингми, жуда катта кетибди-ю! Демак, бели бақувват экан-да. Сен нима дейсан, у қанча пул ишладикин? Кўпми ё озми?

Зокир нима жавоб қилишини билмади. Кам топди, дёлмайди. Бу камми ахир? Кўп топди десанг, Ясавини хафа қиласан. У нефтчиларни мақтаганини ёқтирмайди.

— Кўп пул ишлаган!— деди Ясави столни муштлаб.— Мана сен ўзинг шу вақт ичида нима олдинг?

— Мен кичкина одамман.

— Кичкина эмиш! Мана мен катта одамман... Хўш, нима сотиб олдим? Ҳозир айтаман. Ўзимга этик, Магирага пўстин билан этик олиб бердим. Кампирга икки сатин кўйлак. Ҳа, бошқа ҳеч нима олмадим шекилли. Демак, нефтчилар бизлардан яхши тураркан-да. Биласанми, бизлар ҳам ўшалардан кам пул топмаслигимиз керак. Колхозчи бой-бадавлат бўлиши керак!

— Албатта.

— Бўлмасам-чи... Хўш, бутун колхозни оёққа турғизиш, уни бадавлат қилиш учун нима қилиш керак? Мана, кўрасан, нефтчилардан кам бўлмаймиз! Қани, кел, режаларни белгилаб оламиз.— У бирдан буюриб қолди:— Ёз!

Зокир темир гардишли кўзойнагини бурнига қўндирди-да, қийшиқ ҳассасини бир чеккага қўйди.

— Ёз! Биринчидан... Зигир етиштиришимиз керак.

Дарё ёнимизда. Ёздингми? Энди, иккинчидан... Чўчқани кўпайтирамиз.

— Нима дединг! Чўчқани?!

— Сен ёзавер. Украин қўшнилариимизни кўрдингми, жуда бойиб кетишди. Ё, ана, латишларни олайлик. Чўчқа кўп даромад келтиради.

— Ахир уни ким боқади, ким қарайди?— деди чол шубҳаланиб.

— Уша украинлардан битта-яримтасини топамиз.

— Одамлар рози бўлмайди-ёв.

— Қишлоқдан сал узоқроқда боқамиз-да.

Зокир шубҳаланиб бош чайқаб қўйди. Ёзсак ёзаверамиз, лекин оқибати нима бўларкин...

Ясави хаёл суриб кетди:

— Агар зиғирнинг ҳар ўн десятинасидан ўн минг сўмдан даромад олсак, йигирма десятинаси икки юз минг сўм келтиради. Чўчқадан — юз бош. Уларни пулласак, ўртача ҳисобда сал кам қирқ минг сўм пул ишлаймиз. Янги тегирмон қурамиз — ундан ҳам даромад келади. Кичкина тахта заводи қурамиз. Ана ўшанда нефтчиларга кимлигимизни кўрсатиб қўямиз. Бизнинг велосипедларимиз ҳам, сепаратларимиз ҳам, пўстинларимиз ҳам бўлади. Янги трактор ҳам топамиз.

2

Бўрон майдончадан тушиб кетаётганида Птица унинг орқасидан қичқириб қолди:

— Уч соатдан кейин шу ерда бўл! Тушундингми?

— Уч соатдан кейин бўламиз-да!— ҳарбийчасига честь берди Бўрон.

Уч соатдан кейин келганининг нима фойдаси бор? Бари бир нефть чиқишидан умид кам-у. Улар бекорга етти юз метргача бургилашди.

Бўрон тақдир уни геологлар билан учраштирган ўша ёмғирли апрель кечасини, дарёнинг кечик жойини, Ясави уни бутун қорасойликлар олдида уялтирган ўша мажлисни дилхиралик билан эслади. Агар шу геологлар бўлишмаганида, ким билади, уни тақдир шамоли қаёқларга олиб бориб ташларди. Балким Магниткада ишлаб юрган бўлармиди...

Уйга кўнгли ғаш бўлиб борарди. У кейинги икки муваффақиятсизликдан қаттиқ эзиларди. Бириңчи бургилаш

вишкасидан нефть ўрнига сув чиққанидан кейин у, ҳали яна уч қудуқ бор, деб ўзига тасалли берарди. Иккинчи қудуқ синаб кўрилганидан сўнг яна иккитаси қолганди, ўшалар хурсандчилик келтириши мумкин. Қорасойга келган москвалик олим: «Нефть албатта топилади»,— деганмиш, шундай миш-миш тарқалди. Олим жўнаб кетганидан сўнг бир ҳафтадан кейин учинчи қудуқни ҳам синаб кўришди, ундан ҳам фақат сув чиқди. У учинчи бурғилаш вишкасининг энди қанчалик кўримсиз, бефайз бўлиб қолганини эслади: лойқа суюқлик келадиган шланглар шалвираб осилиб ётар, узун пўлат қанотлар шамолда бемақсад чайқаларди. Қаердадир, худди эски тегирмон олдидагидай сув жилдирайди.

Кўк юзини қора булут қоплаган, ҳаво дим эди. Нафас олиш қийин.

— Э, жонга тегди! Бу ишлар қачон тугаркин?

Одатда у уйига хурсанд бўлиб, яхши кайфиятда қайтарди. Лекин бу гал уйда ҳам кўнгли таскин топмади. Комила унга савол назари билан қаради: «Хўш, умид борми?»— деб сўраётгандай бўлди. У бўлса, Комила, ҳатто геологлар билгандан кўп нарса билмасди. Уларда доим умид хафачилик билан алмашилиб турарди...

На бурғилаш вишкасида, на уйда кўнгли ёзилди. Хурсандчиликни харид қилиш ёки қарзга олиб бўлмаसा.

Ёлғизоёқ йўл шундай водопровод учун қазилган траншеянинг ёнидан ўтар, Оқдарёнинг суви трубалардан бурғилаш вишкасига келарди.

Бугун обком секретари келди. Асаблари қақшаган Беловнинг Олтинбоевга жаҳли чиқиб гапирганини ўз қулоғи билан эшитди:

— Биаламан, сизни бу ерга имвосиз хат етаклаб келган. Ўша чақимчининг гапи билан мени ишдан олмоқчисиз, партиядан ўчирмоқчисиз. Яна икки кун сабр қилинг, жазо беришга улгурасиз. Лекин сизга айтиб қўяй: мени милициясиз ишдан ололмайсиз. Ишимдан ўлсам ҳам кетмайман.

Олтинбоев хира кўзларини қисди, гўё у суҳбатдошидан кулаётгандай эди.

— Область комитети олган хатни чақим деб бўлмайди. Унда сизнинг шаънингизга айтилган танқидий гаплар тўғри, мана энди ўзим ишонч ҳосил қилдим.

Бўрон секретарь ҳақида ўйларкан, ичида гижиниб

қўйди: «Бировларнинг ишига нега аралашади-я? Ахир инженер эмас-ку. Хўш, у геология ёки бурғиладанда нимани тушунади? Кабинетда буйруқ бериб ўтиравермайдими? Ҳамма секретарлар секретарлигини қилади, телефон олдида ўтиришади ёки мажлисларда сўзга чиқишади. Бу бўлса, ҳамма нарсага аралашгани-аралашган, сира тиниб-тинчимайди, ҳамма нарсани билиши керак».

Белов ноҳақ: бурғиладанда идорасини сақлаб қолган шу Олтинбоев билан Губкин эмасмиди?

Бўронга Беловнинг ўзини тутиши ёқмади. Нега энди у Олтинбоевга қўпол гапирди? Ҳамзин ҳеч кимга ҳеч қачон қаттиқ гапирмайди, лекин ҳар қандай мушкул аҳволдан ҳам қутулиб чиқиб кетади.

Бошқаларга қийин бўлди, ўшаларга жабр бўлди. Людмила Михайловна жуда толиққанидан ўзини анча олдириб қўйди, лекин бўш келмасди. Комила уни мақтагани мақтаган. Иккови икки ҳафтадан буён бурғиладанда участкасида навбатчилик қилишади, қудуқдан олинган ҳар бир керини ўша ернинг ўзида синаб кўришади.

Шунинг учун ҳам Шоймурот қўли бўш қолди дегунча лабораторияга чопади, ўша ерда ўтиргани-ўтирган. Ғалати чол-да, гўё ер ости проблемаларини ундан бошқа ҳеч ким асраб қололмайдигандай. Топган гапини қаранг: ўтган йили баҳорда Оқдарёни, энди бўлса, бурғиладанда вишкасини кўриқлаётган эмиш.

Қорасой, сенга шаҳарчасига яшаш насиб қилмаган экан. Роторларнинг шов-шуви тинди, пўлат қанотлар, занжирлар жаранг-журунг қилмайди, келганларнинг ҳаммаси уй-уйларига кетишади, ғаллакорлар водийсига сукунат чўмади.

Бўрон уйга келганида Комила ҳали ухламаган эди. У Бўронга ташвиш аралаш қаради, уни ўпмоқчи бўлиб қўлларини чўзди.

— Шошма, ечиниб олай, кўрмаяпсанми, ҳамма ёғим ифлос,— у ясама бир қаҳр билан Комилани четга суриб қўйди.

Лекин ўзи чидаёлмай, Комилани бағрига тортди-да, лабидан, кўзларидан чўпиллатиб ўпди.

Комила сут билан нонни стол устига қўяркан, сўради:

— Менга қара, Бўрон, бориб Людмила Михайловнага ёрдам берсаммикин, сен нима дейсан?

— Ҳозир-а?— ҳайрон бўлди Бўрон.

Бошқалар тўғрисида Комилагина бунчалик ғамхўрлик қила олади.

— Ҳа, майли, бор. Лекин тезроқ қайтиб кел. Уч соатдан кейин бурғилаш участкасида бўлишим керак.

— Хўп, мен кетдим,— деди у Бўронни юзидан ўпаркан.— Салаватнинг сути шишада.

Бўрон хотинини кузатиб қўйиб, кейин каравотга чўзилди. Лекин унга ухлаш nasib қилмади: чақалоқ чинқириб уйғониб қолди.

— Шовқин солма, ухла,— деди у беланчакни тебратаркан, бақироқ ўғлини тинчитмоқчи бўлиб, Комила доим шундай қиларди.

Бола тинчий демасди.

— Ма, сўргични сўриб ёт. Мен бирпас чўзилиб олай. Мастер атиги уч соатга жавоб берди. Бу жуда кам-да. Салават, тушунасанми-йўқми? Халақит берма, жиндак дам олай, бирпас мизғиб олишим керак.

Салават Бўронга қулоқ солмас, ғужанак бўлиб олиб, чинқиргани чинқирган эди. Бўрон ўрнидан туришга мажбур бўлди.

— Хўш, намунча бақирасан?— сўради у, жазаваси тутган Салаватни қандай тинчитишни билмай.— Нега бунча хархаша қиласан-а?

Бўрон чақалоқнинг оёғини кўтарди-да, таглиги ҳўмиқуруқлигини ушлаб кўрди. Қуруқ экан. Беланчакни тебратди, лекин чақалоқнинг йиғиси тинмади.

— Бор-е, билганингни қил!— деди Бўрон жаҳли чиқиб.— Йиғлаб-йиғлаб охири ухлаб қоласан.

У ўрнига чўзилди-да, ухлашга уриниб кўрди. Бола чинқириб турса-ю, кўзга уйқу келармиди?

Хотини ҳақида жаҳл билан ўйлади: «У бормаса, ишлари битмасмиди! Оббо, шунақа керак одам бўлиб қолибдими?! Эрини ўйласа бўлмасмиди, ахир, икки кеча-кундуз тиним билмай ишлади-ку, бу болани чийиллатиб ташлаб кетди, ярим кечадаям бир зум чакаги тинмаса-я».

Бировнинг боласи доим унинг кайфиятини бузарди, Бўрон унга ўрганишга ҳам уриниб кўрди. У билан Комиланing ўртасида доим Салават турар эди. Энди умрбод шу-да. Комила бутун борлиги билан ҳеч қачон Бўронники бўлолмайди, у ҳам ўғлини, ҳам Бўронни дейиши керак.

— Жим бўласанми, йўқми?

Бўроннинг жаҳл билан қичқиргани болага бир зум

таъсир қилди-ю, лекин хиёл ўтар-ўтмас у баттар қичқира бошлади.

— Ула қолсанг ҳам бўларди!

Бўронни қони қайнаб кетди. Шу гўдак уйқусига халақит берса-я! Ухлаши учун атиги икки соат вақти бор, холос.

Бўрон ўрнидан сапчиб турди-да, беланчак тепасида энгашиб, ғазабдан юзини бужмайтирди.

— Жим бўл!

Бир-икки ҳафта давомида вужудида тўпланиб қолган дард-алам ташқарига отилиб чиқди. Шу пайтгача кўнглининг бир четида мудраб ётган қаҳр-ғазаб ҳисси қалбини ўртарди.

У болани даст кўтарди-да, бир-икки бор силкитди. Боланинг ола-кула кўзлари, кўкариб кетган лаблари... қошлари худди Ҳамидникига ўхшайди! Бунчалик совуқ, ёқимсиз-а!

— Энди танидингми? — тўнғиллади Бўрон болани нўноқлик билан йўрғақларкан. — Онангга олиб бориб берман, у ёқда истаганча йиғлайвер.

Айтган сўз — отилган ўқ. У чинқириб йиғлаётган болани шартта кўтарди-да, уйдан чопиб чиқди. Боланинг йўрғақлари шамолда ҳилпирарди. У ҳозир бу йиғлоқи болани дўқ этиб қўяди-да, Комилага шундай дейди:

— Болангни бошқа ташлаб кетма, жаҳл устида бир нима қилиб қўйишим мумкин!

Қора булутлар осмонни қоплади. Бирдан кўк юзини чақмоқ тилиб ўтди. «Ҳавонинг авзойи бузуқ.— деб ўйлади.— Шошилиш керак!»

Бир-бирлари билан мураса қилолмаган, тил топишолмаган икки эркак чопиб боришарди. Уларни рақиблар деса бўлади. Улар бир-бирига тотув эмас!

Бўрон қоқилиб кетди, болани қўлидан тушириб юборишига сал қолди.

— Ҳа, жонинг ширин экан-а! — деди у ғазаб билан.— Менга ёпишиб олганингни қара.

Мана чуқур сой, ҳозир чапга бурилиб, водопровод траншеяси ёқалаб кетган сўқмоқдан юриш керак.

Қиз тепа орқасидан қора булутлар кўтарилар, момақалдиروقнинг гумбур-гумбур овози кўк юзини тутиб кетарди. Устма-уст чақмоқ чақнаб, тоғ чўққиларини, гор озгиларини, ваҳимали тик қояларни ёритарди.

Нақ яқингинада чақмоқ чақнаб, Бўроннинг кўзларини

қамаштирди. Сал нарида олов чирсиллагандай бўлди, бир зум ўтмай, Бўрондан ўн қадамча наридаги ёлғиз дарахт гурсиллаб ағдарилди. Олов дарахт танасида ўрмалаб, юқорига кўтарила бошлади.

— Мана кўрдингми, сени деб шундай ҳавода чопиб юрибман.

Ажал ўтли нафасини пуркаб, Бўроннинг ёнгинасидан ўтиб кетди. Унинг оёқлари беихтиёр чалкашди. Бўрон болани кўкрагига босганича ерга ўтириб қолди. «Бир оз кутишга тўғри келади,— деди у Салаватга.— Яшин билан ўйнашиб бўлмайди. Бу бийдай далада икковимиздан бўлак ҳеч ким йўқ...»

Бирдан Бўронни ваҳима босди, ўзи учун эмас, бола учун кўрқиб кетди. Сапчиб турди. У ҳозир фақат бир нарсани — пана жойга яшириниш, тезроқ уйга кетишни ўйларди!

Икки рақиб овул томонга чопиб кетишди. Улардан бири икинчисини қўлида кўтариб олганди.

Бола йиғламай қўйди. Ҳар чақмоқ чаққанда бола бир сесканиб тушарди.

Тезроқ уйга етиб олсайди!

Оёқлари чалишиб кетар, юраги гупиллаб урарди. Боши устида осмон қаҳрини сочарди, ерга гоҳ олов, гоҳ сув ташларди.

Очиқ эшик шамолнинг ҳар ҳамласида ён томонига уриларди. Бўрон уни маҳкам беркитди, ўғлини беланчакка авайлаб ётқизди-да, қуруқ тагликларини қидириб топди. Уни бир фикр қаттиқ қийнади: энди Салават, ҳойнаҳой, касал бўлиб қолади.

— Кўрдингми, ўғлим, уришиш яхшимас.

У ич-ичидан эзилиб йиғлар, бу кўз ёшлар толеи паст жафокаш одамнинг аччиқ кўз ёшлари эди. Бола бўлса, унга худди катталардай таъна аралаш қарарди.

3

Милованова стол ёнида коллекторлик журналин ва рақлаб ўтирарди. У даҳлизда оёқ товусини эшитиб, кирган одам ундаги ҳаяжонни сезмасин учун, микроскоп олдига бориб ўтирди.

— Ҳалиям тикилиб ётибсанми?— сўради Шоймурот остона ҳатлаб кираркан.

— Ҳа, тикилиб ётибман...

Милованова кулимсираб кўйди. Яна чол сўраб-суриштира бошлайди: «Мана шу тошларга қараб, ер тарихини билиш мумкин, дейишади, шу тўғрими? Баймакда янги завод, Уфа яқинида бошқасини қура бошлаганмиш, тўғрими?»

Шоймуротнинг юз бичими яққол кўзга ташланади: бурни япасқи, чўққи соқол, серажин, қалин қовоқлари кўзларини беркитиб туради. У курсининг бир четига ўтирди-да, хотинларникидай кичкина қўллари билан дарахт пўстлогидан қамчи тўқий бошлади. Тўқиб бўлади-да, қишлоқ болаларидан биронтасига совға қилади.

Пўстлоқнинг шитир-шитири Миловановага халақит бермасди. Чол кутилмаганда сўраб қолди.

— Людмила! Нуқул ҳамма билан тортишганинг тортишган. Сен ўзинг ҳақмисан?

Людмила Михайловна Шоймуротга қўрқув аралаш қаради. Чол қимир этмай ўтирганича чаққон бармоқлари билан юмшоқ пўстлоқдан қамчи тўқир, кўзлари кулиб боқарди. Уларда таъна ва истак ифодалари бор эди.

— Ҳақман деб ўйлайман.

— Йўқ, ҳақ эмассан!— ўзиникини маъқуллади Шоймурот.— Сен бош геологни бекор хафа қиляпсан.

— Бунақа одамни хафа қилиб бўларканми?!

— Сен, Людмила, уни ранжитяпсан... Тўй-томоша кўрсак бўларди...

Чол бу ҳақда биринчи бор гап очиши эди. У одамлар ўртасидаги муносабатни ўзича тушунади...

— Бўлди, бу ҳақда бошқа гапирманг!

Шоймурот зўрламади, қистамади. У шунчаки кўнглидаги гапини айтди. Бошқаси билан унинг иши йўқ.

Сал ўтмай Комила, кейин кетма-кет Белов келди. Улар яна эрталабгача ўтиришади. Парма нефть қатламидан кетяпти, энг муҳими, синаш учун қулай пайтни қўлдан бой бермаслик керак.

Олти юз саксон метр чуқурликдан проба олиб беришди. Яна қаттиқ доломит аралаш охактош чиқди.

Тонгга яқин яна бир проба олиб келишди.

Уша куни эрталаб «тош кутубхона»да ҳамма бош кўтармай ишлади. Людмила Михайловна билан Комиланинг атрофига колбалару кернлар тўлиб кетганди; улар жинсни кислотага солиб синаб кўришарди. Ишлай туриб, ўқтин-ўқтин Беловга ташвиш аралаш қараб қўйишарди.

Артём Алексеевич микроскопга ёпишиб олган, тикил-

гани-тикилган эди. Унинг кўз олдида юпқа шлифлар жи-
мирларди. Ҳозир унинг учун энг муҳими — жинсда нефть
белгиларини кўриш.

Деразадан тонг шуъласи мўралади, лекин тонг отгани-
ни ҳеч ким сезмас, электр чироғи ҳамон ёниб турарди.

Эшикни қаттиқ тақиллатишгандагина ҳаммалари норо-
зи бўлиб, бошларини кўтаришди. Артём Алексеевич бў-
ғиқ овозда деди:

— Мени йўқ денглар.

Комила ташқари эшикни очди. Рўпарасида хижолат
бўлиб Бўрон турарди.

— Мана, сут билан нон обкелдим, қорнинг ҳам очган-
дир. Уғлимиз ухлаб ётибди. Унинг қорнини тўйдириб,
қўшниларикига ташлаб келдим.

Комила Бўроннинг пинжига кирди.

— Раҳмат, Бўрон.

У қайтиб келиб, Белов билан Милованованинг бир-
бирларига яқин туришганини кўрди, улар хурсанд жил-
майишарди. Наҳотки улар бундан кулишаётган бўлишса?
Комила хижолат бўлиб, у ёқ-бу ёғини тузатган бўлди,
дуррасини тўғрилаб қўйди. Людмила Михайловна унинг
уялганини пайқаб, гапирди:

— Шу кечаси қилган меҳнатимиз зое кетмабди, Ко-
мила.

У Комилага қора мойли доғлари бор керн парчасини
узатди.

Агар Белов бўлмаганида Комила албатта Людмила
Михайловнанинг бўйнидан қучоқлаб олган бўларди.

— Синашга буйруқ бераман,— деди Белов аёлларга
муружаат қилиб.

Людмила Михайловна деразага қаради. Тилла ранг
сароб тепаликлар устида муаллақ живирлар, енгил бу-
лутлар қайинзор устида сузиб юрарди. Қушлар чекка-
чеккада сайраб, Оқдарё гўё ҳали ҳам уйқудан уйғон-
магандай жуда хотиржам оқар, сувнинг юзи жимир эт-
масди.

4

Шу ҳафта ичи Белов ўзига ўзи қайта-қайта шундай
дерди: «Бўш, келма, Артём, охиригача туриб бер. Сенга
оғир, лекин бошқа иложинг йўқ. Агар ғолиб чиқай десанг,
сабр қил, чида».

Аввалига уни Ҳамзин шошилтирди.

— Менимча, қудуқни синайверсак бўлади. Буйруққа қўл қўяйми?

Белов йўқ, деб туриб олди.

— Ҳали эрта, бирпас сабр қилайлик.

Ҳатто тажрибали Оға Мамед ҳам бўшлиқ қилди, хўп, деворди.

— Газ бормиди? Бор!— шовқин кўтарди у.— Кернларда нефть томчилари борми? Бор! Людмила Михайловнанинг ўзи кўрсатди-ю... Энди нимани кутяпсан? Тоқатим тоқ бўлди, ортиқ кутмайман.

Биргина Людмила Михайловна ҳеч қандай маслаҳат бермади. Ахир қудуқ лойиҳадаги чуқурликка етмаган-ку, етти юз метр бўлгани йўқ ахир. Бутун артинск жинсидан ўтиш керак, ана шундан кейин проба олса бўлади.

Олтинбоев темир маъдан, кўмир, қурилиш майдонларини, ҳатто Черниковск комбинатини ҳам ташлаб қўйиб, тўртинчи қудуқни синаб кўргани бугун эрталаб Қорасойга келди. Беловга, ҳозир секретарь нефтга унчалик умид қилмаётгандек, бу ерга келиб, ҳамма нарсани ўз кўзи билан кўриб, ҳаммалари билан гаплашиб, агар Қорасойдаги охирги қудуқ ҳам қуруқ чиқса, бошқирд нефтини топиш учун уларга яна миллион-миллион сўмни ишониб топширса бўладими-йўқми, шуни ҳал қилгани келгандек туюларди.

Олтинбоев станоклар, насослару Оға Мамед ҳамма нарсадан устун қўядиган нарсалар билан шуғулланиб ўтирмади. «Тош кутубхона»даги кернлар унинг эътиборини тортмади. У ишчилар билан гаплашди, уйларига бирмабир кириб чиқди, ошхонада овқатланди, кейин ошхона мудирини чақиртирди. Кўрган одамларнинг гапиришича, Олтинбоев мудирга бақириб-чақирмабди, дўқ-пўписа қилмабди, лекин у кетганидан кейин мудир тер босган юзини халатининг енги билан узоқ артибди. Нефтчилар ўртасида, секретарь ҳамманинг жонига теккан арпа ёрмасидан пиширилган бўтқани бир умрга тақиқлаганмиш, деган миш-миш тарқалди...

Мана ҳозир, Олтинбоев Ҳамзин билан унинг кабинетига кириб, ичидан беркитиб олишди. Бир соатдан ошдики кабинетдан секретарнинг текис, бўғиқ, Сагит Гиззатовичнинг муғамбирона овози эшитилади. Улар ўз она тилларида гаплашишяпти. Олтинбоевнинг бир сўзни — Бошқирдистон деган сўзни ҳадеб такрорлаши юпқа фанер тўсиқ орқасидан Беловга эшитилиб турибди.

Афтидан, Олтинбоев Сагит Гиззатовичга ватанпарварлик туйғусини сингдираётганга ўхшайди! Ҳа, бу ҳам тўғри, Ҳамзинни бу томондан олса ҳам бўлади, ишга совуққонлик билан қарагани учун бир оз уялтириш керак...

Белов Олтинбоевнинг ҳар хил одамлар билан ҳар хил гаплашишини пайқади. Минбарни ёмон кўриши ҳам шундан эмасмикан? У одамларнинг кўзига тикилиб туриб гаплашишни афзал кўради. Секретарь Шоймурот билан ҳам гаплашди — у қорасойликлар ҳақида қизиқ-қизиқ нарсаларни гапириб берди, чол жон қулоғи билан мириқиб эшитди.

Секретарь Белов билан ҳали гаплашгани йўқ, афтидан ҳаммадан кейин гаплашмоқчи шекилли.

Олтинбоев билан Ҳамзин тўсиқ орқасидан чиқишди. Сагит Гиззатович хафа кўринарди, гўё у ўзи ҳақида шу вақтгача эшитмаган, хаёлига келмаган гапни ҳозир эшитгандай эди.

Афтидан, Белов экспедиция бошлиғига анчадан бери гапирмоқчи бўлиб юрган гапни унга Олтинбоев гапирди шекилли: ҳа, майли, Артём Алексеевич хурсанд, бу нозик, қалтис ишни ундан олдин қилишибди...

— Хўш, инженер, гал сенга келди,— деди секретарь Беловга,— қани, гапир, нега энди нефтни кўнгилдагидай қидирмаяпсан?..

5

Людмила Михайловна скәмейкага ўтирди. Бу ердан унга Қорасойнинг этаги, мачит гумбази, икки чигириқ, уйларнинг кўкиш томлари аниқ кўринарди. Қуёш ҳозиргина Қиз тепа ортидан кўтарилди. Кичик-кичик оролчага ўхшаган уч булут парчаси Қиз тепа устидан сузиб ўтаётиб, қуёш юзини бир зумга тўсди. Лекин қуёш ҳарорати булутни тўзитиб юборди, улар паға-паға бўлиб, худди ғоз галасидай осмон қўйнида сузиб кетишди.

Худди шу пайт кўчада Оға Мамед кўриниб қолди. У хурсандлигини, бахтли табассумини йўловчилардан яширмай, тез-тез юриб келарди. У кўчанинг ўртасида тўхтади-да, бурғиловчи Птицани кўриб қолиб қичқирди:

— Салом! Кўринишингдан жуда тайёрга ўхшайсан-а!

— Яхшимисан...

Оға Мамед унга яқин келди-да, бурғиловчининг кўзига тикилиб сўради:

— Э, оғайни, соч-соқолингни нега олмадинг?

— Кечагина олдирувдим.

Оға Мамед таъна аралаш бош чайқаб қўйди:

— Ахир, томошага эмас, бурғилаш участкасини текширгани кетяпсан-а...

Оға Мамед Людмила Михайловнани кўриб қолиб, унга ўдағайлай кетди:

— Юз йил умр кўргин... Худди байрамдагидай ясантусан кийиниб олгин, саришта бўлиб тургин. Уртоқ Птица, бу гапларнинг сенга ҳам дахли бор, қани, ойна билан устарани ол.

Оға Мамед кафти билан чаккасини силаркан, деди:

— Бир бор экан, бир йўқ экан, гўзал Бокуда қўли гул калитдор Оға Мамед яшаган экан. У пайтларда биз ерни пармаламасдик, асбоб билан уриб тешардик. Бу усул зарбдор деб аталарди. Мен Бокуга донғи кетган мастер Оға Дадаш Гусейн ўғлининг қўлида ишлардим. Каспийни кўрганмисан? Ҳа, баракалла! Биз биринчи бурғилаш станогини шундай денгиз бўйида ишга туширганмиз. Ҳамма вахта тўпланган эди, дам олиш қаёқда дейсан, ишлаганимизни кўрсанг, оғзинг ланг очилиб қоларди. Бундай қарасак, энгил машина келиб тўхтади. Ундан ўрта бўйли, сендай елкадор, эгнига қора пальто, бошига чарм фурашка кийган бир киши тушди-да, тўғри биз томонга, бурғилаш вишкеси томонга кела бошлади. Ҳамма билан кўришди, геолог ва мастернинг қўлини қисди, уларни таниса керак, ҳойнаҳой. Бирдан келган одам: «Қўли гул калитдоринг Оға Мамед қани?»— дўб сўраб қолса бўладими?

Ўзимча: «Унга нега керак бўлиб қолдим?»— дея ўйладим.

Йигитлар унга йўл беришди. Келган одам менга яқинлашди-да: «Мен сизни даванги, новча одам бўлсангиз керак, деб ўйлардим»,— деди. У қўлини чарм фурашкеси устида кўтариб, мени қандай тасаввур қилганини кўрсатди. Кейин бирдан жиддийлашди-да: «Соқолингизни нега олмадингиз?»— деб сўради.

Мен жавоб беришга ҳам улгурмаган эдимки, у яна гапира кетди: «Биринчи вишкани шундай денгиз бўйига ўрнатамиз! Бу кунни бутун Боку байрам қилади. Бутун мамлакатнинг кўзи сизларда, сизлар бўлсайиз, гўё байрамни ҳис этмаётгандайсизлар.... Сизлардан буни кутмовдим!» У бу сўзларни кулимсираб гапирди-ю, лекин бари бир кўнглим энгил тортмади...

Уша одам кетганидан кейин мен бурғилаш мастери-дан: «Келиб кетган ким эди?»— деб сўрасам: «Сергей Миронович Киров!»— деб жавоб берса бўладими?!

Илгарилари, яхши замонларда шундай бўларди... Осмондан уч олма тушибди: биттаси — сенга, иккинчиси — менга, учинчиси — шу воқеани гапириб берган одамга...

6

Сўлим Оқдарё узра, тоғ тизмалари оралигида осойишталик ҳукмрон. Бурғилаш участкаси ҳам жимжит эди. Одамлар ташвиш аралаш шивирлашиб гаплашишарди.

Энди синаб кўриш ҳақидаги хабарни эшитиб, эрмак-талаб одамлар тўп-тўп бўлиб келишмас, илгариги қизиқиш йўқ эди. Муваффақиятсизликларга кўникиб қолишганди.

Бурғилаш вишкиси ёнига тонг саҳарлаб Олтинбоев, Белов, Милованова ва Ҳамзинларгина келишди.

Бурғиловчилар Оға Мамеднинг буйруғи билан қудуққа ўттиз килограмм тол туширишди. Ер ости портлаши нефтга йўл очиб бериши керак. Портлагич моддани ер остига тушириб, портлатишга тайёргарлик кўргунча бир соатча вақт ўтди.

Сув отилиб чиққани учун ҳам ер остида портлаш юз берганини ҳис этишди, лекин бир оздан кейин сув тинди, фонтан бўлиб отилмади.

— Вибрацияга тайёрланинг.

Яна юракни сиқувчи санаш бошланди:

— Бир... икки... уч...

Оға Мамед санашни давом эттирди:

— Элик бир... элик икки... элик уч...

Белов шундай қудуқ бошида турибди. Ҳар бир вибрациядан кейин сув пайдо бўлади, у қудуқдан сизиб оқиб чиқади. Наҳотки яна ҳеч нима бўлмаса?

Милованова билан Комила индамай туришарди. Уларнинг юзида ташвиш ва изтироб. Демак, нефть йўқ эканда...

Ҳамзин чекқани майдончадан пастга тез-тез тушиб турди. У ҳам асабий.

Оға Мамед бир оҳангда санади:

— Олтмиш олти... олтмиш етти... олтмиш саккиз...

Шу пайт бирдан бўғиқ гувиллаган овоз эшитилиб, қудуқдан нефть фонтан бўлиб отилди. Одамлар қочиб

аранг улгуришди. Фонтан тобора баланд кўтарилиб, бир-икки дақиқа ўтар-ўтмас, ярим километр баландликка етди.

Кўкка худди қуюндай отилаётган нефть фонтани энди кўтарилаётган қуёшнинг заррин нурида кўзни қамаштиргудай бўлиб, камалак мисол товланди.

Кўзларидан севинч ёшлари оқаётган Милованова ишчиларнинг Белов ва Оға Мамед раҳбарлигида бу офатни тизгинлаб қўйиш учун қудуқ томонга чопиб кетишганини кўрди. Ишчиларнинг бошқа бир гуруҳи нефть оқимини чуқурларга йўналтириш учун жон-жаҳдлари билан олишардилар.

Фонтан худди эртақлардаги девдай тобора бўй чўзиб, кўтарилиб борар, шу қадар баланд эдики, гўё Қиз тепанинг мағрур чўққисига юқоридан менсимай қараётгандай эди.

Қорасойдан эркаклару аёллар, болалару ўсмирлар чопиб келишар, кўпчилиги чойнақ, қумғон, шиша кўтариб олишганди. Фақат бир одам худди қоққан қозикдай серрайиб турарди. Бу Ҳамзин эди. У гўё тошга айланиб қолгандай эди...

7

Олтинбоев куракни ташлади-да, аранг қаддини ростлади. Қўллари худди латтадай шалвираб қолган, ҳали замон узилиб тушадигандай эди.

Мана энди у теварак-атрофига қаради. Олтинбоев ҳозир кўрган ажиб манзарани бир умрга эслаб қолди. Вишка атрофидаги бўшлиқ ҳозир чумоли инини эслатарди. Уст-бошлари қоп-қора одамлар нефть кўли атрофига тупроқдан гов қилишарди.

Бир йил аввал улар юз десятина ер учун ўзаро таллашиб-тортишганди, мана энди елкама-елка туриб аҳил ишлашяпти. Энди ер уларни ажратмасди, аксинча, бирлаштирарди.

Нефть фонтани бўлса тобора баландлашиб борар, гўё қора нефть томчилари булутларни доғ-дуг қилиб ташлаганда-ю, ер осмонга қўл чўзган эди!

— Ҳой, секретарь! — қичқирди Шоймурот. — Костюмингга қарасанг-чи!

Олтинбоев эгнидаги янги костюмига қараб, «эҳ» деб юборди. Унинг костюми бурғиловчининг жомакоридан ҳе-

чам фарқ қилмас, мойли томчилар, лой парчалари ёпишганди. Шляпасига қараб бўлмасди.

Кулимсираб қўйди: хотинидан гап эшитадиган бўлди!

Одамлар кечаси билан ишлаб, баланд девор қилишди. Чуқурлар нефтга тўлиб кетди.

— Салом!— деди Людмила Михайловна обком секретарини олдига келиб.

Белов Олтинбоевга қўлини узатди-да, ўгирилиб олди. У қаттиқ чарчаганидан оёғида зўрға турарди. Кўзларига ёш келди.

— Ҳа, ҳечқиси йўқ. Бу жуда катта ғалаба!

Белов гўё норози одамдай қўл силтаб қўйди.

Ҳамзин ҳам жон-жаҳди билан ишларди. У тупроқ тўкишаётган деҳқонларга буйруқ берарди.

Галлям Олтинбоевни тўхтатди.

— Бу фонтан тўхтайдими ё йўқми?

— Оға Мамед қудуқнинг оғзини бекитишга уриниб кўряпти-ю, лекин фонтан қопқоқларни отиб ташлаяпти. Ахийри бекитишади...

Бева Ҳадича бир чеккада қумғон ушлаб турибди.

— Нима, сув обкелдингми?

Галлям ҳаммага эшиттириб:

— Нефть олгани чопиб келибди, менга етмай қолади деб қўрққан-да,— деди.

— Нима, келган битта менми?— жаҳли чиқди беванинг.— Ана, қанча одам бидон билан кўза кўтариб келган.

Мўйсафид Зокир оёғини нефть кўлига солганича, тупроқ уюми устида ўтирарди.

— Айтишларича нефть бод касалига давомиш...

Олтинбоев севинчини яширмасди. Энди Бошқирдистон аграр республикадан индустриал республикага айланмоқда, деб барала айтиш мумкин, бунга тўла асос бор эди. Қорасойда — нефть, Боймоқда — мис, Зауральеда — олтин, Куюргазда — паст навли кўмир; Жанубий Урол тоғ тизмалари, республиканинг бутун текис қисми, Уфа ясси тоғи ҳали ўрганилмаган.

Аёлларнинг қаттиқ кичқириғи унинг диққатини бўлди:

— Ҳайдар чўкяпти! Ҳайдар.— Олтинбоев нефть тўла чуқурлар томонга қараб чопди. У эркакларнинг йигитни нефть кўлидан тортиб чиқаришганини кўрди.

— У қандай қилиб тушиб қолибди?— сўради Олтинбоев.

— Қаттиқ чарчаган, шекилли... Кечаси билан ишлади-да..

Хайдарга шлангдан сув сепишди.

Шу пайт Олтинбоевни Ясави Ҳакимов чақириб қолди:

— Тагир, ёнимда бирпас ўтиргин. Сен ҳам чарчагандирсан.

— Бўлмасам-чи!

— Нега энди юрибсан?

— Утириб хурсанд бўлолмайман.

— Қани кел, ўтир, ўтир..

Кечаси билан ишлашган юзлаб одамлар ниҳоят эркин нафас олишди, фонтанни тўхтатишди. Қиз тепа этакларида бир неча нефть қўллари пайдо бўлди.

Тагир Олтинбоев билан бирга ёш республикани ҳимоя қилган қизил аскарлар мамлакатнинг хонавайрон хўжалигини бу қадар тез тиклаймиз, деб ўйлашмаганди. Улар, болаларимиз, эҳтимол невараларимиз, бир неча ўн йиллардан кейингина тўқ, фаровон турмуш кечирришади, деб ўйлашганди. Фидокор жангчилар ўзларини янги ҳаёт бунёдкорлари деб ҳис этишар, лекин улар ўшанда янги ҳаёт мевасини, ўзлари эккан уруғлик мевасини ўзлари териб олишларига кўзлари етмаган эди. Улар янглишгандилар. Тагир Олтинбоевич ўша мевани йиғиб-териб олишда иштирок этипти... Афтидан Ясави ҳам ҳозир ўзида йўқ хурсанд бўлса керак, йўқса, бунчалик тўлқинланиб гапирмасди:

— Ўтган йили баҳорда Қиз тепа этагидан қўриқ очсак, паствикда, дарёнинг бурилган жойида бог-роғ барпо қилсак, деб орзу қилгандик. Қорабугдой даламиз, тракторларимиз, лабогрейкаларимиз, ёғ заводимиз, тахта заводимиз бўлса, деб орзу қилгандик. Хуллас, колхозчи нимаики орзу қилса, ҳаммасини орзу қилгандик. Шошма, сўзимни бўлма. Аммо мени шикоят қилади, деб ўйлаясанми? Сен, ҳойнаҳой, ер ҳақидаги тортишувимизни эсладинг шекилли? Ҳа, мен деҳқон одамман, ерни яхши кўраман. Лекин шу йил кўрган-билганларим мени кўп нарсга бошқача кўз билан қарашга мажбур қилди. Сенга шуни айтмоқчиман: менга, кекса чапаевчига янги ҳаётга қарши курашишга йўл бўлсин. Қорасой овули ўлапти. У шаҳар бўладими ё ишчи посёлкаси бўладими, буни билмадим, лекин Қорасойнинг илгаригидай қолмаслигига аминман.

ЭРКАК УТОВДА ТУГИЛАДИ Ю, ЛЕКИН МАЙДОНДА ЖАНГ ҚИЛАДИ...

1

Танхилу тиниқ, тоза сув олгани саҳарлаб қудуқ бошига келди. Бир оздан кейин сув лойқаланиб қолади, Қорасойда энди одам кўпайиб кетди-да.

У қудуқдан челақни тортиб олишга улгурмаган ҳам эдики, кўчанинг охирида машина терилиб қолди. Танхилу шол рўмоли билан сувни бекитди, оғир юк ортилган машина кўча чангитиб ўтиб кетди.

Биринчи машинадан кейин иккинчиси, учинчиси кўринди...

Кампир уларнинг орқасидан нохуш қараб қолди. Бегона одамлар, машиналар шовқини, станокларнинг гуриллаши унинг тинчини бузди. Сигирларнинг маъраши-ю, хўрозларнинг қичқирғи, итларнинг акиллаши ўқтин-ўқтин бузадиган Қорасой кўчаларининг ўша оромбахш сукунати қани, қаёққа йўқолди?

Лекин энг ёмони, даҳшатлиси — бу бегона одамларнинг хуружи бўлди. Бу тўғрида эски китобларда ҳам ёзишган. Охир замон бўлишидан олдин турли тилларда гаплашадиган халқлар бир-бирларини тушунмасдан яшашлари учун бир жойга тўпланишар эмиш..

Бегона одамлар бировларнинг гапи, бировларнинг қўшиғини олиб келишди.

Байрам кунларида кўчага чиқолмайсан, тиззасидан юқори юпка кийиб юрган хотинларга қарашга уяласан.

Аёл кишининг чиройи, гўзаллиги унинг ифбатлилигида.

Худо шоҳид, дўкондаги сотувчи аёл ҳатто чекади ҳам... Хотин киши чекса, шим кийиб юрса, ундаги ифбат, онага хос покликдан нима қолади?

Машиналар ўтиб кетишди, Танхилу қудуққа иккинчи челақни туширди. У пастга, сув тўла челаққа қаради-да, унда ўз аксини кўрди. Бошидаги рўмолини тузатди. У рўмолини қулоғи ҳам кўринмайдиган қилиб ўради.

Шу пайт ёнига бева Ҳадича келиб қолди.

— Эшитдингми, Галлямнинг хотини колхозга кирганмишми? — деди у бидиллаб. — Биласанми, Ҳамид яшириниб юрганмиш-а? Айтишларича, эски гуноҳлари эсига тушиб, қочиб кетганмиш. Эсингдами, икки йил бурун улар тошбўрон қилишганди. Кимдир етказибди-да... Қанд олгани борувдим, дўконга олиб келишибди...

Танхилу Ҳадичадан қандай қутулишни билмасди. Беш-ўн минутда у шунча янгиликни гапириб ташладики, радиодан бир кечада ҳам шунча янгиликни эшитмайсан.

— Келининг Бўронни ўқишга юборипти, бир ўзи қолмоқчи. Бу ерда уни кўз остига олиб юрган бегона эркаклар оз дейсанми...

— Ҳадича, бўлди, гапирма!— унинг гапини бўлди Танхилу.— Сен Комилага туҳмат қилма. Ўғлимни Комила эмас, идораси ўқишга юборяпти.

Бева дарров лаганбардорлик қила бошлади:

— Мен буни билмовдим... Ҳар ҳолда, Комилага кўз-қулоқ бўлиб тургин. Чиройли аёлларнинг хуштори кўп бўлишини биласан-у...

Танхилу обкашни енгил чайқатиб, уй томонга кетди.

Хотин кишини шайтон йўлдан урса, бас, уни ҳеч қачон тутиб туролмайсан. У ҳимоячилар ўз қўллари билан топширадиган қалъага ўхшайди.

Танхилу эшикни очаркан, шундай қарорга келди: «Ҳар ҳолда, келинимнинг олдига кириб чиқай. Балки бирор нарчасига қарашиб юборарман. Ҳам ишлаб, ҳам рўзғорга қараш осонми».

2

Зифа уйга чопиб кирди-да, ҳаяжонланиб деди:

— Кетди.

— Ким?— қизиқиб сўради Ойхилу.

— Бўрон ўқишга кетди. Ярим йилга, Бокуга...

Онасининг юраги жимирлашиб кетди: Зифа Бўронни сира унутолмаяпти. Хотин кишининг кўнгли шу экан-да. Онаси қизига ҳеч нима билан ёрдам беролмаяпти, бу дардининг давоси йўқ. Ойхилу ҳам ёшлигида Ясавининг ишқиде озмунча изтироб чекканмиди, Ясави бўлса, Ойхилунинг дугонасига уйланганди...

— Нима, Қорасойда яхши йигитлар камми?— деди онаси мулойимгина, қизининг бошини силаркан.

— Бўронга ўхшаганлар йўқ.

— Сен уни унутишинг керак. Ахир у Комилани севади-ю.

Зифа юзини қўллари билан беркитди-да, ҳўнграб йиғлаб юборди.

— Қўй, қизим, йиғлама.

Зифа йиғи аралаш деди:

— Комилани менга гапирманг... у Бўронни алдади...

кейин эркалаган, бош-кўзини силаган бўлди.. Комила менга яна севги йўлида қурбон бўладиган араблар тўғрисида гапириб ўтирибди-я.

— Ҳайдар орқангдан соядай эргашиб юрибди-я, яхши йигит.

— Ойи, менга жавоб беринг, шаҳарга кетаман. Мен ҳам бирор курсда ўқийман. Мана, кўрасиз, ўқишни уйдalayман. Ҳаракат қиламан, кечалари ухламайман, китобдан бошимни кўтармайман, эртаю кеч ўқийман. Геологияни ҳам, рус тилини ҳам ўрганаман, Комиладан кам жойим йўқ.

Ҳар бир одамнинг ҳаётида шундай дамлар бўладики, ўзини қаерга қўйишни билмайди, юраги тарс ёрилгудай бўлади. Ойхилу ҳам ўзини ҳозир шундай ҳис этди. У печкага суянганича, ўпкаси тўлиб, аччиқ-аччиқ йиғлади.

Дарвозанинг ғичирлаганини эшитиб, онаси ҳам, қизи ҳам кўз ёшларини артишди. Улар томон кимдир келарди.

Келган Комила эди.

— Салом!— деди у хушмуомалалик билан.

Ойхилу типирчилаб қолди:

— Бизникига келмаганингга ҳам анча бўлди, ўтир, ўғлинг қалай?

Комила кампирнинг гапига жавоб берди-да, Зифага меҳр билан деди:

— Сени олиб кетгани келдим. Бизникилар, Артём Алексеевич билан Людмила Михайловна кетишяпти. Ҳамзин билан Оға қолишяпти. Ҳайдар ҳам улар билан бирга экспедицияга кетяпти. Юр, уларни кузатиб қўймаймизми?

Ойхилу севиниб кетди: «Ҳа, майли, боришсин, Зифа кўнглини ёзиб келади, Ҳайдарни кўради».

3

...Уша сентябрь кунларининг бирида, эрталаб ҳамма ўз иши билан банд эди. Ясави мўл ҳосилни йиғиб-териб олишни бошқарарди. Идорада унинг ўрнида қолган Зокир район билан телефонда керилиб гаплашарди. Унинг хотини, Танхилу Оқдарё бўйида кир юварди. У чақалоқнинг тагликларини янглишиб олиб келмадимикин? Йўқ, Қорасойда: «Болагинамнинг боласи — қантак ўрикнинг донаси» деб бежиз гапиришмайди.

Темирчи Галлям ёрдамисиз оғир болгани гурсиллатиб урар, металлнинг жаранлаган овози бутун овул бўйлаб тараларди.

Икки дугона, Комила билан Зифа нефтчиларнинг янги идорасига боришлари учун кўчанинг охиригача боришлари керак эди.

— Уғлим ўтирадиган бўлди,— деди Комила Зифага хурсанд бўлиб.

Зифа ўз ўйлари билан банд эди. Ҳайдар овулдалигида Зифа унинг ҳақида ўйлашни истамасди. Зифа, Ҳайдар мени ҳаммиша севади, деган фикрга кўникиб қолган, шунинг учун ҳам йигитни назар-писанд қилмай, ўзини баланд олиб юрарди.

Ҳайдарнинг экспедицияга кетмоқчи бўлганини эшитиб Зифа жуда ҳайрон бўлди. Ҳайдар у билан ҳатто маслаҳатлашмади ҳам. Нега энди кузатгани телбалардай шошиб кетяпти?

Икки дугона илгаригидай, иноқ вақтларидагидай, бир-бирларининг қўлларидан ушлаганча кўчадан кетиб боришар, ўтган-кетганлар уларга қараб қўйишарди. Ҳамма улар ҳақида ҳойнаҳой: «Қандай шўх, шодон қизлар! Қандай гўзал қизлар!»— деб ўйлаётган бўлишса керак.

Зифа учраганларга шўх табассум қилар, Комила эса ҳар галгидай вазмин, ишонч билан қарарди. Унинг қўй кўзлари ҳаммага ҳам меҳр билан боқавермас эди.

Уқувчи болалар қизлар билан баланд овозда саломлашиб, ўтиб кетишди. Ҳали битмаган клуб томида турган, олдига брезент пешбанд тутган бир йигит уларни чақириб қолди.

— Айтишларича, энди овулимиз ишчи посёлкаси деб аталаркан-а?— деб сўради Зифа.

Комила бош чайқади.

— Бу шунчаки гап. Одамлар ертўлаларда яшаяпти-ю, буни нимаси посёлка? Янги уйлар битта-иккита-да. Темир йўл ўтказишмагунча таъминот масаласи қийин бўлади. Трест директори Оға Мамед шундай деди.

Чиндан ҳам нефтчилар ҳозирча атрофдаги қишлоқлардан эски уйларни кўчириб келиш билан овора. Нонвойхона, кичкина клуб, қизлар учун ётоқхонани қайтадан қуриб беришди. Ҳамма ёқни қазиб ташлашди. Шағал олиб келишди...

Овул марказидаги икки устунга лампочкалар осиб қўйишибди, лекин электр нури ҳали келганича йўқ... Зифа-

га мана шундай Қорасой кўпроқ ёқади. У одамларни, машиналар шовқинини, кўчада одамларнинг гавжумлигини, ашулани яхши кўради. Айниқса комсомол кўшиқларини ёқтиради.

Овулнинг бир четига янги вишка ўрнатишди. Қиз тепанинг этагига яна учтасини қуришди. Эски қудуқлардан аллақачон нефть олиняпти. Уларнинг ёнида оқ чигирлар эртаю кеч тинимсиз ишларди.

Қизлар идора олдига келганида Шоймурот йўлда керак бўладиган ҳар хил қақир-қуқурларни: қозон, тарелка, арқонларни, қопларни аравага жойларди... Кавказдан практикага келишган студентлар унга ёрдамлашарди. Ҳайдар отларга эгар урарди. У Зифани кўрмади ёки кўрсаям ўзини кўрмаганликка олди.

Шоймурот саломлашиб қўл силтади.

— Кетяпмиз. Узоққа, ғарб томонга, бу ердан икки юз километр жойга кетяпмиз. Мана кўрдингларми, бир жойда ўтиролмайдиган бўлиб қолганман, мен нефть топувчи бўлиб олдим. Менга ўхшаган эркаклар тўғрисида: «Йигит ўтовда туғилади-ю, майдонда жанг қилади»,— дейишади.

Зифа Ҳайдарнинг ёнига боришни ҳам, бормасликини ҳам билмади. Унинг шартта кетиб қолгиси келди.

— Биласанми, Бўрон Кавказга кетди,— деди Комила.

Комила бахтиёр эди, унинг севинчига бошқаларнинг шерик бўлмаслигини тасаввур этолмасди.

Зифа ўз ўйлари билан банд эди. Ҳайдардаги бу гурурни нега у илгарироқ сезмади экан? Нега энди дугоналари: «Тўғриси айтганда, Ҳайдар Қорасойда энг чиройли йигит. Қорамағиз, кўзлари қоп-қора, бурни ханжардай ингичка ва ўткир», дейишганди. Зифа уларни калака қилди, улардан кулди.

Ҳайдар отларни эгарлаб бўлди-да, идорага кетди.

— Бизларсиз зерикиб қолманглар, қизлар,— гапида давом этди Шоймурот.— Нефть изини топдик дегунча, келинлар, деган маънода телеграмма жўнатаман.

Идорадан кетадиганлар, кузатувчилар чиқишди. Йўл кийимини кийиб олган Милованова оти ёнига келди. Белов уни отга минишига ёрдамлашиб юборди, алланималар деди, иккови хахолашиб кулишди. Оға Мамед билан Ҳамзин ҳам уларга қўшилиб кулишди.

— Қани энди, ишларни авж олдиришлар,— гапида давом этди Белов.— Айниқса еттинчи билан тўққизинчи бурғилаш вишкасига кўз-қулоқ бўлиб туринглар. Риф мас-

сивининг йўналишини кузатиб бориш керак... Ҳа, яна бир гап: Олтинбоев билан алоқа қилиб туринглар. У темир йўл масаласини тезроқ ҳал қилиб берсин. Унга айтиб қўйинглар, бу қурилишни халқ қурилиши, деб эълон қилиш керак...

Милованова сабри чидамай деди:

— Жўнаш керак, соат ҳам тўққиз бўлиб қолди... Нима қилиш кераклигини ўзлари яхши билишади, энди уларнинг ташвишини қилмасанг ҳам бўлади.

— Ҳечам-да!— деди Белов кулиб.— Уларни тинч қўймайман, қани, риф массивларини қўлдан чиқариб кўришин-чи, ҳаммаларининг пўстақларини қоқаман!

Людмила Михайловна Комила билан Зифани кўриб қолиб, уларнинг олдига келди.

— Келинлар, сизларни бир ўпай, қизлар!

Ҳамзин Беловдан сўради:

— Милтиқ эсдан чиқмадими?

Белов қўл силтади.

— Нима кераги бор? Бандитларнинг ҳаммасини тутиб бўлишди-ю... Қани кетдикми?

Белов отда ўтираркан, Оға Мамедга қичқирди:

— Ҳа, эсимга тушиб қолди. Нефть институтларига разнарядка олиш эсинглардан чиқмасин. Бошқирдлардан ўқишга кўпроқ юборинглар. Боқуга ўн киши юборинглар, Москвага ҳам, Губкин номидаги институтга ҳам ўшанча жўнатинглар... «Иккинчи Боку» учун битта Ҳамзиннинг ўзи камлик қилади.

...Сўнгги хайр-хўшлашишлардан кейин отряд йўлга тушди. Кузатувчилар идора олдида ғуж-ғуж бўлиб туришарди.

Ҳайдар узоқдан қўл силтаб қўйди.

Зифа ўзини аранг босиб турарди. Наҳотки шу кетганича кетворса? Хайрлашиш олдидан унга ҳеч нима демайдими? Йўқ, ҳеч нима демади, ҳатто орқасига қарамади ҳам, олдинга от чоптириб кетди.

Комилага Зифанинг лаблари қалтираётгандек бўлиб кўринди. Зифа рўмолчасининг учи билан кўзларини артди.

Отлиқлардан кейин Белов бошлиқ экспедицияни Бошқирдистоннинг ғарбига олиб кетаётган араваларнинг тарақ-туруғи эшитилди. Экспедиция Иван Михайлович Губкин айтган ўша улкан нефтни қидиргани кетяпти.

Ҳайдар орқасига ўгирилмади, ҳатто охириги марта Қорасойга қайрилиб ҳам қарамади. Кузатувчилар ҳамон қа-

раб туришар, энди одамларнинг юзини ажратиб бўлмасди, уларни кийимидангина билса бўларди.

Улар Қиз тепа яқинидан ўтиб боришарди. Зифа Ҳайдардан кўзини узмасди. У худди болалигида қилгандай кўнглида ўйлади: агар Ҳайдар отини ҳув анави ёлғиз қарағай олдида бурмаса, демак, у буни бошқа севмайди.

Отлиқлар ёлғиз қарағайга яқинлашиб қолишди, лекин Ҳайдар ўгирилиб қарамасди.

Зифа яна ўзига ўзи деди: Ҳайдар Қиз тепадан кейин ҳам Қорасойга ўгирилиб қарамаса, демак, у Зифанинг олдига ҳеч қачон қайтиб келмайди. Қорасойликларда шундай ирим бор, улар бунга жуда ишонишади...

Янги карвонни бошқариб бораётган Шоймурот ўз ўй-фикрлари билан банд. Унинг бирдан-бир ташвиши — йўл. Унинг йўлга нечанчи бор чиқиши, буни ҳисобига ўзи ҳам етолмаса керак. Шоймуротнинг бутун умри дарбадарликда ўтди. «Халқим тақдири ҳамиша йўл билан боғлиқ,— деб ўйлайди у ўтмишини эсларкан.— Илгари замонларда шу яқин орадан қандай йўл ўтса, бошқирд уруғ ва қабилаларига шунга қараб ном беришарди. Сибирь йўли, Қозон йўли, Нўғай йўли бошқирдлари бор эди». Энди уларнинг ҳамма билан йўли бир. Ҳув ана, олдинда, ёш геолог Белов кетяпти. Унинг орқасида — Шоймурот. Унинг кетида аравада озарбайжон студент кетяпти. Бу йўлдан тевааракатрофдаги украин, татар, латиш, чуваш, мари қишлоқларида яшовчи деҳқонлар юришади. Ҳамма учун битта йўл. Атрофда баланд тоғлар, унинг бағрида битмас-туганмас бойликлар яшириниб ётибди. Ўнгда ва чапда серунум далалар ястанган. Бошимиз устида тиниқ, мусаффо осмон. Олдинда — қуёш, ҳаёт.

Чол олдинга ёшлардай дадил боқади. Баланд тоғ тизмалари орасидан, оппоқ булутлар остида ҳаётнинг улкан йўли эгри-бугри бўлиб кетган. Бу йўлдан турли уруғ одамлари, турли халқларнинг ўғил ва қизлари юришади. Ҳаммасининг боши устида бир қуёш. Бу қуёш ҳаммага, ҳамма йўловчиларга, кексага ҳам, ёшга ҳам бир хил меҳр билан равшан нур сочади.

Уфа — Москва.
1954—1956.

На узбекском языке

Анвар Бикчентаев

ЛЕБЕДИ ОСТАЮТСЯ НА УРАЛЕ

Р о м а н

Перевод с издания издательства
«Советский писатель», 1973

Редактор *Х. Эргашев*
Расфом *Л. Шарифжонова*
Расмлар редактори *А. Кива*
Техн. редактор *В. Барсукова*
Корректор *Ш. Соатова*

Босмахонага берилди 22/VII-1976 й. Босишга
рухсат этилди 3/I-1977 й. Формати 84×108^{1/32}.
Босма л. 10,0. Шартли босма л. 16,8. Нашр.
л. 18,22. Тиражи 15000. Рафур Фулом но-
мидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент,
Навой кўчаси, 30. Шартнома № 94—75.

Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг Наш-
риётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари
бўйича давлат комитетининг Тошкент полиграф-
комбинатида 1-қоссага босилди. Тошкент, На-
вой, 30. 1977 йил. Заказ № 370. Баҳоси 1с. 32 т.